

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI
BİLIMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ

BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ

ABATBAY DA'WLETOV

TİL BİLİMİ TIYKARLARI

*Joqari oqıw onnlarının' filologiya qa'nigeligine arnalg'an
oqıw qollanba*

NO'KIS
«BİLİM»
2007

www.ziyouz.com kutubxonasi

«Til bilimi tiykarları» oqıw qollanbası filologiya qa'nigeligin alıwshı bakalavr talabalardıǵa arnalg'an. Bunda til biliminin' tiykarǵı tu'siniklerı berilgen. Atap aytqanda, til biliminin' predmeti, wazıypaları, basqa ilimler menen baylanısları, tildin' ta'biyatı menen xızmeti haqqında jeterli mag'lummatlar berilgen. Til ha'm oylaw, til ha'm so'ylew, tildin' tan'balıq sıpatı haqqında qısqasha tu'sinikler berilgen. Qollanbada tildin' fonetika, leksikologiya, grammatika tarawlarına, sonday-aq, tildin' payda bolıwı ha'm rawajlanıwı, tillerdin' klassifikatsiyası ma'selelerine ayrıqsha dıqqat bo'lingen.

Kitap bakalavr talabalardan tısqarı orta mektep mug'allimleri, ka'sip-o'ner kolledji, akademiyalıq litsey oqıtıwshıları ushın qollanba quralı xızmetin atqaradı.

Juwaplı redaktor:

M. S. Qudaybergenov — filologiya ilimlerinin' doxtorı

Pikir bildiriwshiler:

O. Dospanov — filologiya ilimlerinin' doxtorı, professor;

M. Da'wletov — filologiya ilimlerinin' doxtorı;

Sh. N. A'bdinazimov — filologiya ilimlerinin' doxtorı.

ALG'I SO'Z

Ko'p jillardan beri joqari oqirv orinlari filologiyaliq fakultetlerinin' da'slepki kurslarinda «Til bilimine kirispe», pitkeriwshi kurslarinda «Uluwma til bilimi» pa'nleri oqitilip kiyatir. Bul eki pa'ninin' til biliminin' teoriyalıq ta'repi ekenligi esapqa alınıp, son'g'ı (ha'rekettegi) bakalavr bag'darının' oqıw jobasında olar bir atama menen — «Til bilimi teoryası» ataması menen atalg'an. Birinshi ha'm to'rtinshi kurslardın' ha'r birinde jetpis saatlar a'tirapında oqıtw mo'lsherlengen.

Bunnan jigirmalag'an jil ilgeri E.Berdimuratov, A.Da'wletovlardın' avtorlig'ında «Til bilimine kirispe» (Universitetin' filologiya fakultetine arnalg'an oqıw quralı. No'kis, 1988-jil) kitabı baspadan shıqqan edi. Onnan berli ja'miyetlik du'zimde u'lken o'zgerisler ju'z berdi. Ayırım tu'sinikler eskirip, jan'alari payda boldi. Ayırım tu'siniklerdi qayta qarap shug'ıw za'ru'rıligi tuwdi. Ja'miyettegi bul o'zgerisler til bilimine de o'z ta'sirin tiygizbey turmadi. Til biliminin' ayırım tarawların qayta qarap shug'ıw, tildin' geypara teoriyalıq tu'siniklerin jan'asha mag'luwmatlar menen tolıqtırıw, biraz misallardı jan'alaw kerek boldi. En' baslısı, bolajaq qa'nigelerge til ilimindegi jan'alıqlar menen jetiskenliklerdi jetkeriw za'ru'rıligi tuwdi. Mine, bulardın' ba'ri qoln'ızdag'ı «Til bilimi tiyxarları» oqıw qollanbasın jan'adan tayarlawg'a sebepshi boldi.

Buring'ı baspadan shıqqan «Til bilimine kirispe» kitabının' 3-18, 119-193, 227-273 betlerindegi bo'limler pu'tkilley jan'adan jazıldı. Al fonetika ha'm fonologiya, pa't, jazıw, grammatika bo'limleri lingvistikadag'ı son'g'ı jigirma jilda bolg'an o'zgerisler menen jan'alıqlar esapqa aling'an halda qayta islendi.

Ha'r bir ilimde onun' en' tiykarı tu'siniklerin bildiretug'in arnawlı terminleri boladı. Ol terminlerdin' ma'nilerin anıq tu'singende g'ana sol ilimin' anaw yamasa minaw kategoriyaların durıs tu'siniw mu'mkin. Sonlıqtan da qollanbanın' tiyisli orınlarında paydalanıl'g'an lingvistikalıq terminlerge siltemelerde (snoskalarda) tu'sinik berilip barıldı.

Bul oqıw quralın tayarlawda onıs, o'zbek, qazaq tillerindegi Yu.S.Maslov, A.A.Reformatskiy, V.İ.Koduxov, B.N.Golovin, O.Azizov, K.Axanovlardın' avtorlig'ındag'ı usınday atamadag'ı sa'ykes sabaqlıqları ha'm M.İ.Matusevish, I.R.Zinder, L.V.Bondarkolardın' avtorlig'ındag'ı oqıw qollanbalari ja'rdem berdi. Kerekli orınlarda qaraqalpaq tilinen tisqari o'zbek, qazaq, tu'rkmén, onıs, inglis, nemis ha'm basqa da tillerдин' materialları paydalanıldı.

Til biliminin' bariq tarawları boyınsha tiykarg'ı tu'sinikler berilgenligin esapqa alıp, kitaptı «Til bilimi tiykarları» dep atawdı maqul ko'rdik.

Universitet ha'm pedagogikalıq institutlarda ko'p jillardan berli talabalardı oqıtıw ta'jiriyemiz tiykarında bul oqıw qollanbasın sabaqlıqlıq'a usatıp, mazmunlıq o'zgesheliklerine qaray baplar'ğa bo'ldik. Ha'r bapın' aqırında betleri anıq ko'rsetilgen qosımsha a'debiyatlardıń dizimi berildi. Ha'r bir tema paragraflar menen belgilendi. Sonlıqtan kitap mazmunı ha'm qurılısı boyınsha, oqıw bag'darlamasına sa'ykesligi jag'man joqarı oqıw orınların' baqalavr bag'darında'ğı filolog-talabaları ushın sabaqlıq xızmetin atqarıwı mu'mkin dep oylaymız.

Bul kitaptın' talqılanıwında, baspag'a tayarlanıwında awızsha ha'm jazba tu'rde o'zlerinin' bahalı pikirlerin bildirgen ka'sipleslerimiz filologiya ilimlerinin' doktorları, professor O.D.Dospanov, M.D.Da'wletov, Sh.N.A'bdinazimov, M.S.Qudaybergenovlar'ğa ha'm Berdaq atında'ğı Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinin' qaraqalpaq til bilimi kafedrasının' professor-oqıtıwshıları ja'ma'a'tine o'zimizdin' teren' minnetdarshılı'g'ımızdı bildiremiz.

Avtor

I BAP. KIRISIW

§ 1. Til bilimi ha'm onn' tarawları

Til bilimi ilimiy a'debiyatlarda lingvistika¹ dep te aytiladi. Til bilimi—insan tilinin' payda bolwi menen rawajlanıw nızamlılıqları, ta'biyatı menen atqaratug'm xızmeti, ishki qurılısı menen toparlarg'a bo'liniwi haqqındag'ı ilim.

Til—en' aldi menen adamlar ortasındag'ı og'ada a'hmiyetli o'z-ara qarım-qatnas jasaw quralı. Tilsiz xalıqtın', uluwma adamzat ja'miyetinin' o'mir su'riwi mu'mkin emes. Til bar jerde g'ana insan ja'miyeti jasaydı. Oylaw qa'biletine iye boig'an sanalı turmıs keshiriwshi insan bir-biri menen o'z-ara ortaq bolg'an tili arqalı tu'sinisip, pikir alısadı. Ja'miyetlik qubılıs bolıp sanalatug'm til jeke adamnın' so'ylew ag'zalanınnı' xızmeti arqalı g'ana ju'zege shug'atug'inlig'in biliw kerek. Ha'zirgi du'nya tilleri uzaq da'wirler dawamında o'zlerinin' tariyxıy rawajlanıw barısında og'ada ko'p turli waqıyalardı basıman keshire otırıp, usınday qa'lipine kelip jetken.

Til qatnas quralı, oydi ju'zege shug'arıwshi, tan'balas sisteması sıpatında til biliminen basqa da ko'plegen ilimler ta'repinen izertlenedi. Sonlıqtan til bilimi o'zinin' izertlew obiкти etip nelerdi alatug'inlig'in qatan' anıqlap alıwı za'ru'r. Til biliminde tildin' qarım-qatnas quralı xızmetin atqarıwına bash diqqat awdarıladi. İzertlewдин' basqa barlıq ta'repleri menen tur'leri belgili da'rejede tildin' qatnas quralı xızmetin atqarıwın teren'irek tu'sindiriwge xızmet etedi.

Du'nyada og'ada ko'p tillerдин' bolıwına baylanısh biz ko'pshilik tiller haqqında ayırıwız benen birge, sonday-aq basqa tiller menen uluwmalıq belgilerine iye bolg'an qanday da bir ayırım til haqqında- insan tili haqqında da so'z etemiz. Sebebi du'nya tilleri ortasında tolıp atırg'an og'ada ko'p ayırımshılıqlardıń bolıwına qaramastan, olar ortasında ko'plegen uluwmalıq, ortaq belgiler de bar. Solay etip «tiller» degende ko'pshilik tillerdi tu'sinsek, «til» degende uluwma insan tilin tu'sinemiz.

Du'nya tillerinin' qaysısı bolsa da, ol qanday da bir ja'ma'a'ttin' uzaq da'wirler dawamındag'ı rawajlanıwınnı' jemisi ha'm sonlıqtan da ol ja'miyetlik-tariyxıy qubılıs bolıp tabıladi. Sonın' menen birge ha'r qanday til adamzat ja'miyetinin', onnı' ma'deniyatınnı' rawajlanıwınnı' deregi, oylawdin' qa'liplesiwiniń ha'm basqalarg'a jetkeriliwiniń quralı bolıp xızmet etedi. Ha'r qanday til bo'leklerden turadi. Qa'legen tilde so'ylew

¹Lingvistika — frantsuzsha linguistique — «til bilimi» so'zinin' tiykarında qa'liplesken. Frantsuzsha bul terminnin' negizi latinsha lingua — «til», «so'ylew» degen atlıq so'zge bariq ureledi.

(ga'pler) bo'leklerge bo'line aladi. Ol bo'lekler tu'rli kombinatsiyalarda tolip atirg'an ha'r qiyli ga'plerdin' quramunda qaytalanip kele beredi. Ha'r qanday til qaytalanip qollanila beretug'in tolip atirg'an elementlerdin' jynag'una ha'm kerexdi pikirdi bildiriwge za'ru'r bolg'an ol elementlerdi baylanstiruwshu qag'aydalar sistemasina iye boladi'.

Til bilimi til haqqında ilim bolip, ol du'nya tillerin, uluwma adamzat tilin izertleydi. Sonday-aq du'nya tillerinin' ha'r qaysisin u'yrenetug'in til bilimi jeke til bilimi, al adamzat tilinin' uluwmalıq belgilerin izertleytug'in til bilimi uluwma til bilimi dep aytiladi.

Jeke til bilimi ayırım tillerdi, ma'selen, qaraqalpaq, o'zbek, onis, inglis ha'm t.b. tillerdi yamasa tuwisqan tiller toparın, ma'selen, tu'rkiy, slavyan, german ha'm t.b. tillerin izertleydi. Ol tillerdi ha'zirgi qa'liptegi jag'dayında izertlese, ol sipatlama (sinxroniyalıq) til bilimi, al tu'rli da'wirlerdegi tildin' rawajlanıw barısın izertlese, ol tariyxıy (diaxroniyalıq) til bilimi bolip tabiladi. Sonday-aq tuwisqan tillerdin' o'tmishin anıqlaw ushın olardı salıstırıp izertlese, ol salıstırmalı- tariyxıy til bilimi bolip sanaladi.

Til biliminin' izertlew obiekti bolg'an adamzat tili og'ada quramalı qubılıs. Sonlıqtan tildin' ta'biyatın teren' ha'm tolıq biliw ushın til bilimi tu'rli tarawlarg'a bo'linip u'yreniledi. En' aldı menen ha'r bir tildin' o'zine ta'n seslik sisteması, so'zlik quramı ha'm grammatikalıq qurılısı boladi. Tildin' seslik sisteması til biliminin' fonetika tarawında, so'zlik quramı leksikologiya tarawında, grammatikalıq qurılısı onın' grammatika tarawında ayrıqsha izertlenedi. Bunday etip bir tutas tildi bo'leklerge bo'lip izertlew onı teoriyalıq jaqtan teren' u'yreniwdi, a'meliy jaqtan an'sat tu'sindiriwdi ta'miynleydi. Usınday maqsette ha'r bir tarawdın' o'zi de bo'limlerge bo'linip u'yreniledi. Ma'selen, fonetika tarawının' o'zi sipatlama fonetika, salıstırma fonetika, tariyxıy fonetika, fonologiya sıyaqlı bo'limlerden turadi. Bul taraw ha'm bo'limler o'z aldına ayrıqsha ilim dep te ju'rgiziledi. Til biliminin' bunday taraw ha'm bo'limlerge bo'liniwi erte zamannan berli da'stu'rge aylang'an ha'm ko'pshilik du'nya tillerin izertlewde o'zin aqlag'an usil bolip tabiladi. Til biliminin' ha'r bir tarawında insan tilinin' belgili bir ta'repi onın' basqa ta'repleri menen tig'ız baylanıshı halda arnawlı tu'rde teren'irek ha'm ken'irek so'z etiledi. Tutas tildin' tu'rli tarawları ha'm olar izertleytug'in til birlikleri kem-kem o'zgerip, jetilisip baradi. Bunday rawajlanıw ha'm o'zgerisler tildin' rawajlanıwının' ishki nızamlılıqlarına sa'ykeslengen halda boladi. Til bilimi tildin' ha'r tu'rli ta'replerin ha'm olardın' o'z-ara baylanısın, tildin' rawajlanıwının' ishki nızamlılıqların izertleydi. Tildin' ha'r tu'rli ta'repleri— seslik sisteması, so'zlik quramı, grammatikalıq qurılısı o'z-ara ajralmas baylanısta boladi. Sebebi olar bir tutas tildin' tu'rli ta'repleri (aspektleri) bolıp sanaladi. Til biliminin' fonetika, leksikologiya, grammatika tarawlarının' (ilimlerinin') bir-biri menen tig'ız baylanıshı bolatug'inlig'ı da sonnan ibarat.

leksikologiya menen grammatikanın' izertlew obiektleri bolg'an leksema menen morfemalardıń' til seslerisiz o'mir su'rmeytug'ınun ko'z aldımızg'a keltirsek, til biliminin' atap o'tken tarawlarınun' o'z-ara og'ada tıg'ız baylanıslı bolatug'ınlg'ma bekkem isenemiz.

Til bilimi tildi belgili bir da'wirdegi qa'lpinde, ma'selen, ha'zirgi da'wirdegi turısında, bolmasa tu'rli tariyxıy da'wirdegi rawajlanıwında, o'zgerislerge ushraw jag'dayında izertlewi mu'mkin. Tillik qubıslardıń' bir da'wirdegi ko'rınisinde izertleytug'ın til bilimin sıpatlama til bilimi yamasa sinxroniyahq lingvistika, al olardı uzaq tariyxıy da'wirlerde rawajlanıwda, o'zgeriwlerde, jetilisiwde izertleytug'ın til bilimin tariyxıy til bilimi yamasa diaxroniyahq lingvistika dep ataydı.

Belgili bir tildi yamasa tillik qubıslardı teren' ilimiy tiykarda bilw ushın, olardıń' rawajlanıw nızamların durıs ashıw ushın tariyxıy til bilimi menen birge salıstırma til bilimi de za'ru'ri. Salıstırma til bilimi tuwısqan tillerdin' o'z-ara jaqınlg'ın yamasa tuwıs emes tillerdin' nızamlı ayırmashılıg'ın anıq biliwdi ta'miyinleydi. Anaw ya minaw tillik qubıslardıń' kelip shg'ıwı menen o'zgeriske ushrawın, og'an ta'sir etiwshi sebeplerdi ilimiy tiykarda tolıq bilw ushın, birinshiden, ol qubıslardıń' evolyutsiyasına kewil awdarılıwı, ekinshiden, ol qubıslardıń' tuwısqan basqa tillerdegi sa'ykes qubılıslar menen usaslıg'ına (yamasa ayırmashılıg'ına) diqqat beriliwi kerek. Solay etip ha'r qıylı tillik qubılıslardıń' payda bolıwı menen rawajlanıw tariyxın izertlew arqalı ha'm olardı tuwısqan basqa tillerdegi bir qıylı sa'ykes tillik qubılıslar menen salıstırıw arqalı tildin' ta'biyatın durıs anıqlawg'a, onın' rawajlanıw nızamlılıqların durıs tu'siniwge boladı. Sonlıqtan da XIX a'sirde salıstırma-tariyxıy til biliminin' payda bolıwı menen yamasa til biliminde salıstırma-tariyxıy metodtıń' qollanıla baslawı menen du'nya til biliminde u'ken burnlıs boldı. Og'an shekem de til bilimi ha'm til teoriyası boldı. Biraq til biliminde tu'rli tillik qubılıslardıń' payda bolıwı menen rawajlanıwına, olardıń' sebeplerine diqqat bo'linbedi. Al til ha'm tillik qubılıslarg'a sıpatlama beriliwi menen sheklenildi, olarg'a ilimiy jaqtan tallaw jasalmadı.

Solay etip XIX a'sirde uluwma ilimde, ayrıqsha ja'miyetlik ilimlerde ju'z bergen o'zgerisler menen jan'alıqlar til bilimine de u'ken ta'sir etti. Tillik qubılıslardı tariyxıy rawajlanıwda, o'zgerislerde izertlew da'stu'ri qa'liplesti. İzertlew jumıslarında tariyxıy faktlerge a'hmiyet berildi ha'm tariyxıylıq printsipti alg'a su'rıdi. Til biliminde til mudamı o'zgeriwshi, rawajlanıwshı qubılıs retinde qarala basladı. Bul buring'ısha tillik qubılıslarg'a a'piwayı sıpatlama beriwden til biliminde endi tu'rli tillik ha'diyseleрге ilimiy tallaw jasawg'a o'tiwge mu'mkinshilik berdi. Tildin' rawajlanıwı, o'zgeriske ushrawı nızamlı qubılıs ekeni da'lillendi. Solay etip til bilimi XIX a'sirdin' birinshi yarımında ilim retinde tolıq qa'liplesti.

Belgili bir tildin' seslik sistemasın, so'zlik quramın, grammatikalıq qurılısın, onın' rawajlanıw nızamların, basqa tiller menen baylanısın jeke til bilimi izertleydi. Solay etip ha'r bir tildi izertleytug'ın o'zinin' til

bilimi boladı. Al, pu'tkil adamzat tiline orta q uluwmaq bolg'an tillik qubılıslar menen nızamlılıqlar uluwma til biliminde so'z etiledi. Demek, jeke til bilimi menen uluwma til bilimi birdey emes. Biraq olar og'ada ug'ız baylanısh ilimler bolıp, birinin' mag'lummatların exinshisi mudamı paydalanıp otıradı.

Uluwma til bilimi til tuwralı ilimnin' teoriyalıq ta'repi bolıp, ol ayrıqsha bir tildin' emes, al barlıq yamasa ko'pshilik du'nya tillerinin' mag'lummatlarına su'yenedi, olardı izertlewın' na'tiyjelerin paydalanadı ha'm solarg'a tiykarlanıp juwmaqlar shıg'aradı, teoriyalar do'retedi. Birinshiden, ha'r ta'repleme teren' ha'm tolıq izertlengen tiller qanshelli ko'p bolsa, sog'an su'yenetug'ın jeke til biliminin' jetiskenliklerinen paydalanatug'ın uluwma til biliminin' teoriyalıq jaqta juwmaq shıg'arıw imkaniyatı da mol boladı. Ekinshi ta'repten, teren' uluwmaq ilimiy teoriya menen qurallang'an jag'dayda g'ana jeke til bilimi durıs rawajlanıwı mu'mkin.

Solay etip, uluwma til bilimi insan tilinin' mazmunın, onın' atqaratug'ın xızmetin, oylaw menen baylanısın, tildin' payda bolıwın ha'm rawajlanıw nızamların izertleydi. Du'nya tillerini olardıń grammatikalıq qurılısına qaray, shıg'ısı jag'ınan jaqınlıg'ına qaray toparlarg'a bo'ledi (klassifikatsiyalaydı). Til biliminin' fonetika, leksikologiya, grammatika sıyaqlı tarawların ha'm olardıń o'z-ara baylanısın, ilimler ortasında til biliminin' tutqan ornın anıqlaydı.

Uluwma til biliminin' teoriyalıq juwmaqları menen boljawları jeke tillerdi izertlew ushın, jeke til biliminin' durıs jol menen rawajlanıwı ushın og'ada za'ru'rli.

A'dette «Til bilimine kirispe» yamasa «Til biliminin' tiykarları» kursı til biliminin' teoriyalıq tarawı bolg'an «Uluwma til bilimi» pa'ninin' baslang'ısh kursı bolıp, joqarg'ı oqıw orınların' filologiyalıq fakultetlerinin' birinshi kurslarında oqıtıladı. Til biliminin' en' bash' ha'm tiykarı tu'sinikleri menen terminleri haqqında talabalarg'a mag'lumat bere otırıp, bul pa'n sonın' menen birge «Uluwma til bilimi», sonday-aq «Jeke til bilimi» pa'nin ha'm basqa da lingvistikalıq pa'nlerdi o'zlestiriwdi jen'illetiwdi maqset etedi.

§ 2. Til biliminin' ornı ha'm basqa ilimier menen baylanısı

Barlıq ilimler burın ta'biyattanıw ilimleri ha'm ja'miyetlik ilimler dep ekige bo'linse, keyinirek olar ele de anıqlanıp qırıp (saralanıp), ta'biyat qubılısların ha'm onın' nızamlılıqların u'yretetug'ın ilimler — ta'biyattanıw ilimleri (ta'biyatlıq ilimler), ja'miyetlik qubılıslardı ha'm onın' nızamlılıqların u'yretetug'ın ilimler — ja'miyetlik yamasa sotsiallıq ilimler, ta'biyat, ja'miyet ha'm oylawdın' uluwmaq nızamlılıqların u'yretetug'ın ilim — filosofiya ilimi bolıp u'sh toparg'a bo'linetug'ın boldı.

Ta'biyattanıw ha'm ja'miyetlik ilimler arasınan awıl xojalıq ha'm meditsina ilimlerin o'z ishine qamtıytug'ın texnikalıq ilimler payda boldı.

Sunday-aq, ta'biyattanıw ha'm filosofiya ilimleri ortasınan matematikalıq logikanı, kibernetikanı o'z ishine qamtiytug'ın matematikalıq ilimler payda boldı. İlimnin' o'sip, rawajlanıwı menen olardı bunday toparlarg'a bo'liwde o'zgerisler bola beriwi mu'mkin.

Til bilimi adamzat tili haqqındag'ı ilim retinde ol ja'miyetlik ilimlerdin' qatarınan ornı aladı. Biraq ha'mme alımlar bunday durıs juwmaqqa birden kele qoymag'an. Kerisinshe, XIX a'sırde gey bir ilimpazlar tildi ta'biyatlıq qubılıs dep esaplap, til bilimin ta'biyattanıw ilimlerinin' qatarına qosıp qoydı. Ma'selen, nemets ilimpazı Avgust Shleyxer (1821-1868) insan tilin janlı organizmge ten'gerdi. Til de janlı organizm sıyaqlı tuwıladı, o'sip rawajlanadı, jetilisedi, qartayadı ha'm o'ledi dep tu'sındirdi. Avgust Shleyxer tildi biologiyalıq qubılıs, yag'nıy ta'biyat qubılıslarınn' bir ko'rinisi dep esaplay otırıp, onı izertleytug'ın ilim bolg'an til bilimin de ta'biyattanıw ilimlerinin' qatarına qosadı. Avgust Shleyxerdin' bunday etip, tildi ta'biyat qubılısları menen ten'geriwi pu'tkilley qa'te. Tildi janlı organizm menen ten'lestiriwdin' o'zi tu'p-tamırınan naduris. Janlı organizm bolsa, biologiyalıq nızamlar tiykarında payda boladı, rawajlanadı ha'm o'ledi. Janlı organizmnin' o'liwi so'zsiz. Al, insan tilinin' o'liwi, jog'alıp ketiwi sha'rt emes. Durıs, du'nyada joq bolıp ketken, o'li tiller de bolg'an. Biraq til qanday janlı organizmlerge sahıstırg'anda da, olardan anag'urım uzag'ıraq jasaydı. Tildin' rawajlanıwı, u'iken o'zgerislerge ushırawı ta'biyiy halat, biraq tek sıyrek jag'daylarda g'ana joq bolıp ketiwi mu'mkin. Janlı organizm ta'biyiy (biologiyalıq) qubılıs bolsa, til ja'miyetlik qubılıs qatarınan ornı aladı. Olardıń rawajlanıw nızamları ha'r qıylı: tiri organizm ta'biyat nızamları tiykarında, al til ja'miyet nızamları tiykarında rawajlanadı.

Tildin' ja'miyetlik qubılıs bolıwı, onnı' ja'miyettin' rawajlanıw nızamları tiykarında rawajlanıwı, sonnı' menen birge tildin' basqa barlıq ja'miyetlik qubılıslardan ayrılıp turatug'ınlıg'ı, onnı' ta'biyat qubılısları menen de tig'ız baylanış bolıwı — bulardıń ba'ri til biliminin' basqa ilimler ortasında ayırıqsha orındı iyeleytug'ınlıg'ın ko'rsetedi.

Til bilimi barlıq ilimlerdin' baslı tarawları menen belgili da'rejede baylanış boladı. Basqa ilimlerdin' tabıslarınan paydalana otırıp, til bilimi rawajlanıp baradı. Til bilimi ba'rinen de burın ayırıqsha ja'miyetlik ilimler menen tig'ız baylanış boladı. O'ytkeni til bilimi tilge ja'miyetlik qubılıs sıpatında, ja'miyet ag'zalarınnı' pikir aksıw, baylanısw, qarım-qatnas jasaw quralı retinde qaraydı.

Til biliminin' basqa ayırım ilimler menen baylanısına ayırıqsha toqtap o'temiz.

En' aldı menen til bilimi a'debiyattanıw ilimi menen, onnı' baslı tarawları bolg'an a'debiyat teoriyası, a'debiyat tariyxı, a'debiy kritikası menen tig'ız baylanış boladı. Til bilimi menen a'debiyattanıw ilimleri filologiya¹ ilimin quraydı. Olar ekewi a'yyemnen bir-biri menen baylanış

¹Filologiya - grekshe *fileo* - su'yemen, *logos* - so'z degen so'zlerdin' birigiwinen jumlg'ann atama.

bolip, olardı bir ilim — filologiya ilimi dep esaplag'an. A'yyemgi Gretsiyada filologiya termini ha'zirgi ma'nisin an'latpag'an. A'yyemgi greklerde filolog degennen til bilimi, onun' grammatika tarawı menen shug'ıllanırshını - grammatist ma'nisi an'latılğ'an. Al, filolog ha'm grammatist tu'siniklerinin' ayrılıp shıg'ıwı ha'm olardıń qarama-qarsı qoyılıwı a'yyemgi Rimde payda bolip, filolog degennen a'debiy forma menen a'debiy mazmundı izertlewshi, grammatist degennen tildin' grammatikalıq qurılısın,leksikasin ha'm fonetikasın izertlewshi tu'sinildi. XV-XVI a'sirlerde, yag'ny oyanırw da'wirinde klassikalıq filologiya payda bolip, ol tek til ha'm a'debiyat emes, sonın' menen birge filosofiya, tariyx, huqıqtanırw, dintanırw usag'an ilimlerdi de o'z ishine ja'mlestirdi. Al, XIX a'sirge kelgende filologiya qaytadan o'z quramına ha'zirgidey tek til bilimi menen a'debiyattanırw ilimlerin qamtıytug'm boldı.

Til bilimi menen a'debiyattanırw ilimlerinin' u'lken bir ilimge ja'mlestirilip, filologiya dep atalırwın' o'zi tosınnan bolg'an emes. Shunında da ol ilimler o'z ara og'ada tıg'ız baylanıslı. Til bilimi menen a'debiyattanırw ilimlerinin' baylanısı stilistika, a'debiy tildin' tariyxı, ko'rkem a'debiyattın' tili sıyaqlı til bilimi tarawlarında ayrıqsha anıq ko'rinedi. Sonın' menen birge ko'rkem tekstti izertlew usılları boyınsha tilshi (lingvist) menen a'debiyatshı ayrılıp turadı. A'debiyatshı tilge ko'rkem formanı ju'zege shıg'arıwshı, so'z o'neri retinde qaraydı; tilshi tilge (ko'rkem tekstke) adamnıń (so'ylewshinin') so'ylew xızmetinin' na'tijesinde oydnı' ju'zege shıg'arılıwı, til normasının' a'melge asırılıwı retinde qaraydı. Ko'rkem a'debiyattın' a'debiyattanırw iliminin' tiykarg'ı izertlew obiectisi bolıwı, al ko'rkem a'debiyattın' en' tiykarg'ı ha'm birinshi elementi xızmetin tildin' atqarıwınnı' o'zi til bilimi menen a'debiyattanırw ilimlerinin' tıg'ız baylanıslı ekenligin ko'rsetedi.

Til bilimi xalıqlardıń tariyxın izertleytug'm ilim bolg'an tariyx ilimi menen tıg'ız baylanıslı boladı. Uluwma insan tilinin' payda bolıwı menen jeke tillerdin' kelip shıg'ıwı jo'ninde so'z etkende, tillik qubılıslardıń o'zgeriske ushırav sebeplerin anıqlawda til bilimi tariyx ilimine su'yenedi. Kerisinshe, tariyx ilimi de til biliminin' jetiskenliklerinen paydalanadı. Til tariyxı sol tildi payda etiwshı ha'm qollanırwshı xalıqtın' tariyxınnı' ayrıqsha bir ko'rınisi bolip tabıladı. Sonlıqtan da belgili bir xalıqtın' tilin, a'sirese tilinin' tariyxın izertlegende, sol tilde so'ylewshı xalıqtın' tariyxınan onı bo'lek qarawıa bolmaydı. Tariyx ilimi de xalıqtın' tariyxın izertlewde tillik qubılıslardıń tu'rli tariyxıy da'wirlerde o'zgerislerge ushıravın esapqa almawı mu'mkin emes. Xalıqlardıń kelip shıg'ırwın (etnogenezin), olardıń ma'deniyatınnı' o'siwın ha'm tutas ja'miyettin' rawajlanıwın tu'rli tariyxıy basqışlarda izertlewde, xalıqlardıń o'z-ara baylanısın, bir-birine ta'sirin anıqlawda tariyx ilimi so'zsiz til biliminin' jetiskenliklerine su'yenedi.

Til bilimi tariyx iliminin' baslı tarawları bolg'an **etnografiya, arxeologiya** menen tıg'ız baylanıslı boladı. Ha'zirgi til usı qa'lpine kelgenshe og'ada uzaq rawajlanırw da'wirlerin basınan keshirgen. Ha'zirgi ko'pshilik tillik

qubılıslar menen birlikler og'ada erte zamanlardan berli tilde o'mir su'rip kiyatirg'an bolıwı so'zsiz. Bul jag'day xalıqlardıń a'yyemgi da'wirlerdegi tariyxın tu'rli qazılma materiallar menen tastıyıqlay otırıp izertleytug'ın arxeologiya ilimi menen, xalıqlardıń turmısı menen u'rip-a'detin, da'stu'rlerin izertleytug'ın etnografiya ilimi menen til bilimnin' baylanıshı ekenin an'latadı. Tildin' dialektlik qatlamın anıqlawda etnografiyalıq mag'luwmatlar og'ada a'hmiyetli xızmet atqaradı. Dialektlik so'zlikler du'ziwde ha'm sol tiykarda tildin' dialektlik-ariallıq qatnasın jaratıwda etnografiya til bilimine ja'rdem beredi. Ayırıqsha til bilimnin' u'iken bir tarawı bolg'an til tariyxına qatnaslı ma'selelerdi izertlewde arxeologiya ha'm etnografiyanın' mag'luwmatları og'ada a'hmiyetli. Sonday-aq, til bilimnin' tag'ı da bir tarawı etnolingvistika bolıp, ol ilim xalıqtın' tilin sol tildi alıp ju'riwshi, onı qollanıwshı xalıqtın' ma'deniyatı ha'm ko'rkem o'neri menen tig'iz baylanısta izertleydi.

Til bilimi basqa ilimler sıyaqlı **filosofiyalıq** ilimler menen, sonun' ishinde ayırıqsha dialektika ha'm logika ilimleri menen tig'iz baylanıshı boladı. Filosofiya ilimi en' aldı menen ha'r bir jeke ilimdi izertlew usılları menen ta'miyinlewshi, metodologiyalıq jaqtan bag'darlawshı retinde xızmet etedi. Basqa ilimler sıyaqlı til bilimi filosofiyanı metodologiyalıq jaqtan bassılıqqa aladı. Sonın' menen birge filosofiyanın' da, til bilimnin' de ko'plegen ortaqlıq izertleytug'ın ma'seleleri bar.

Ta'biyat ha'm ja'miyet qubılısların dialektikalıq materializm tiykarında tu'sinetug'ın bolsaq, onda barlıq qubılıslardı, sonın' ishinde tillik qubılıslardı da o'zgeriste, ha'rekette, rawajlanıwda dep esaplawımız kerek ha'm olar o'z-ara mudamı baylanısta boladı dep sanawımız za'ru'r. Sonda g'ana til bilimnin' ilimiy juwmaqları menen anıqlamaları durıs ha'm tıyanıqlı boladı.

Dialektikalıq kategoriyalar bolg'an sebep ha'm na'tiyje, mu'mkinlik ha'm haqıyqatlıq, uluwmalıq ha'm jekkelik ja'ne olardıń o'z-ara qarım-qatnası ma'selelerin materialistik ko'z-qarastan tu'siniw til bilimnin' ha'm onın' tarawlarınun' baslı mashqalaların ilimiy tiykarda durıs tu'siniwdi ta'miyin etedi.

Adam oylawınun' til arqalı ju'zege shıg'ıp, bekkemleniwi, insanınun' o'zin qorshag'an ortalıqtı tanıp biliwi ha'm payda bolg'an tu'siniklerdi so'z tu'rinde tilde sa'wlelendiriwi ha'm t.b. usag'an ma'seleler filosofiyalıq jaqtan ilimiy tiykarda da'illense g'ana til bilimi durıs joı menen rawajlana aladı.

Til bilimnin' teoriyalıq tarawı bolg'an uluwma til bilimi ja'ne filosofiya iliminin' tarawı bolg'an til filosofiyası izertleytug'ın uluwmalıq, ortaqlıq mashqalalarına iye boladı. Ma'selen, so'z ha'm ol bildiretug'ın zat ortasındag'ı baylanıs, til ha'm oylawdın' o'z-ara qarım-qatnası ha'm t.b. mashqalalar-uluwma til bilimine de, til filosofiyasına da ten'dey tiyisli mashqalalar.

Sonday-aq filosofiya mazmun menen formanı dialektikalıq birlikte boladı dep esaplasa, til bilimi de bul jag'daydı bassılıqqa aladı. Filosofiyalıq

jaqtan belgili bir mazmunın jasawı ushın ol qanday da bir formag'a iye bolıwı tiyis. Til biliminde de belgili bir forma sog'an sa'ykes qanday da bir mazmundı an'latadı. Bum en' aldı menen so'zdin' seslik-akustikalıq ko'rinisi (forması) menen ol bildiretug'in ma'nisi (mazmun) ortasındaǵı qatnastan anıq ko'riwge boladı.

Til bilimi **logika** ilimi menen tıǵız baylanış boladı. Logika—insan oylawı ha'm onın' nızamları haqqındaǵı ilim. Al oylaw bolsa, til arqalı ju'zege shıǵadı. Ol so'z ha'm ga'p tu'rinde materiallıq-seslik ko'riniske iye bola otırıp, ha'mmege tu'sinikli sıpatqa enedi.

Til biliminde oylawǵa dıqqat awdarılǵanda en' aldı menen onın' sa'ykes tillik birlikler menen nızamlarǵa qarım-qatnasına kewil bo'linedi. Ma'selen, oylawdın' birlikleri bolǵan ug'im menen pikir ha'm sog'an sa'ykes tillik birlikler bolǵan so'z benen ga'p ortasındaǵı baylanısqa til biliminde u'ken dıqqat awdarıladı. Anıǵıraǵ aytqanda, ug'im ha'm so'z, pikir ha'm ga'p bir-birine tıǵız baylanış bolǵan logikalıq (ug'im, pikir) ha'm lingvistikalıq (so'z, ga'p) tiykarg'ı birlikler bolıp tabıladı. Biraq so'z benen ug'im, ga'p penen pikir ten'dey birlikler emesligin de esten shıǵarmaw kerek. Olardıń ayırmasılıǵı bolǵanlıqtan da so'z benen ga'p lingvistikalıq, ug'im menen pikir logikalıq kategoriyalar dep esaplanadı. Tillik qubılıslar menen nızamlılıqlar milliylik, jeke xalıqlıq sıpatqa iye bolsa, oylaw ha'm onın' nızamlılıqları uluwma adamzatlıq sıpatqa iye boladı. Sonlıqtan birdey ug'im yamasa birdey tu'sinik ha'r tu'rli tillerde ha'r qıylı seslik ko'rinislerde an'latıladı. Misalı: Qaraqalpaq tilindegi *kitap* so'zi usı ma'nisinde ha'r tu'rli tillerde ha'r qıylı seslik ko'rinislerde beriledi: orıssha — *книга*, inglizshe — *a book*, frantsuzsha — *manuel* ha'm t.b. Bul tildin' milletlik, al oylawdın' uluwma adamzatlıq sıpatqa iye bolatug'imın ko'rsetedi. Til biliminin' tariyxında logikalıq ha'm grammatikalıq kategoriyalarǵı ten'lestirip, barlıq yamasa ko'pshilik tillerge ortaǵ bolǵan universal logikalıq grammatika ilimin do'retlwdin' ta'reptariarı da boldı. Bug'an misal retinde XVII a'sirde Frantsiyada payda bolǵan grammatikanı atap ko'rsetiwge boladı. Grammatika teoriyası tariyxındaǵı bul bag'dar eki ilimdi (til bilimi ha'm logikanı) birlestire otırıp, adamzat tilinin' ha'mmesine ten'dey ortaǵ bolǵan birden bir grammatikanı (universal-ratsional grammatikanı) do'retiwge umtılıw tu'rinde ko'zge tu'sedi.

Til bilimi **psixologiya** ilimi menen baylanış boladı. Psikologiya ilimi adamdaǵı psixikalıq qubılıslardı izertleydi. Adamnın' kewil ku'yi, qabıllaw uqıwı, oy-sezimleri, minez-qulq belgileri, erki ha'm t.b. qa'siyetleri psixikalıq qubılıslar bolıp, ol belgilerdin' ko'pshiligi til arqalı ju'zege shıǵadı. Bir oydı (mazmundı) adamnın' psixikalıq jag'dayındaǵı o'zgerislerine baylanış ha'r tu'rli da'rejede bildiriw (tu'sindiriw) mu'mkin. Sonday-aq, pikir bildiriwde adamnın' psixikalıq jag'dayına baylanış tillik birlikler tan'lap alınadı.

Til tek g'ana oydı bildiriw qurılı xızmetin atqarıw menen sheklenbeydi, sonın' menen birge ol adamnın' sezimlerin de an'latadı. Adam qarım-qatnas jasawda belgili bir mazmundı (oydı) an'latıp qoymastan, sonın'

menen birge sol mazmung'a ta'nha' o'zinin' qatnasin da ha'm ko'z qarasin da qosa bildiredi. Bul jazba tilge qarag'anda da, a'sirese, awizeki so'ylew tilinde aniq seziledi. Ga'pler o'zlerinin' aytılıw maqsetine qaray ha'r tu'rli boladı. Til biliminde ga'plerdı mazmunına qaray xabar, soraw, u'ndew, buyıq ga'pler dep bo'lıw da'stu'rge aylang'an. Ol ga'plerdin' ha'r bir tu'rin aytıwda so'ylewshi o'zinin' ishki psixikalıq jag'dayları bolg'an tan'lanıw, su'ysiniw, ku'yiniw, o'kiniw ha'm t.b. sıyaqlı keshirmelerin tiykarg'ı mazmung'a qosa an'latadı. Solay etip, psixologiyalıq qubılıslar lingvistikalıq qubılıslardı tu'sindiriwge ja'rdem beredi. Sonın' menen birge tilden tek g'ana psixikalıq qubılıslardı izlew, onın' tiykarg'ı qa'siyetleri bolg'an qarım-qatnas jasaw quralı xızmetin atqarıwına, oydı ju'zege shig'arıwshu exenligine tiykarg'ı diqqattı awdarmawg'a bolmaydı.

Til bilimi **geografiya** ilimi menen baylanıshı boladı. Bul baylanıs a'sirese lingvistikalıq geografiya, toponomika ha'm dialektologiya ilimlerinden ayqın ko'rinedi. Tildin' fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq qubılıslarınin' taralıw o'risin anıqlaw, qaysı soramlarda (territoriyada) qanday tillik qubılıslardıń jumshawın ko'rsetiw til bilimi ushın da, geografiya ilimi ushın da u'ken a'hmiyetke iye. Tildin' dialektlik quramı anıqlang'anda g'ana onın' dialektlik kartası du'ziledi. Ayırım tillerdin' lingvistikalıq atlası jasaldı degen so'z tillik qubılıslardıń taralıw shegarası (izogloss) anıqlandı degendi an'latadı. Lingvistikalıq atlas bir tillik ha'm ko'p tillik boladı. Ko'p tillik atlas negizinen tuwısqan tillerdin' faktları tiykarında du'ziledi.

Til bilimi menen geografiya iliminin' shegarasındag'ı tag'ı bir ilim toponomika¹ bolıp tabıladı. Bul ilim geografiyalıq atamalarđ izertleydi. Bizge ma'lim, ko'pshilik geografiyalıq atamalar uzaq da'wirlerdin' esteligi. Sonlıqtan til tariyxı ushın toponimikanın' a'hmiyeti og'ada ulı.

Til bilimi — ja'miyetlik (sotsiallıq) ilimlerden usqarı barlıq tiykarg'ı ta'biyat ilimleri menen de baylanıshı. Til bilimi ayrıqsha fiziologiya, fizika, meditsina, matematika usag'an fundamental ilimler menen tig'ız baylanıshı boladı. To'mende olarg'a bo'lek-bo'lek qısqasha tu'sinik beriledi.

Til bilimi **fiziologiya** menen, onın' ayrıqsha bir tarawı bolg'an **adamnın' anatomiyası** menen baylanıshı. Til qanshelli ja'miyetlik qubılıs bolg'anı menen ba'ri bir adam organizminin', anig'ırag'ı so'ylew ag'zalarının' xızmeti tiykarında ju'zege shig'adı. So'ylew ag'zaları eki ilim ta'repinen — fiziologiya ha'm til bilimi ta'repinen u'yreniledi. A'lbette, ekewi eki maqsetti go'zleydi. Fiziologiya ilimi so'ylew ag'zalarına adamnın' biologiyalıq jaqtan tirishilik etiwın ta'miyinlewshi adam mu'sheleri retinde qaraydı: o'kpe-qandı kislorod penen u'ziliksiz ta'miyinlewshi, murın boslıg'ı a'dette demdi ishke alıwdı ha'm shig'arıwdı ta'miyinlewshi, awız boslıg'ı ha'm ondag'ı ag'zalar adamnın' awqatlıq zattı qabıllawg'a qolaylastırıw xızmetin atqarıwshı ha'm t.b. Til bilimi so'ylew ag'zalarına adamnın' so'ylewin ta'miyinlewshi

¹ Toponomika so'zi grekshe topos — jer, onoma-at so'zinin' birigiwinen jasalg'an.

mu'sheler retinde qaraydı: o'xpe-so'ylewdi hawa ag'ımı menen ta'miyinlewshi, awız ha'm murın boshlıqları - so'ylewde jan'g'inıq xızmetin atqarwshi, awızdag'ı so'ylew ag'zaları — so'ylewde seslik o'zgesheliklerdi payda etiwshi ha'm t.b. Esitiw ag'zaları da adamnın mu'sheleri retinde fiziologiyada da, til biliminde de u'yreniledi. Anıg'ırag'ı, so'ylew ha'm esitiw ag'zalarına sıpatlama beriwde, olardıń xızmetin tu'sindiriwde til bilimi fiziologiya iliminin' jetiskenliklerine su'yenedi.

Til biliminin' ayrıqsha fonetika tarawı fiziologiya menen tig'ız baylanıslı boladı. Seslerdin' artikulyatsiyasın anıqlawda fonetika ilimi adam mu'shelerin, olardıń qurılısın izertlewshi ilim bolg'an fiziologiyanın' tabıslarına tiykarlanadı. Fonetikada fiziologiya iliminde jumsalatug'ın terminler menen tu'sinixler jumsaladı.

Til biliminin' fonetika tarawı fizika iliminin' ayrıqsha bir tarawı bolg'an **akustika** menen tig'ız baylanıslı boladı. Akustika ta'biyattag'ı tolıp atırg'an seslerdi, sonın' bir ko'rınisi bolg'an til seslerin, til seslerin' esitiliwin izertleydi. Akustika seslerdin' payda bolıw, taralıw, esitiliw teoriyasın so'z etedi ha'm ta'biyattag'ı tolıp atırg'an seslerge ta'n belgilerdi izertleydi. Ses ırg'ag'ın, ses ku'shin, ses tembrin, seslerdin' sozımılıg'ın ha'm t.b. qa'siyetlerin anıqlaw arqalı seslerdin' akustikalıq sıpatlaması beriledi. Til sesleri ton ha'm shawqımın' qatnası arqalı jasaladı. Sonday-aq, awız, murın ha'm jutqınshaq boshlıqları jan'g'inıq (rezonator) xızmetin atqara o'tırıp, seslerge akustikalıq jaqtan qosımsha tu'r beredi. Mine, bul ayılg'anlar akustika ha'm fonetika ilimlerin' tabıslarına su'yengen halda tu'sindiriledi. Fonetikada akustika iliminde jumsalatug'ın terminler menen tu'sinixler qollanladı.

Til bilimi **meditsina** ilimi menen baylanıslı boladı. Til bilimi a'dette deni saw mu'shelerdin' (so'ylew ag'zalarının') xızmetine tiykarlanıp tillik qubılıslarğa sıpatlama beredi. So'ylewdi a'melge asıratug'ın bas miyi, joqarg'ı nerv sistemasi, so'ylew ha'm esitiw ag'zaları tu'rli sırtqı yamasa ishki ta'sirler arqalı zaqımlanıwı, keselleniwi mu'mkin. So'ylewdi a'melge asıratug'ın adam mu'shelerinin' sawlıg'ın tekseretug'ın ha'm olardı emleytug'ın meditsina iliminin' tarawları bolg'an psixiatriya, logopediya, defektologiya ilimlerinin' jetiskenlikleri de til bilimi ushın a'hmiyetli. Tu'rli sebepler menen adamnın' so'ylewi yamasa esitiwinin' a'dettegi jag'daydan o'zgeriwi, so'ylewdin' buzılıwı (afaziya), geren', gu'n' adamlardı emlew ma'seleleri meditsinalıq ilimlerdin' mashqalaları bolw menen birge til bilimine de olardıń qatnası bar.

Til bilimi **matematika** ilimi menen baylanıslı boladı. Bul ilimlerin' baylanıslı tillik qubılıslardı izertlewde matematikalıq metodlardı qollanıwda, sonday-aq awdarma ma'selelerinde ayrıqsha ko'zge tu'sedi. Tildi matematikalıq metodlar tiykarında izertleytug'ın ayrıqsha bir taraw bolg'an matematikalıq lingvistika-matematika ha'm til biliminin' qatnasında payda bolg'an ilim.

XX a'sirdin' ortalarına kelip, texnikalıq ilimlerin' rawajlanıwı menen, ayrıqsha, elektronika, avtomatika, telemexanika ilimlerinin' jetiskenlikleri tiykarında og'ada quramalı elektron-esaplaw mashinalarının' do'retiliwi

kibernetika¹ iliminin² tez pa't penen o'siwine alıp keldi. Kibernetika iliminin² o'zi matematika, fizika, fiziologiya, psixologiya, til bilimi ha'm t.b. ilimlerdin² baylanısında, solardın² tabısları na'tiyjesinde, sol ilimlerdin² sintezi retinde payda bolg'an keleshegi og'ada zor jan'a ilim tarawı bolıp tabıladı. Kibernetika o'z gezeginde basqa ilimlerdin², sonın² ishinde til biliminin² rawajlanıwına ken² jol ashıp beredi.

Kibernetikanın² u'lken tabısı jetiliske ha'zirgi zaman elektron esaplaw mashinalarının² do'retiliwi menen tıg'ız baylanıslı. Elektron-esaplaw mashinaları adam miyinin² xızmetine jaqın xızmetti atqara alatug'ınday etip jasalg'an. Ol bir sekund ishinde bir neshe min² matematikalıq a'mellerdi ornılaydı. Elektron esaplaw mashinaları eki tillik yamasa ko'p tillik awdarma jasaw xızmetin atqara aladı. Solay etip til bilimi menen kibernetikanın² baylanısı elektron-esaplaw mashinalarının² xızmetinen anıq ko'rinedi.

Til baylanıs, qarım-qatnas jasaw, xabarlaw (xabar beriw, xabar alıw) quralı xızmetlerin atqaratug'ınlig'ı belgili. Kibernetikada da xabarlaw, mag'luwmat beriw degen tu'sinikler qollanıladı. Biraq kibernetikadag'ı xabarlaw ken² ma'nide—esitiw, ko'riw, iyis seziw, da'm seziw ma'nilerinde tu'siniledi. Sirtqı du'nıya haqqında tu'sinik beretug'ın barlıq seziw ag'zaları (sonın² ishinde tildegi esitiw ha'm so'ylew ag'zaları) arqalı qabıllanatug'ın yamasa taralatug'ın mag'luwmatlar til bilimi ushın da, kibernetika ushın da birdey a'hmiyetli mag'luwmatlar bolıp esaplanadı.

Til bilimi **semiotika**² ilimi menen de baylanıslı boladı. Til tan'balar sistemasına kiredi. Al, pu'tkil tan'balardın² teoriyalıq ta'repi semiotika iliminde so'z etiledi. Semiotika turmısın² barlıq tarawlarında qollanılatug'ın tan'balar sistemasin izertleydi. Ma'selen, morze a'lipbesi, jol qatnasında jumsalatug'ın tan'balar sisteması, tu'rli sistemadag'ı jazıwlar ha'm shifrlawdın² ha'r qıylı usılları, a'skeriy-flot islerinde jumsalatug'ın belgiler sisteması, tu'rli kartalar ha'm olardı du'ziw jolları ha'm t.b. Semiotika tildi de ko'plegen tan'balar sistemasının² biri retinde qaraydı. Biraq til qaysı tan'balar sistemasına salıstırıp qarag'anda da u'lken ayırıqshalıqlarına ha'm sheksiz ken² mu'mkinshiliklerine iye boladı. Tildin² tan'balıq sıpatı jo'ninde so'z bolg'anda a'dettegi tan'balarg'a qarag'anda tildin² tan'balıq sıpatına ayırıqsha qaraw talap etiledi.

Juwmaqlap aytqanda, til qarım-qatnas jasaw quralı retinde insan turmısınin² barlıq ta'replerinde jumsalatug'ın bolg'anlıqtan, ja'miyettin² o'mir su'riwini² tiykarı sha'rti sıpatında barlıq ja'miyetlik ilimler menen tıg'ız baylanıslı boladı. Sonday-aq, til janlı adam mu'shelerinin² xızmetinin² na'tiyjesi retinde so'ylew, esitiw, este saqlaw ha'm t.b. usag'an og'ada quramalı ma'selelerdi sheshiwde ko'plegen ta'biyattanıw ilimleri menen de baylanıslı boladı.

¹Kibernetika- grekshe kubernetio- «basqaraman» degendi bildiredi.

² Semiotika - grekshe sema — tan'ba.

§ 3. Tildin' anıqlaması ha'm mug'darı

Til adamlar qatnasının' ha'm baylanısının' en' a'hmiyetli quralı. Ol oydı qa'liplestiredi ha'm ju'zege shug'aradı. A'dette til so'zi eki tu'rli ma'nide jumsaladı. Birinshiden, adamnın' yamasa basqa bir maqluqtın' tirishilik etiwı ushın za'ru'rli bolg'an bir mu'shesi (biologiyalıq atama) ma'nisinde jumsalsa, ekinshiden, adamlardıń bir-biri menen tu'sinisiw, pikir alısıw, qarım-qatnas jasaw, baylanısıw quralı (lingvistikalıq atama) ma'nisinde qollanıladı. Pa'nınin' ayrıqsha bir tu'ri bolg'an til bilimi atamasındag'ı til so'zi son'g'ı ma'nide—qatnas jasaw quralı ma'nisinde jumsaladı. Usı jerde tag'ı da bir atamag'a anıqlıq kirgiziw kerek dep oylaymız. Til bilimi menen til ilimi atamalarının' ma'nileri da'l birdey emes. Til bilimi degende (uluwma til bilimi, til bilimi tiykarları, til bilimine kirispe), a'dette, joqarı oqıw orınlarında oqıtılatug'ın pa'nınin' yamasa kurstın' atı tu'siniledi. Al, til ilimi degende, a'dette, oqıtılatug'ın pa'nınin' atamasın emes, al ken' ma'nide tildi izertleytug'ın ilimnin' o'zi tu'siniledi. Solay etip, buı jerde pa'nınin' atı menen ilimnin' atı ajratıp ko'rsetiledi.

Tilge anıqlama beriwde, «til degenimiz ne?» - degen sorawg'a juwap beriw ushın en' da'slep onın' qaysı ta'repin ayrıqsha esapqa alg'an halda juwap beriw kerekligin biliwimiz za'ru'r. Tildin' ja'miyetlik xızmetine ko'birek dıqqat bo'le otırıp, «til — qarım-qatnas jasaw quralı» dew mu'mkin. Tildin' oylaw menen baylanısı ha'm qatnasına ayrıqsha dıqqat bo'le otırıp, «til oylawdı ju'zege shig'anwshı, oydıń ko'rinisi» dew mu'mkin. Seslik tildin' qurılısı ha'm materiallıq ta'repine ko'birek kewil bo'le otırıp, «tildi -qarım-qatnas jasaw ushın za'ru'rli bolg'an bo'leklerdin' (elementlerdin') jiyıntıg'ı» dew mu'mkin. Ja'miyetlik turmustag'ı tutqan ornın ayrıqsha atap ko'rsete otırıp, «til — ja'miyetlin' rawajlanıwının' quralı, ma'deniy o'siwdin' ko'rsatkishi» dew mu'mkin ha'm h.t.b. Bul anıqlamanın' sanın tag'ı da bir neshe esege ko'beytiwge boladı. Tilge berilgen anıqlamalar ishinde onın' adamlar ortasında qatnas quralı (kommunikativ xızmeti) ha'm adam oyının' shıng'ı, ju'zege shig'arıw (ekspressiv xızmeti) degen anıqlamalar ayrıqsha dıqqatqa sazawar. Tildin' qatnas quralı bolıw qa'siyeti onın' kommunikativlik xızmeti bolsa, tildin' oydı qa'liplestiriw, jariqqa shig'arıw, adamnın' psixikalıq jag'dayn, kewil ku'yi menen ishki sezimlerin an'latıw qa'siyeti onın' ekspressivlik xızmeti boladı.

Tildi qalay tu'sindirsek te, og'an qanday etip anıqlama bersek te, en' a'hmiyetlisi, baslı qa'siyeti onın' adamlar ortasında qatnas jasaw quralı bolıw xızmetine kelip tireledi. Sonlıqtan da qatnas quralı bolıwı tildin' en' bash xızmeti bolıp sanaladı.

Solay etip, tilge beriletug'ın anıqlama sha'rtli sıpatqa iye boladı. Sebebi tilge tek bir ta'repleme, bir tu'rli anıqlama beriw jetkiliksiz.

Jer shatında tilderdin' qansha ekeni elege shekem da'l anıq emes. Bunnı' bash sebebi qanday belgileri tiykarında onı ayrıqsha til dep esaplaymız? —degen sorawg'a juwap bir qıylı emes. O'z aldına ayrıqsha til

me yamasa basqa bir tildin' dialektlik ko'rinisi me? - degen sorawg'a juwap beriw de tap usinin' menen sabaqlas. Bir topar alimlar bir tildi ayırıqsha til retinde tanıp, onı o'z aldına til sıpatında du'nya tilleri qatarına qossa, tap sol tildi ekinshi topar alimlar o'z aldına g'a' rezsiz til emes, al basqa bir tildin' dialekti dep da'lilleydi. Usinin' saldarınan du'nya tillerinin' anıq sanı shıqpaydı. Solay da a'debiyatlarda du'nyada tillerdin' sanı 2500-5000 arabg'ında bolıwı kerek degen shamalaw ko'birek keltiriledi. Sonday-aq, 1971-jılı İspaniyada til bilimi boyınsha o'tkerilgen Kongresste du'nyada 2976 til bar degen anıq san da keltirildi.

Buring'ı awqam aymag'anda tillerdin' sanı da anıq ayılmag'an edi. Sol da'wirdegi Til bilimi institutının' mag'luwmatları tiykarında 128-132 aralıg'ındag'ı tiller bar degen shamalawdın' keltiriliwi bug'an misal bola aladı.

Tillerdin' sanının' anıq bolmawının' tag'ı da bir baslı sebebi — ayırım du'nya tilleri elege shekem ha'r ta'repleme tolıq izertlenbegen. Tillik ayırmashılıq penen dialektlik ayırmashılıqtın' jeterli anıqlanbawı da bug'an sebep boladı. Usinin' menen birge ha'r tu'rli etnikalıq toparlardın' bir tilde yamasa o'z-ara ju'da' jaqın bolg'an tillerde so'ylewi mu'mkin. Bug'an kabardinler menen sherkeslerdin' eki tu'rli xalıq bolıwına qaramastan kabardin-sherkess degen bir tilde so'ylewin, karashay menen balkarlardıń, inglisler menen amerikanlardın' ha'r tu'rli xalıq bolg'anı menen olardıń da ortaq tilde so'ylewlerin misal retinde ko'rsetiw mu'mkin. Kerisinshe, bir xalıqtın' o'zinin' eki tu'rli tilde so'ylew jag'dayları da ushırasadı. Ma'selen, komiler eki tu'rli tilde—komi-zryan, komi-perm tillerinde so'yleydi, mordvalılar erza-mordva, moqsha-mordva degen tillerde so'yleydi.

Du'nyadag'ı tiller grammatikalıq qurılısı menen so'zlik quramı boyınsha da, qollanıwshılarının' sanı jag'man da, rawajlanıw da'rejesi menen izertleniw jag'dayı ta'repinen de olar ha'r tu'rli bolıp keledi. Ayırım tiller og'ada erte zamanlardan berli belgili ha'm o'zinin' a'debiy tiline, jazıwına iye, al geypara tiller ilimge jan'a g'ana belgili bolıp atır ha'm jazıwı ele tolıq qa'liplespen; geybir tillerde og'ada ko'p sandag'ı adamlar (ju'zlegen million), al gey bir tillerde og'ada az sandag'ı adamlar (bir neshe min') so'yleydi; geypara tiller milletlik til bolsa, al ayırım tiller milletler aralıq yamasa xalıq aralıq tiller bolıp sanaladı. †

Du'nya tilleri ortasındag'ı ayırmashılıq ha'm ko'p tu'rliklikti ko'riw menen birge olar ortasındag'ı tolıp atırğ'an ortaq qa'siyetlerdin' de bolatug'ınhg'm umıtpaw kerek. Sebebi, barlıq tiller de seslik til bolıp sanaladı. Al, til sesleri adam mu'shelerinin' (so'ylew ag'zalarınin') xızmeti na'tiyesinde ju'zege shıg'adı. So'ylew ag'zalarınin' du'zilisi barlıq tilde so'ylewshi xalıqlarda bir qıylı. Sonlıqtan da seslik tiller o'zinin' ko'plegen uluwmalıq ha'm ortaq nızamlılıqlarına iye boladı. Solay etip, du'nyada min'lag'an tillerdin' bolıwına qaramastan, biz «tiller» haqqında emes, sonın' menen birge pu'tkil adamzat «tili» haqqında da so'z etemiz. Tiller ortasında og'ada ko'p ayırmashılıqlardıń bolıwına qaramastan, olar en' bashı ma'seleler boyınsha ortaq, uluwmalıq qa'siyetlerge de iye boladı.

Juwmaqlap aytqanda tillerdin' mug'dari jo'ninde mag'lummatlar belgili da'rejede sha'rtlilik sapatqa iye bolıp, bunı (du'nya tillerinin' mug'darın) pu'tkilley anıq san menen atap ko'rsetiw mu'mkin emes.

§ 4. Til ha'm basqa da qatnas quralları

Til arqalı ha'm tilsiz qarım-qatnas jasaw tek adamg'a g'ana ta'n qa'siyet bolsa, al tilsiz qatnas jasaw barlıq maqluqlarg'a ta'n qa'siyet bolıp tabıladı.

Adamlardıń til arqalı pikir alıswı, birin-biri tu'sinisiwi, qarım-qatnas jasawı menen haywanlardın' tuwma instinkti arqalı qarım-qatnas jasawı ortasında usasıqlardıń bolatug'ının biykarlawg'a bolmaydı. Bulardıń ekewinde de, yag'my adamlardıń da, basqa maqluqlardıń da o'z ishinde bir-biri menen qarım-qatnasında «an'latıwshılıq» ha'm «mazmunlıq» qa'siyetleri saqlanıp qalsa da, ba'ri bir olarda tu'p-tamırınan sapalıq o'zgeshelik, u'ken ayırmashılıq boladı. Haywanat du'nyasındag'ı qatnas tiykarınan tuwma, tuxım quwalap, a'wladtan a'wladqa o'tip otıratug'ın na'sillik qubılıs bolsa, adamlar arasındag'ı qatnas, pikir alısw, so'ylesiw— bul onnan pu'tkilley basqasha, og'ada quramalı, seslik yamasa tan'balıq ko'riniste (ha'rip arqalı) a'melge asatug'ın, na'sillik emes, al teren' ja'miyetlik qubılıs bolıp tabıladı. †

Haywanat du'nyasındag'ı qatnastın' na'sillik bolatug'ınun da'lilleytug'ın ko'p g'ana misallardı keltiriw mu'mkin. Ondag'ı qatnas ha'r sapanı belgili bir jag'dayda belgili bir sebepler na'tiyjesinde a'melge asadı. Ma'selen, bir haywan sırttan tuwg'an qa'wipti seze otırıp, instinkti arqalı og'an juwap retinde qıshqırıp dawıs shıg'aradı. Solay etip do'nip kiyatırg'an qa'wip haqqında o'zinin' padalaslarına xabar beredi. O'z gezeginde onı esitken padadag'ı basqa haywanlar da seziklenip, qa'wipten saqlanıwdın' ilajın ko're baslaydı. Mine, usınday jag'dayda xabar beriwshi maqluqtın' da, xabardı qabılawshının' da bergen reaksiyası akademik İ.P.Pavlovtn' (1849-1936) «birinshi signal sisteması» dep atalatug'ın tu'sinigine tuwra keledi. İ.P.Pavlovtn' ta'liyematı boyınsha, a'dette, birinshi signal sisteması barlıq maqluqtın' (sonın' ishinde adamnıń da) sırtqı qozdırıwshı ta'sirge bergen sa'ykes juwabı bolıp tabıladı. Tillik qatnas İ.P.Pavlovtn' da'lillewi boyınsha ekinshi signal sistemasına jatadı ha'm ol tek adamzatqa g'ana ta'n qa'siyet boladı. Tillik qatnas sol tildi paydalanıwshı adamlardıń tuwma (na'sillik) emes, al udayı bilimdi iyelep barıwına, belgili bir tildi stixiyalı yamasa sanalı tu'rde o'zlestiriwine tiykarlanadı. Mudamı emes, al tek ayırım jag'daylarda g'ana til arqalı pikir alısw aldın ala jobalastırılğ'an sapatqa iye bolıwı mu'mkin. En' baslısı, tillik qatnas tek g'ana tuwradan-tuwra bolatug'ın ta'sirge beriletug'ın tikkeley juwap bola bermeydi. Bul tek g'ana so'ylew waqtında so'ylew ushun tiykar bolıp xızmet etetug'ın, so'ylewdi a'melge asırıwga sebepshi bolatug'ın faktordın' qatnasınan tuwatug'ın pikirdi g'ana adam ayta aladı degendi an'latpaydı. Kerisinshe, onday faktorlar bolmasa da, adam so'ylew waqtında tilden paydalana otırıp, situatsiyadan

pu'tkilley shig'ip ketken halda da'l so'ylew waqtında hesh qanday bolmag'an, o'tmish yamasa keleshek haqqında pikir ju'ritiwi, bir waqıya, qubilis ha'm t.b. haqqında abstrakt juwmaqlar shug'arıwı, boljawlar jasawı mu'mkin. Basqasha aytqanda so'ylewshi so'ylew waqtında hesh qanday aldın ala jobalastırılmag'an na'rseler jo'ninde abstrakt oylaw tiykarında esittirip qıyal su're aladı.

! Til arqalı xabarlawdın' mazmunı sheksiz ken' ha'm ko'p tu'rli. Adamnı' biliwi, o'zin qorshag'an du'nyam tanıwı qanshelli sheksiz bolsa, til arqalı xabarlawdın' mazmunı da sonday sheksiz boladı. Sonday-aq til arqalı xabarlaw sapalıq jaqtan ayırıqsha xabarlaw bolıp, bul tek belgili bir fakttı yamasa sog'an baylanıshı bolg'an so'ylewshinin' emotsiyasın jay bildiriw emes, al ol fakt tuwralı pikir alısw bolıp tabıladı.

Adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw quralı til dep esaplanatug'ın bolsa, tilden de basqa sog'an usag'an qarım-qatnas jasawdın' tag'ı bir quralı boladı. Ol da bolsa, adamnı' o'z erkinen tis tu'rli emotsiyalıq jag'dayın an'latatug'ın ku'liw, julaw, tu'rli mimika ha'm keyin ala ha'r xalıqtın' turmısında qabil etilip ha'm qa'liplesip ketken ha'r qıylı dene ha'reketleri (bastı tu'rli bag'ıtqa shayqaw, qoldı sermew ha'm t.b.). Bug'an so'ylew waqtında tu'rli jag'daylardın' sebebinen (qorqıw, quwanıw) eriksiz dawıs tembrinin' o'zgeriwi, dawıstın' qaltırıp shig'ıwı, so'ylew tezliginin' o'zgeriwi ha'm t.b. jatadı. Kelip shig'ıwı boyınsha qarım-qatnas jasawdın' bul tillik emes tu'ri seslik tilden a'lle qansha waqıt burınıraқта payda bolg'an. Ha'tte bir adamnı' o'mirin alıp qarasaq ta, qarım-qatnas jasawdın' bul tu'ri aldınıraқта payda bolatug'ının ko'remiz. Ma'selen, jas balanın' so'yley alıw uqıbının' qa'liplesiwinen burın, en' da'slep onın' tillik emes seslik qa'biletinin' (ku'liw, julaw ha'm t.b.) bolatug'ının an'laymız. !

Gu'n'elek adamlardın' paydalanatug'ın «tili» qatnas quralı bolg'an a'dettegi tilge tiykarlanadı. Biraq a'dettegi so'ylew tilinde bir na'rseni an'latıw til sesleri arqalı bolsa, gu'n'elekler tilinde ol qol, bet, awız mu'shelerinin' ha'reketi, mimika arqalı iske asadı. Solay etip bir mazmundı til sesleri arqalı an'latıwdan endi ha'reketler arqalı an'latıwg'a ko'shiriledi.

Adamzat ja'miyeti rawajlanıwının' ha'zirgi da'rejesinde oy-pikirdi bildiriwde qosımsha tu'rde ilim ha'm texnikanın' jetiskenlikleri ken' qollanıladı. Bunday qosımsha til seslik ha'm jazba spatta bolıwı mu'mkin. Seslik qosımsha tilge qon'ıraw ha'm gudok seslerinen baslap, magnitofon, telefon, radio ha'm t.b.g'a shekemgi qarım-qatnas jasawdın' texnikalıq quralları jatadı. Jazba qosımsha tilge belgili bir tilde jumshalatug'ın a'dettegi grafikalıq jazıwdan basqa ja'rdemshi til retinde jumshalatug'ın qol a'lipbe - daktilologiya¹ ha'm noqatlı a'lipbe jatadı. Bulardın' da'slepki (qol a'lipbe) gu'n'elekler ushın, son'gısı (noqatlı a'lipbe) soqırlar ushın oylap tabıl'g'an jasalma til bolıp esaplanadı. Soqırlar ushın altı noqattın' tu'rli kombinatsiya

¹ Daktilologiya - grekshe daktilos - barmaq, logos - so'z.

ja'rdeminde do'retilgen amawlı a'lipbe 1829-jılı frantsuz alımı Lui Brayl ta'repinen oylap tabılg'an edi. Sonday-aq Morze telegraf a'lipbesi, jol qa'deleri tan'baları, bayraqshalar ha'm ren'li raketalar menen xabarlaw, sonday-aq tu'rli ilim tarawlarında (matematika, ximiya ha'm t.b.) jumsalatug'm qosımsha tan'balarmen formullalar qosımsha til xızmetin atqaradı.

Juwmaqlap aytqanda, pikir alısw, so'ylesiw arqalı qarım-qatnas jasaw seslik tilge ta'n qa'siyet boladı dep esaplaw menen birge sog'an usag'an xızmetti atqara alatug'm basqa da qurallardıń bolatug'unın umıtpaw kerek. Biraq qosımsha til qurallarınun' hesh qaysısı seslik tildin' ornın tolıq basa almaydı.

§ 5. Til ja'miyetlik qubılıs sıpatında

Til-bul adamlar ortasında qarım-qatnas, baylanıs jasawdın' en' a'hmiyetli quralı. Bunday «qural» xızmetin til tek ja'miyette, ko'pshilik ortasında g'ana atqara aladı. Ol bir ja'miyet ag'zalarınun' o'z-ara pikir alısw, bir-birin tu'sinisiwi usfun jumsaladı. So'ylesiw, pikir alısw bir ja'miyette jasawshular ortasında g'ana boladı. Adam bar jerde til de boladı, adamzat ja'miyeti payda bolıwı menen bir waqıtta til de payda bolg'an. Ja'miyet bolmag'an jerde til, til bolmag'an jerde ja'miyet bolmaydı. Adamnıń, tildin', ja'miyettin' payda bolıw da'wiri bir waqıtta o'z ishine qamtıydı. Sebebi olardıń birisiz ekinshisi bolıwı mu'mkin emes. Solay etip til ja'miyetlik qubılıs bola otırıp, ol basqa barlıq ja'miyetlik qubılıslardan ayrılıp turadı. Til de basqa ja'miyetlik qubılıslar sıyaqlı ja'miyet ushın xızmet etedi. Sonun' menen birge tildin' ja'miyetlik xızmeti menen o'risi qa'legen basqa ja'miyetlik qubılıslardan sheksiz ken'. Mine, bul jag'man til basqa barlıq ja'miyetlik qubılıslardan ayrılıp turadı.

Tildin' ja'miyetlik xızmetinin' sheksiz ken' ekenligi, onun' adam o'mirinin' barlıq salaları menen tarawlarında, o'ndiriste, ilimnin' ha'mme shaqaplarında, texnikada h.t.b. sheklenbegen halda jumsalıwında ko'rinedi. Tilden basqa qa'legen ja'miyetlik qubılıslar ja'miyet o'mirinin' tek bir sheklengen tarawına g'ana ta'n boladı ha'm sog'an xızmet etedi.

Eger de bir ja'miyetlik du'zimdi biz bazis dep esaplasaq, al og'an xızmet qılatug'm basqa barlıq qubılıslardı (siyasat, ideologiya, ma'deniyat, a'debiyat, filosofiya, huqıq ha'm t.b.) nadstroyka dep sanasaq, son'g'ıları klashıq boladı desek, onda tildi solardıń qaysısına jatqarıwğa boladı? Yag'my, tildi baziske nadstroyka bola ala ma?-degen sorawğa ha'r tu'rli juwaplar berilip kelindi. Birewler (akad.N.Ya.Marr ha'm onun' ta'reptarlari) tildin' ja'miyetlik qubılıs ekenin esapqa ala otırıp, basqa ja'miyetlik qubılıslar sıyaqlı baziske nadstroykalıq xızmet atqaradı, til de basqa ja'miyetlik qubılıslar sıyaqlı klashıq boladı dep esapladı. Bunday teoriya Rossiyada 1930-40 jılları N.Ya.Marr ha'm onun' ta'reptarlari ta'repinen quwatlandı ha'm bul qa'te teoriya til bilimnin' naduris bag'darda rawajlanıwına alıp keldi. 50-jıllardıń basında bul teoriya qaralandı ha'm til ja'miyetlik qubılıs

bola otirip, basqa barliq ja'miyetlik qubilislardan ayrılıp turatug'ning'i, basqa ja'miyetlik qubilislar'ga usap baziske nadstroykaliq xizmet atqarmaytug'ning'i, tildin' klashiq emes, al uluwma xaliqlıq bolatug'ning'i moyınlandı.

Til ja'miyet ushın xızmet etkenlikten sol ja'miyettin' rawajlanıwı menen birge rawajlanadı, ja'miyette bolg'an o'zgerisler, jan'alıqlar tilde de o'z ko'rinisin tabadı. Biraq ja'miyet o'zine ta'n rawajlanıw nızamlarına, al til o'zine ta'n bolg'an rawajlanıw nızamlarına iye boladı. Ol nızamlar sa'ykes kele bermeydi. Ma'selen, ja'miyet evolyutsiyalıq ha'm revolyutsiyalıq jollar menen rawajlansa, bir ja'miyetlik du'zim ekinshi ja'miyetlik du'zim menen almasıp otırsa, ja'ne onun' rawajlanıwı ga' a'ste aqırın, ga' tez bolatug'ın bolsa, til onday jol menen rawajlanbaydı. Tildin' rawajlanıwı revolyutsiyalıq jol menen emes, al mudamı tek evolyutsiyalıq jol menen bir qa'lipte a'melge asadı. Bul rawajlanıw johnda til pu'tkilley o'zgerip, bir til ornına ekinshi bir tildin' keliwi talap etilmeydi. Ja'miyetlik du'zim o'zgeriwi menen onı qollap quwatlaytug'ın, sol ja'miyetlik du'zimnin' jasap turıwın ta'miyinleytug'ın, nadstroyka xızmetin atqarıwshı barlıq ja'miyetlik qubilislar (siyasat, ideologiya, ma'deniyat, huqıq ha'm t.b.) tu'p tamırnan o'zgeredi, olardıń ornına jan'aları payda boladı. Al, til ayırım o'zgerisleri menen buring'i ja'miyetlik du'zimge de, payda bolg'an jan'a ja'miyetlik du'zimge de ten'dey xızmet ete beredi. Ja'miyetlik du'zimnin' o'zgeriwi menen tildin' de sapalıq jaqtan pu'tkilley basqag'a o'zgerip ketiwi sha'rt emes. Sonın' menen birge til bir ja'miyette jasawshılar ushın ortaqlıq bolmasa, onday ja'miyettin' o'mir su'riwi mu'mkin emes. Tu'rli klass wa'killeri bir ja'miyette jasawı ushın olar ortaqlıq bir tilde bir-biri menen qarım-qatnas jasawı sha'rt. Onısız ja'miyettin' jasawı mu'mkin emes. Sonlıqtan da til klashiq emes, al uluwma xaliqlıq boladı. Durıs, tu'rli klass wa'killerinin' ayırıqshalıq belgileri tiide o'z sa'wlesin tabadı. Tu'rli klass wa'killerinin' tilinde ayırım tillik o'zgesheliklerdin' bolıwı mu'mkin. Biraq bul ha'r tu'rli klass wa'killerinin' pu'tkilley ha'r qıylı tildi qollanadı degendi an'latpaydı. Tu'rli klass wa'killerinin', ka'sip iyelerinin' o'zgesheliklerine qaray so'ylew tilinde ayırıqshalıqlarınin' bolıwın til ilimi biykarlamaydı. Kerisinshe, onday sotsiallıq, ka'siplik belgilerine qaray so'ylew tilinde o'zgesheliklerdin' bolıwın lingvistika nızamlı qubılıs dep esaplaydı.

Tildin' uluwma xaliqlıq bolıwı ba'rinen de burın onın' strukturalıq jaqtan birdey bolg'an bir tildi qollanıwınan ko'rinedi. Strukturalıq jaqtan tildin' bir pu'tinligi sol tilde so'ylewshilerdin' ha'mmesi ta'repinen ta'n alınadı ha'm bul olardıń ha'mmesin bir tilde so'ylewge ja'mlestiredi. Al, tildin' atqaratug'ın xızmetine ha'm onı qollanıwshılardıń ayırıqshalıqlarına qaray tilden paydalanıwda o'zgeshelikler bola beredi. Solay etip tu'rli sotsiallıq toparlarg'a, ka'sipke, so'ylewshinin' bilim da'rejesine, jas o'zgesheligine, jumısına ha'm t.b. qaray tilden paydalanıwda o'zgesheliklerdin' bolıwı so'zsiz. Biraq bul o'zgeshelikler ayırıqsha til da'rejesine shekem barıp jetpeydi. Usınday tildin' xızmeti jag'ınan o'zgeshelikleri «tildi klashiq

boladı» degen tu'siniktin' payda bolıwına sebepshi bolg'an. Bul qa'teliktin' en' negizgi sebebi tildin' strukturası menen onın' xızmeti ortasındaǵı ayırmashılıqtı esapqa almawdan, olardin' ekewin birdey dep qarawdan bolsa kerek.

Ja'miyettegi sotsiallıq toparlar menen klaslar, ka'sip iyeleri ha'm t.b. strukturalıq jaqtan bir pu'tin bolg'an tilden o'zlerinin' talabına, tilegine ha'm keregine qaray paydalanadı. Bunday talapqa tiykarlıana otırıp til strukturalıq jaqtan o'zgeriske ushıramag'anı menen xızmeti jag'man o'zgeriske ushıraydı. Ma'selen, balıqshılardin' tili menen paxtakeshlerdin' tilinde strukturalıq jaqtan parq bolmag'anı menen ayırım so'zlerdin' qollanıwı jag'man, yag'niy tildin' xızmeti boyınsha olar ayırmashılıqqa iye boladı.

§ 6. Til ha'm so'ylew

Til biliminde jumsalatuǵın til ha'm so'ylew tu'siniklerin birdey dewge de, olardı o'z-ara baylanıssız pu'tkilley basqa-basqa qubılıslar dep qarawǵa da bolmaydı. Seslerdin', so'zlerdin', grammatikalıq formalardin' jıynag'ı ha'm olardin' nızamlı qarım-qatnası tildi quraydı. Tildin' bul atalg'an birlikleri qatan' sistemada o'zinin' nızamlılıqlarına tiykarlang'an halda o'mir su'redi. Til ha'm onın' birliklerinen sol tilde so'ylewshiler o'z imkaniyatı menen uqıbına qaray ko'nlikpeleri tiykarında paydalanıp otradı. Til birliklerinin' qatan' nızamlılıqlar tiykarında qarım-qatnasqa tu'siwi, ha'reketke keliwi, ju'zege shıǵıwı so'ylew arqalı boladı. Basqasha aytqanda so'ylew tildin' jasawın, o'mir su'riwin ta'miyinleydi. Til so'ylewge kerekli bolg'an barlıq materiallardın' jıyıntıǵı. Tildi ushan ten'iz desek, so'ylewshini kishkene qayıqqa ten'ewge boladı. O'zinin' so'ylewinde tilden kimnin' qalay paydalana alıwı tu'rli sebeplerge baylanıslı boladı. So'ylewshinin' bilimi, oy-o'risi, sheberligi, ta'jiriybesi, talantı ha'm t.b. qa'siyetleri tilden paydalanıwda baslı orınlardı tutadı.

Til ha'm so'ylew tu'siniklerinin' ortasına shegara belgilep, olardin' ayırmashılıqlarının' bolatug'ınhg'ın birinshi ret ko'rsetip bergen ko'rnekli shveytsariyalı alım Ferdinand de Sossyur boldı. Onnan keyin bul ma'sele basqa alımlar ta'repinen teren'irek izertlendi. So'ylew dep a'dette awızeki so'ylew tu'sinildi. Sonın' menen birge so'ylew degennen ken' ma'nide, «ishten so'ylew», esittirip so'ylemey-aq o'zinshe til birlikleri ja'rdeminde oylaw da tu'siniledi.

Adamnın' so'ylew iskerligi so'ylew aktı arqalı ko'rinedi. So'ylew aktı bul eki ta'repli qubılıs bolıp tabıladı. Birinshisi — aytıw; ekinshisi — qabıl etiw menen esitkendi tu'siniw. So'ylewdin' jazba tu'rinde so'ylew aktı sa'ykes jazıwdı ha'm oqıwdı o'z ishine qamtıydı¹.

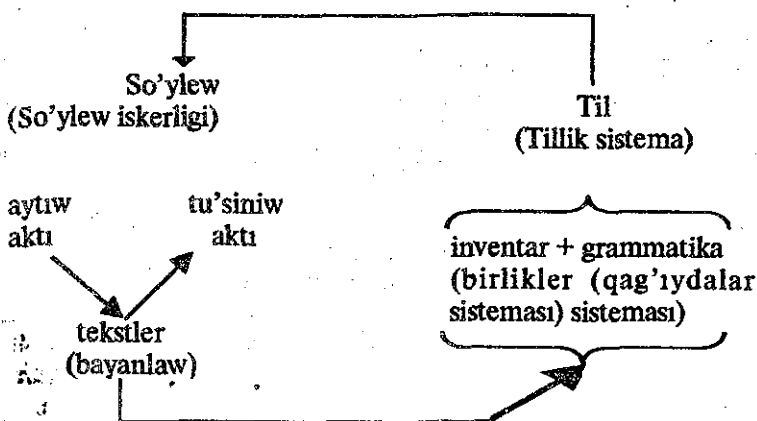
So'ylew aktı arqalı tekst du'ziledi. Tekst degennen a'dette qag'azg'a ga'p yamasa ga'pler tu'rinde jazılǵan do'retpe an'lanadı. Biraq til iliminde

¹ Маслов Ю.С. Введение в языкознание. Москва, "Высшая школа", 2-изд., 1987. II-б.

tekst ken' ma'nide tu'siniliwi talap etiledi. Birew ta'repinen jazılg'an xat yamasa shıg'arma da, awızsha aytilg'an pikir de tekst bola aladı. Sonday-aq, tekst tek bir yamasa bir neshe ga'pten quralg'an kishi bolıwı da, tutas gu'rın', povest, poema, roman tu'rindegi u'ken bolıwı da mu'mkin. Ha'tteki ishten so'ylew arqalı da tekst do'retiledi. Til bilimi ushin do'retilgen barlıq tekstler de belgili da'rejede a'hmiyetke iye boladı. *

Til biliminde til birliklerinin' sistemasın til quralları (invertarları) dep ataw, al til birliklerinin' o'z xızmetlerin atqarıwdag'ı, yag'nıy ha'r qaysısı belgili bir mazmung'a iye bolg'an ga'pler do'retiwdedi qag'ıydalar sistemasın grammatika dep ataw qabil etilgen. Bul eki sistema — til birlikleri ha'm qag'ıydalar sisteması o'z-ara og'ada tıg'ız baylanısta boladı. Usı eki sistemasın' birliginen til kelip shıg'adı.

Biz to'mende professor Yu.S.Maslov ta'repinen du'zilgen til menen so'ylewdin' ha'm olardıń ayırım ta'replerinin' (aspektlerinin') o'z-ara qarım-qatnasın an'latatug'ın kesteni keltiriwdi maqul ko'rdik¹.

Bul kesteden tildin' o'zi tillik sistemadan turatug'ınlıg'ın, al tillik sistema tillik birlikler sisteması menen grammatikalıq qag'ıydalar sistemasınan quralatug'ınlıg'ın, sonday-aq so'ylew — bul so'ylew iskerliginin' na'tiyjesi ekenligin, so'ylew iskerliginin' o'zi bayanlaw arqalı tekstler do'retiw ja'ne olardı tu'siniwden turatug'ınlıg'ın an'lawg'a boladı.

U'ken rawajlanıw tariyxın basıp o'tken a'debiy til og'ada bay imkaniyatlarına iye boladı. Onın ken' mu'mkinshiliginen, baylıg'ınan tolıq ha'm erkin paydalana alıw talantına ha'mme erise bermeydi. Tildi bay etip ko'rsetiw de, tildi jarıtladırdıw da so'ylewshige, onın' uqıbına baylanıslı boladı.

Til menen so'ylew bir-biri menen ajralmas baylanıslı. So'ylew til materialları arqalı ju'zege shıg'adı ha'm tildin' barlıq nızamlarına,

¹Sonda.

normalarına toliq bag'ınadı. So'ylew — bul tildin' jasaw forması, ko'rinisi. So'ylewsiz til bolmaydı, eger so'ylewsiz til bolsa da, ol tek o'li, jog'alıp ketken til bolıwı mu'mkin. Til tariyxında bunday o'li tillerdin' de bolg'anlıg'ı belgili. Ma'selen, eski parsı tili, finikiyler tili, sog'diyler tili, eski sanskrit, eski latin tilleri.

Til menen so'ylewdi ajiralmas baylanış dew menen birge olardı pu'tkilley bir na'rse dep esaplawg'a da bolmaydı. Til o'zinin' ta'biyatı boyınsha uluwmalıq sıpatqa iye boladı. Onı belgili bir tilde so'ylewshilerdin' ha'mmesine ten'dey jynawlı qor desek, ha'r bir so'ylewshi sol uluwmalıq qordan o'zinshe, uqıbına, bilimine, ta'jiriyesine qaray paydalanadı. Solay etip til uluwmalıq, so'ylew jekelik (individuallıq) sıpatqa iye boladı.

So'ylew iskerligi so'ylew ag'zalarının' ha'reketi na'tiyjesinde hawa boshg'm qozg'alsıqqa keltiriwi ha'm ol esitiw ag'zalarına ta'sir etiwı arqalı a'melge asadı. So'ylew iskerligi aytıw ha'm qabil etiw, tu'siniw usag'an ta'replerden quraladı. So'ylewshinin' oraylıq nerv sistemasi ta'repinen nerv talshıqları arqalı so'ylew ag'zalarına ta'sir etiledi. Solay etip so'ylew ag'zaları maqsetke muwapıq ha'reketke kele otırıp, so'ylewde jan'g'ırıq (rezonator) xızmetin atqaratug'ın, aytilajaq seske ta'n bolg'an seslik tu'r beretug'ın boshıqlardı sa'ykes formag'a keltiredi. Na'tiyjede so'ylewge kerekli bolg'an sesler jasaladı ha'm ol adamdı qorshap turg'an hawa boshg'ı arqalı tin'lawshıg'a barıp jetedi. Tin'lawshının' qulag'ına kelip jetken sesler orayg'a unutilawshı nerv talshıqlarının' titirkeniwshı qa'siyeti arqalı oraylıq nerv sistemasına jetkeriledi. Jetkerilgen mag'lumat bas miyinin' sa'ykes yarım sharlarında analizlenip, belgili bir ma'ni an'lanadı. So'ylewshi menen tin'lawshı bir-birin tu'sinisiwi ushın olardın' til birliklerin bir qıylı qabıllawı talap etiledi. Al, til birliklerin, ma'selen, so'zlerdi so'ylewshi menen tin'lawshı ha'r tu'rli ma'nide qabil etse, onda olar bir-birin tu'sinisiwi mu'mkin bolmaydı. Solay etip so'ylewshi menen tin'lawshı tildegi so'zlerdin' ma'nisin tek birdey ma'nide qabil etkende g'ana olar birin-biri tu'sinisedi.

§ 7. Til ha'm oylaw

Til menen oylaw bir-biri menen ajiralmas ug'ız baylanış. Til sıyaqlı oylaw da adamg'a g'ana ta'n qa'siyet bolıp tabıladı. Til menen oylawdın' payda bolıwı ha'm qa'liplesiwı bir waqıtqa tuwra keledi. Sebebi olar birisiz ekinshisi jasamaydı. Oylaw adam miyinin' iskerliginin' na'tiyjesi bola otırıp, ol tek g'ana tildin' ja'rdeminde iske asadı. Oylawdı til ju'zege shug'aradı ha'm bekkemleydi. Oylaw til birlikleri arqalı so'z ha'm ga'p tu'rinde aytilıp, ol materiallıq (seslik) ko'riniske iye boladı. Til adamnın' oyın qa'liplestirip, ju'zege shug'arıp g'ana qoymastan, sonın' menen birge adamlardın' biliw iskerliginin' jetiskenliklerin bekkemlep, tıyanaqlı etip turadı.

Adamdı qorshap turg'an zatlar ha'm qubılıslar, olardın' o'z-ara qarım-qatnasları adamnın' sanasında oylawdın' birlikleri bolg'an ug'ım, pikir arqalı sa'wlelenedi. Al, ug'ım ha'm pikir tilde sa'ykes so'z ha'm ga'p tu'rinde aytilıp, olar bekkemlenedi.

Til menen oylawdın' baylanısı olardın' birliklerinin' ha'm kate-goriyalarnın' qarım-qatnası arqalı ko'rinedi. Aytayıq, tildegi so'z oylawdın' birliği bolg'an ug'ım menen tildegi ga'p oylawdın' birliği bolg'an pikir menen tig'ız baylanısı boladı. Biraq so'z benen ug'imdı, ga'p penen pikirdi teppe-ten' dep qarawg'a da bolmaydı. Olar ortasında u'ken ayırmashılıqlar da bar. En' baslı ayırmashılıq: til milliylik, al oylaw uluwma adamzatlıq sıpatqa iye bolatug'ını sıyaqlı so'z benen ga'p milliylik, al ug'ım menen pikir uluwma adamzatlıq sıpatqa iye boladı. Sonın' menen birge ayırım ug'ımlar bir so'z benen emes, al bir neshe so'zlerdin' dizbegi menen an'latıladı. Kerisinshe, ko'p ma'nili yamasa omonim so'z bir emes, al bir neshe ug'imdı bildiredi. Ga'p xızmetin atqarıp keletug'ın bir so'zdin' o'zi ug'imdı bildiriw menen birge pikirdi de an'latadı. Mine, bulardın' ba'ri til birliği bolg'an so'z benen oylaw birliği bolg'an ug'imnın' birdey emes ekenligin ko'rsetedi. Sonday-aq, ga'p penen pikirdin' o'z-ara baylanısı sonda — oydın' bir ko'rinisi bolg'an pikir tek ga'p arqalı g'ana o'mir su'redi ha'm rawajlanadı. Solay etip, ga'p bul pikirdin' o'mir su'riw, jasaw forması bolıp tabıladı. Pikirge mazmunlıq jaqtan xabarlaw, maqullaw, biykarlaw ta'n bolsa, formalıq jaqtan og'an subiekt — predikathq qatnas ta'n boladı. Pikirlew(суждение) subiekt, predikat, baylanıs degen bo'leklerden quraladı. Subiekt pikirdin' predmetinin' o'zi haqqındag'ı adamnın' oyi bolsa, predikat sol pikirdin' predmeti jo'ninde berilgen mag'lummatlar tuwrah adamnın' oyi bolıp tabıladı. Baylanıs predikattın' mazmunının' subiektke qatnaslı ekenin bildiredi.

İnsan oylawı ha'm onun' barlıq nızamları haqqındag'ı ilim logika bolg'anlıqtan til bilimi adam oylawına baylanısı barlıq ma'selelerdi sheshiwde logika ilimnin' jetiskenliklerine su'yenedi. Biraq bul jerde til biliminin' birliği bolg'an ga'p penen logikalıq birlik bolg'an pikir qurılısı jag'ınan ten'dey emes ekenin esapqa alıw kerek. Til biliminin' tariyxında ga'p penen pikir, baslawısh penen subiekt, bayanlawısh penen predikat sa'ykes keledi dep sanaytug'ın grammatikalıq anıqlamanı esapqa almaytug'ın, tek logikalıq-ma'nilik anıqlamag'a tiykarlanatug'ın ag'ım da boldı. Bul ag'ım wa'killeri ga'pti ga'p ag'zalarına ajratıwda grammatikalıq ha'm logikalıq anıqlamalardı aralastırıp jiberdi ha'm du'nya tillerindegi ko'p sanlı ga'p tu'rlerin tek bir universal u'lgige salhwg'a urındı. Na'tiyjede ga'plerdin' a'lıwan tu'rleri menen tipleri, olardın' o'zinshelek o'zgeshelikleri menen stillik ren'kleri esapqa alımbadı.

Durısında, ga'p pikirden, ga'p ag'zaları ug'imnan ayrılıp turadı. Ga'p ag'zaları tek a'piwayı ug'imdı bildirip qoymaydı, al o'zine ta'n ayrıqsha ma'nilerine iye bolg'an so'zler g'ana ga'p ag'zaları xızmetin atqaradı. Ga'p ha'm ga'p ag'zaları belgili bir milliy tildin' grammatikalıq nızamlarına su'yenedi. Al, pikir ha'm ug'ım uluwmalıq sıpattag'ı nızamlarg'a —logikalıq nızamlılıqlarg'a su'yenedi. Solay etip til bilimi uluwma til bilimi ha'm jeke til biliminen turatug'ın bolsa, logika onday bo'limlerden (uluwma logika, jeke logikadan) turmaydı. Logika pu'tkil adamzatqa ta'n bolg'an

qubılıslardı g'ana so'z etedi. Al, til bilimi ha'm pu'tkil adamzat tiline, ha'm jekje milliy tillerge ta'n bolg'an qubılıslardı izertleydi.

Til sıyaqlı oylaw da eki tu'rli boladı. Oylawdın' birinshi tu'ri til birlikleri tiykarında ishten ha'm esittirip so'ylew arqalı a'melge asatug'ın oylaw. Bul a'dettegi oylaw tek adamlarg'a g'ana ta'n qa'siyet. Al, oylawdın' ekinshi tu'ri bizdi qorshag'an sırtqı du'nıya qubılısları ha'm onnan alg'an ta'sirdi este saqlaw ja'ne onı «elekten» o'tkerip qayta do'retiw arqalı payda boladı. Oylawdın' bul ekinshi tu'rine belgili da'rejede ayırım haywanatlardıń «oylawı» da jatadı. Da'l usınday qa'siyeti arqalı olar (haywanatlar) belgili bir jag'daylarda instinkt ja'rdeminde durıs sheshimge kele aladı. Adam joqarında atalg'an eki tu'rli oylawg'a da uqıplı boladı. Usınday qa'siyetinin' na'tiyjesinde adam og'ada quramalı matematikalıq, texnikalıq ha'm t.b. ma'selelerdi sheshe aladı. Bunday quramalı ma'selelerdi sheshiwi adamnıń a'dettegi so'ylewi tiykarında bekkemenetug'ın oylawnıń na'tiyjesi emes. Al, onnıń quramalı «texnikalıq» yamasa «injenerlik» oylawnıń na'tiyjesi bolıp tabıladı. Bunday oylawg'a shaxmatshınnıń, su'wretshinin', skulptordın', kompozitordın' oylawı da jaqm keledi¹.

Juwmaqlap aytqanda til milliy, al oylaw uluwma adamzatlıq sıpatqa iye bolg'anlıqtan olardıń ha'r qaysısı o'zlerinin' nızamlılıqları tiykarında jasadı ha'm rawajlanadı. Biraq bul olardıń o'z ara bekkem baylanısın, qarım-qatnasın biykarlamaydı.

§ 8. Tildin' strukturalıq ha'm sistemalıq sıpatı

İlimde struktura (du'zilis) ha'm sistema tu'sinikleri ken'nen qollanıladı. A'dette, sistema degennen belgili bir ta'rtipte bir-biri menen ug'ız baylanısta ha'm qarım-qatnasta bolatug'ın elementlerdin' birligin tu'sinemiz. Ma'selen, a'lipbedegi ha'riplerdin' qatan' izbe-izligi sisteması. Ondag'ı ha'riplerdin' izbe-izligin' o'zgerge beriwge bolmaydı. Sebebi tu'rli dizimler (adam atı, ma'mleket, qala ha'm t.b.), so'zlikler tayarlang'anda ondag'ı so'zlerdin' jaylasıwında ha'riplerdin' orın ta'rtibinin' qatan' saqlanıwı talap etiledi. Ha'riplerdin' izbe-izligi saqlang'anda g'ana dizimlerden, so'zliklerden paydalanıw qolaylı boladı. Onday sistemalıq buzılsa, kerelik so'zlerdi tabıw qıyınlasadı. Al pu'tinnin' bo'lsheklerden quralıwınan ha'm olar ortasındag'ı baylanıslardan struktura kelip shug'adı.

Tildin' strukturalıq ha'm sistemalıq sıpatına lingvist alımlar a'welden -aq u'ken diqqat awdarg'an. Ma'selen, rus-polyak alımı İ.A. Boduen de Kurtene sistema, struktura atamaları ha'm tu'siniklerinin' ken'nen qollanıwına a'hmiyet berdi. Al, shveysar-frantsuz alımı Ferdinand de Sossyur sistema tu'sinigine ayrıqsha kewil bo'le otirip, ha'r bir til sistemalardan turadı, sistemalar o'z ara baylanıslı bolg'an tu'rli elementlerden quraladı, tillik sistema degenimiz tan'balır sisteması,

¹ Маслов Ю.С. Сonda, 15-б

elementler qatnasının' sisteması dep esapladı. Tildin' strukturalıq ha'm sistemalıq sıpatı jo'ninde ju'da' ko'p alımlar o'z pikirlerin bildiredi ha'm bul boyınsha ko'z qarasar birdey emes. Sistema ha'm strukturanın' qarım-qatnasına baylanışlı ayılıp ju'rgen pikirlerdi tiykarınan eki toparg'a bo'liwge boladı. Birinshisi bul eki tu'siniklin' ortasına qatan' shegara qoyıwg'a bolmaydı dep qarasa, ekinshisi sistema ha'm strukturanı so'zsis bo'lex qaraw kerek dewshiler toparı. Son'g'i topardag'ı alımlar ko'pshilikti quraydı. Shınında da sistema ha'm struktura tu'sinikleri o'z ara baylanışlı bolg'anı menen olar bir-birinen ayurmashlıqlarına da iye.

Pu'tinnin' bo'lekleri ha'm olar ortasındag'ı qarım- qatnaslardan struktura do'reydi. Struktura qatnasların' sxeması, degendi bildiredi, usıg'an baylanışlı bul tu'sinik sistemanın' qatnastı bildiriwshı kishkene ta'repin-qatnastı bildiriwshı gewdesin (skeleton) sıpatlaydı¹. Al, sistema tu'sinigi struktura tu'sinigine qarag'anda ken' ha'm quramalı tu'sinik. Sistema qatan' izbeizlik penen ornalasıp uyımlasqan bir tutas qubılıs. Ol struktura menen zat ha'm qubılıslardıń tu'p negizinin' (substantsiyanın') birigiwi arqalı o'mir su'redi. Sonday-aq sistema strukturag'a iye bolatug'ın ha'm belgili bir maqsetti a'melge asırıw ushın sol strukturanı substantsiya arqalı iske asıratug'ın sho'kemlesken bir pu'tin retinde qaraladı².

Strukturalıq ha'm sistemalıq qa'siyetler tilge de ta'n qa'siyetler bolıp tabıladı. Tildin' strukturalıq qa'siyeti degennen ha'r qıylı til birliklerin quraytug'ın til elementlerinin' (bo'leklerinin') o'z ara qarım-qatnasları menen birligin tu'sinemiz. O'z ara sapalıq ayurmashlıqlar'ga iye bolg'an til birlikleri fonema, morfema, so'z, so'z dizbegi, ga'p til bo'lekleri (elementleri) bolıp, olar til strukturasını quraydı. Til birliklerinin' ha'r biri o'zinshelik o'zgesheliklerine iye bola otırıp, tutas tildin' bo'lekleri xızmetin atqaradı. Sonın' menen birge til birlikleri til bo'lekleri (elementleri) retinde birlikte, bir-biri menen baylanısta boladı. Tildegi bir element mazmunın o'zgerete otırıp, sapalıq jaqtan basqa element retinde xızmet eterliktey da'rejede ishki mu'mkinshiliklerine iye bola aladı. Ma'selen, ga'p bir g'ana so'zden (*Tu'n. Vokzal. Jolawshılar*), so'z bir g'ana morfemadan (*jay, qol, tal*), quralıwı mu'mkin³.

Eger tildi strukturalıq jaqtan qabat-qabat basqışlardan turatug'ın qubılıs dep qaraytug'ın bolsaq, onda ol basqışlardın' ha'r birinin' o'zlerinin' sisteması boladı. Basqasha aytqanda tildi fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis sıyaqlı strukturalıq basqışlardan turadı desek, onda olardıń ha'r birinin' o'z sisteması boladı. Solay etip tildin' tarawları bolg'an onın' fonetikasında, leksikasında, grammatikasında qatan' sistema bolıwı menen birge ol tarawlardın' ha'r biri ishinde tag'ı da sistemalar boladı. Tildin' fonetikalıq sisteması bolıwı menen birge onın' dawıshlarının' sisteması,

¹ K.Axanov Til biliminin'negizderi «Almati, Mektap» baspası, 1973. 78-b.

² Общее языкознание (внутренняя структура языка). «Наука», М, 1972, 28.

³ K.Axanov. Atalg'an miynet. 80. b.

dawissizlarinn' sistemasi, fonemalar sistemasi, ma'ni ayirishli belgiler sistemasi ha'm t.b. boladi; Tildin' morfologiyaliq sistemasi bolwi menen birge so'z shaqapları sistemasi, seplik jalg'awları sistemasi, betlik jalg'awları sistemasi ha'm t.b. boladi; tildin' so'z jasalrw sistemasi bolwi menen birge atliq so'z jasalrw sistemasi, feyil so'z jasalrw sistemasi, kelbetlik so'z jasaliw sistemasi ha'm t.b. boladi; tildin' leksikalıq sistemasi bolw menen birge sinonimler sistemasi, omonimler sistemasi, antonimler sistemasi ha'm t.b. boladi.

Sistemanın' quramında birgelki bir neshe elementtin' bolwi talap etiledi. Onısız, yag'mıy tek bir elementten quralg'an sistema bolmaydı. Sistema elementleri bir-birine qarama-qarsı qoyılıwında, sahtırılıwında g'ana anıqlanadı. Ma'selen, til sesleri bir belgisi boyınsha o'z ara qarama-qarsı qoyılsa, basqa belgisi boyınsha olar ortaq (uluwmalıq) qasiyetke iye boladı. Aytayıq, qaraqalpaq tilinde d-t dawissız fonemaları dawıstın' qatnası boyınsha u'nli-u'nsiz bolıp qarama-qarsı qoyılsa, basqa belgileri boyınsha, atap ayqanda, jasalrw ornı boyınsha olardıń' ekewi de til aldı, jasaliw ustlı boyınsha ekewi de jabısın'qı tu'rindegi uluwmalıq belgilerine iye boladı. Sonday-aq, d-t jubaylaslarınan usqarı tek u'nli-u'nsizlik belgileri boyınsha g'ana ayırılıp turatug'ın z-s, b-p, j-sh, v-f, g-k ha'm t.b. jubaylas dawissız fonemaları da bolwi dawissız fonemalardıń' qatan' sistemalıq sıpatın an'latadı.

Tildegı so'zlerdin' qatan' nızamlı tu'rde dizbeklesip keliwi arqalı, ondag'ı so'zlerdin' tu'rleniwi na'tiyjesinde ga'p quraladı. Ga'ptegi so'zlerdin' tu'rleniwinde, o'zgeriwinde tildin' sistemalıq sıpatı anıq ko'rinedi. Sanawlı, az sandag'ı grammatikalıq formaların' ko'p sanlı so'zlerge jalg'anıp, bir qıylı ma'ni bildiriwinin' o'zi grammatikadag'ı qatan' sistemalıq qatnası an'latadı. Ma'selen, sanawlı seplik jalg'aw formaların' tildegı seplene alatug'ın barlıq so'zlerge (atawıshlarg'a) jalg'anıwı (*balanın', sannın', qardın', sazdın', tastın'*); iyelik seplik jalg'awınin' nun' variantınin' dawıslıg'a ha'm murınlıq sonorlarg'a tamamlang'an so'zlerge, din' variantınin' awızlıq sonorlarg'a ha'm u'nli dawissızlarg'a tamamlang'an so'zlerge, tın' variantınin' u'nsiz dawissızlarg'a tamamlang'an so'zlerge jalg'anıwı, al olardıń' jin'ishke jubaylasları (nin', din', tin') sa'ykes jin'ishke buwınlı so'zlerge jalg'anıwı ha'm t.b. Mine, bulardıń' ba'ri morfologiyadag'ı sistemalıq qatnaslardı an'latrw menen birge olardıń' fonetikalıq nızamlılıqlar menen de tıg'ız baylanış ekenligin ko'rsetedi.

QOSIMSHA A'DEBİYATLAR

- Azizov O.* Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 3 -13 -betler;
Aханов. К. Til bilminin' negizderi. Almatı. 1973. 3-96 -betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 3-33-betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 7-53-betler;
Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 6-44-betler;
Головин. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1966. 3-29-betler.

II BAP. FONETIKA HA'M FONOLOGIYA

§ 9. Fonetikann' izertlew obiekti

Fonetika grekshe phone – «ces», «dawıs» degen ma'nini bildiretug'ın so'zden kelip shıqqan. Fonetika tildin' seslik ta'repin, tildin' ma'ni shug'arıwshı birlikleri bolg'an so'zlerdegi, morfemalardag'ı seslerdin' jumsalıwın izertleydi. Anıg'ıraq aytqanda, seslerdin' jumsalıwı ha'm esitiliwı tildin' seslik quramı ha'm sisteması, tu'rli seslik nızamlar ha'm olardin' rawajlanıwı haqqındag'ı til biliminin' ayrıqsha bir tarawı fonetika bolıp sanaladı. Sonday-aq buwın, pa't, intonatsiya til sesleri menen ajıralmas baylanıshı. Sebebi olardin' ha'r qaysısın a. + latatug'ın tildegi seslerden basqa ayrıqsha «sesler» joq. Kerisinshe, buwın, pa't, intonatsiya til birlikleri bolg'an sesler menen birlikte, sesler arqalı tutas so'zlerde ha'm ga'plerde ko'rinedi. Sonlıqtan da tildegi sesler arqalı ju'zege shug'arıp, a'melge asatug'ın buwın, pa't ha'm intonatsiya da fonetika iliminde izertlenedi.

Joqarıda atalg'an fonetikalıq qubılıslar menen jazıw ma'selesı de tig'ız baylanıshı. Jazıw arqalı awızsha so'ylew sa'wlelendiriledi. Awızsha so'ylew normasına su'yene otırıp g'ana durıs jazıw qa'delerin islep shug'ıw mu'mkin. Barlıq grafikalıq sha'rtli jazbalardan, sonın' ishinde a'lipbedegi ha'riplerden durıs paydalanıw belgili bir tildegi so'zlerdi ha'mmenin' bir qıylı etip durıs jazıwı tiykarınan fonetika ilimine baylanıshı sheshiledi. Sonday-aq, awızsha so'ylew ha'm jazıw o'zinin' o'zgesheliklerine iye boladı. Jazıw mudamı awızsha so'ylew menen sa'ykes kele bermewi mu'mkin. Tildin' awızsha so'ylew normaları, jazıw qa'deleri tikkeley fonetika ilimine tiykarlanıp du'ziledi. Sonlıqtan tildin' awızsha ha'm jazba ta'repleri fonetikann' birden bir izertlew obiekti bolıp sanaladı.

Til o'zinin' ta'biyatı boyınsha oydı bildiretug'ın adamlar ortasındag'ı en' a'hmiyetli qatnas quralı bolıp tabıladı. Til-o'zinin' qurılısı boyınsha mazmunına ha'm onı bildiretug'ın formasına iye bolg'an tan'balar sisteması, Tildin' seslik ta'repi mazmundı an'latadı. Ol birew ta'repinen xabar beriw ha'm basqa ta'repinen qabil etip alıw ushın jumsaladı.

Forma menen mazmunın ajıralmas baylanıshı bolg'anı sıyaqlı oy menen onı an'latatug'ın seslik ta'repi ortasında da tig'ız dialektikalıq baylanıs bar. Oylawdı an'latpaytug'ın, materiallıq formag'a iye bolmag'an tildin' bolıwı mu'mkin emes. Sonın' menen birge tildin' seslik ta'repinin' avtonomiyag'a iye bolıwı ha'm ma'lim da'rejede on'ashalanıwı un'tiyjesinde belgili fonema tek g'ana jalg'ız so'zde jumsalıp qoymastan,

ol fonema sol tildegi ko'p sanli basqa so'zlerde de jumsala beredi. Sonliqtan da ha'r bir tilde sheklengen sandag'ı bir neshshe onlag'an fonemalar bolip, olar tu'rli seslik kombinatsiyalarda jumsaliwi na'tiyjesinde sol tildin' so'zlik qupamın do'retetug'm birneshe on min'lag'an so'zlerdi jasawg'a qatnasadi. Demek, ses belgili bir so'zge bekitilip qalmastan, onnan belgili da'rejede on'ashalanıp belgili bir so'zlerden abstraktsiyalanadi. Akad. L.V. Sherbanın' ko'rsetiwi boyınsha fonema belgili da'rejede avtonomiyag'a iye boladi. Eger bunday bolmay ha'r bir so'zge sesler bekitilgen bolip, ol sesler sol so'zlerde g'ana jumsalsa, onda tilde neshe min' so'z bolsa, seslerdin' sanı onnan da birneshe ese ko'birek bolar edi. Jan'a so'zler payda bolıw menen birge jan'a sesler payda bolip bara berer edi. Oндаy jag'dayda fonetikalıq nızamlılıq ta, seslik sistema da bolmas edi ha'm tildin' seslik ta'repin u'yreniw de mu'mkin bolmas edi. Haqıyqatında onday bolıwı mu'mkin emes.

Belgili bir ses — fonema o'zinin' avtonomiyag'a iye bolıwı arqalı ha'm ma'lim da'rejede on'ashalana alıwı na'tiyjesinde tu'rli fonetikalıq jag'daylarda so'zdin' tu'rli pozitsiyalarında, ha'r qiyli sesler menen tu'rli kombinatsiyalarda og'ada ko'p g'ana so'zlerde azlı ko'pli o'zgeshelikleri menen jumsala beredi. Bug'an tildegi seslik nızamlardıń sa'ykes qurılısqa iye bolg'an ko'pshilik so'zlerge ten'dey qatnaslı bolıp keliwi de da'lil bola aladı. Misal retinde turkiy tillerindegi sesler u'nlesligin ko'rsetiwge boladı. Aytayıq, birinshi buwında juwan dawıslı kelse, ekinshi ha'm onnan son'g'ı buwınlarda da juwan dawıslının' keliwi; birinshi buwında jin'ishke dawıslı kelse, ekinshi ha'm son'g'ı buwınlarda da jin'ishke dawıslının' keliwi; birinshi buwında erinlik dawıslı kelse, ekinshi ha'm son'g'ı buwınlarda da erinlik dawıslının' keliwi; tu'birdin' aqırı u'nlige pitse, og'an u'nlıden baslang'an qosımtanın' qosılıwı; tu'birdin' aqırı u'nsiz dawıssızg'a pitse, og'an u'nsizden baslang'an qosımtanın' qosılıwı ha'm t.b. Ayırım misal keltirek: *tap, sap, jap, qap, sa'dep, kitap* sıyaqlı so'zlerdin' ha'mmesi ten'dey p sesine tamamlang'an. Olarg'a dawıshdan baslang'an qosımta qosılğ'anda, p foneması ha'mme so'zlerde ten'dey da'rejede o'zgeriske ushıraydı, yag'niy u'nsiz p foneması u'nli b foneması menen ornı almasadı: *tap-tabıw, sap-sabıw, jap-jabıw, qap-qabıw, sa'dep-sa'debi, kitap-kitabi*. Sol sıyaqlı *taraq-taraq'ı, ju'rek-ju'regi, terek-teregi* so'zlerindegi q ha'm g' seslerinin' ornı almasıwı jo'ninde de tap usınday pikir aytıwğ'a boladı.

§ 10. Fonetikanın' a'hmiyeti ha'm ilimler ortasında tutqan ornı

Biz oy-pikirimizdi basqalarg'a jetkeriw ushın tildegi so'zlerdi grammatikalıq baylanısqa tu'sirip, ga'p qurastırırıwız kerek. So'z ha'm ga'p tildin' ma'ni shug'aratug'm birlikleri bolıp, olar sesler arqalı ju'zege shıg'adı. Sesler dara turıp semantikalıq ma'ni an'lata bermeydi.

Tildegi so'zler menen seslerdi bir qatarg'a qoyıp, olardıń u'shewin ten'dey qatnastag'ı til birlikleri dep qarawg'a bolmaydı. Tildin' basqa birlikleri ortasında seslerdin' tutqan ornı ayırıqsha. Fonetika iliminin' basqa lingvistikalıq ilimler ortasında tutqan ornın belgilewde professor L. R. Zinderdin' mına pikiri ayırıqsha itibarg'a ılayıq: «Seslik ta'repi bul tildin' u'shinshi bir elementi emes, al so'zlerdin' ha'm grammatikalıq usıllardıń jasawının' za'ru'rli forması. So'zlik ha'm grammatikalıq qurılıs tildin' mazmunın qurasa, al seslik ta'repi tildin' materiallıq negizin, onın' fizikalıq formasın quraydı desek boladı¹». Solay etip seslik ta'repi tildin' ayırıqsha elementi emes, al onın' jasaw forması bolıp tabıladı.

Fonetika basqa lingvistikalıq ilimler bolg'an leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksiske salıstırg'anda ayırıqsha ornı tutadı. Leksikologiya ha'm grammatikada tildin' tek ma'ni an'latatug'ın idealıq ta'repin g'ana izertleydi. Al, onın' fizikalıq-akustikalıq ta'repi ol ilimlerdi tikkeley qızıqtırmaydı. O'ytkeni so'zlerdin' yamasa grammatikalıq formaların' ma'nileri olardıń seslik kompleksinen g'a'rezsis boladı. Fonetika bolsa, funktsionallıq jaqtan ma'nige iye, biraq dara turg'anda ma'ni bildirmeytug'ın tillik qurallar bolg'an seslerdi izertleydi. Solay etip fonetika o'zi izertleytug'ın obektisinin' idealıq ta'repin g'ana emes, sonın' menen birge onın' fizikalıq-akustikalıq ta'repin de izertleydi.

Fonetika iliminin' praktikalıq a'hmiyeti og'ada u'ken. Duns jazıw'g'a, oqıw'g'a u'yreniw metodikası, shet tilin u'yreniw, so'ylewdegi kemshiliklerdi du'zetiw fonetikasız steshilmeytug'ın ma'seleler bolıp tabıladı. Sonday-aq burın jazıwı bolmag'an xalıqlardıń jazıw sistemasın islep shug'ıw, burında jazıwı bar xalıqlardıń jazıw sistemasın tag'ı da jetilistiriw sıyaqlı a'meliy jaqtan og'ada a'hmiyetli bolg'an ma'seleler fonetika ilimine tiyxarlana otırıp sheshiledi.

Fonetika til biliminin' basqa barlıq tarawları ushın da og'ada u'ken a'hmiyetke iye boladı. O'ytkeni, joqarıda aytilg'anday-aq, fonetika tildin' seslik materialın izertleydi. Al, sesler arqalı adamnın' oyi so'ylew protsesinde janıqqa shug'adı. Bul fonetikalıq mag'lumatlardı esapqa almay turıp, tildi izertlewge bolmaytug'ınlig'in ko'rsetedi. Fonetika tildin' materiallıq-fizikalıq ta'repin u'yrenetug'ın bolg'anlıqtan, onı sa'ykes apparatlar arqalı izertlew mu'mkin bolg'anlıqtan, ol til biliminin' basqa tarawlarına qarag'anda ko'birek ha'm burınraq ta'biyat ilimlerine jaqınladı. Fonetika lingvistikalıq izertlewlerdin' en' da'l ha'm anıq metodlarınan paydalanadı.

Nawqashıqqa baylanış so'ylewdegi ha'm esitiwdegi kemshiliklerdi du'zetiwge ha'm emlewge bag'darlang'an meditsinanın' ha'r qıylı tarawlarında, atap aytqanda, fonopediya ha'm logopediyada fonetika

¹ Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. Л., 1979, 8-бет

iliminin' jetiskenlikleri u'ken a'hmiyetke iye boladı. O'ytkeni so'ylew ha'm esitiw mexanizmlerin, so'ylewde jumsalatug'ın seslik birliklerdin' xızmetin jaqsı bilmey turıp, adamnıń so'ylew ha'm esitiw ag'zalarına baylanıshı bolg'an nawqaslıqlardı emlew mu'mkin emes. Qulag'ı awır ha'm gu'n' adamlardı so'ylewge u'yretiwde de (surdo-pedagogikada) fonetika esapqa alınadı. Sonday-aq ayırım texnikalıq ma'selelerdi sheshiwde de fonetika u'ken a'hmiyetke iye boladı. Telefon ha'm radiotexnikada baylanıs jolları arqalı beriletug'ın so'zlerdin' anıqlıg'ı ha'm tu'sinixkiligine erisiw isi fonetikalıq mag'luwmatlardı esapqa alıwdı talap etedi. So'ylew arqalı basqarılatug'ın mexanizmlerdi do'retiw, awızsha sorawg'a juwap beretug'ın informatsiyalıq mashinalar ha'm awızsha awdarma jasaytug'ın mashinalardı do'retiwde de fonetikanın' qatnası bar.

§ 11. Fonetikanın' basqa ilimler menen baylanısı

Fonetika tutas lingvistika iliminin' bir tarawı bolıp, ol leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksis sıyaqlı lingvistikalıq ilimler menen tig'iz baylanıshı boladı. O'ytkeni barlıq fonetikalıq qubılıslar ha'm protsessler so'zlerde, so'z dizbeginde yamasa tutas ga'p ishinde boladı. Leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksiste tildin' fizikalıq (seslik) ta'repine ayrıqsha itibar berilmesten, onın' ma'ni an'latıwshılıq ta'repi ko'zde tutiladı. Bul tarawlardın' izertlew obiekti so'z, so'z dizbegi, ga'pler tildin' dara turg'anda ma'ni bildiretug'ın birlikleri bolsa, fonetikanın' izertlew obiekti bolg'an ses o'z-o'zinen dara turıp semantikalıq ma'ni an'latpaydı, so'zlerde jumsalıp, so'zlerdin' ma'nisin ha'm formasın o'zgetiwge tikkeley qatnasadı. Sonlıqlan fonetika tildin' sotsiallıq ta'repi menen bir qatarda onın' fizikalıq-akustikalıq jag'ın da izertleydi.

Fonetika o'z aldına ilim sıpatında leksikologiyag'a da, grammatikag'a da qarama-qarsı qoyılatug'ın tildin' ayrıqsha tarawı bolıw menen birge izertlew obiektinın' jaqımlıg'ı (ba'rinin' de izertleytug'ın—janlı til) bul ilimlerdi baylanıstradı ha'm birlestiredi. Lingvistika iliminin' joqarıda atalg'an ha'r bir tarawı janlı tildin' belgili bir ta'repin jan-jaqlı teren' izertleydi. Bul izertlewde tutas tildin' basqa ta'repleri de na'zerden sırtta qalmawı tiyis. Leksikologiya ilimi menen fonetikanın' baylanıshı bolıwı leksikologianın' negizgi izertlew obiekti bolg'an so'zler bir-birinen sesler arqalı, seslik o'zgeshelikleri arqalı ayrılıp turadı. So'zlerdin' ma'ni ayırmashılıg'ı seslik ayırmashılıg'ısız-aq beriletug'ın tildegi omonimiyalıq qubılıslardı esapqa almag'anda ha'r bir so'z o'zine ta'n seslik ko'rınisine iye boladı. Belgili bir tillerde ayırım fonetikalıq nızamlardın' sebebinen leksikalıq birlikler bolg'an so'zlerdin' ayırım tiplerinin' shekleniwshiliginen de fonetika menen leksikologianın' baylanısı ko'rinedi. Ma'selen, tu'rkiy, finno-ugor ha'm t. b tillerinde so'zlerdin' en' basında bir neshe dawıssız seslerdin' qatara dizbeklesip kelmeu qa'desine muwapiq ol tillerde bir neshe dawıssız seslerdin' qatara dizbeklesiwinen baslanatug'ın so'zler ushuraspaydı.

Fonetika morfologiya menen tig'iz baylanisli boladi. Bul baylanis a'sirese so'zlerdin' qurilisindag'i o'zgerislerdi aniqlawda aniq ko'rinedi. Morfologiya bul ma'selede fonetikaliq qa'delerge su'yenedi.

Grammatikaliq usul retinde morfologiyalik xizmet atqariw ushin jumsalatug'in seslerdin' almasiw qubilisın til ilimpazları biykarğa «ishki fleksiya» dep atamag'an. Bunday seslerdin' almasiw qubilisı bir qatar tillerde tohg'i menen grammatikag'a jatqariladi. Shında da bunday jag'dayda fonetika menen morfologiyanın' arasına qatan' shegara qoyiwg'a bolmaydı. Bul jag'day ayrıqsha morfonologiya degen ilimdi keltirip shg'ardi. Onda morfemag'a ha'm morfologiyaliq kategoriyalarg'a baylanisli bolg'an barliq fonetikaliq qubilislar u'yreniledi.

Fonetika sintaksis penen de tig'iz baylanisli. Sintaksistin' izertlew obiecti bolg'an ha'r bir ga'p o'zinin' intonatsiyaliq o'zgesheligi menen aytiladi. Xabar, coraw, u'ndew, buyriq siyaqli ga'plerdin' ha'r bir tu'ri o'zlerine ta'n bolg'an intonatsiyasına iye. Olar aytiliwda intonatsiyaliq jaqtan bir-birinen ayrılıp turadi. Sonday-aq bir tiptegi ga'plerdin' o'zi (aytayiq, xabar ga'p) ha'r qiyli jag'daylarga, situatsiyaga baylanisli tu'rlişe intonatsiya menen aytiliwı mu'mkin. Kerekli so'zge tin'lawshının' diqqatın ayrıqsha awdariw ushin pa't qoyıp, ko'terin'ki aytiw, ayırım ga'p ag'zalarınan keyin pauza islew, tutas ga'ptegi so'zlerdin' melodikalıq jaqtan qubılmalı bolıp aytiliwı (ba'lent-pa's, sozımlı-qısqa), mine, bulardın' ba'ri oy-pikirdin' maqsetke muwapıq anıq ha'm tu'sinikli bolıwın ta'miyin etedi. Pauza, frazalık pa't ha'm melodika intonatsiyanın' ajralmas komponentleri bolıp, ga'p solardın' ja'rdemi menen ga'p ag'zalarına .bo'linedi.

Fonetikaga su'yene otirıp so'zlerdin' etimologiyasın anıqlaw, tariyxıy grammatikaga tiyisli ma'selelerdi sheshiw, tillerdin' tuwisqanlıg'in yamasa usaslig'i menen ayırmashılıg'in belgilew mu'mkin. Basqasha aytqanda, seslik o'zgerislerdi ha'm olardın' nızamlılıqların esapqa almay turıp, leksikalıq ha'm grammatikalıq qubilislardın' kelip shig'ıwın anıqlawga bolmaydı. Solay etip tildin' tariyxıy dawirler dawamında rawajlanıwının' tu'rli basqışlarındağı seslik o'zgerislerdi ha'm olardın' sebeplerin izertlew ma'selesı til bilimnin' barliq tarawları ushin da u'iken a'hmiyetke iye bolıp tabiladi.

Fonetika lingvistikaliq emes ilimler menen de baylansadi. Solardın' ishinde fonetika ba'rinen de burn akustika ha'm fiziologiya ilimleri menen ko'birek baylanisli boladi. O'ytkeni ta'biyattag'i basqa barliq sesler siyaqli til sesteri de fizikalıq (akustikalıq) qubilis bolıp, ol hawa boshig'ının' qozg'alısı arqalı jetkeriledi ha'm adamnın' esitiw ag'zaları arqalı qabil etiledi. Sonday-aq adamnın' basqa mu'sheleri qatarında so'ylew ag'zaları da fiziologiya iliminde u'yreniledi. So'ylew ag'zaları so'ylewdi (tildi) iske asırıw menen birge olar adamnın' biologiyaliq jaqtan tirishilik etiwı ushin da u'iken xizmet atqaradi. Solay etip, fonetika ilimi menen akustika ha'm fiziologiya ilimlerinın' izertlew

obiektleri duslasadi. A'sirese son'g'ı da'wirde fonetika iliminde akustika ha'm fiziologiyanın' jetiskenlikleri ken'nen paydalanilmaqta.

§ 12. Fonetikanın' tarawları

Til seslerin ha'r ta'repleme teren' u'yreniw ushin tu'rli aspekte izertlew za'ru'r. Pu'tkil adamzat tiline ortaқ seslik qubılıslar da, jeke tilge ta'n bolg'an seslik qubılıslar da fonetika iliminde izertlenedi. /Sonday-aq, seslerdin' jasalıwında so'ylew ag'zalarının' qatnasın, olardin' (seslerdin') akustikalıq sıpatlamasın bilmey turıp, seslerdin' tariyxıy rawajlanıw, o'zgeriw nızamlılıqların, ha'zirgi tildegi jag'daym, tuwısqan tiller menen ortaқ seslik qubılıslardin' bolatug'ınılıg'm biliw qıym. O'zara baylanılı bolg'an bul ma'selelerdi ha'r ta'repleme teren' ha'm durıs sheshiw ushin olardı tutas fonetika iliminin' jeke-jeke tarawlarında izertlew za'ru'r. Fonetika iliminin' o'zi de sol jeke tarawlardın' birliğinen turadı.

Izertleytug'm obiectisine baylanılı fonetika ilimi eki tarawg'a bo'linedi: uluwma fonetika ha'm jeke fonetika. Uluwma fonetika pu'tkil adamzat tiline yamasa bir topar du'nya tillerine uluwmalıq sıpatqa iye bolg'an lingvistikalıq qubılıslardı izertleydi. Barlıq adamlar fiziologiyalıq jaqtan so'ylew ag'zaları (ha'r kimnin' individual o'zgesheligin esapqa almag'anda) birgelki. Ha'mmede de o'kpe so'ylew ushin za'ru'rli bolg'an hawa ag'mın payda etedi. Awız ha'm murın boshqları, jutqınshaq boshlıg'ı ha'm dawıs shumıldıg'ının' ko'lemi ha'm forması, ha'rektshen' so'ylew ag'zalarının'(erinler, til, kishkene til) ha'reket etiw mu'mkinshilikleri bir qıylı. Sonlıqtan so'ylew ag'zalarının' xızmeti olardin' artikulyatsiyalıq mu'mkinshilikleri uluwma fonetikada izertlenedi. Uluwma fonetikada tildin' seslik sistemasına, fonemalıq quramına, seslerdin' jasalıwının' ha'm o'zgeriwinin', olardin' dizbeklesiwinin' uluwmalıq nızamlılıqlarına, seslerdin' klassifikatsiyasına, buwin ha'm pa't ma'selelerine ayrıqsha diqqat awdarıladi. Bul ma'seleerdi sheshiwde uluwma fonetika jeke tillerinin' materiallarına su'yenedi.

Jeke fonetika jeke bir tildin' seslik nızamların so'z etedi. /Ma'selen, qaraqalpaq tilinin' seslik nızamları qaraqalpaq tilinin' fonetikasında, orıs tilinin' seslik nızamları orıs tilinin' fonetikasında, o'zbek tilinin' seslik nızamları o'zbek tilinin' fonetikasında ha'm t. b so'z etiledi. /Jeke fonetikanın' o'zi izertlew obiectlerinin' sıpatlarına qaray sıpatlama fonetika, tariyxıy fonetika, sahtırma fonetika bolıp bo'linedi. /

Sıpatlama fonetika ilimde geyde statikalıq fonetika dep te ju'rgiziledi. Sıpatlama fonetika ha'zirgi tildin' seslik sistemasın, fonemalıq quramın ha'm ha'zirgi qa'lpindegi tildin' barlıq seslik nızamlılıqların izertleydi. Bunday bag'darda aparılıg'an izertlewler son'g'ı da'wirde fonologiya¹ dep

¹ Fonologiya—grekshe phone-«ses», logos- «ilim») degen ma'nilerdi an'latadi.

te aytiladi. Sıpatlama fonetikada seslerdin' artikulyatsiyalıq¹, akustikalıq² ha'm lingvistikalıq ta'replerin izertleydi. Basqasha aytqanda, til seslerinin' jasalıwında so'ylew ag'zalarımın' jag'dayı (fiziologiyalıq fonetika), seslerdin' so'ylew ag'zalarında jasalg'annan keyin esitiw ag'zalarına jetip kelip, ta'sir etiw jag'dayı (akustikalıq fonetika), so'zlerdin' ma'nisin ha'm formasın ajratıwda fonemalardın' ma'ni ayırıwshı qa'siyetleri (fonologiya) usı sıpatlama fonetikada izertlenedi. Bulardın' ishinde fonemalardın' ma'ni ha'm forma ayırıwshı qa'siyeti negizgi ta'repi bolıp, al olardın' (fonemalardın') ayılıw ha'm esitiliw ta'repleri og'an ko'mekshi xızmet atqaradı. Biraq bulardın' u'shewin (ma'ni ayırıwshılıq, ayılıw, esitiliw ta'replerin) bir-birinen ayırıw hesh mu'mkin emes. Bunday etip bolıw ma'seleni teren' ha'm ja'n-jaqlı tu'siniw maqsetindegi za'ru'rli ilimiy abstraksiya bolıp esaplanadı.

Tariyxiy fonetika tarawında tildin' seslik qurılısınin' tu'rli tariyxiy da'wirlerde rawajlanıwı, o'zgerislerge ushırawı so'z etiledi. Tildin' seslik sistemasi, fonemalıq quramı ha'm sog'an sa'ykes seslik nızamlar ha'r qıylı tariyxiy da'wirlerde o'zgerislerge ushurap otratug'ınlıg'ı belgili. Uaqıttın' o'tiwi menen tu'rli sebepler na'tiyjesinde ayırım sesler tu'sip qaladı, ayırımları tazadan qosıladı, al geyparaları azlı-ko'pli o'zgeriske ushıraydı. Bunday fonetikalıq qubılıslar belgili tariyxiy da'wirdegi tildin' fonetikalıq sistemasınan orn aladı ha'm tariyxiy fonetikannın' rawajlanıw bag'darna ta'sirin tiygizedi.

Salıstırma fonetika bir tildin' seslik qubılısların basqa tillerdin' seslik qubılısları menen salıstıra otırıp, olar ortasındag'ı usaslıq yamasa ayırmashılıqlardı anıqlaytug'ın fonetikannın' ayrıqsha bir tarawı bolıp sanaladı. Anıq bir tildin' seslik qubılısların sol tilge jaqın, bir semyag'a kiretug'ın tuwısqan basqa bir tildin' seslik qubılısları menen salıstıra otırıp, olar ortasındag'ı usaslıqlardı anıqlawg'a boladı. Sonın' menen birge ol tiller ortasındag'ı o'zınshelik o'zgesheliklerdi de ko'rsetiw mu'mkin. Al ha'r tu'rli semyag'a kiretug'ın usas emes tillerdin' seslik qubılısların salıstıra otırıp, olar ortasındag'ı ayırmashılıqlardı, sonday-aq tipologiyalıq jaqtan ushırasatug'ın usaslıqlardı, anıqlaw mu'mkin. Salıstırma fonetika belgili bir tildin' seslik qubılısların ha'r ta'repleme teren' u'yreniw maqsetinde g'ana emes, sonın' menen birge ana tilin basqa tiller menen salıstıra otırıp, onın' (ana tilinin') basqa tillerden o'zgesheligin sanalı tu'rde o'zlestiriwge, shet tilin durıs ha'm an'sat u'yreniwge sebepshi boladı.

Salıstırma fonetika mudamı tariyxiy fonetika menen baylanışlı boladı. O'ytkeni adamzat ja'miyetinin' rawajlanıw tariyxında xalıqlar mudamı qurım-qatnasta jasaytug'ınlıg'ı belgili. Al, olardın' qatnasın iske asırıwshı qurıl olardın' tili bolıp sanaladı. Xalıqlardın' tariyxındag'ı o'zgerisler olardın' tilinde de o'z ko'rinislerin tawıp otradı. Bunnan biz tildin' tariyxı menen

¹Artikulyatsiya—latınsha artikulare— «bo'lex-bo'lex aytıw» degen so'zden jasalg'an termin.

²Akustika—grekshe akustikos— «esitiliw» degen so'zden qa'tiplesken termin.

(sonin' ishinde tariyxiy fonetika menen) ol tillerdi o'z-ara salistirip u'yreniw(salistrma til bilimi, sonin' ishinde salistrma fonetika)ortasinda qandayda tig'iz baylanis bar ekenligin ko'riwge boladi.

Juwmaqlap aytqanda, izertlew obiectine, izertlew jumisinin' maqsetine qaray fonetika, bir jag'nan, uluwma fonetika ha'm jeke fonetika bolip bo'linse, ekinshi jag'nan, sipallama fonetika, tariyxiy fonetika ha'm salistrma fonetika bolip bo'linedi.

§ 13. Fonetikanin' izertlew metodlari

Fonetika ilimi de til biliminin' basqa tarawlari siyaqli o'z izertlewlerinde janli tildin' faktlerine su'yenedi. Sonliqtan fonetika tarawinda da leksika ha'm grammatikada qollanilatug'in izertlew metodlarinan paydalaniladi. Sonin' menen birge fonetika ha'm onnan basqa barliq til biliminin' tarawlarinin' ha'r birinin' izertlew obiectlerinin' o'zgesheliklerine qaray izertlew metodlari da tu'rli she boladi. Ma'selen, fonetikanin' izertlew obiectisi bolg'an birliklerdin' eki ta'repi—ideyalhq (ma'nilik) ta'repi menen materialliq (seslik) ta'repi bar. Al, leksika ha'm grammatika tarawlarinin' izertlew obiectisi bolg'an birliklerdin' bir ta'repine g'ana kewil bo'linip, olardin' materialliq ta'repine kewil bo'linbeydi. Bul jag'daylar til biliminin' tu'rli tarawlarinda ha'r qiyli metodlardan paydalaniwg'a alip keledi.

Fonetika iliminde tiykarinan eki tu'rli izertlew metodlari —obiektivlik ha'm subektivlik metodlar bolip, olar bir-birin toliqtirip ju'redi. A'dette so'ylew ag'zalarinin' ha'reketin jay baqlaw arqali yamasa esitiw arqali tu'rli seslik qubilislardi biliwge ha'reket etiledi. Bulay etip jay baqlaw ju'rgiziw subektivlik metod tiykarinda boladi.

Subektivlik metod til sesleri jo'ninde ha'r ta'repleme toliq obiectiw tu'simikke iye boliw ushun jetkiliksiz. Sebebi tin'lawshu esitiw ag'zaları arqali tikkeley esitken waqitta ko'plegen seslik qubilislardi an'lamay «elekten» o'tkerip jiberedi. Al, so'ylewshi so'ylegen waqitta so'ylew ag'zalarinin' ha'reketinde bolatug'in ayırım qubilislardi elestirmeydi. Qullasi, so'ylew protsesinde ushurasatug'in ko'p g'ana seslik qubilislardi tin'lawshular ha'm so'ylewshiler ta'repinen itibarg'a alinbay qaladi. Ha'r tu'rli so'zlerde jumsalatug'in bir tiptegi sesler (bir fonema) da'stu'r boyinsha burinnan qa'liplesip qalg'an ko'nligiwler tiykarinda bir birlik retinde qabil etiledi. Ma'selen, *tas, tis, tos, tu's* so'zlerindeki t ha'm s seslerinin' to'rt tu'rli bolip (t, t', t°, t'') aytiliwin, *balalar* degen so'zdegi a fonemasinin' u'sh buwinda belgili da'rejede u'sh tu'rli bolip aytiliwin tilde tin'lawshu da, so'ylewshi de hesh qanday itibarg'a almaydi. Biraq bunday qubilislardi fonetika ilimi ushun ayriqsha a'hmiyetke iye. Fonetika iliminin' o'zi usi siyaqli qubilislardi izertleydi. Joqarida ko'rsetilgen seslik ayirmashılıqlar kem-kem ulg'ayip, tildin' rawajlanıwının' belgili bir basqishında bir fonemanın' ren'ki (allofoni) bolıwdan qalıp, o'z aldına

ayırıqsha fonema bolıp ketiwi mu'mkin degen boljaw bar. «Sana salasına tikkeley ele o'tpegen fiziologiyalıq ha'm fizikalıq aymaqta bolıp atırǵan ayırım qubılıslar lingvist ushın og'ada u'ken a'hmiyetke iye bolıwı mu'mkin. O'ytkeni onday qubılıslar keleshektin' nishanı bola otırıp, uaqıttın' o'tiwim menen tillik oylawdın' qaramag'ana o'tiwi itimal»¹ Bizin' sanamızdan tis obiekтив o'mir su'retug'ın seslik qubılıslardıń obiekтивlik metodlar tiykarında izertleniwi za'ru'rli. Obiekтивlik metod degennen biz fonetikada qollanılatur'ın tu'rli eksperimentlerdi tu'sinemiz. Eksperimentallıq fonetikada seslik qubılıslar tu'rli instrumentlerdin' ja'rdeminde izertlenedi ha'm jay qulaq penen esitiw mu'mkin bolmag'an, so'ylew ag'zalarının' ha'reketindegi subektiv baqlaw arqalı an'g'armaytug'ın biraq so'ylew protsesinde obiekтив o'mir su'retug'ın ko'p g'ana seslik qubılıslardı anıqlawg'a boladı. Tariyxıy fonetika, sıpatlama fonetika, salıstırma fonetika ha'm t.b. sıyaqlı eksperimentallıq fonetika fonetika iliminin' ayırıqsha bir tarawı emes. Al, bunnan biz seslerdi izertlewdin' ayırıqsha bir metodın tu'siniwimiz kerek. Eksperimentallıq fonetika til seslerin' u'yreniwidin' obiekтивlik metodı bolıp sanaladı. Biz til seslerin' esitkenimizde olardıń «ta'biyiy halın esitpeymiz» al ana tilimizde da'stu'r boyınsha qa'liplesken ko'nligiwlerimiz tiykarında esitemiz. O'ytkeni, «ha'tte na'zik seslerdi esitiwge u'yrengen, shıuqqan qulaqtın' o'zi seslerdi da'l sol qa'lipte emes, al jeke oylaw negizinde ko'nligiwi boyınsha qabil etedi»². Ha'zirgi da'wirde fonetika iliminde tu'rli sezgir apparatlardıń ja'rdeminde g'ana anaw yamasa mınaw seslik qubılıslar jo'ninde obiekтив juwmaq shug'arıw mu'mkin. Son'gı da'wirde tu'rkiy, slavyan ha'm basqa da xalıqlardıń tillerinin' fonetikasında ha'r qıylı eksperimentallıq metodlar ken'nen qollanılmaqta. Eksperimentallıq fonetikada tiykarınan grafikalıq (ostsillogramma), seslik (maguit plenkası, plastinka), somatikalıq (foto, rentgen, palatogramma su'wretleri), spektrografiyalıq (spektrogramma) metodlar qollanıladi. Bul metodlardın' qaysısının' qollanılıwı eksperiment qoyılatur'ın materiallarg'a baylanıslı. Geyde bir seslik qubılıstı u'yreniw ushın bir g'ana metodtan paydalanıw mu'mkin, bazda bir neshe metodtan ten'dey paydalanıw mu'mkin. Bul izertlew jumısının' maqsetine ha'm seslik qubılıstın' sıpatına baylanıslı boladı. Ma'selen, seslerdin' artikulyatsiyalıq sıpatlamasın beriw ushın foto, rentgen, palatogramma su'wretlerinin' o'zi jetkilikli. Seslerdin' akustikalıq sıpatlamasın beriw ushın spektrogramma su'wretlerinin' o'zi jetkilikli. Al seslerdin' artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan sa'ykesligin obiekтив tu'rde ko'rsetiw ushın eksperimentator endi bul eki tu'rli metodtan da paydalanadı. Solay etip bul kompleksli eksperimental mag'luwmatlar tiykarında til seslerine beriletug'ın sıpatlama anıg'ıraq, tolg'ıraq ha'm obiekтивirek bolatur'ını dawsız.

¹Л. В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974,134-бет.

² Bul da sonda

§ 14. Seslerdi izertlewdir' fizikalıq, fiziologiyalıq ha'm lingvistikalıq aspektleri

Til sesleri bizin' a'dettegi oylag'anımızg'a qarag'anda quramalı ha'm ko'p ta'repli qubılıs bolıp sanaladı. Sonlıqtan seslerdi ha'r tu'rli bag'darda izertlew za'ru'r. Sonda g'ana til sesleri haqqında teren' ha'm anıq tu'sinikke iye bolamız.

Til — en' aldı menen seslik til. Seslik til ta'biyattag'ı tolıp atırg'an ko'p tu'rli sesler sıyaqlı onın' fizikalıq o'zgesheligi boladı ha'm ol ilimnin' fizika tarawında u'yreniledi. Usınnan til seslerinin' fizikalıq aspekti kelip shıg'adı. Til sesleri ta'biyattag'ı tolıp atırg'an basqa seslerdin' biri retinde o'z tembrine, ku'shine, sozımlılıg'ına iye boladı.

So'ylew ha'm qabil etiw adam ta'repinen iske asırılaturg'ın qubılıs. So'ylew ha'm esitiw adam organizminin' atqaraturg'ın xızmeti bolg'anlıqtan ol anatomiyalıq -fiziologiyalıq ko'zqarastan qarap ta izerleniwi za'ru'r. Bul seslerdi izertlewdir' fiziologiyalıq aspektinin' bolatug'ınıg'ın an'latadı.

Til seslerinin' en' a'hmiyetli ta'repi olardıń ja'rdeminde adam o'z pikirin basqalarg'a bildiredi. Solay etip til sesleri qatnas quralı xızmetin atqaradı. Bul seslerdi izertlewdir' en' bash aspektin—sotsiallıq (lingvistikalıq) aspektin payda etedi. Fonetika ilimi ja'miyetlik ilim retinde ko'birek seslerdin' sotsiallıq ta'repine itibar beredi. Sonın' menen birge fonetika obektiv mag'luwmat beriw ushın fizikalıq ha'm fiziologiyalıq materiallardan da paydalalanadı. Seslerdin' fizikalıq ha'm fiziologiyalıq qa'siyetlerinin' so'z etiliwinin' o'zi olardıń (seslerdin') lingvistikalıq ta'repin ha'r ta'repleme teren' irek u'yreniwge bag'darlanadı.

§ 15. Fonetikanın' fizikalıq aspekti

Ta'biyattag'ı seslerdin' teoriyası fizikanın' akustika bo'liminde izertlenedi. Til sesleri ta'biyattag'ı tolıp atırg'an basqa sesler sıyaqlı hawamı terbeltip, omı tolqın ta'rizli ha'reketke keltiriw na'tiyjesinde jasaladı. Ses o'tetug'ın ortalıq hawa ken'isligi boladı.

Til sesleri dawıs shumıldıg'ının' dirildewi ha'm hawa ag'ımının' so'ylew ag'zaları diywallarına ta'sir etiw na'tiyjesinde payda boladı.

Seslerge akustikalıq jaqtan sıpatlama beriwde ses ırg'ag'ı, ses ku'shi, ses tembri, seslerdin' sozımlılıg'ı menen birlikte rezonanslıq qubılıslar ko'zde tutıladı. Ses ırg'ag'ı belgili waqt birligindegi payda etilgen dirildinin' mug'darına baylanışlı boladı². Waqt birligi retinde sekund o'lishemi jumsaladı. Dirildinin' mug'darı qanshelli ko'beyse, ses ırg'ag'ı sonshelli

¹ Fonetikanın' fizikalıq, fiziologiyalıq, lingvistikalıq aspektleri uluwma lingvistikalıq ma'seleler bolg'anlıqtan bul sa'ykes temalar, A. Da'wletovın' avtorlıg'ında g'ı «Ha'zirgi qaraqalpaq tili» Fonetika» kitabınan alındı (No'kis. 1999)

² М.И. Маргуевич. Введение в общую фонетику, М., 1959, 19-бет

ku'sheyedi. Kerisinshe, dirildinin' mug'dari qanshelli azaysa, ses igr'ag'i pa'seyedi. Ses igr'ag'in payda etiwshi terbelis jiyiligi terbeliwshi denenin' massasina kerii proporsional, al denenin' igr'izlig'ina, ma'selen, saz a'sbabnin' tarin tartiliw da'rejesine tuwra proporsional boladi. Basqasha aytqanda, denenin' massasi qanshelli u'iken bolsa, yamasa igr'izlig'i kem bolsa, belgili waqit birligindegi payda bolatug'in terbelis jiyiliginin' sam az bolip, ses pa'sen' shug'adi. Kerisinshe, denenin' massasi qanshelli kishi bolsa yamasa igr'izlig'i artiq bolsa, belgili waqit birliginde payda bolatug'in terbelis jiyiliginin' sam ko'p bolip, ses ba'lent shug'adi.

Erlerdin' dawis shumuldig'i hayallardin' dawis shumidig'ina qarag'anda qalin'iraq ha'm uzinlaw, yag'niy massasi u'ikenirek. Sonliqtan da erlerdin' dawisi pa's (juwan), hayallardin' dawisi ba'lent (jin'ishke) boladi.

Ses igr'ag'i gerts penen o'ishenedi. Sekundina bir tohq terbelis bir gerts(gts) boladi. Eger de ses payda etiwshi dene bir sekundta 100 ret terbelse (dirildese), onda 100 gts jiyiliktegi ses payda etiledi. Adamnin' qulag'i shama menen 16 gts ten 20 min' gts arah'indag'i jiyiliktegi seslerdi esitiw uqibina iye boladi. 16 gts esitiliwdin' en' to'mengi shegarasi, al joqarg'i shegarasi adamnin' jas o'zgesheligine qaray 20 min' gts ten to'menlewi mu'mkin. 16 gts ten to'mengi jiyilikte payda etilgen ses (ma'selen, jer silkiniwde jer qirtislarinin' terbelisi) infra ses, al 20 min' gts ten joqarg'i jiyiliktegi ses ultra ses dep aytiladi.

Sesler ton (dawis) ha'm shawqimnan jasaladi. Periodli terbelis na'tiyjesinde payda bolgan ses ton, al periodli emes terbelis na'tiyjesinde payda bolgan ses shawqim dep aytiladi. Dawishi sesler tonnan, al dawissiz sesler tiyxaninan shawqimnan ibarat boladi.

Ses ku'shi hawa tohqimnin' pa'tine baylanish boladi. Ses ku'shinin' energiyasi hawa tohqimnin' bag'itina perpendikulyar tu'sirilip, 1 sekundtag'i 1 sm² maydansha menen o'ishenedi. Basqasha aytqanda, ses ku'shi terbelistin' amplitudasinan g'a'rizli boladi: terbelis tohqimnin' amplitudasi qanshelli ko'beyse, ses ku'shi sonshelli ku'sheyedi, kerisinshe, amplitudanin' azayiw menen ses ku'shi de pa'seyedi. Ses ku'shi menen sestin' qatti ha'm a'sten aytilwi arasindag'i baylanisti tu'sinip aliw za'ru'r. A'dette ses ku'shi qanshelli joqari bolsa, ses qatti aytiladi dep sanaladi. Sestin' qatti ya a'sten aytilwinin' ses ku'shinin' g'a'rezli bolwi menen birge ses igr'ag'i menen de baylanish boladi. O'yitkeni birdey ku'shke iye bolgan, biraq ha'r tu'rli igr'ag' penen aytilatug'in sesler qatti ya a'ste aytilwi jag'inan ha'r tu'rli bolip qabil etiledi.

Ses ku'shin o'ishetug'in birlik detsibel (db) boladi. Sestin' qatti ya a'sten aytilwi ses ku'shine baylanish o'ishenedi. Esitiwdin' to'mengi shegarasin 0 db desek, joqarg'i shegarasi 130 db boladi.

Ses tembr¹ ses terbelisinin' tu'rleri menen baylanish boladi. Ses tohqimni payda etetug'in terbelis quramali qubilis boladi. Ma'selen, muzikalik

¹ Tembr- frantsuzsha tembni - «qon'iraw» degen so'zden jasalgan.

a'sbaptin' tarin alsaq, toliq terbeliw menen birge tardin' jartisi, u'shten biri, to'rten biri ha'm t.b. bo'lexleri de terbeledi. Usunday terbelis na'tiyjesinde ses payda etiledi. Ses payda etiwshi denenin' toliq terbelisinen sestin' tiykarg'i toni payda boladi, al onun' bo'lexlerinin' terbelisinen oberton¹ (qosimsha ton) jasaladi. Qosimsha ton tiykarg'i tong'a qarag'anda joqari boladi. Misali, tardin' tiykarg'i toni 100 gts terbeliste bolsa, onun' jartisi 200 gts qosimsha toni, u'shten biri 300 gts toni beredi ha'm t. b. Tiykarg'i ton en' ku'shlisi bolip, toliq sestin' sapsin belgileydi. Al, qosimsha ton bolsa, seske tek belgili da'rejede qosimsha tu'r qosadi. Tiykarg'i tonnin' ku'shi menen ondag'i qosimsha tonlardin' o'z-ara sa'ykeslesip, u'ylesiwinen sestin' garmonikalik qurilisi—tembri kelip shig'adi.

Tembr tu'sinigi tiykarinan dawisli sesler menen baylanisli boladi. Misali, a, i, i ha'm t.b. seslerdi olardin' ha'r qaysisinin' o'zine ta'n tembrine iye bolganlig'i sebepli ajratamiz.

Sesti aytqan waqitta so'ylew ag'zalarinin' ha'reketi na'tiyjesinde tamaqtan joqarida jaylasqan boshqlar: jutqinshaq boshig'i, awiz boshig'i o'zlerinin' ko'lemin ha'm formasin o'zgartip, sol seske tiyisli bolgan tu'rge iye boladi. Solay etip, ol boshqlar rezonator² xizmetin atqaradi. Murin boshig'i o'zinin' ko'lemin ha'm formasin o'zgerite almaydi. Sebebi murin boshig'inda ha'reketke keliwshi so'ylew ag'zaları joq. Sonliqtan murin boshig'i tek murinliq seslerdi aytqanda g'ana rezonator xizmetin atqaradi. Solay etip adamnin' so'ylew apparatında awiz, murin, jutqinshaq boshqlari quramali rezonatorliq sistemani payda etedi. Tamaqtagi dawis shumildig'ında payda bolgan quramali ton tamaqtan joqarida jaylasqan jutqinshaq, awiz, murin boshqlarinin' rezonansi (jan'g'irig'i) na'tiyjesinde o'zinin' a'welgi tu'rin o'zgartedi. Aytılıwga tiyisli ses ol boshqlardan o'zine ta'n bolgan qosimsha tu'r aladi. Rezonator ja'rdeminde qosimsha tonlardin' ayırımları ku'sheyiwı, al birewleri pa'sen'lewi mu'mkin. Jiyilikтин' ku'sheygen bo'legi, yag'niy ses energiyasının' jıynalg'an bo'legi formanta³ dep ataladi. Sestin' formantliq qurılısı onun' spektrinde⁴ anıqlanadi. Spekr arqalı sestin' en' a'hmiyetli sıpatlaması beriledi.

Seslerdin' terbelis jiyiligin bo'lip-bo'lip alıp, spekralliq analiz jasaw elektroakustikalik ha'm elektronliq, texnikanın' o'siwi menen rawajlana basladı. Seslerdin' formantliq strukturasin jazıp alatug'in apparat spektrograf dep, al jazılıp aling'an material spektrogramma dep ataladi. Spektrogrammada ha'r ses o'zine ta'n bolgan formantlarınun' jaylasıw ornına, formasına iye boladı.

Sesti aytıw ushın belgili waqıt birligi jumсалadı. Sestin' sozımlılıg'i terbelistin' sanı menen sozılıw waqtına baylanisli boladı. Biraz tillerde, ma'selen, tu'rkmén, qırğız, yakut tillerinde bir sestin' sozımlı ha'm qısqa

¹ Oberton-nemetsshe ober ton- «joqan ton» degen so'zden jasalg'an.

² Rezonator-frantsuzsha resonance- «jan'g'irig'» so'zinen jasalg'an.

³ Formanta-latinsha formans- «payda etiwshi», «do'retiwshi» so'zinen jasalg'an.

⁴ Spekr-grekshe spektrum- «ko'rinetug'in» degen so'zden jasalg'an

aytılwı fonematikalıq xızmet atqaradı. Al qaraqalpaq tilinde belgili bir sestin' sozımlı ha'm qısqa aytılwı semantikalıq ma'ni bildiriw ushın jumısalımaydı, tek fonetikalıq jag'dayg'a baylanıshı birde sozımlı, birde qısqaraq aytılwı mu'mkin.

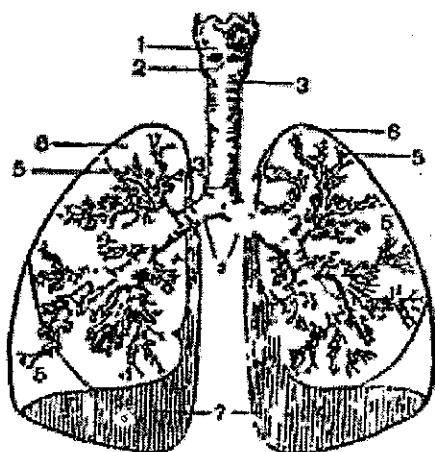
§ 16. Fonetikanın' fiziologiyalıq aspekti. So'ylew ag'zaları

Fonetikanın' anatomiyalıq-fiziologiyalıq aspektinde so'ylew ag'zalarınnı' qurılısı ha'm olardıńn' xızmeti so'z etiledi. Tildegi sesler jo'ninde aytqanımızda aldı menen ol seslerdin' artikulyatsiyalıq sıpatlamasın biliwimiz za'ru'r. Artikulyatsiyası jag'ınan ha'r qıylı bolg'anı ushın sesler ha'r tu'rli akustikalıq sıpatlamag'a iye bolvdı, na'tiyjede ha'r qıylı seslerdi esitemiz. Solay etip seslik ayırmaslıqlar artikulyatsiyalıq ayırmaslıqlıqtan kelip shıg'adı. Til seslerin ha'm olardıńn' aytılwıńn' tu'siniw ushın so'ylew ag'zalarınnı' atqaratug'ın xızmetin, olardıńn' adam organizminde qalay jaylasqanlıg'ın, ha'reket etiw mu'mkinshiligin biliwimiz tiyis. Til, erin ha'm kishkene til jaylasqan awız boslıg'ı, murın boslıg'ı, dawıs shumıldıg'ı jaylasqan tamaq ha'm o'kpe so'ylew ag'zaları bolıp esaplanadı.

O'kpe adamnı' o'mir su'riwi ushın za'ru'rli bolg'an dem alıw sıyaqlı og'ada a'hmiyetli fiziologiyalıq xızmetti atqaradı. Sonday-aq o'kpe til seslerin aytıw ushın za'ru'rli bolg'an hawa ag'ımın payda etip, hawa ju'retug'ın kanaldıńn' boyında jaylasqan so'ylew ag'zaları menen birlikte seslerdi do'retiw usag'an og'ada a'hmiyetli xızmetti de atqaradı. A'dette dem alıw protsesinde hawanı ishke tartıw ha'm sırtqa shıg'arıw bir qa'lipte ten'dey waqt ishinde murın arqalı iske asadı. Al so'ylegen waqıtta hawanı ishke tartıw a'dewir tezlesedi de, sırtqa shıg'arıw aqırın boladı ha'm a'dettegi dem alıw (fiziologiyalıq dem alıw) waqtındag'ı hawanı sırtqa shıg'arıwg'a qarag'anda ishten bir neshe ma'rtebe ko'birek hawa shıg'arıw mu'mkin. Fiziologiyalıq dem alıw menen so'ylewdegi dem alıwdıńn' tag'ı bir o'zgesheligi-so'ylewde murınlıq seslerden basqa seslerdin' ba'rin aytqan waqıtta hawa ag'ımı awızdan shıg'adı da, fiziologiyalıq dem alıwda a'dette hawa murınnan shıg'adı.

O'kpe eki jag'ınan eki qolqa arqalı joqarısında jaylasqan kegirdek (traxeya) penen tutasqan boladı (1-su'wret). O'kpeden shıqqan hawa ag'ımı kegirdek arqalı kegirdektin' joqarısında jaylasqan tamaq arqalı o'tedi. Tamaq kegirdektin' joqarısındag'ı ken'eygen bo'legi boladı (2-su'wret). Tamaq ju'zik ta'rizli, qalqan ta'rizli ha'm eki sho'mish ta'rizli shemirshexlerden quraladı. Ol shemirshexler muskullar menen tutasıp turadı. Awqatlıq zattın' dem alatug'ın jaqqa (tamaqqa) qaray ketip qalмай, o'neshke ketiwi ushın jutıw waqtında tamaqtın' joqarısında almurt ta'rizli jumısaq shemirshex tamaq jolın jawıp turadı. Na'tiyjede awqatlıq zat dem alıw organına qaray emes, al o'n'eshke qaray ketedi.

Sho'mish ta'rizli shemirshex ju'da' ha'reketshen' boladı. Olar bir-birine jaqınlasıwı ha'm qashuqlasıwı arqalı dawıs shumıldıg'ımın' formasın

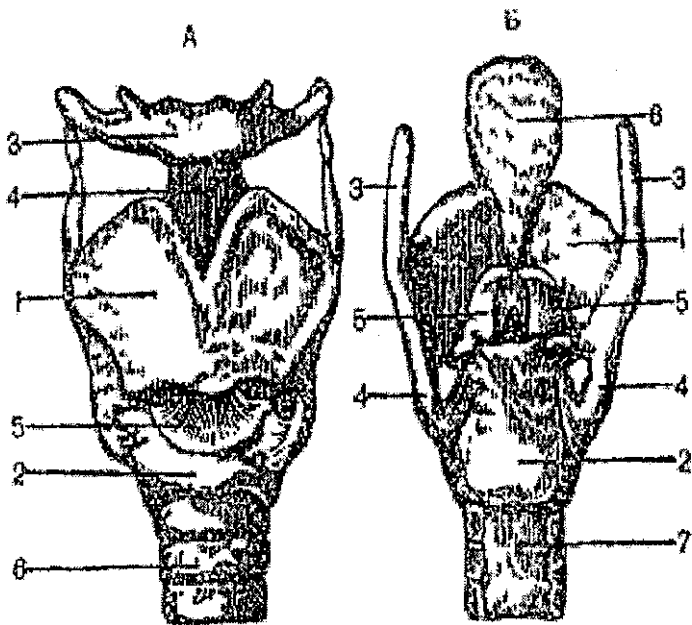
I-su'wret

O'kpe ha'm kegirdek

1 — qalqan ta'rizli shemirshex; *2*—ju'z'ik ta'rizli shemirshex; *3* — kegirdek; *4*—qolqalar; *5* — qolqa talshiqalari; *6* — o'kpenin' joqarg'i negizgi bo'limi; *7* — o'kpenin' to'mengi negizgi bo'limi

o'zgartedi. Dawis shumildig'i sho'mish ta'rizli ha'm qalqan ta'rizli shemirshexlardin' aralig'inda jaylasqan mayisqaq jiyeklerine iye bolg'an san'laq bolip, og'an bekitilgen muskullardin' ta'siri menen ha'reketke keledi (3-su'wret). Dawis shumildig'i ses payda etiwde og'ada u'lken a'hmiyetke iye boladi. Dawis shumildig'imin' joqarisinda jalg'an dawis shumildig'i ornalasqan boladi. Jalg'an dawis shumildig'i toliqlaw ha'm u'lkenirek boladi. Dawis shumildig'i zaqimlanip, awirg'anda belgili da'rejede jalg'an dawis shumildig'i arqali so'ylewge boladi. Biraq dawis qirildaq ha'm pa's shig'adi.

Sho'mish ta'rizli shemirshexlardin' ha'reketi na'tiyjesinde dawis shumildig'i o'zining formasin o'zgartedi dedik. Ma'selen, dawis shumildig'imin' u'sh turli jag'dayin aniq ayiriwg'a boladi. Birinshiden, dawis shumildig'imin' muskullari bosan'sip, ol ken' ashilg'an boliwı mu'mkin. Bunday jag'dayda o'kpeden shiqqan hawa ag'ımı hesh qanday irkinishke ushramaydi. Dawis shumildig'i fiziologiyaliq dem aliw waqtında ha'm u'nsiz seslerdi aytqan waqıtta usı qal'ipte bolıp turadı. Ekinshiden, dawis shumildig'i jaqınlasıp, onın' diywalları tartılıp turıwı mu'mkin. Bul jag'dayda dawis shumildig'i kishkene san'laqtı payda etedi ya jabılıp turadı. Solay etip hawa ag'ımı o'z jolında tosqınlıqqa ushıraydı. Hawa basımı na'tiyjesinde dawis shumildig'i ashılıp, belgili ko'lemdegi hawa shug'adi. Dawis shumildig'i qattı tartılıp turg'anlıqtan tag'ı da onın' diywalları jaqınlasıp, san'laqtı kishireytedi, keyin hawa ag'ımının' basımı

2-su'wret. Tamaq

A. Tamaqtin' aldınan kórinisi:

1 — qalqan ta'rizli shemirshex; 2 — ju'zık ta'rizli shemirshex; 3 — til astı su'yegi; 4 — qalqan ta'rizli shemirshexı til astı su'yegi menen tutastırwshı; 5 — ju'zık ta'rizli ha'm qalqan ta'rizli shemirshexlerdı tutastırwshı; 6 — kegirdek.

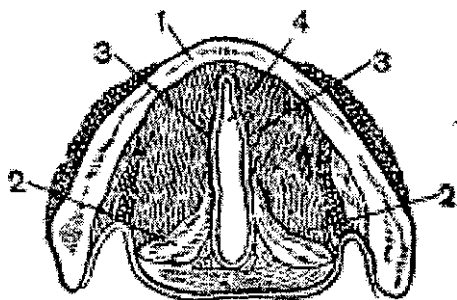
B. Tamaqtin' artınan kórinisi:

1 — qalqan ta'rizli shemirshex; 2 — ju'zık ta'rizli shemirshex; 3 — qalqan ta'rizli shemirshexın joqargı bo'limi; 4 — qalqan ta'rizli shemirshexın to'mengi bo'limi; 5 — sho'mish ta'rizli shemirshex; 6 — tamaq u'sti; 7 — kegirdekın ishki ta'repi

menen ja'ne ashılıp, belgili da'rejedegi hawanı shıg'aradı da, qayıp jaqınlasadı. Bunday ha'reket og'ada u'ken tezlik penen izbe-iz qaytalanıp otıradı. Bul dawıs shımıldıg'ının joqarısındag'ı boshıqlarda hawanın terbelisin payda etip, na'tiyjede dawıs kelip shıg'adı. Dawıs shımıldıg'ının bunday ha'reketinen dawıs qatnasatug'ın sesler bolg'an dawıshı sesler, u'nli dawıssızlar, sonorlar jasaladı. U'shinshiden, dawıs shımıldıg'ı bosan'sıp, biraq ol kishkene san'laq payda etiwı mu'mkin. Bul jag'dayda hawa ag'ımı qıyınlıq penen o'tıp, dawıs shımıldıg'ının diywalların dirildetiwı na'tiyjesinde shawqımg'a ta'n bolg'an dirildini payda etedi. So'ytıp dawıs shımıldıg'ının bunday jag'dayında adam sıbırlap so'yewı mu'mkin.

¶ Erler menen hayallardın', ulıwma adamlardın' dawıs ayırmashılıg'ı olardın' dawıs shımıldıqlarının o'zgesheligine baylanıslı boladı.

Qozg'alissiz turg'an waqıtta erlerdin' dawis shumildig'ının' uzınlıg'ı ortasha 1, 0' sm, al hayallardın' dawis shumildig'ının' uzınlıg'ı 1, 2 sm boladı. Dawis shumildig'ı u'ken bolg'an sayın dawis pa's (juwan) dawis, al kishi bolg'an sayın ba'lent (jin'ishke) dawis boladı.

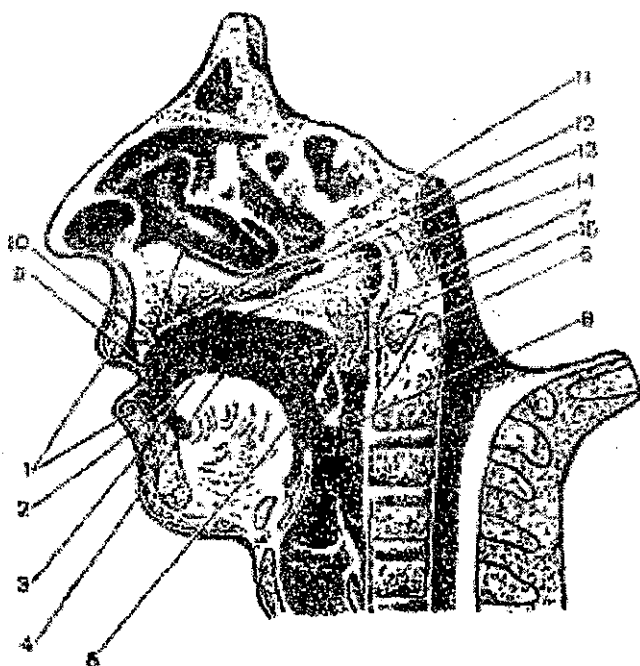
3-su'wret. Kesesine kesilgen tamaq.

1 — qalqan ta'rizli shemishek; 2 — sho'mish ta'rizli shemishekler; 3 — dawis shumildig'ının' emekleri; 4 — dawis shumildig'ı.

Sonlıqtan erler juwan^o(iri) dawıshı, hayallar jin'ishke (mayda) dawıshı bolıp keledi. Sonday-aq dawıstın' bunday o'zgesheligi dawis shumildig'ı muskullarının' tartılıp, kerilip turıw da'rejesine de baylanış boladı. A'dettegi so'ylew waqtında erlerdin' dawis shumildig'ının' dirildisi 85 retten 200 ge shekemgi aralıqta (85-200 gts), hayallardın' dawis shumildig'ının' terbelisi bolsa, 160 retten 340 qa deyingi aralıqta (160-340 gts) boladı. Adamnın' dawis shumildig'ı shama menen 40 gts ten 1700 gts aralıg'ındag'ı terbelisti payda etiw mu'mkinshiligine iye¹.

O'kpeden shıg'ıp kiyatırg'an hawa ag'ımı tamaqtan keyin onın' joqarisında jaylasqan jutqınshaq boshg'ına keledi. Jutqınshaq diametri 3 sm shamasındag'ı jumsaq diywalına iye bolg'an boshıq bolıp, ol rezonator xızmetin atqaradı. Jutqınshaq joqarisındag'ı eki san'laq arqalı murın boshg'ı menen, ortasındag'ı san'laq arqalı awız boshg'ı menen ha'm to'meninde jaylasqan san'laq arqalı tamaq penen tutasqan boladı. Tildegi seslerdin' jasalıwında tek bir so'ylew ag'zası g'ana qatnasıp qoymaydı, al ko'pshilik so'ylew ag'zalarının' xızmeti na'tiyjesinde belgili bir ses payda etiledi. Ha'r tu'rli seslerdin' jasalıwında, seslik o'zgesheliklerdin' payda etiliwinde awız boshg'ında jaylasqan so'ylew ag'zalarının' xızmeti ayrıqsha (3-su'wret). Joqarıda sesler awız, murın, jutqınshaq boshıqlarının' rezonator (jan'g'ınq) xızmetin atqarıwı na'tiyjesinde o'zinshelik o'zgesheligine iye boladı degen edik. Tildegi sesler ayrıqsha awız boshg'ı rezonatorının' ha'r tu'rli formag'a eniwi arqalı o'zlerine ta'n bolg'an seslik tu'rine iye boladı. Aytılajaq sestin' sipatına baylanışlı awız boshg'ınının' ko'lemi ha'm formasın o'zgartip turatug'ın ha'reketshen' so'yiew ag'zalar: til, jumsaq tan'lay menen qosa kishkene til, erinler boladı. Olardın' ha'reketi na'tiyjesinde hawa ag'ımına tosqınlıq jasalıp, dawıssız seslerge ta'n bolg'an shawqım payda etiliwi yamasa awız boshg'ı rezonatorının' ko'lemin ha'm formasın o'zgeritiwi arqalı anaw yamasa minaw dawıshı seske ta'n bolg'an tembr payda etiliwi mu'mkin.

¹ Л.Л.Булантин. Фонетика современного русского языка. М., 1970. 21-бет.

4-su'wret. Kesesine kesilgen bastag'ı so'ylew ag'zaları

Ha'irketshen' so'ylew ag'zaları:

1 — erinler; 2 — tildin' aldın'g'ı bo'limi; 3-tildin' ortang'ı bo'limi; 4 — tildin' artqı bo'limi; 5-tildin' tu'bi; 6 — kishkene til; 7 — jumsaq tan'lay; 8 — jutqınshaqtın' artqı diywali.

Ha'irketshen' emes so'ylew ag'zaları:

9 — joqarg'ı tislerdin' aldın'g'ı sheti; 10 — joqarg'ı tislerdin' artqı sheti; 11 — alveol; 12 — qattı tan'laydın' aldın'g'ı bo'limi; 13 —tan'laydın' ortası; 14 — jumsaq tan'laydın' aldın'g'ı bo'limi; 15 —jumsaq tan'laydın' artqı bo'limi.

Awız boshıg'ında jaylasqan so'ylew ag'zalarımın' ishinde til en' ha'reketshen' xızmet atqaradı. Til sha'rtli tu'rde til ushı, til arqası (u'sti) ha'm til tu'bi (tamırı) bolıp bo'linedi. Til arqasımın' o'zi til aldı, til ortası, til artı bolıp bo'linedi. A'lbette, fiziologiyalıq jaqtan bir tutas tildi bulay etip bo'liw seslerdi klassifikatsiyalaw'g'a qolaylı bol'g'anı ushn fonetikada sha'rtli tu'rde qabil etilgen. Tutas tildin' yamasa onun' bo'liminin' alg'a, keyinge, joqarig'a, to'menge qaray tu'rli ha'reket etiwı arqalı o'zinin' tulg'ası (massası) menen awız quwıshıg'ı ha'r tu'rli ko'lemge keltiredi. Seslerdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı tildin' ha'r qiyı ha'reketi menen ug'ız baylanıslı boladı.

Awız quwıslıg'ı rezonatorının' aldın'g'ı shegarası erinler yamasa aldın'g'ı tıslar boladı. Erinler, a'sirese to'mengi erin ko'birek ha'reketke kelip, ha'reketshen' xızmet atqaradı. Geypara dawıssız sesler to'mengi erinnin' joqarg'ı eringe tohq tiyiwi menen (b,p) ya jaqınlasıwı menen (w), to'mengi erinnin' joqarg'ı tıslerge jaqınlasıwı menen (v,f) o'kpeden shıg'ıp kiyatır'gan hawa ag'ımına tosqınlıq jasaw arqalı ayıladı. Dawıslıardı aytqanda erinler alg'a umtılıp, do'n'gelek san'laq payda etedi (bul jag'dayda erinlik dawıslar ayıladı) yamasa erinler a'piwayı ashıl'gan qa'lpinde biyta'rep turadı (bunday jag'dayda eziwlik dawıslar ayıladı). Joqarg'ı ha'm to'mengi tıslar awız boslıg'ının' ha'reketke kelmeıtug'ın aldın'g'ı shegarası boladı. Tildin' aldın'g'ı bo'liminin', erinnin' tıslerge tiyiwi yamasa jaqınlasıwı arqalı dawıssız seslerge ta'n bolg'an shawqım payda etiledi. Tıslerdin' tu'bi bekip turg'an do'n'islik alveola' dep ataladı.

Tan'lay awız boslıg'ı rezonatorının' joqarg'ı shegarası bolıw menen birge awız ha'm murın boslıqları ortasındag'ı shegara bolıp ta esaplanadı. Tan'lay qattı tan'lay ha'm jumsaq tan'laydan turadı. Qattı tan'laydı aldın'g'ı tan'lay, jumsaq tan'laydı artqı tan'lay dep ataydı. Artqı, yag'niy jumsaq tan'laydin' dawamı kishkene til boladı. Jumsaq tan'lay kishkene til menen qosa to'men tu'siriliwi arqalı awız jolı jabıladı da, hawa ag'ımı murın jolı arqalı o'tedi. A'dettegi dem alıw waqtında ha'm murınlıq seslerdi aytqanda jumsaq tan'lay to'men tu'sirilgen halda boladı. Jumsaq tan'lay muskullarınin' tartılıp, joqarı ko'teriliwi arqalı murın jolın jawıp turadı. Bunday jag'dayda barlıq awızlıq sesler ayıladı. Murın boslıg'ı murınlıq seslerdi aytqanda olarg'a qosımsha tu'r beredi. Jumsaq tan'lay tu'sin'ki halda turıp, murın jolın ashıwı arqalı hawa ag'ımı murın boslıg'ına keledi. Murınlıq seslerdi (m, n, n') aytqanda muzıkalıq tong'a ha'm awız boslıg'ında payda bolg'an shawqım'ga qosımsha murın rezonatorı ayrıqsha seslik tu'r qosadı.

Til seslerin payda etiwde so'ylew ag'zalarınin' ha'mmesi birdey xızmet atqara bermeytug'ınlıg'ın joqarıdag'ı ayıl'ganlardan ko'riwge boladı. Seslerdin' jasalıwında so'ylew ag'zaları ha'reketshen' so'ylew ag'zaları ha'm ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları bolıp ekige bo'linedi. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları belgili bir sestı payda etiw ushın ha'reketke kelip, za'ru'rlı formag'a iye boladı. Olar seslerdin' jasalıwında en' tiykar'g'ı orındı tutadı.

Seslerdi aytıwda ha'reketshen' emes so'ylew ag'zalarınin' da belgili da'rejede a'hmiyeti bar. Ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları ha'reket etpeydi. Ha'reketshen' emes so'ylew ag'zalarına ha'reketshen' so'ylew ag'zaları jaqınlasıwı, tiyiwi yamasa olardan alıslawı mu'mkin. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları—dawıs shumıldıg'ı, til, erin, kishkene til menen qosa jumsaq tan'lay; ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları—tıslar, qattı tan'lay.

Seslerdin' o'zinshefik o'zgesheligin belgilegende, olardin' ayırma-shılıg'ın ko'rsetkende, bir-birine qarama-qarsı qoyg'anda, olardı klassifika-tsiyalag'anda seslerdin' jasalıwı esapqa alınadı. Seslerdin' jasalıwı, artikul-yatsiyası so'ylew ag'zalarınin' tikkeley xızmeti boladı.

¹ Alveola - latinsha albelus- «nawasha, oypat» degen ma'ni bildiredi.

§ 17. Fonetikanın' lingvistikahq aspekti

Fonetikanın' sotsiallıq ilim bolg'an lingvistikanın' bir tarawı ekenliginin' bash sebebi—tildin' ja'miyetlik qubılıs bolıwında Tildin' ma'ni an'latatug'ın birlikleri bolg'an so'zler, ga'pler seslerden quraladı. Seslerdin' qatnas quralı xızmetin atqarıwı olardin' en' bash xızmeti bolıp tabıladı. Seslerdi artikulyatsiyalıq—akustikalıq jaqtan so'z etkende de olardin' (seslerdin') lingvistikahq xızmetin ha'r ta'repleme anıqlaw ko'zde tutıladı. Fonetikanın' lingvistikahq aspektinde seslerdin' tilde atqaratug'ın xızmeti so'z etiledi.

1. So'ylew ag'ımın dara seslerge (fonemalarg'a) bo'liw. Awızsha so'ylew waqtında artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq qa'siyetlerine qaray otırıp, so'zlerdi dara —dara seslerge ayırıw mu'mkin emes. Ma'selen, *Temur* so'zinde t sesin ayırıw waqtında —aq til endigi jin'ishke dawıshı sestı ayırıw'a beyimlesip, tildin' ushu g'ana emes, sonın' menen birge onın' tutas aldag'ı bo'limi ko'terilip, e dawıshısın aytatug'ında qalipke enedi. Bul jag'day artikulyatsiyalıq jaqtan t ha'm e sesleri ortasınan anıq shegera belgilewdin' mu'mkinshiligin ko'rsetedi. E dawıshısın ayılıp bolınbay atırıp—aq murın jolı ashılıp, so'ylew ag'zaları murınlıq m sesin ayırıw'a beyimlesedi. Na'tiyjede e ha'm m sesleri ortasınan anıq shegera belgilew mu'mkin bolmaydı. Sonday—aq e dawıshısın ayırıwdan baslap so'zdin' aqırına shekem dawıs shimıldig'ı u'ziliksiz qatnasadı. Bul jag'day dawıstın' qatnasına qaray onı dara seslerge bo'liwge bolmaytug'ın ko'rsetedi. Basqa misal: *qulan* so'zin ayırıwda so'ylew ag'zaların' izbe—iz qatnasına qaray onı bes bo'lex—bo'lex seske bo'liw ha'm ol seslerdin' arasınan anıq shegara belgilew mu'mkin emes. O'ytkeni bir sestın' artikulyatsiyası (ayılıwı) waqtında ol ses ayılıp bolınbay atırıp —aq geybir so'ylew ag'zaları kelesi qon'silas sestı ayırıw'a beyimlesip turadı. *Qulan* so'zindegi q sesin ayırıw waqtında—aq erinler u sesin aytatug'ında qalipte turadı. Bul artikulyatsiyalıq jaqtan q sesi menen u sesinin' arasında anıq shegara qoyıw mu'mkin emesligin ko'rsetedi. U sesin ayırıwdan baslap aqırına shekem dawıs shimıldig'ı u'ziliksiz terbeliste boladı. Bul dawıstın' qatnasına qaray sesler ortasında anıq shegara belgilewdi qıyınlastıradı. Sonday—aq *qulan* so'zin aytqanda ondag'ı ha'r bir sestın' artikulyatsiyasına sa'ykes til ha'reket etip, ha'r sestı aytqanda belgili bir formag'a enedi. Bir sestı ayırıwdan ekinshi sestı ayırıw'a o'tiwi, ju'da' tez waqıtta a'melge asadı ha'm olardin' arasına da'l shegara da belgilew mu'mkin bolmaydı. Al akustikalıq jaqtan so'ylew protsesin jeke—jeke seslerge ajratıw onnan da qıyın. O'ytkeni so'ylew waqtında jumsalatusın so'zler, ga'pler akustikalıq jaqtan u'ziliksiz dawam etetug'ın ag'ım bolıp tabıladı.

Solay etip so'ylewde so'zlerdi jeke—jeke seslerge ajratıw artikulyatsiyalıq jaqtan da, akustikalıq jaqtan da mu'mkin emes. Tek lingvistikahq jol menen g'ana so'zlerdi dara—dara seslerge ajrata alamız. Bug'an kvazionimlerdi (tek bir sesi o'zgeshe so'zlerdi) sahistıra otırıp iseniwge

boladı: san, jan, sın, sıy. Birinshiden, bul kvazionimlerden s, a, n, j, i, y seslerinin' ayırıqsha fonema ekenligi bilinip tursa, ekinshiden, ol fonemalar orın almasıwı arqalı, olardıń ha'r biri so'zden ap-an'sat bo'linip, shegeralanıp tur. Solay etip so'z quramındaǵı sesler artikulyatsiyalıq jaqtan bo'linbegeni menen ma'nilik-lingvistikalıq jaqtan ap-an'sat bo'linip, olar ortasınan shegera o'te beredi.

Fonetika ilimnin' tariyxında birinshi bolıp akademik L. V. Sherba fonemanın' «ma'ni ayırıwshılıq» qa'siyetin atap ko'rsetken edi. Fonetikada fonemanın' «ma'ni ayırıwshılıq» qa'siyeti uluwma qabil etilgen anıqlamag'a aylanıp, bul teoriya prof. L. R. Zinder ta'repinen rawajlandırıldı: «So'zdin' ma'nisi onın' fonemalıq qurılısınan g'a rezli emes; bug'an omonimlik ha'm polisemiyalıq qubılıslar gu'wa bola aladı. Mısalı, «стол» ha'm «ступ» ha'r tu'rli dawıslılarg'a iye bolg'anı ushın emes, al olar ha'r tu'rli tu'sinixti bildirgeni ushın ha'r tu'rli so'zler bolıp tur. Sonın' menen birge biz «стол» so'zin «ступ» so'zinen hesh kontekstsiz ayırıp tanıytug'ın sebebimiz birinshi so'zdegi dawısh- o, ekinshisinde u. Bunnan fonemanın' «so'zlerdi ayırıwshılıq funktsiyasın ko'riwge boladı»¹ Solay etip so'zler bir birinen aldı menen ma'nisi boyınsha ha'm onnan son' fonemalıq qurılısı boyınsha ayırıldı.

2. Fonemanın' tiykarg'ı ha'm tiykarg'ı emes belgileri. Ha'r bir fonema tildegi basqa fonemalardan ayırılıp turadı, sonın' menen birge ol sol tildegi basqa barlıq fonemalarg'a qarama-qarsı qoyladı. Ha'r bir fonema tiykarg'ı ha'm tiykarg'ı emes belgilerdin' jıynag'ınan turadı. Bul aytilg'anlarg'a da'lil retinde d dawıssız fonemasın misalg'a alayıq. Qaraqalpaq tilinde d foneması -u'nli, til aldı, jabısın'qı, awızlıq. Bul aytilg'an belgiler d fonemasınn' tiykarg'ı belgileri boladı. O'ytkeni qaraqalpaq tilinde u'nsiz (l), til artı (g), juwısın'qı (z), murınlıq (n) fonemaları bolıp, olardıń ha'r biri d fonemasınan sa'ykes belgileri boyınsha ayırılıp turadı. Olar bilayınsha o'zara qarama - qarsı qoyladı: t-u'nsiz fonema, sebebi d u'nli; g-til artı foneması, sebebi d til aldı foneması; z juwısın'qı fonema, sebebi d jabısın'qı; n murınlıq fonema, sebebi d awızlıq (murınlıq emes) fonema boladı. Demek, fonema sıpatında t sesinin' u'nsiz fonema, g sesinin' til artı, z sesinin' juwısın'qı, n sesinin' murınlıq fonema bolıp sanalıwı olarg'a qarama-qarsı qoyılatug'ın d fonemasınn' u'nli, til aldı, jabısın'qı, awızlıq ekenligi menen baylanış boladı. Al usı d fonemasınn' juwan (qattı) ha'm erinlik emesligi onın' tiykarg'ı belgisi—fonemalıq belgisi bola almaydı. Sebebi qaraqalpaq tilinde og'an qarama-qarsı qoyılatug'ın jin'ishke (jumsaq) d ha'm erinlik de sesleri o'z aldına jeke-jeke fonema sıpatında jumsalmaydı. D sesinin' juwan ya jin'ishke, erinlik ya erinlik emes bolıp ayılıwı fonetikalıq jag'dayg'a baylanış boladı. Jin'ishke dawısh sesler menen qon'silas bolıp kelse, qaraqalpaq tilindegi basqa dawıssız

¹ Л.Р.Зиндер.Общая фонетика Л., 1960, 39-бет.

sesler sıyaqlı d sesi de jin'ishke bolıp (*d' izim, d' ep, d' a'n, t.b.*), juwan dawışlar menen kelse, juwan bolıp (*dala, idis, t. b.*), juwan ha'm erinlik dawışlar menen kelse, juwan ha'm erinlik bolıp (*d° os, d° uris t. b.*), jin'ishk ha'm erinlik dawışlar menen kelse, jin'ishke ha'm erinlik bolıp (*d° u'r, d° u'nya, d° o'n'*) aytila beredi. Fonetikalıq jag'daylardan g'a'rezli halda payda bolg'an bul seslik o'zgeshelikler fonemanın' tiykarg'ı emes belgisi, onın' fonetikalıq belgileri bolıp sanaladı.

Tildegı fonemaların' o'zara qarama-qarsı qoyılıwı olar ortasında baylanıs, jaqınlıq joq degen tu'sinixti an'latpaydı. Kerisinshe, bulay etip fonemaların' qarama-qarsı qoyıw arqalı olardıń tilde bir sistema quraytug'ınlig'ın, baylanısın, jaqınlıq jaqların ko'riwge boladı. Ma'selen, *t-d, s-z, p-b, x-g', k-g* ha'm t, b. sıyaqlı jubaylas dawıssızlardı alayıq. Ha'r bir jubaylas dawıssızlar tek bir belgisi menen, yag'niy dawıstın' qatnası boyınsha (u'nsiz, u'nli) ayrılıp tursa, olar basqa barlıq belgileri jag'man birdey: t-d jubaylas fonemalarına ortaq belgi—bulardıń ekwi de jabısın'qı, til aldı, awızlıq (murrınlıq emes); s-z jubaylasları—juwısın'qı, til aldı, bir fokuslı; p-b jubaylasları—jabısın'qı, erinlik, awızlıq, t.b. Olardıń ayırmashılıq belgileri jubaylaslardın' birinshileri—u'nsiz fonemalar, al ekinshileri—u'nli fonemalar. Demek keltirilgen jubaylas seslerdin' birinshilerinin' ha'mmesine (t, s, p, k) ortaq belgi—olardıń ba'ri u'nsiz, al olardıń ekinshileri (d, z, b, g) u'nli fonemalar bolıp tabıladı.

¶Fonema tu'sinigi o'zının' en' da'slepki payda bolıwında ses tu'sinigine qarama-qarsı qoyılıwdan kelip shıqqan. Fonema degen tu'sinik penen ses tu'sinigi mudamı sa'ykes kele bermeydi. Fonema mudamı bir sesten turmasthan, geyde aytilıwı jag'man jaqın bolg'an eki, ha'tte u'sh sesten quralıwı da mu'mkin. ¶Geypara tillerde ushırasatug'ın diftong, triftonglar bug'an misal bola aladı. Kerisinshe, eki fonema bir pu'tin seske usas bolıp aytilıwı da mu'mkin. Misalı, *ashshi, attı* usag'an so'zlerde eki sh ha'm eki t bir sozımli ses sıyaqlı bolıp aytilg'an menen olardıń ha'r qaysısı bir qıylı eki fonemanın' dizbekleri (shsh, tt), dep tu'siniledi.

Sonın' menen birge fonema ha'm ses pu'tkilley basqa-basqa na'rseler emes, kerisinshe, olar o'zara tig'ız baylanıslı tu'sinikler. Sonlıqtan fonetikada fonema tu'siniginin' ornına da geyde ses so'zi qollanıla beredi. Fonema tilde sesler arqalı o'mir su'redi. Tildegı sesler anaw yamasa munaw fonemanın' jasaw forması boladı. Artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan o'zinshelik o'zgesheligine iye bolg'an, tag'ı da mayda bo'lekke bo'liwge bolmaytug'ın, so'zlerdin' ma'nisin ha'm formasın ajratıw maqsetinde jumsalatu'ın seslerdin' tipine fonema deymiz.

3.Fonemanın' ren'kleri (ottenokları). Tilde sesler og'ada ko'p tu'rli. Ma'selen, hayallar ha'm erlerdin' dawıs o'zgesheligi, ha'r bir adamnın' jeke fiziologiyalıq ayırıqshalıg'ına baylanıslı dawıs o'zgesheligi, ha'tte bir adamnın' tu'rli jag'daylarga baylanıslı ha'r tu'rli dawıs o'zgesheligi—bulardıń ba'ri artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan seslerdin' sheksiz ko'p tu'rlihiligin payda etedi. Biraq, bunday seslik ayırmashılıqlar hesh

qanday tillik aʼhmiyetke iye bolmaydi, yagʼniy qatnas qurali xizmetin atqarmaydi. Belgili bir maʼnige iye bolgʼan soʼz aytilsa, ol kim taʼrepinen haʼm qalay aytilwina qaramastan sol tildi biletugʼin adam taʼrepinen tuʼsiniledi. Haʼr tuʼrli dawis oʼzgesheliklari eledirilmeydi. Bul oʼzgeshelikler fonetika ushın hesh qanday aʼhmiyetke iye emes.

Fonema haʼr tuʼrli fonetikalıq jagʼdaylarda ushurasadi. Tuʼrli fonetikalıq jagʼdaylar fonemanınʼ aytilwina taʼsir etip, belgili daʼrejede ogʼan qosımsha tuʼr beredi. Usınnan fonemanınʼ renʼkleri (ottenoklari)¹ kelip shıgʼadi. Maʼselen, joqarıda aytilgʼanday d fonemasınınʼ birde juwan, birde jinʼishke, birde juwan haʼm erinlik halda aytilwınan onınʼ renʼkleri payda boladi. Tilde d dawıssız oʼz aldına fonema dep tanılaturgʼın bolsa, belgili bir soʼzlerdegi (*dala, daʼn, dos, doʼnʼ, t. b.*) *d, dʼ, d^o, d^o* sesleri d fonemasınınʼ tildegi renʼkleri, yagʼniy soʼzlerde jumsalaturgʼın waʼkilleri bolıp sanaladi. Sonlıqtan akademik L. V. Sherba fonemam seslik tip dep ataydi. Solay etip fonema tilde oʼzlerininʼ renʼkleri arqalı oʼmir suʼredi. Bul jagʼınan fonemanınʼ renʼkleri menen tildegi sesler haqqındagʼı tuʼsinikler birdey tuʼsinikler bolıp esaplanadi.

Haʼr tuʼrli fonetikalıq jagʼdaylarga baylanıslı payda bolgʼan renʼkleri fonemanınʼ minnetli renʼkleri delinedi. Sonınʼ menen birge tildinʼ dialektlik oʼzgesheliklerine baylanıslı bir fonema birdey fonetikalıq jagʼdayda bolwına qaramastan belgili daʼrejede haʼr qıylı bolıp aytilwı muʼmkın. Maʼselen, *jol-djol, jaqsı-djaqsı* soʼzlerindeki j haʼm dj sesleri. Bunday bolıp tilde bir fonemanınʼ (maʼselen, j fonemasınınʼ) haʼr tuʼrli renʼklerine iye bolıwı fonemanınʼ fakultativ renʼkleri delinedi.

Fonemanınʼ minnetli renʼkleri fonetika ushın ogʼada aʼhmiyetli. Fonetikalıq jagʼdaylarga baylanıslı bul renʼkler kombinatorlıq haʼm pozitsiyalıq renʼkler bolıp boʼlinedi. Kombinatorlıq renʼkler qonʼsilas fonemalardıń bir-birine tiygizgen taʼsirinen payda boladi. Qaraqalpaq tilinde juwan dawıslılargʼa qonʼsilas bolıp kelgende dawıssız sesler juwan, jinʼishke dawıslılargʼa qonʼsilas bolıp kelgende sol dawıssız sesler jinʼishke (tas soʼzindeki t haʼm s fonemalarınınʼ juwan, tes soʼzinde t haʼm s fonemalarınınʼ jinʼishke bolıwı), erinlik dawıslılargʼa qonʼsilas bolıp kelgende dawıssızdınʼ erinlik tuʼr alıwı (maʼselen, tos soʼzinde t^o haʼm s^o fonemalarınınʼ erinlik tuʼrde aytilwı) fonemanınʼ kombinatorlıq renʼklerin payda etedi. Soʼzdinʼ basında, ortasında, aqırında keliwine baylanıslı, buwınınʼ sıpatına, paʼtke baylanıslı bir fonemanınʼ belgili daʼrejede tuʼrlishe aytilwınan fonemanınʼ pozitsiyalıq renʼkleri jasaladi. Sonday-aq fonemanınʼ renʼkleri soʼylew stiline, soʼylewdinʼ emosionalıgʼına da baylanıslı bolıwı muʼmkın.

¹«Ottenok» «allofon» haʼm «variant» terminleri sinonim maʼnisinde de jumsaladi. Sonınʼ menen birge Sankt-Peterburg (Leningrad) fonologiyalıq mektebinde «ottenok» termini, Moskva fonologiyalıq mektebininʼ waʼkillerininʼ miynetlerinde «variant» termini qollanıladı.

§ 18. Til seslerinin' klassifikatsiyasi

Til seslerin dawışlar ha'm dawıssızlar dep eki toparg'a bo'liw erte dawirlerden baslap-aq til biliminde dawıstırge aylang'an A'lbette, bunday etip bo'liwge barlıq tillerde de tolıq tiykar bar. Seslerdi klassifikatsiyalawda ba'rinen de burın olardıń so'ylewde jumsalıw o'zgesheligi, fonemalıq qa'siyetleri, buwindag'ı tutqan ornı negizgi o'lsheń (kriteriya) boladı. Sonın' menen birge dawışlar menen dawıssızlar artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan da belgili dawırejede o'zinshelik o'zgesheliklerge iye bolıp, seslerdi klassifikatsiyalawda bul dawırepine de kewil awdarıw za'ru'r.

Du'nya tillerinin' ha'mmesinde dawıslı ha'm dawıssız seslerdi ayırıwdag'ı o'lsheń birdey bola bermewi mu'mkin. Ma'selen, ko'pshilik tillerde so'zlerdegi ayırım dawışlardı tu'sirip qaldırıp dawıssızlardın' ja'rdemi menen so'zlerdi ayırıp tanıwı mu'mkin. Bul jag'day, a'sirese, orıs tilinde anıq ko'rinedi. Og'an orıs tilinde dawışlar sanının' az bolıwı sebepti bolsa kerek. Arnawlı ta'jiriybenin' juwmag'ı boyınsha telefonnan so'ylesiwde to'men dawırejede esitiliw jag'dayında (ayrıqsha qosımsha ku'shli shawqım aralasqan jag'dayda) egerde dawıssızlardın' artikulyatsiyası 19-20 % bolg'anda, al dawışlardın' artikulyatsiyası tek 4-5% ti qurag'annın' o'zinde, tutas so'zlerdin' artikulyatsiyası 16-17%ke jetetug'inlig'ı anıqlang'an¹. Bunnan so'zlerdi durıs qabil etiwde dawıssızlar sheshiwshi a'hmiyetke iye boladı da, al dawışlar ekinshi dawırejeli rol oynaytug'inlig'ı ko'rinedi. Solay etip dawışlar menen dawıssızlardın' ayırmaslıg'ı olardıń ha'r qıylı mo'lsheerdegi fonologiyalıq xızmet atqarıwınan da ko'rinedi; dawıssızlar ko'birek mo'lsheerdegi, dawışlar azıraq mug'dardag'ı fonologiyalıq xızmetti atqaradı. Tu'rkiy tillerde dawışlar u'nlesligi baslı ornı tutadı. Dawıslı seslerdin' jumsalıwı singarmonizm nızamına tiykarlanadı.

Dawıslı ha'm dawıssız seslerdi ayırıwdag'ı en' uluwmalıq belgi bul buwın quray alıw yamasa buwın quray almaw belgisi bolsa kerek. Buwın quray alatug'ın sesler dawıslı sesler, buwın quray almaytug'ın sesler dawıssız sesler boladı. Dawıslı ses buwınının' orayı (yadrosı), shun'ı bolsa, dawıssız sesler og'an ja'rdemshilik xızmet atqaradı. Solay etip, buwın qurawda dawıslı ses baslı ornı tutadı. Sonın' menen bir qatarda, geypara tillerde dawıslı sesler menen birge dawıssızlar qatarına jatatug'ın sonantlar da buwın quray alıw qa'siyetine iye boladı. Bug'an misal retinde shex tilin ko'rsetiw mu'mkin. Sonday-aq, shaqqan so'ylew waqtında so'zden ayırım dawışlardı tu'sirip qaldırıp mu'mkin. Bul jag'dayda dawıssızlardın' o'zleri-aq buwın quray aladı. Misalg'a orıs tilindegi *пят-ница* (пятница), qaraqalpaq tilindegi *ts-le* (tisle), *qs-qa* (qısqa) ha'm t.b. so'zlerdi ko'rsetiwge boladı. Geypara

¹ Л.Р.Зиндер. «Общая фонетика. М., изд.2,1979, 111-бет. Бул jerde «artikulyatsiya» degennen fonetikada qabil etilgen tu'sinik emes, al dawıslı, dawıssız yamasa tutas so'zdin' durıs qabil etiliw protsenti tu'siniledi. (Atalg'an miynetin' 16-бетin qararız)

tan'laq so'zler u'nsiz dawissiz seslerden de quraladi. Demek, bul u'nsiz dawissiz seslerden de buwin jasala aliw mu'mkin degen so'z. Ma'selen, «tinish» degen ma'nide jumsalatur'ın onis tilindegi *tss, tshsh* so'zleri yamasa tawıqlardı shaqırıw ma'nisinde jumsalatur'ın *ks-ks* so'zi; sonday-aq qaraqalpaq tilindegi attı yamasa eshekı toqtatıw ushın jumsalmaytug'ın tan'laq so'zler *tq-tq* dawıslı seslerdin' ja'rdemisiz-aq so'zdi, sonın' menen birge buwindı payda etip tur.

Joqarıda aytilg'anlardan buwin quray alıw qa'siyeti dawıslı seslerdin' ta'biyatına ta'n qa'siyet ekenin, dawıslıların' buwin quramawı mu'mkin emes ekenin, al dawissiz sesler tiykarınan buwinin' quramında dawıslı seske ja'rdemshimlik xızmetti atqarıwı menen birlikte buwin qurawda olardıñ (dawissizların') dawıslılar sıyaqlı tiykarg'ı xızmetti de atqara alatug'ınlig'ın ko'riwge boladı. Solay etip dawıslıların' isenimli tu'rde buwin qurawshılar dep atag'anımız benen dawissiz seslerdi pu'tkilley buwin quray almaytug'ın sesler dep ayta almaymız.

Dawıslı ha'm dawissiz seslerdin' artikulyatsiyalıq-akustikalıq jaqtan o'zlerinin' ayırıqshalıq belgilerinin' bolıwı pu'tkil yamasa ko'pshilik du'nya tillerine ta'n bola otırıp, ol universal sıpatqa iye boladı. Sonlıqtan da seslerdi dawıslı ha'm dawissizlar dep klassifikatsiyalawda olardıñ artikulyatsiyalıq-akustikalıq ayırıqshalıqları da esapqa alınadı.

Akustikalıq belgilerge qarag'anda da artikulyatsiyalıq jaqtan seslerdi dawıslı ha'm dawissizlar dep bo'liw isenimlirek ha'm da'llillirek boladı. Sonlıqtan da aldı menen olardıñ artikulyatsiyalıq jaqtan o'zinshelik o'zgesheliklerine toqtap o'temiz.

A'dette fonetikalıq a'debiyatlarda fiziologiyalıq (artikulyatsiyalıq) jaqtan dawıslı yamasa dawissizlar dep seslerdi eki u'iken toparg'a bo'liwde o'kpeden sırtqa shug'ıp kiyatırğ'an hawa ag'ımının' so'ylew ag'zaların' bir jerinde tosqnıliqqa ushiraw ya ushiramaw jag'dayı esapqa alınadı. So'ylew ag'zaların' tosqnılig'ına ushurag'an sesler dawissiz sesler, al tosqnıliqqa ushiramag'an sesler dawıslı sesler dep tanıladi.

Ataqlı onis fonetisti V. A. Bogoroditskiydin' ko'rsetiwi boyınsha dawıslılar so'ylew ag'zaların', sonın' ishinde jaqtın' ashılıw ha'reketinen, al dawissizlar jaqtın' jabılıw ha'reketinen jasalatug'ınlig'ın atap ko'rsete otırıp, ol ha'tte dawıslıların' «awız ashılıwshılar» (пропакрываатели) dep atawdı usnadi¹. Bul pikirdin' ele de anıq emes ekenin professor L. R. Zinder atap ko'rsete otırıp, i sesin aytqanda jaqtın' to'men tu'sin'ki bolıwı talap etilmeytug'ın, al a sesin aytqandag'ı jaqtın' ashılıw da'rejesinin' barlıq dawıslılar ushın emes, al da'l sol dawıslı ses ushın ta'n ekenin ayıp o'tedi. Demek o'kpeden shug'ıp kiyatırğ'an hawa ag'ımına ayırım so'ylew ag'zaların' 'usında tosqnıliqtın' bolıw yamasa bolmawı o'zinen-o'zi seslerdin' sıpatın belgiley almawı mu'mkin. Tildin' ko'birek joqarı ko'teriliwi arqalı til menen

¹В.А. Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку. М., 1939 39-бет

tan'lay ortasında kishirek san'laq payda etiledi. Biraq bunda hawa ag'imının' o'lpén' shıg'ıwı na'tiyjesinde dawıssız ses emes, al dawıslı i sesi jasaladı. Solay etip L.R.Zinderdin' ko'rsetiwi boyınsha dawıslı ha'm dawıssız seslerdin' ayırmashılıg'ın belgilewde o'kpeden shıqqan hawa ag'imının' pa'ti de esapqa alınıwı tiyisli¹. Dawıslıardı aytqanda o'kpeden shıqqan hawa ag'imının' pa'ti ku'shsız, o'lpén' bolsa, al dawıssız seslerdi aytqanda, kerisinshe hawa ag'imı ku'shli boladı. Dawıssızlardı aytqanda hawa ag'imının' ku'shli bolıwı olardıń jasalıwındag'ı so'ylew ag'zaları payda etken tosqınlıqtı jen'iw za'ru'rılginen bolıwı mu'mkin. Na'tiyjede anaw ya mınaw dawıssız seske ta'n bolg'an shawqım payda etiledi.

Dawıslılar menen dawıssızlardın' artikulyatsiyasındag'ı en' uluwmalıq ayırmashılıq belgi olardıń aytılwında so'ylew ag'zaları muskullarının' qansha energiya jumsaw da'rejesi ha'm tosqınlıqtı payda etiw yamasa etpew qa'siyeti menen baylanıslı boladı. Anaw ya mınaw dawıssız sestı aytqanda so'ylew ag'zalarınin' bir ornında (bo'liminde) tosqınlıq payda etile otırıp, muskullardıń keriliwi, ko'birek energiya jumsalıwı da sol dawıssız sestin' jasalg'an ornına tuwra keledi. Sa'ykes dawıssız seske ta'n bolg'an shawqım da sol tosqınlıq jasalg'an ornında payda etiledi. Al onnan basqa so'ylew ag'zalarınin' muskulları a'dettegi bosan' qa'lpinde ku'sh tu'spegen halda turadı. Dawıslı seslerdi aytqanda tutas barlıq so'ylew ag'zalarına ku'sh tu'sip, olardıń muskulları tartılıp, kerilip turadı. Na'tiyjede ko'birek energiya jumsaladı.

Dawıslı ha'm dawıssız seslerdi ajıratıwdag'ı joqarıda ko'rsetilgen o'lishem en' da'slep İ. A. Boduen de Kurtene ta'repinen ayılğ'an edi². Bul o'lishem dawıslılar menen dawıssızlardı ayırıwdag'ı en' uluwmalıq o'lishem bolıp sanaladı. Dawıssızlardın' artikulyatsiyasın so'z etkende, ma'selen, tildin' qay bo'liminin' sol dawıssızdı aytqanda ha'reketke keletug'ının anıqlaw kerek. Sebebi dawıssız sestı aytqanda so'ylew ag'zalarınin' belgili bir ornında tosqınlıq payda etiledi. Dawıslılar jo'ninde so'z bolg'anda tildin' bir bo'limi emes, al tutas tildin' jag'dayın anıqlaw talap etiledi. Sebebi dawıslı seslerdin' jasalıwında so'ylew ag'zalarınin' sheklengen bir bo'limi emes, al tutas so'ylew ag'zası qatnaslı boladı.

Solay etip dawıslılar menen dawıssızlardın' klassifikatsiyalawında artikulyatsiyalıq belgiler, sonın' ishinde tosqınlıqtın' bolıw yamasa bolmawı, hawa ag'imının' ku'shli yamasa o'lpén' bolıwı, tosqınlıq etilgen orında g'ana ko'birek energiya jumsalıw yamasa tutas so'ylew ag'zasında energiya jumsalıw belgili da'rejede a'hmiyetke iye boladı.

Dawıslı ha'm dawıssız sesler akustikalıq jaqtan da o'zinshelik o'zgesheliklerge iye boladı. Dawıslı sesler o'zlerinin' anıq formantlıq strukturasına iye boladı. Dawıssızlarg'a ol ta'n emes. Dawıslılarda ton,

¹ Л.Р. Зиндер. Общая фонетика, 113-бет

² И.А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию, М., т.2, 262-бет.

dawissızlarda shawqım basım boladı. Biraq akustikalıq o'lishemlerge g'ana tiykarlanıp dawışlılar menen dawissızlardın' ortasına anıq shegara qoyıw mu'mkin emes. A'sirese, dawissızlardın' ishinde sonorlar (geyde bul termin sonorlar dep te ayıladı) o'zlerinin' anıq formantlıq strukturasına iye bolıwı ha'm shawqımǵa qarag'anda da tonnın' basım bolıwı jag'ınan, yag'ny akustikalıq jaqtan dawissızlarǵa qarag'anda dawışlılarǵa jaqınraq turadı. Akustikalıq jaqtan seslerdi dawissızlar dep bo'liwge anıq o'lishem bolmag'anlıqtan olardı (seslerdi) «sonorlar» ha'm «shawqımlılar» dep bo'liw mu'mkin. Solay etip, akustikalıq jaqtan sonorlar dep atalıp ju'rgen awızlıq l, r, y, w ha'm murınlıq m, n, n' sesleri dawışlı sesler menen birlikte bir topardı-»sonorlar» toparların, al qalg'an sesler «shawqımlılar» toparın quraydı.

§ 19. Dawışlılar ha'm olardıń klassifikatsiyası

Tildegi barlıq dawışlı seslerge ortaǵa bolg'an en' uluwmalıq artikulyatsiyalıq belgi — olardıń ha'mmesi jasalıw usılı jag'ınan «juwısın'qı» sesler qatarına kirip, olardı aytqanda so'ylew ag'zalarının' qanday da bir jerinde tosqınlıqtın' payda etilmewi ha'm dawıstın' qatnasımın' sha'rt ekenligi bolıp tabıladı. Sonlıqtan da dawışlılardın' artikulyatsiyalıq o'zgesheligi ja'ne olardıń klassifikatsiyası jo'ninde so'z etilgende bul ortaǵa artikulyatsiyalıq jag'daylar so'zsiz esapqa alınıwı sha'rt.

Dawışlı seslerdin' jasalıwındag'ı uluwmalıq belgiler bolǵan dawıs shumıldıǵının' qatnasıwı ha'm so'ylew ag'zaları ta'repinen hawa ag'ımının' tosqınlıqsız erkin shıǵıwı akustikalıq jaqtan sa'ykes muzikalı tonı payda etedi. Demek, barlıq dawışlı seslerdin' negizin muzikalı ton quraydı. Sonın' menen birge ha'r qıylı dawışlı ses ha'r tu'rli ırg'aqqa iye bolǵan belgili mo'lisherdegi o'zinin' tonına iye boladı. Tiykarg'ı ton menen qosımsha tonlardın' o'zara u'nlesip, aralasıp keliwinen dawışlılardın' tembri payda etiledi.

Awız ha'm jutqınshaq boslıqlarının' (murınlıq dawışlıları bar bolg'an geypara du'nya tillerinde murın boshıǵının' da) rezonator xızmetin atqarıwı na'tiyjesinde qosımsha tonlardın' ayırımlarının' ku'sheyetug'ınlıǵı, al ayırımlarının' pa'seyetug'ınlıǵı akustikalıq materiallardan belgili. Usı energiyanın' ku'sheygen bo'legi dawışlı fonemanın' formantası (F) boladı. Ha'r bir dawışlı ses o'zine ta'n formantlıq qurılısına iye boladı ha'm dawışlılardın' bir-birinen o'zgesheligi usı jiyiliklerdin' (formantlardın') ayırmashılıqlarınan kelip shıǵadı.

Dawışlı seslerdin' ayılıwındag'ı muzikalı ton dawıstın' qatnasıwınan jasaladı ha'm ko'pshilik du'nya tillerinde jumsalatug'ın usı «dawışlı ses» termininın' qollanıwı da sog'an (muzikalı tong'a) baylanışlı boladı. Seslerdin' bul toparı negizinen dawıs (u'n, голос ha'm t.b.) so'zi menen baylanışlı boladı. Ma'selen, qaraqalpaqsha — dawışlı, qazaqsha — dawıstı, o'zbekshe — u'nli, orıssha — гласный ha'm t. b.

Dawishlarning fonemaliq qurami ha'r turli tillerde ha'r qiyli boladi. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde tog'iz dawishi fonema bolsa, qirg'iz tilinde on to'rt dawishi fonema, al inglis, oris ha'm o'zbek tillerinde alti-altidan dawishi fonema bar. Sonday-aq dawishlarning qisqa ha'm sozimli, dara ha'm quramali turleri ha'r turli du'nya tillerinde ha'r qiyli da'rejede orn aliw mu'mkin. Til biliminde dara dawishlar monofong, al quramali dawishlar diftong yamasa trifong dep aytiladi.

Tildegi dawishi seslerdin' qisqa ya sozimli bolip aytiliw eki turli jag'dayg'a baylanishi boladi. Birinshiden, dawishlarning sozimlilik'i turli fonetikalik jag'daylarning ta'sirinen bolwi mu'mkin. Ma'selen, buwinnin' turine, pa'tke, so'zdin' turli pozitsiyasinda (basta, ortada, aqirinda) keliwine baylanishi yamasa qon'silas dawissiz seslerdin' sipatina baylanishi dawishi seslerdin' sozimli ya qisqa bolip aytiliw bug'an misal bola aladi. Dawishlarning sozimlilik'indagi bunday o'zgeris qubilmali bolip, ol belgili bir dawishi sestin' ta'biyatidan kelip shuqpaydi, al ha'r qiyli fonetikalik jag'daylarning sebebinen payda boladi. Ekinshiden, dawishi fonemalarning qisqa yamasa sozimli bolip aytiliw fonetikalik jag'daylarning sebebinen emes, al sol fonemalarning o'zlerine ta'n turaqli belgileri bolwi mu'mkin. Geypara du'nya tillerinde o'zara qarama-qarsi qoyilatug'in qisqa ha'm sozimli fonemalar bolip, olarning qisqa ha'm sozimli ekenligi fonetikalik jag'daylarning sebebinen emes, al olarning ta'biyatiga ta'n tiykarg'i ja'ne turaqli belgisi bola otirip, ha'r turli fonema retinde usi belgisi arqali o'zara qarama-qarsi qoyiladi. Sonliqtan da fonemaliq bul belgileri so'zlerdin' ma'nisin ajratirw xizmetin atqaradi. Misali, qirg'iz tilinde: *er* (мужчина) - *eer* (седлю); turkmen tilinde: *aat* (лошад) - *at* (имена); xakas tilinde: *as* (зерно) - *aas* (рот), *xas* (гусь) - *xaas* (ремень), *ol* (он) - *ool* (сын), *sox* (бей) - *soox* (холод) ha'm t. b.

Dawishi fonemalarning jasaliw ornin da'l ja'ne aniq belgilew ha'm olardi klassifikatsiyalaw dawissiz fonemalarg'a salistug'anda biraz qiyinraq ha'm quramaliq boladi. Jasaliw usuli jag'inan barliq dawishi fonemalar birgekili: olarning ba'rin aytqanda da o'kpeden shug'ip kiyatirg'an hawa ag'imni u'ziliqsiz sirtqa shug'ip turadi. Dawishi fonemalar ayirim so'ylew ag'zalarinin' xizmeti arqali bir-birinen artikulyatsiyaliq ayirmashilikka iye boladi. Dawishlarning ayirmashilig'in ta'miyenlep turatug'in so'ylew ag'zalan tiykarinan erinler menen til bolip sanaladi.

Fiziologiyaliq jaqtan en' ha'reketshen' ha'm aktiv so'ylew ag'zasi til bolg'anliqtan dawishlarning jasaliwin aniqlawda ha'm olardi klassifikatsiyalawda tildin' jag'dayina tiykarlaniladi. Awiz boshig'inda tildin' qanday formag'a eniwi, onin' massasinin' awiz boshig'imun' qaysi bo'limine qaray (artqi, aldin'g'i, ortan'g'i bo'limleri) bag'itlaniw awiz boshig'i rezonatorinin' ko'lemin ha'r turli formag'a endirip otiradi.

Basqa barliq so'ylew ag'zalan hesh qanday o'zgerissiz halda turip, tek g'ana tildin' jag'dayinin' o'zgeriw menen awiz boshig'i rezonatorinin' formasi o'zgeriske ushirawi na'tiyesinde ha'r turli dawishi sesler jasaladi.

Til awız boshig'ının' ortan'g'ı bo'limine toplan'gan jag'dayda g'ana onı (awız boshig'ı rezonatorın) ten'dey eki bo'lekke bo'lip turıwı mu'mkin. Til alg'a jiljig'an jag'dayda awız boshig'ının' artqı bo'limi u'kenirek ko'lemge, al aldın'g'ı bo'limi kishirek ko'lemge iye boladı: til artqa jiljig'an jag'dayda awızdın' artqı bo'liminde kishirek, al aldın'g'ı bo'liminde u'kenirek ko'lemnin' payda bolıwı ta'biyiy qubılıs. Tildin' bunday jag'dayları menen dawıshılardıń formantlıq (F) qurılısı (ha'r bir dawıshıg'a ta'n bol'gan seslik o'zgesheligi) tikkeley baylanıshı boladı.

Dawısh seslerdi klassifikatsiyalawda tildin' jag'dayı menen birlikte tiykarg'ı artikulyatsiyanı quraytug'ın erinlerdin' ha'reketi de esapqa alınıwı tiyis. Fiziologiyalıq jaqtan erinler tilge salıstır'anda sheklengen da'rejede ha'reket ete aladı. Erinler do'n'gelengen halda alg'a qaray u'yriılıwı mu'mkin. Erinlerdin' usınday jag'dayları menen de dawısh sesler bir-birinen ayrılp turadı. Erinlerdin' alg'a qaray u'yriılıwı na'tiyjesinde awız boshig'ı rezonatorınin' ko'lemi (a'sirese onın' aldın'g'ı bo'limi) azlap u'lkeyedi ha'm, en' baslısı, hawa ag'ımınin' sırtqa shıg'ıw joli tarayadı. Bunday jag'day erinlik dawıshılardıń spektrindegı joqarg'ı formantlardın' jeyligin to'menletiwge sebepshi boladı.

Fonetikalıq a'debiyatlarda dawısh seslerdi klassifikatsiyalawdın' tiykarınan eki tu'rın ushıratıw'ga boladı. Bir qatar ilimpazlar dawısh seslerdin' anıq tu'rde bo'lingen artikulyatsiyalıq sistemasin usinsa, ekinshi topardag'ılar, kerisinshe, bir artikulyatsiyadan ekinshisine so'ylew ag'zaları kem-kem o'tetug'inlig'in ha'm olar arasınan anıq shegara qoyıw qıyın ekenin atap ko'rsetedı.

Dawısh seslerdi klassifikatsiyalawdag'ı birinshi ko'zqaras boyınsha tildin' jazıq (gorizontal) jag'dayı boyınsha (alg'a ha'm artqa jiljıwı jag'ınan) aldın'g'ı, ortan'g'ı, ha'm artqı dawıshılar bolıp, tildin' tik (vertikal) jag'dayı boyınsha (joqarı ha'm to'men jiljıwı jag'ınan) joqarg'ı, to'mengi ha'm ortan'g'ı dawıshılar bolıp, erinnin' qatnası jag'ınan erinlik ha'm eziwlik dawıshılar bolıp bo'linedi. Bul ko'z-qaras boyınsha dawısh seslerdin' ha'r bir tipi ortasına qatan' anıq shegara belgilenedi.

Dawısh seslerdi klassifikatsiyalawdag'ı ekinshi tu'rli ko'z-qaras boyınsha dawısh sesler tipi ortasına qatan' shegara belgilenbeydi. Dawıshılardıń bunday klassifikatsiyasın akademik L. V. Sherba usınadı. Ol tildin' jazıq jag'dayı boyınsha dawısh seslerdi aldın'g'ı, artqı ha'm aralas dawıshılar tipi dep bo'ledi de, olar ortasına qatan' shegara belgilemeydi. L. V. Sherba tildin' tik jag'dayı boyınsha dawıshılardı altı basqıshqa bo'ledi. Altı tu'rli dawısh seslerdi bir-birinen esitiwi arqalı ayırıp bilgenlikten ol dawıshılardı beske yamasa jetige emes, al da'ı altı basqısha bo'lgan: L. V. Sherba dawısh sesler tipinin' ha'r bir basqıshı ortasınan qatan' shegara sızıg'ın o'tkermeydi. Bul ha'r bir basqıshqa kiretug'in dawıshılar ortasında qatan' shegara joq degendi an'fatadı. En' qısıq(i) tipindegi dawıshı fonemadan en' ashiq (a) tipindegi dawıshı fonemanı aytaman degenge shekem yamasa en' qısıq (i) tipindegi dawıshı fonemadan baslap en' ashiq (a) tipindegi dawıshı fonemanı

aytaman degenge shekemgi aralıqta tildi joqarı ko'teriw yamasa to'men tu'siriw arqalı ha'm bul jolda ma'lim da'rejede irkiliv na'tiyjesinde ha'r tu'rli tiptegi dawıslı fonemalardı aytıw mu'mkin. Dawıslı fonemalardıń tiykargı tipleri ha'm olardı belgilew ushın qollanlatug'ın ayırım tan'balır (L. V. Sherba boyınsha):

Aldıng'ılar (Передние)	Aralaslar (Смещенные)	Artqlar (Задние)
У і	Ы	Ш И
Y I		V
Ш е		О
Єе	З	Л С
Х		
Ә	а	О

Til menen tan'lay ortasındag'ı aralıqtın' altı tu'rli bolıwı tildin' joqarı ko'teriliw yamasa to'men tu'siw da'rejesine baylanıshı boladı. Tildin' ha'r tu'rli ko'teriliw yamasa to'men tu'siw da'rejesinde ha'r qıylı dawıslı fonemalar tipi jasaladı.

Akademik L. V. Sherba usıng'an bul kestede tildin' tik jag'dayı boyınsha altı basqıstıg'ı dawıslı fonemalar berilgen. Kestedege dawıslı fonemalardıń ha'mmesi tek bir tilde ushırıswı sha'rt emes, al olardıń ha'r tu'ri ha'r qıylı du'nya tillerinde ushırıswı mu'mkin bolg'an dawıslıardıń tipi bolıp sanaladı. Dawıslı fonemalardıń sanı qatan' esapta bolatug'ın ha'r bir dara tilde tildin' joqarı ko'teriliw yamasa to'men tu'siw da'rejesinin' qansha basqıstıta bolıwı dawıslı fonemalardıń quramın anıqlawdag'ı bash o'lishem boladı.

Tildin' tik jag'dayı boyınsha g'ana emes, somn' menen birge tildin' jazıq jag'dayı boyınsha da dawıslılar tipi ortasına qatan' anıq shegara belgilew mu'mkin emes. Sebebi jazıq jag'dayı boyınsha da til a'ste izbe-izli tu'rde jılıwı arqalı ha'm bul jolda ma'lim da'rejede irkilivi na'tiyjesinde ha'r tu'rli tiptegi dawıslılar jasalıwı mu'mkin. Sonlıqtan da til aldı dawıslısın aytıwdan baslap en' teren' til artı dawıslısın aytaman degenge shekemgi aralıqta til bir neshe irkilis jasawı na'tiyjesinde sa'ykes bir neshe dawıslılar tipin payda etiwı mu'mkin.

Ko'pshilik jag'dayda dawıslılardıń jasalıwında tildin' ko'teriliwi yamasa to'menlewi jaqtın' ko'teriliw ha'm to'men tu'siwi menen birlikte iske asadı. Bunnan dawıslılardıń sıpaun jaqtın' ko'teriliw yamasa to'men tu'siw da'rejesine g'ana baylanıshı boladı degen juwmaqqı keliwge bolmaydı. O'ytkeni anaw ya minaw dawıslısın aytqanda jaqtın' qanday jag'dayda bolıwı emes, al tildin' jag'dayı a'hmiyetlierek boladı. Bug'an iseniw ushın minaday ta'jiriybeler islew mu'mkin: qa'lemdi tislep turıp (jaqtı joqarı-to'men

qozg'altpastan) barliq dawishi seslerdi (ashiq, qisiq, t.b.) aytiw'ga boladi; jaqtı kem-kem asha otirıp bir dawışı sestin' o'zin aytiw mu'mkin. Bunnan dawishi seslerdin' artikulyatsiyasında negizgi orındı jaqtın' ha'reketi emes, al tildin' ha'reketi tutatug'ınlıg'ın ko'remiz. Solay etip, dawishi sesler tiykarıman u'sh bag'darda klassifikatsiyalanadı: tildin' tik (vertikal) jag'dayı boyınsha (jaqtın' ashılıwı boyınsha emes) ashıq, qisiq ha'm olardıń aralıg'ında jasalatug'ın dawishlar tipi; tildin' jazıq jag'dayı boyınsha alding'ı, artqı ha'm olar aralıg'ında jasalatug'ın dawishi fonemalar tipi; erinnin' qatnası boyınsha erinlik ha'm eziwlik dawishi fonemalar tipi. Bul dawishi seslerdin' universal klassifikatsiyası bolıp, ha'r bir jeke tilde o'zinshelik o'zgeshelikleri menen ko'rinishin tabadı. Ma'selen, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi dawishlar artikulyatsiyalıq jaqtan tildin' tik jag'dayı boyınsha, ashıq, qisiq ha'm orta ko'terin'ki dawishlar bolıp, tildin' jazıq jag'dayı boyınsha til aldı, til ortası ha'm til artı dawishları bolıp, erinnin' qatnası boyınsha erinlik ha'm eziwlik dawishları bolıp klassifikatsiyalanadı. Dawishi fonemalardıń artikulyatsiyalıq klassifikatsiyası akustikalıq mag'luwmatlar dawishlardın' birinshi ha'm ekinshi formantlarınin' jiyiginin' jiylikti o'lshew shkalasında jaylasıwı menen sa'ykes keledi. Onı qaraqalpaq tili dawishlarınin' formantlıq qurılısı berilgen to'mendegi keste misalında ko'rsetiwge boladı.

Dawishlar	FI	FII
E	260-580	1800-2090
İ	250-579	1640-1930
A'	500-970	1380-1840
U'	260-550	1300-1530
O'	320-550	1290-1510
I	250-660	1160-1440
A	570-1000	1130-1390
U	270-560	830-1090
O	360-739	800-1119

Kesteden ko'rinip turg'anınday-aq qisiq i, i, u, u', e dawishlarınin' birinshi formantları (FI) en' to'men jiylikke iye (300-500 gts. aralıg'ında), al ashıq dawishlar bolg'an a, a' fonemalarınin' birinshi formantları joqarı jiylikke iye (700-900 gts aralıg'ında). Al ekinshi formantın' (FII) jiyligi ko'birek tildin' jazıq jag'dayına baylanıslı boladı. Tildin' jazıq jag'dayı boyınsha dawishi ses qanshelli tildin' aldıraq bo'liminin' qatnasında jasalsa, ekinshi formantınin' (FII) jiyligi sonshelli joqarıraq, al qanshelli tildin' artıraq bo'liminin' qatnasında jasalsa, FII to'menirek bolatug'ınlıg'ı G.Fant ta'repinen oris tili dawishlarınin' misalında a'lle qashan anıqlang'an edi. Bunday qubılıstı qaraqalpaq tilinin' dawishi fonemalarınin' misalında da

amıq ko'riwge boladı. Kesteden ko'ringenindey-aq, til aldı e fonemasının', onnan keyin til ortası i, a', u', o' fonemalarının' exinshi formaların' jiyiligi joqarıraq. Al til artı o ha'm u, onnan keyin a ha'm i fonemalarının' exinshi formantlarının' jiyiligi to'menirek.

Sonday-aq formantlar jiyiliginе dawıslılardıń ashuq-qısıqlıg'ı, erinlik-eziwlik ekenligi de ma'lim da'rejede ta'sir etedi. Dawısh ses qanshelli ashuq bolsa, FI jiyiliginin' joqarı bolatug'ınlg'ı, al dawıshınun' erinlik bolıwı FII jiyiliginin' to'menlewine alıp keletug'ınlg'ı ko'p g'ana tillerdin' akustikalıq izertlewleri tastıyıqlaydı. Bunday jag'daydı qaraqalpaq tilinin' materialında da ko'riwge boladı. (Kestedeги tsifrlardı salıstırıp, tallap qaran').

Dawısh fonemalar awız yamasa murın boslıg'ının' qaysısının' rezonator xızmetin atqarıwına qaray otırıp ta klassifikatsiyalanadı. Bul jag'ına qaray dawıshlar awızlıq ha'm murınlıq bolıp bo'linedi. Awızlıq dawıshlardı aytqanda jumsaq tan'lay joqarı ko'terilip, murın jolın jawıp turadı. Solay etip, hawa awız boslıg'ı arqalı o'tedi de, rezonator xızmetin awız boslıg'ı atqaradı. Murınlıq dawıshlardı aytqanda jumsaq tan'lay tu'sin'ki halda turıp, murın jolı ashıladı ha'm hawa ag'ımının' bir bo'legi murın boslıg'ı arqalı o'tedi. Na'tiyjede murın ha'm awız boslıqları birlikte rezonator xızmetin atqaradı. Fiziologiyalıq jaqtan dawıshlardı da murınlıq etip aytıw'ga boladı. Biraq du'nya tillerinde murınlıq dawıshları siyrek ushırasadı. Ma'selen, frantsuz, portugal, polyak, tuva, ha'm t. b. tillerde murınlıq dawısh fonemalar ushırasadı. Ko'pshilik tillerde dawısh seslerdin' murınlıq tu'rde aytılwı fonetikalıq jag'daydın' sebebinen (murınlıq dawıssızlardın' ta'sirinen) boladı.

§ 20. Dawıssızlar ha'm olardıń klassifikatsiyası

Dawıssız sesler sisteması lingvistikalıq a'debiyatlarda konsonantizm¹ degen atamada ataladı.

Dawıssız seslerdi aytqanda o'kpeden shıg'ıp kiyatır'gan hawa ag'ımı ayırım so'ylew ag'zalarınun' tusında tosınlıqqa ushırap, sonun' saldarınan tosınlıqtı jen'iw ushın hawa ag'ımının' pa'ti ku'sheyedi. Na'tiyjede dawıssız seslerge ta'n bolg'an shawqım payda etiledi. Dawıssız sesler ya tek shawqımnan, yamasa shawqım menen birlikte dawıstın' qatnasınan jasaladı. Solay etip, dawıssız seslerdin' artikulyatsiyası shawqımdı payda etiwge beyim boladı. Shawqım menen birlikte olardıń aytılwında dawıstın' qatnasıwı da qatnaspawı da mu'mkin. Dawıstın' qatnası (yamasa qatnaspawı) jag'ınan dawıssız sesler u'nli ha'm u'nsizler bolıp bo'linedi. Eger de dawıssız sestı aytqanda dawıshımıldıg'ı dawıstı payda etetug'ınday jag'dayda bolsa, onda u'nli dawıssız ses, al dawıshımıldıg'ı dawıstı payda etpeytug'ınday jag'dayda bolsa, onda u'nsiz dawıssız ses jasaladı. Artikulyatsiyalıq jaqtan qa'legen dawıssız sestı u'nli ha'm u'nsiz tu'rinde

¹ Konsonantizm—latinsha consonans—«dawıssız ses» degen ma'nini an'latadı.

jubaylastırıp ayırıwǵa boladı. Misalı, p-b, f-v, t-d, s-z, sh-j ha'm t.b. Biraq barlıq tillerde ha'mme dawıssız seslerdin' u'nli-u'nsiz jubaylaslarınin' bola beriwı sha'rt emes. Ma'selen, ayırım tillerde u'nsiz, murınlıq dawıssız sesler gezlesip, olar o'zlerinin' u'nli jubaylasları menen birge jumshalatug'ın bolsa, al ko'pshilik tillerde tek u'nli (yamasa sonor) murınlıq dawıssız sesler ushırasadı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde p-b, f-v, t-d, s-z, sh-j, k-g dawıssız sesleri o'zlerinin' u'nli ha'm u'nsiz jubaylaslarına iye bolıp, olar o'zara ayrıqsha foneme retinde qarama-qarsı qoyıladı. Al qalg'an dawıssız sesler (sonın' ishinde murınlıq dawıssız da) onday bolıp jubaylaspaydı, u'nli-u'nsizligi jag'ınan qarama-qarsı qoyılmaydı.

U'nli ha'm u'nsiz dawıssız sesler o'zara tek dawıstın' qatnası jag'ınan emes, sonday-aq o'kpeden shıqqan hawa ag'imının' pa'ti jag'ınan da ayırılıp turadı. U'nsiz dawıssız sesler ku'shli hawa ag'imı menen, al u'nli dawıssız sesler o'lpen'irek hawa ag'imı menen ayıladı. Sonlıqtan u'nsiz dawıssız seslerdi orıs tiline ku'shli (silnie), u'nli dawıssız seslerdi ku'shsiz (slabie) dep te ataydı. Sonday-aq ha'zirgi qazaq tilinde u'nli dawıssızlar uyan', u'nsizler qatan' degen termin menen ayıladı.

Barlıq du'nya tillerinde u'nli dawıssız sesler ku'shsiz, al u'nsiz dawıssızlar ku'shli hawa ag'imı menen ayıla bermewi de mu'mkin. Geypara tillerde dawıssız seslerdin' ayrıqsha tipi ushırasadı. Onday seslerdi artikulyatsiyalıq belgelerine qaray u'nli, yamasa u'nsiz dawıssız sesler qatarına jatqarıw qıyın. Olar dawıstın' qatnası jag'ınan u'nsizler qatarına kirse, al hawa ag'imının' o'lpen' (ku'shsiz) bolıwı jag'ınan u'nli dawıssız seslerge uqsaydı. Bunday tiptegi dawıssız sesler latinsha lenis (ku'shsiz) degen termin menen atalıp, olar finn tilinde ha'm nemis tilinin' ayırım dialektlerinde gezlesedi.

Sonday-aq dawıssızlardın' jasalıwında jumsaq tan'laydın' jag'dayına ha'm qaysı boslıqtın' rezonator xızmetin atqarıwına qaray dawıssız sesler awızlıq ha'm murınlıq bolıp eki toparǵa bo'linedi. Jumsaq tan'laydın' joqarı ko'terilip, murın jolın jawıp turıwı arqalı awızlıq sesler jasaladı. Jumsaq tan'laydın' tu'sin'ki halda turıp, murın jolının' ashılıwı arqalı awız boslıǵı menen birge murın boslıǵı da rezonatr xızmetin atqaradı. Na'tiyjede murınlıq sesler ayıladı. Fiziologiyalıq jaqtan ko'pshilik dawıssız seslerdi murınlıq ha'm murınlıq emes (awızlıq) etip ayırıwǵa boladı. Biraq ta o'z aldına ayrıqsha fonema retinde murınlıq dawıssızlar sanı jag'ınan du'nya tillerinde az ushırasadı. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde murınlıq dawıssız fonemalar u'shew-m, n, n'; orıs tilinde ekew-m, n.

Dawıssız sesler tiykarınan akustikalıq ha'm artikulyatsiyalıq belgileri boyınsha klassifikatsiyalanadı. Akustikalıq belgileri boyınsha dawıssız sesler sonor ha'm shawqımlılar bolıp bo'linse, artikulyatsiyalıq belgileri boyınsha eki tu'rli bolıp, jasalıw ornı ha'm jasalıw usılı jag'ınan klassifikatsiyalanadı.

¹ М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику.М.,1959, 38-бет.

Ashiq a sesin aytqanda dawistin' qatnası ju'da' ku'shi bolsa, og'an qarag'anda qısan'ıraq dawıshlardı aytqanda dawistin' qatnasıw mu'mkinshiligi kemeyip baradı. Qanshelli qısıq bolg'an sayın seslerdi aytıwdag'ı shawqım payda etiw mu'mkinshiligi ku'sheyip baradı. Dawistin' qatnasıwının' to'menlep barıwının' endigi basqışı «yarım dawıshlar» dep atalatug'ın y, w, m, n, l, r sonor dawıssızları bolıp, olar akustikalıq jaqtan dawıssızlar menen dawısh seslerdin' shegarasındag'ı sesler qatarına kiredi. A.A.Reformatskiydin' aytıwı boyınsha uluwma dawıshı ha'm dawıssız seslerdin' shegarası qısıq i, u dawıshlarının' artikuyatsiyası menen sa'ykes juwısın'qı y, w dawıssızlarının' artikulyatsiyasının' arahg'man o'tedi¹. Dawısh qatnasıwının' kelesi basqışı u'nli juwısın'qı v, z, j ha'm u'nli jabısın'qı b, d, g tipindegi dawıssız sesler bolsa, al son'g'ı basqıshıtag'ı f, s, sh, p, t, k tipindegi dawıssızlardı aytqanda dawısh pu'tkilley qatnaspay, olar tek shau'qım arqalı jasaladı. U'nli dawıssızlardı aytqanda da dawısqa qarag'anda shawqım basımıraq qatnasadı.

Solay etip, dawıstın' qatnasıw da'rejesine qaray dawıssız seslerdi sonorlarq² ha'm shawqımlılar dep eki toparg'a, al shawqımlılardıñ o'zin u'nli ha'm u'nsızlar dep tag'ı da ekige bo'liw ko'pshilik tillerde birazdan berli qabil etilgen.

§ 21. Dawıssızlardın' jasahw ornına qaray bo'liniwi

So'ylew ag'zalarının' qanday da bir jerinde o'kpeden shıg'ıp kiyatırğ'an hawa ag'ımı tosıqlıqqa ushıraydı. Tosıqlıqtı ha'reketshen' (aktiv) so'ylew ag'zası ha'reket etpeytug'ın (passiv) so'ylew ag'zasına jaqınlasıwı yamasa tiyiwi arqalı payda etedi. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları tiykarg'ı xızmetti atqarg'anlıqtan jasalw ornı jag'ıman, dawıssız sesler sol ha'reketshen' so'ylew ag'zalarının' atı menen ataladı. Ma'selen, erinlik, til aldı, til ortası, til artı ha'm t.b.

Erinlik dawıssızlar. Joqarg'ı eringe qarag'anda to'mengi erin ha'reketshen' xızmet atqaradı. Sonlıqtan erinlik dawıssızlardı aytqanda ha'reketshen' so'ylew ag'zası xızmetin to'mengi erin atqaradı. Al u'stingi erin ha'm u'stin'gi tıslar passiv so'ylew ag'zası xızmetin atqaradı. Erinlik dawıssız seslerdi fonetikalıq a'debiyatlarda labial³ dawıssızlar dep te ataydı. Jasalw ornı boyınsha labial dawıssızlar eki tu'rli boladı. Birinshisi bilabial⁴ (qos erinlik) dawıssızlar. Olarg'a p, b, m, w tipindegi fonemalar jatadı. Ekinshisi labio-dental⁵ (erinlik-tıshik) dawıssızlar. Olarg'a f, v tipindegi

¹ A.A.Реформатский. Введение в языкознание. М., 1967, 67-бет.

² Sonor, sonant-«shıqqısh» deggen ma'nini bildiretug'ın latin so'zi.

³ Labial-latinsha labia - «erin» degendi bildiredi.

⁴ Bilabial - latinsha bi- «eki, qos» ha'm labia so'zlerinen jasalg'an termin

⁵ Labio-dental- latinsha labia ha'm denta - «tis» so'lrinen payda bolg'an

dawıssızlar jatadı. Solay etip, to'mengi erinnin' joqarg'ı erin menen joqarg'ı tıslar ortasında payda etken tosqınlıg'ı na'tiyjesinde erinlik dawıssızlarga ta'nı bolg'an shawqım jasaladı.

Til aldı dawıssızları fiziologiyalıq jaqtan bir tutas bolg'an til fonetikada sha'rtli tu'rde til ushı, til aldı, til ortası, til artı dep bo'linedi. Bulay etip bo'liw arqalı seslerdin' jasalıw ornı anıqlanadı. Til aldı dawıssız fonemalarınin' jasalıwında ha'reketshen' so'ylew ag'zası xızmetin tildin' ushu menen birlikte onun' aldın'g'ı bo'limi atqaradı. O'zinin' og'ada ha'reketshen'ligi na'tiyjesinde til ha'm onun' aldın'g'ı bo'limi ha'r tu'rli seslerdi payda etedi. Til ushu menen birlikte tildin' aldın'g'ı bo'liminin' jag'dayına qaray til aldı dawıssızları negizinen u'shke bo'linedi: dorsal², apikal³, kakuminal⁴ dawıssız fonemaları. Til ushunun' to'mengi tıslerge qaray tu'sirilmewi ha'm tildin' aldın'g'ı bo'liminin' u'stin'gi tıslerge tiyiwi yamasa jaqınlasıwı arqalı dorsal dawıssız sesler jasaladı. Ondaı dawıssızlardın' qatarına qaraqalpaq tilindegi s, z, rus tilindegi t, d seslerin jatqarıw'ga boladı. Tildin' aldın'g'ı bo'limi til ushu menen birlikte azlap ko'terile otırıp, joqarg'ı tıslerge yamasa alveolg'a tiyiwi arqalı apikal dawıssız sesler jasaladı. Ondaı dawıssızlarga qaraqalpaq tilindegi t, d seslerin jatqarıw'ga boladı. Apikal dawıssızlardı aytqanda tildin' ushu, al dorsal dawıssız seslerdi aytqanda tildin' aldın'g'ı bo'limi, ya joqarg'ı tıslerge, alveolg'a tireledi. Sonlıqtan ha'reketshen' emes so'ylew ag'zalarınin' qatnasıwı boyınsha olar tıslık til aldı ha'm alveollar til aldı dep exige bo'linedi⁵.

Til ushunun' tag'ı da joqarıraqqa qattı tan'layg'a qaray ko'terile otırıp, azlap keyin qaray qayırılıwı arqalı kakuminal dawıssız sesler jasaladı. Kakuminal dawıssız sesler qatarına qaraqalpaq tilindegi sh, j seslerin ha'm qaraqalpaq, orıs tillerindegi r sesin jatqarıw'ga boladı.

Til aldı dawıssızlarınin' ishinde sh, j sesleri ha'm sh sesinin' ekinshi (sh ta'rizli) elementi eki fokuslı boladı. Tosqınlıq bir emes, al eki orında (tildin' aldın'g'ı ha'm ortası tuslarında) payda bolıw arqalı jasaladı. Bul seslerdi aytqanda tildin' aldın'g'ı ha'm ortan'g'ı bo'limleri ko'terilip, aralıqta tegislik yamasa oyıslıq payda etiledi.

Til ortası dawıssızları. Bul tiptegi dawıssızlardı aytqanda aktiv so'ylew ag'zası xızmetin tildin' ortan'g'ı bo'limi atqaradı. Tildin' ortası joqarı ko'terilip, qattı tan'layg'a jaqınlasadı yamasa tiyedi. Til ortası dawıssızların geypara a'debiyatlarda passiv so'ylew ag'zası boyınsha palatal dawıssızlar yamasa aldın'g'ı tan'lay, qattı tan'lay dawıssızları degen terminler menen de ataydı. Til ortası dawıssızları qatarına ha'r tu'rli tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde de jumсалatug'm y (yot) fonemasın, sonday-aq, azerbayjan tilindegi k, g orıs tilindegi jumsaq k, g seslerin, nemis tilindegi grafikalıq

¹M.İ. Matusevish. Vvedenie v obshuyu fonetiku. M., 1959, 39-bet

²Dorsal-latinsha dorsum- «arqa» degen ma'nisti bildiredi.

³Apikal - latinsha apex- «utı» degendi bildiredi.

⁴Kakuminal-latinsha «kakumen» - «u'sh, to'bc» degen ma'nisti bildiredi.

⁵М.И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 39-bet.

jaqtan ch ha'ribi menen belgilenetug'in sesti (ma'selen, ich- «men» degen so'zdegi dawissız ses jatadı; nemis tilinde ol sesti ich-laut depte ataydı) jatqarıwg'a boladı.

Til artı dawissızları. Til artı dawissızların aytqanda ha'reketshen' so'ylew ag'zası xızmetin tildin' artqı bo'limi atqarıp, ol jumsaq tan'layg'a qaray ko'teriledi. Til artı dawissızlarının' qatarına qaraqalpaq ha'm oris tillerindegi k, g tipindegi seslerdi jatqarıwg'a boladı.

Uvulyar¹ kishkene tillik dawissızları. Uvulyar dawissızların aytqanda aktiv so'ylew ag'zası xızmetin tildin' artqı bo'limi emes, al kishkene til menen qosa jumsaq tan'lay atqaradı. Kishkene til to'men iyile otırıp, tilge jaqınlasıwı yamasa tiyiwi mu'mkin. Bunday artikulyatsiya til artı dawissızına usag'an, biraq onnan go're teren'irekte jasalatug'in dawissız sesti payda etedi. Sonlıqtan biraz avtorlar ha'r qıylı tillerdegi sa'ykes dawissızlardı (ma'selen, qazaq, qaraqalpaq tillerindegi q, g', n') til artı yamasa teren' til artı deydi de, olardin' jasalıwında g'ı kishkene tildin' ha'reketshen' qatnasatug'inlg'ına kewil awdarmaydı. Solay etip, ha'reketshen' so'ylew ag'zalarının' qatnası jag'ınan qaraqalpaq, qazaq tillerindegi q, g', n', x seslerin uvulyar sesler dep esaplag'an jo'n. Sonday-aq, frantsuz tilinin' Parij dialektinde jumsalatug'in kishkene til ja'rdeminde aytilg'anlıqtan r sesi uvulyar dawissız bolıp sanaladı.

Faringal² (ko'mekey) dawissızları. Ko'mekey dawissız foneması til tu'binin' onın' tusında g'ı jutqınshaq diywalına jaqınlasıwı ha'm arada san'laq qaldırılıwı arqalı jasaladı. Ko'mekey faringal dawissız sesine bir qatar tu'rkiy tillerdegi, arab ha'm nemis tilinde jumsalatug'in h sesin jatqarıwg'a boladı.

§ 22. Dawissızların' jasalıw usılına qaray bo'liniwi

Dawissızların' ayılıwında shawqımının' ha'r tu'rli da'rejede qatnasıwı ha'm ko'p tu'rli bolıwı olardin' jasalıw ornına baylanıslı bolıw menen birge jasalıw usılına da, yag'nıy tosqınlıqtın' sıpatına da baylanıslı boladı. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları ha'reketshen' emes so'ylew ag'zalarına jabısıp ha'm jazdırılıwı arqalı, so'ylew ag'zalarının' o'zara jaqınlasıp, arada san'laq qaldırıp turıwı arqalı, dirildew imkaniyatına iye bolg'an so'ylew ag'zalarının' (til ushı, kishkene til, erin) diril payda etiwi arqalı hawa ag'imına tosqınlıq jasawı mu'mkin. Awız boslıg'ında g'ı payda etilgen tosqınlıqtın' bunday tu'rleri ha'r qıylı dawissızlar g'a ta'n bolg'an sa'ykes shawqımlardı payda etedi. Jasalıw usılına qaray dawissızlar jabısıwı qı ha'm dirildewik bolıp tiykarınan u'sh toparg'a bo'linedi.

Jabısıwı qı dawissızlar. Aktiv (ha'reketshen') so'ylew ag'zaları bolg'an til, astın g'ı erin, kishkene til o'zlerinin' tusında g'ı passiv so'ylew ag'zalarına

¹ Uvulyar – latinsha ubula «kishkene til» degen ma'nisti an'latadı.

² Faringal – grekshe pharynx – «ko'mekey, jutqınshaq» degen ma'nisti bildiredi.

toliq jabısıwı arqalı o'kpeden shıg'ıp kiyatır'ın hawa ag'ımının' jolin bekitedi ha'm keyin tosqınlıq jazdırıladı. Bunday jol menen jabısın'qı dawıssız sesler jasaladı. Bunday tiptegi dawıssız sesler orıs tilinde смычные (jabısıwshı, tiyiwshı) dep aytiladı. Sonday-aq fonetikalıq a'debiyatlarda dawıssızlardın' son'g'ı ayılıwına qaray взрывной (jarılıwshı) yamasa eksploziv sesleri dep te, al shawqım payda etiwshı hawa ag'ımının' sozilip turmasthan, jildam shıg'ıp ketiwine qaray мгновенный (jildam) dawıssızları degen terminler menen de ataladı. Ol sesler jabısıwshı ha'm ashılıwshı (jazdırılıwshı) bo'leklerden turadı. Jabısıw payıtında ele ses esitilmeydi. Dawıssız ses, anıg'ıraq aytqanda shawqım, tosqınlıqtın' jazdırılıwı (ashılıwı) payıtında jasaladı. Jabısıw payıtınan son'g'ı tosqınlıqtın' ashılıwı eki tu'rli boladı. Birinshiden, ha'reketshen' emes so'ylew ag'zasına jabısıp turg'an ha'reketshen' so'ylew ag'zası birden ajrasıwı na'tiyjesinde jarılıw payda bolıp, jıynalıp turg'an hawa pa't penen sırtqa shıg'adı. Bunay usıl menen jasalatug'ın dawıssız sesler p, b, m, t, d, n, k, g, q bolıp, olardıń ha'mmesi ba'rha' jarılıwshı tu'rinde aytila bermewi mu'mkin. Ma'selen, so'zdin' en' son'ında olar birde jarılıwshı (эксплозив), birde jabısıwshı (эмплюзив) tu'rinde aytila beredi. Biz tap, tat, taq so'zlerinin' ha'r birin aytıwda aqırındag'ı jabısın'qı dawıssız seslerdin' jarılıwshı elementin aytpay-aq, ol so'zlerdi ap-anıq ayıra alamız. Eger de jarılıwshı (shawqımdı payda etiwshı) bo'legi aytilmasa, onda ol dawıssız seslerdi biz qalay esitemiz ha'm olardı bir-birinen qalay ayıramız degen soraw tuwıwı mu'mkin. Misallarda p, t, q seslerinin' jarılıwshı elementleri aytilmasthan-aq olardıń bir-birinen anıq ayırılıp turıwının' sebebi ol so'zlerdegi dawısh a sesinin' artikulyatsiyalıq ayırmashılıg'ına baylanıshı boladı. Jasalıw ornı jag'ınan ha'r qyılı bolg'an p, t, q dawıssız sesleri o'zlerinin' aldında turg'an a dawısh sesinin' u'shinshi (son'g'ı) fazasına artikulyatsiyalıq jaqtan ha'r tu'rli da'rejede ta'sir etedi. Mine, bul jag'day u'nsiz jabısın'qı dawıssızlardın' seslik ayırmashılıg'ın payda etip tur.

Ekinshiden, jabısıp turg'an ha'reketshen' so'ylew ag'zası ha'reketshen' emes so'ylew ag'zasınan birden ajrasıp, alıslap ketpey, a'ste ajrasıp, ortada san'laq payda etedi. Hawa ag'ımın sol san'laqtan su'zilip shıg'adı. Bunday jol menen jasalg'an dawıssız sesler affrikatlar¹ delinedi. Affrikat seslerge misal retinde orıs tilindegi ц (ts), ч (sh) seslerin ko'rsetiwge boladı. Affrikat seslerdin' ayırıqshalıq belgileri, birinshiden, olar jabısın'qı ha'm juwısın'qı elementlerden turadı; ekinshiden, jabısın'qı artikulyatsiyadan juwısın'qılıqqa o'tiw ju'da' tez bolıp, olar ortasına shegara qoyıw mu'mkin bolmaydı. Sonlıqtan da affrikatlar o'z aldına dara fonema bolıp sanaladı. Orıs tilindegi affrikatlar u'nsiz bolsa, al ayırım tillerde, ma'selen, belorus, italyan tillerinde u'nsiz ha'm u'nli affrikatlar da ushırasadı.

¹ Affrikat -latınsha affricare - «qımp o'tiw» (притирать) degen ma'nini an'latadı.

Solay etip, da'slepki jabısıw payıtı (fazası) boyınsha birgelkili bolg'an jabısım'qı dawıssız sesler jazdırılıw payıtı boyınsha jarılıwshı ha'm affrikat bolıp bo'linedi.

Juwısım'qı dawıssızlar. Ha'reketshen' so'ylew ag'zası ha'reketshen' emes so'ylew ag'zasına jaqınlasıwı (juwısrıwı) na'tiyjesinde aralarında san'laq qaldırılıp, ol san'laqtan hawa ag'ımı o'tiwi arqalı juwısım'qı dawıssız sesler jasaladı. Solay etip, olardı aytqanda tolıq jabıl'g'an tosqınlıqqa ushıramay, awız boslıg'ında payda etilgen san'laqtan (qısqaqtan) hawa ag'ımı u'ziliksiz shıg'ıp turadı. San'laqtın' diywallarına hawa ag'ımınun' su'ykeliwi na'tiyjesinde juwısım'qı dawıssız seslerge ta'n bolg'an shawqım jasaladı. Bul tiptegi dawıssız sesler juwısım'qı (шелевой) dep ataladı. Sonday-aq fonetikalıq a'debiyatlarda olardı frikativ¹ (sozılın'qı) dawıssızlar dep te ataydı.

Juwısım'qı dawıssızlar o'zlerinin' jasalıwında payda etilgen san'laqtın' (qısnaqtın') formasına qaray do'n'gedek san'laqlı (круглошелевой) ha'm jalpaq san'laqlı (плюскошелевой) bolıp bo'linedi. Jalpaq san'laqlı, juwısım'qı dawıssız seslerdi aytqanda so'ylew ag'zaları ortasında ken'irek jazıq san'laq payda etiledi. Bunday tiptegi dawıssızlarğa v, f, x seslerin jatqarıwı boladı. Al do'n'gelek san'laqlı, juwısım'qı dawıssız seslerdi aytqanda ha'reketshen' so'ylew ag'zası o'zinin' barlıq eni (ken'ligi) boylap emes, al da'l ortasında nawasha ta'rizli do'n'gelek san'laq payda etedi. Bunday dawıssız seslerdin' tipine s, z sesleri jatadı. Ko'pshilik juwısım'qı dawıssız seslerdi aytqanda eki qaptal tarılıp, san'laq awız boslıg'ımın' ortasında jasalsa, al l sesin aytqanda bolsa, san'laq qaptaldan jasaladı. O'ytkeni l sesinin' artikulyatsiyasında til ushı aldı menen birlikte aldın'g'ı tislardin' tu'bine tirelip, ortanı jawıp turadı. Tildin' eki qaptalında san'laq payda etilip, hawa ag'ımı sonnan shıg'ıp turadı. Sonlıqtan l qaptal juwısım'qı dawıssız sesi delinedi. †

Dirildewik dawıssızlar. Barlıq so'ylew ag'zaları dirildi payda etiw imkanıyatına iye emes. Dirildi payda etiw mu'mkinshiligine iye so'ylew ag'zaları bolg'an erin, til ushı, kishkene tildin' izbe-iz tu'rde dirildewi na'tiyjesinde o'kpeden shıg'ıp kiyatır'g'an hawa ag'ımı tosqınlıqqa ushırap, sonnan dirildewik dawıssız sesler jasaladı. «Dirildewik» degen terminnin' o'zi de ol sestin' jasalıw usulina baylanışlı aling'an. Bunday tipte jasalatug'ın sestı oris tilinde «дрожащий» (dirildewik) dep ataydı. Sonday-aq, lingvistikalıq a'debitlarda onday sestı vibrant² degen termin menen de ataydı. †

Bizge jaqınnan tanıs dirildewik seslerdin' qatarına ko'pshilik tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq ha'm oris tillerinde jumсалatug'ın til aldı r sesin jatqarıwı boladı. Bul tiptegi dawıssız ses shawqımlı (ma'selen, shex tilinde) ha'm sonor (oris, qaraqalpaq ha'm t.b. ko'pshilik tillerde) tu'rinde

¹Frikativ- latinsha fricatio- «sırdı (trenic)» degen ma'nini an'latadı.

²Vibrant- latinsha vibpario- «dirildew» «qaltraw» degen ma'nini an'latadı.

ushirasadi. Ayırım adamlardin' so'ylewinde til aldı dirildewik r sesinin' ornına kishkene tillik(uvulyar) dirildewik r sesi jumsaladı. Bul ol tillerde a'debiy norma bolıp sanalmaydı. Sonday-aq kishkene tillik r sesi ayırım tiller ushın, ma'selen, frantsuz tili ushın, a'debiy norma bolıp tabıladı.¹

Erinlik dirildewik dawıssız ses ku'shli hawa ag'imının' erinlerdi dirildetiwi arqalı jasalıwı mu'mkin. Bunday erinlik dirildewik dawıssız ses a'dettegi seslerden ayırılıp turadı. Onın' a'dettegi seslerdey bolmay, tek ayırıqsha tan'laq so'zlerde g'ana jumsalrıwı mu'mkin. Ma'selen, geypara tillerde attı (jılqım) toqtatıw yamasa tınıshlandırıw ushın erinlerdi dirildetiwi arqalı ses shıg'arıw. Suwıqqa qattı ton'g'anda erinlerdi dirildetiwi, yamasa tıslardı sıqırlatıp ses shıg'arıw mu'mkin. Bular a'dettegi jag'daydag'ı so'zlerden ajıralıp turadı.

§ 23. Dawıssızlardın' dawıstın' qatnasına qaray bo'liniwi

Dawıssızlardı aytqanda dawıstın' qatnasıwı da, qatnasıwı da mu'mkin. Biraq barlıq dawıssızlardın' artikulyatsiyasında qanday da'rejede bolmasın shawqımın' qatnasıwı sha'rtı. Dawıssız seslerdin' artikulyatsiyalıq o'zgesheligi, yag'niy so'ylew ag'zaların' hawa ag'imına tosqınlıq etiwi shawqım do'retiwdin' da'regi boladı. Demek, shawqım do'retiw barlıq dawıssız seslerge ta'n jag'day. Dawıssız selerdin' jasalıwında dawıssız shimildig'inin' qatnasına qaray olardı u'nli ha'm u'nsizler dep bo'liw mu'mkin. U'nsizlerdi aytqanda dawıssız shimildig'i ha'reketke kelmeydi. Al u'nliilerdi aytqanda dawıssız shimildig'i ha'rekette bolıp, dawıssız payda etiledi. U'nliilerdin' ba'ri dawıstın' birgelikli da'rejede qatnasıwı menen jasala bermeydi. Olardın' birazin' aytqanda dawıssız shimildig'i ha'rekette bolıp menen birge hawa ag'imının' pa'ti shawqımdı da payda etip, dawıssız penen birge ten'dey da'rejede shawqım da qatnasadı. Al ayırım u'nli dawıssızlardın' artikulyatsiyası waqtında dawıssız shimildig'inin' ha'reket etiwi menen, hawa ag'imının' pa'ti o'lpın' boltıwı menen, na'tiyjede dawıstın' qatnasıwı basım da'rejede bolıwı menen basqa u'nli dawıssız seslerden ayırılıp turadı. Dawıstın' qatnasıwı ha'm hawa ag'imının' o'lpın'ligi (ha'lsizligi) jag'ınan olar dawıssız seslerge ko'berek usaydı. Onda u'nliilerdin' toparı basqa u'nli dawıssız seslerden ayırıqsha sonorlar dep ataladı. Al qalg'an dawıssızlar shawqımlılar delinedi. Sonorlardın' ishinde y, w sesleri, a'sirese, olardın' intervokal (dawıssızların' ortasında) ha'm so'zdin' aqırında jumsaladıg'ın ren'kleri artikulyatsiyalıq jaqtan dawıssız seslerge ju'da' usas bolıp keledi.

Artikulyatsiyalıq jaqtan sonorlardın' dawıssızlar qatarına kiretug'ininun' sebebi olardı aytqanda o'kpeden shıg'ıp kiyatır' an hawa ag'imına tosqınlıq jasaladı.

¹М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику М., 1959, 62-бет

DAWISSIZLARDIN' TIYKARG'I TIPLERI HA'M OLARDIN' TAN'BALARI

L. V. Sherba boyinsha		Erinlik		Til aldi				Til ortasi	Til aldi	Kish-kene tillik	Jutqinshaq		Tamaq																									
		Qos erinlik	Erinlik tillik	Kakuminal	Apikal	Dorsal	Jogari				To'inen																											
Jabasin'qi	Shawqimil	BinkPELLI (Affrikat)	Bir fokusli	Jalan' (учимье)	p b	t d	t d t d	k g k	q	g	g	g																										
													Eki fokusli	Do'n' gelek san' taqil	t ^s /l α ^s /l s	t ^s /c d ^s /s																						
																	Eki fokusli	Do'n' gelek san' taqil	t ^s /x α ^s /l s	t ^s /c d ^s /s																		
																					Ekinshi orta fokusli	Ekinshi orta fokusli	t ^s /j ε ^s /l s	t ^s /c d ^s /s														
																									Ekinshi ortiq fokusli	Ekinshi ortiq fokusli	t ^s /j ε ^s /l s	t ^s /c d ^s /s										
Juwisin'qi	Shawqimil	Bir fokusli	Jalan' (учимье)	m	n	h	h	n	N l l k	h	h																											
												Eki fokusli	Do'n' gelek san' taqil	φ β f v	j	θ ð	θ ð	θ ð	θ ð	θ ð	θ ð	θ ð																
																							Eki fokusli	Do'n' gelek san' taqil	s z	s z	s z	s z	s z	s z	s z	s z						
																																	Ekinshi orta fokusli	Ekinshi orta fokusli	s ^s /j ε ^s /l s	s ^s /j ε ^s /l s	s ^s /j ε ^s /l s	s ^s /j ε ^s /l s
Dirl-dewil	Sonant	Eki fokusli	Jalan' (учимье)	w y	j	j	j	j	β l l o y	β l l o y	β l l o y																											
												Shawqimil	qapital	i j	i j	i j	i j	i j	i j	i j	i j																	
																						Sonant	Shawqimil	ψ	ψ	ψ	ψ	ψ	ψ	ψ								
																															Eki fokusli	Do'n' gelek san' taqil	r	r	r	r	r	r

Sonor dawissizlar. Sonorlardı aytqanda dawis shawqımg'a qarag'anda basını boladı. Sonlıqtan da olardı yarım dawislılar dep te ataydı. Sonorlar qatarına m, n, l, r, y, w, n' tipindegi seslerdi jatqarıwg'a boladı. Biraq bunday sesler mudamı sonor tu'rinde ushıra bermesten, olardı aytqanda hawa ag'ımı pa'tli bolıwı da mu'mkin. Bunday jag'dayda aytilg'an dawissizlar sonor emes, al shawqımlı sesler qatarına jatadı. Ma'selen, nemis tilindegi j (y), altay tilindegi l shawqımlı sesler qatarına jatadı. Sonday-aq, bir tildegi sonor dawissiz ses o'zinin' shawqımlı ren'kinde aytilıwı da mu'mkin.¹

Shawqımlılardı aytqanda tosqınlıq bekkemirek bolsa, sonorlardın' artikulyatsiyası waqtında tosqınlıqtı jen'ip, hawa ag'imının' awız ya murın boslıg'ınan sırtqa shıg'ıwı an'satıraq boladı. Sonlıqtan da sonorlarda shawqım bir qansha pa'sen' boladı.

Sonorlar murınlıq ha'm awızlıq bolıp ekige bo'linedi. Murınlıq sonor dawissizlar bolg'an m, n, n' seslerin aytqanda awız boslıg'ında tosqınlıq jasaladı da, murın jolı ashıq turadı. Hawa ag'ımı murın jolı arqalı o'tip, murın boslıg'ı rezonator xızmetin atqaradı. Bul dawissizlardın' jasalıwında awız boslıg'ı rezonatorının' da u'lesi bar. Awız boslıg'ının' qay jerinde (m sesin aytqanda erinnin', n sesin aytqanda til aldının', n' sesin aytqanda kishkene tildin' tusında) tosqınlıqtın' jasalıwı m, n, n' sonorlarınin' o'zara seslik ayırmasılıg'ın payda etedi. Awız boslıg'ının' ha'r jerinde bunday tosqınlıqlardıń jasalıwı menen awız boslıg'ı rezonatorının' ko'lemi o'zgerip, ol ha'r tu'rli murınlıq seslerdin' jasalıwına sebepshi bolıp tur. Demek, murınlıq seslerdi aytqanda awız boslıg'ı da biyta'rep jag'dayda qalmaydı eken. Al qalg'an l, r, y, w sonorların aytqanda rezonator xızmetin tek awız boslıg'ı atqaradı. Sonlıqtan da olar awızlıq sonorlar delinedi.

Shawqımlı dawissizlar. Shawqımlı dawissizlardı aytqanda sonorlarg'a qarag'anda hawa ag'ımı ku'shlierek boladı. Ayırıqsha u'nsiz dawissizlardı aytqanda hawa ag'ımı pa'tli boladı.

Sonorlardan basqa dawissiz seslerdin' aytilıwında dawis qatnasıwı da, qatnaspawı da mu'mkin. Dawıstın' qatnasına qaray shawqımlı dawissiz sesler u'nli ha'm u'nsiz bolıp ekige bo'linedi. Olar u'nli ha'm u'nsiz bolıp bilayınsha qarama-qarsı qoyılıwı mu'mkin: b-p, v-f, d-t, z-s, j-sh, g-k ha'm t.b. Bul oppozitsiyadag'ı dawissizlardın' ayırmasılıg'ı-u'nsizler tek shawqımnan jasaladı, al u'nliiler shawqım menen birlikte dawıstın' qatnasıwı arqalı jasaladı. U'nli ha'm u'nsiz dawissiz sesler shawqımınin' basım da'rejede qatnasıwı arqalı (u'nliilerdi aytqanda) yamasa tek shawqımnan (u'nsizler) jasalatug'ın bolg'anlıqtan, olardıń barlıg'ı shawqımlı dawissiz sesler dep ataladı. Basqa barlıq so'ylew ag'zalarınin' birdey xızmet atqarıwı, biraq dawis shumildig'inin' ha'reket etiw yamasa ha'reket etpewi u'nli ha'm u'nsiz dawissiz seslerinin' tiykarg'ı ma'ni ayırıwshılıq (differentsial) belgisi bolıp tabıladi.

¹ Sonda, 36-37-bet

Dawissız sesler awız ha'm murın boslıqlarının' rezonator xızmetin atqarıwı jag'ınan da bo'liniwi mu'mkin. Bul jag'ınan m, n, n' sesleri murınlıq sesler bolıp, olar fonetikalıq jaqtan awızlıq b, p, d, t, q seslerine qarama-qarsı qoyılıwı mu'mkin: m-b-p, n-d-t, n'-q. Murınlıq m, n, n' seslerin aytqanda rezonator xızmetin murın, al qalg'anların aytqanda awız atqaradı. Keltirilgen jubaylaslar jasalıw orınları jag'ınan birdey. Olardıń differentsial (ma'ni ayırıwshılıq) belgileri: birinshileri (m, n, n') -- murınlıq, al son'g'ıları--awızlıq. Sonın' menen birge, qosımsha tag'ı da ayırmashılıqları-- m, n, n' sesleri shawqım menen birge dawıstın' basımıraq qatnasıwı arqalı, b, d sesleri dawıs penen birge shawqımın' basımıraq qatnasıwı arqalı, al p, t, q sesleri tek shawqımın' qatnasıwı arqalı jasaladı.

Solay etip, dawissız fonemalar sistemasına toqtag'anımızda ha'm olardı klassifikatsiyalag'anımızda dawissız seslerdin' jasalıw ornı, jasalıw usılı qanday boladı? Basqasha aytqanda, o'kpeden shıg'ıp kiyatır'ın hawa ag'ımı so'ylew ag'zaların' qay jerinde tosqınlıqqa ushıraydı ha'm ol tosqınlıqtın' forması qanday boladı? Dawıs ha'm shawqımın' qatnası qanday da'rejede boladı?-degen ma'seleler ko'zde tutiladı. Sonday-aq, dawissızlardın' jasalıwında awız yamasa murın boslıg'ının' qaysısının' rezonator xızmetin atqaratug'ınlıg'ı esapqa alınadı.

§ 24. Tiykarg'ı ha'm qosımsha artikulyatsiya

Dawissızlardı aytqanda so'ylew ag'zaların' bir jerinde hawa ag'ımına tosqınlıq jasalıp, sonnan anaw ya minaw dawissızg'a ta'n bolg'an shawqım payda etiledi. Biraq bunnan dawissız ses tek g'ana bir so'ylew ag'zasının' ha'reketi menen jasaladı, al basqa so'ylew ag'zaların' hesh qatnaspaydı degen tu'sinik tuwmawı kerek. O'ytkeni dawissız sestin' artikulyatsiyası barlıq ha'reketshen' so'ylew ag'zaların' bir waqıtta belgili bir formag'a eniwinen turadı. Ma'selen, p sesin aytıw ushın tek erinnin' ha'reketi jetkiliksiz. Sonın' menen birge ol ushın a'dette dem alıw waqtında tu'sin'ki halda turatug'ın jumsaq tan'lay kishkene til menen qosa ko'terilip, murın jolın jawıp turıwı kerek; sonday-aq, til onsha ko'terilmegen halda turıwı, dawıs shımlıdıg'ının' san'laq payda etiwı, o'kpedegi hawanın' qısılıp sırtqa qaray shıg'ıwı za'ru'r. S sesin aytqanda ortang'ı ha'm artqı bo'limleri tu'sin'ki haldag'ı tildin' aldın'g'ı bo'liminin' tan'laydın' aldın'g'ı bo'limi ha'm aldın'g'ı tislerge jaqınlawı jetkiliksiz. Sonın' menen birge erinlerdin' ashılıwı, jumsaq tan'laydın' ko'terilip, murın jolın jawıp turıwı, dawıs shımlıdıg'ının' san'laq payda etiwı, o'kpeden hawa ag'ımının' shıg'ıwı za'ru'r. Solay etip, barlıq dawissız sesler erinlik te, tillik te, jumsaq tan'laylıq ta h. t.b boladı. Biraq ta belgili bir tiptegi dawissızlarg'a sıpatlama beriwde onı ekinshi bir tiptegi dawissızlardan ayırıp turg'an artikulyatsiyalıq belgi ayırıqsha a'hmiyetke iye boladı. Ma'selen, jumsaq tan'lay barlıq awızlıq

seslerdi aytqanda ko'terilip turadı. Al solardın' ishinde b ha'm p sesleri erinlin' qatnası arqalı ayırılıp turadı. Sonday-aq, dawıs shumıldıg'ı barlıq u'nli dawıssızlardı aytqanda dirildeydi. Al sol u'nlılerdin' ishinen (b) sesi tek erinlin' qatnası arqalı ayırılıp turadı. Erinlik dawıssızlarǵ'a ta'n bolg'an shawqımdı payda etiwde ayırıqsha qatnasatug'm ag'za erinler boladı. Sonlıqtan da jasalıw ornı jag'man dawıssız seslerdi klassifikatsiyalag'anda b ha'm p sesleri jumsaq tan'laylıq emes, al erinlik dawıssızlar dep ayıladı. Sonday-aq b sesine ta'n bolg'an shawqımdı payda etiwshi ag'za dawıs shumıldıg'ı bolmasa da, onı aytqanda basqa u'nlılerdi aytqandag'ı sıyaqlı dawıs shumıldıg'mın' dirildewi sha'rt. Dawıs shumıldıg'man basqa barlıq ag'zalarınun' birdey jag'dayda turıwı arqalı b sesi ornına p sesi ayıladı. P sesin aytqanda dawıs qatnaspaydı. Sonlıqtan da ol u'nsız dawıssız sesler tipine kiredi.

Solay etip, dawıssız seslerdin' jasalıwında bir-birinen ayırmashılıg'mın ha'm belgili bir tiptegi dawıssızlardın' uluwınalıg'mın ta'miyin etetug'mın so'ylew ag'zalarınun' ha'reketleri dawıssız seslerdin' tiykarǵı artikulyatsiyasın quraydı.

Tiykarǵı artikulyatsiya dawıssızlardın' tu'rli ren'klerinde ayılıwına ha'm ol ren'klerin' bir seslik tipke ja'mlesiwine tosıqlıq jasamaydı. Sonday-aq tiykarǵı artikulyatsiya dawıssızlardın' ayılıwındag'ı shawqımnın' en' tiykarǵı sıpatın belgileydi. Al qosımsha artikulyatsiya dawıssızlardın' ayılıwındag'ı shawqımnın' sıpatın o'zgeritpeydi. Ma'selen, erinlespegen d ha'm erinlesken d° seslerin salıstıra otırıp, olardı bir dawıssızdın' ha'r tu'rli ko'rinisi dep bahalaw mu'mkin. Olar ortasındag'ı ayırmashılıq tildin' jag'dayınan emes, al erinlerdin' jag'dayınun' o'zgeriwi menen awız boslıg'ı rezonatorınun' formasına shamalı o'zgeris keriwden bolıp otır.

Qosımsha artikulyatsiyanın' ishinde en' ken' taralg'an tu'ri palatallasıw¹ (jumsarıw) bolıp, til ortası dawıssızınan basqa barlıq dawıssız sesler o'zlerinin' jumsarǵan ren'klerine iye bola aladı. Al til ortası dawıssızları ushın jumsarıw onın' tiykarǵı artikulyatsiyası bolıp tabıladı. Jumsarıw— tildin' ortang'ı bo'liminin' qattı tan'layǵ'a qaray ko'teriliwi arqalı iske asadı. Seslerdin' ortasında bunday artikulyatsiya i tipindegi fonemag'a ta'n boladı. Dawısh i ta'biyıtı boyınsha jumsaq (jin'ishke)fonema bolıp, onın' menen bir buwında kelgen qon'silas dawıssızlar jumsaq tu'rinde ayıladı. Aynım tillerde (ma'selen, oris tilinde) dawıssızlardın' qattı-jumsaqılıg'ı fonemalıq xızmet atqaradı. Oris tilinde qattı ha'm jumsaq dawıshlar fonema retinde qarama-qarsı qoyıladı. Ma'selen, oris tilinde t-t', s-s', p-p' ha'm t.b. ha'r qıylı fonemalar.

¹Palatallasıw (palatalizatsiya)—latinsha palatum- «qattı tan'lay» degen so'zden jasalg'an termin. Palatallasıw ha'm palatal terminlerin ayırıp tu'siniw kerek. Sebebi palatal (til ortası) dawıssızları ushın tildin' ortang'ı bo'liminin' ko'teriliwi tiykarǵı artikulyatsiya boladı da, al palatallasqan dawıssızlar ushın qosımsha artikulyatsiya boladı.

Qosimsha artikulyatsiyanın' ja'ne bir tu'ri labiallıw¹ (erinlesiw) bolıp, ol da dawıssızg'a ta'n bolg'an shawqımdı o'zgerissiz qaldıra otırıp, qosimsha akustikalıq tu'r beredi. Erinlesiw awız boslıg'ı rezonatornan hawa ag'ımınun' sırtqa shug'ıw san'lag'ın kishireytedi. Ha'r bir dawıssız sestı aytqanda, tiykarg'ı artikulyatsiyası menen birlikte qosimsha tu'rde erinler jaqınlasıp, do'n'geleniwi ha'm solay etip, erinlik ren'kte aytila beriwi mu'mkin. Erinlik dawıssız seslerden basqa barlıq dawıssızlar erinliklese aladı. Al erinlik dawıssız ses ushın bul qosimsha emes, al tiykarg'ı artikulyatsiya bolıp sanaladı.

Erinlik dawıslıların' aldında dawıssızların' erinliklesiwi ko'pshilik du'nya tillerinde ushırasadı. Bunday erinliklesken ha'm sa'ykes erinliklespegen sesler bir fonemanın' kombinatorlıq ren'kleri (allofonları) xızmetinde jumсалadı. Misalı, qaraqalpaq tilindegi sal ha'm sol so'zlerindegi s ha'm s' seslerin salıstırsaқ, bul qubılıs anıq ko'rinedi.

Ko'pshilik tillerde erinliklesiw fonetikalıq jag'daydın' sebebinen bolsa, al ayırım tillerde fonetikalıq jag'daydan g'a'rezsiz halda erinliklesiw qa'legen fonetikalıq jag'dayda ushırasa beriwi mu'mkin. Son'g'ılarda erinliklesken ha'm erinliklespegen sesler o'zara qarama-qarsı qoyılıp, erinliklesiw fonologiyalıq xızmet atqaradı. Erinliklesiw fonologiyalıq xızmet atqarmaytuğ'ın tillerde, a'dette, dawıssızların' erinliklesiwi tin'lawshı ta'repinen an'g'arıla bermeydi.

Dawıssız sestın' tiykarg'ı artikulyatsiyasına qosimsha tildin' artqı bo'liminin' jumsaq tan'layg'a qaray ko'teriliwi arqalı jasalg'an qosimsha artikulyatsiyanın' tu'rin velerizatsiya² (qatayıw) dep ataymız. Qatayıw qosimsha artikulyatsiyası shama menen tildin' artqı bo'liminin' u dawıslısın aytqandag'ıday qa'lpinde turıwı arqalı iske asadı. Dawıssızların' bunday qosimsha artikulyatsiyası til artı (juwan) dawıslılarının' aldında jumsalag'an dawıssızg'a ta'n boladı.

Nazalizatsiya³ (murınlasıw). Bul dawıssızdı aytqanda jumsaq tan'laydın' tu'sin'ki halda turıp, murın jolınun' ashılıwınan jasalatug'ın qosimsha artikulyatsiya bolıp tabıladı. Jumsaq tan'laydın' tu'sin'ki halda turıp, murın jolınun' ashılıwı arqalı jasalatug'ın murınlıq, jabısın'qı dawıssızlar bolg'an m, n, n' tipindegi sesler sa'ykes awızlıq jabısın'qı dawıssız b, d, g' tipindegi seslerden ayrılıp turadı. Murınlıq dawıssızlardan basqa barlıq

¹ Labiallıasw — latinsha labia — «erin» so'zinen qa'liplesken termin. «labiallıasw» ha'm labial terminlerin shatastırıwıg'a bolmaydı. Sebebi labial (erinlik) dawıssızlar ushın erinin' qatnası tiykarg'ı artikulyatsiya boladı, al labiallıasqan dawıssızlar ushın qosimsha artikulyatsiya boladı.

² Velerizatsiya — latinsha velum palati — «jumsaq tan'lay» so'zlerinen qa'liplesken termin. Til artı ha'm kishkene tillik dawıssızlarınan basqa barlıq dawıssızlar qosimsha artikul'yatsiya arqalı aytilıwı mu'mkin. Al til artı ha'm kishkene tillik dawıssızların' o'zleri qattı (veları) dawıssızlar delinip, olardıń bul belgisi tiykarg'ı artikulyatsiyası boladı.

³ Nazalizatsiya — latinsha nasus — «murın» degen so'zden jasalg'an termin.

dawissız sesler murınlıqlasıwı mu'mkin. Al murınlıq dawissızlar ushın murınlıq belgisi tiykarg'ı artikulyatsiya boladı. Sonlıqtan da murınlıq jabısın'qılardı murınlıqlasqan (назализованный) demey, olardı murınlıq dep ataydı. U'nli, jabısın'qı, murınlıq dawissızlar mudamı sonor tu'rinde ha'lsiz hawa ag'ımı menen ayıladı. Murınlıq dawissızlar menen qatar kelgen sesler (dawissızlar ha'm dawıslılar) murınlıqlasadı.

§ 25. So'ylew ag'ımındağ'ı seslerdin' fonetikalıq o'zgerisleri

Til seslerinin' tiykarg'ı belgilerin anıqlaw, seslerge fonetikalıq jaqtan sıpatlama beriw ha'm klassifikatsiyalaw, a'dette, seslerdi so'zden bo'lek alıp, jeke turg'an halında iske asırıladı. İs ju'zinde sesler dara tu'rinde emes, al so'ylew ag'ımında birinen son' biri ayıladı. Sesler so'ylew ag'ımında bir-birine ta'sir etiwı na'tiyjesinde o'zlerinin' anaw ya minaw ayırıqshalıqların jog'altıwı, qanday da basqasharaq tu'r altıwı so'zsiz. Tildegi ko'p g'ana seslik o'zgerisler qon'silas seslerdin' o'zara ta'sirinen boladı. Seslerdin' so'ylew ag'ımında tu'rli o'zgerislerge ushırawı, olardıń artikulyatsiyası menen tig'ız baylanıshı. Seslerdi birinen son' birin ayırw ushın so'ylew protsesinde so'ylew ag'zaları tezlik penen ha'reket etedi. Bir sestı aya baslag'an waqıtta-aq ekinshi sestı ayıtwıg'a so'ylew ag'zaları qolaylasa baslaydı. Bir sestı ayıtp tolıq tamamlamay atırıp, ekinshi sestın' artikulyatsiyasının' qabatlasıwınan (koartikulyatsiyadan) qon'silas seslerdin' o'zara ta'siri kelip shıg'adı. Ma'selen, son' so'zin misalg'a alsaq, s sesinin' artikulyatsiyası waqtında-aq erinler do'n'gelenip, o sesinin' artikulyatsiyasına beyimleskenlikten s erinlik ren'kinde ayıladı. Sonday-aq, o sesinin' artikulyatsiyası tamamlanbay atırıp, so'ylew ag'zaları n' sesin ayırwqa m'g'aylasadı. Sonlıqtan o dawıslı sesinin' son'g'ı bo'limi murınlıq tu'r aladı. A'dette bunday seslik o'zgerisler tu'lawshular ta'repinen itibarg'a alınbaydı. So'ylew protsesinde ha'r qıylı fonetikalıq jag'daylardın' sebebinen bolatug'ın seslik o'zgerisler seslerdin' pozitsiyalıq ha'm kombinatorlıq o'zgerislerin keltirip shıg'aradı.

So'z ishinde jumsalıw jag'dayına qaray, so'zdin' basında, ortasında, aqırında keliwine qaray, buwının' sıpatına qaray, tu'bir ya qosımtada, morfemalardıń shegarasında, so'zler aralıg'ında jumsalıwına qaray, pa'ttin' tu'siw-tu'spewine qaray sesler pozitsiyalıq o'zgerislerge ushıraydı. Qon'silas seslerdin' o'zara ta'siri na'tiyjeminde sesler kombinatorlıq o'zgerislerge ushıraydı. Seslerdin' kombinatorlıq ha'm pozitsiyalıq o'zgerisleri fonetikalıq jag'daylardın' sebebinen bolıp, onday o'zgerisler ko'pshilik tillerde birgelikli bolw menen birge ha'r bir tildin' o'zinin' burınnan qa'liplesken da'stu'rine baylanıshı o'zinshelik o'zgesheliklerine de iye boladı. So'ylew ag'ımında tu'rli fonetikalıq jag'daylardın' sebebinen bolatug'ın seslik o'zgerisler seslerdin' pozitsiyalıq ha'm kombinatorlıq ren'klerin keltirip shıg'arsa. Sonın' menen birge tildin' rawajlanıwının' ha'zirgi qa'lpinde ayırım seslik o'zgerislerdi da'liyllewge bolmaydı. Demek, geypara seslik o'zgerisler

fonetikaliq jag'daylardan g'a'rezsiz halda boladi. Misali, *samal-shamal, salı-shalı, sag'al-shag'al, jamg'ır-jan'bir, digirman-diyirman, aylanıw-aynalıw, awhal-ahwal, japıraq-jarpaq* ha'm t. b so'zlerindeki seslerdin almasıwı ha'm orn almasıwının' qanday fonetikaliq jag'daydin' sebebinen ekeni bizge ma'lim emes. Bul sıyaqlı seslik o'zgerislerdin' sebebi fonetikaliq jag'daylardın' ta'sirinen ekenligi bilinip turmaytug'm, tildin' rawajlanıwının' ha'zirgi basqışında seslik o'zgerislerdin' sebebin da'lillew mu'mkin bolmag'an seslik o'zgerisler seslerdin' spontanlıq o'zgerisleri delinedi.

§ 26. Buwin. Buwin haqqında tu'sinik

So'ylew protsesinde so'ylew ag'ımın psixologiyaliq jaqtan jeke seslerge bo'liwge qarag'anda jeke buwinlarga bo'liw an'satıraq. Sebebi so'ylew ag'ımı ta'biyiy tur'de buwinlarga bo'linip aytiladi. Du'nya tillerinin' ba'rinde de so'ylew ag'ımının' buwinlarga bo'linetug'inlig'i belgili ha'm so'ylewdin' qısqa u'zindisinde buwinlardın' sanının' neshew ekenin an'law on'ay. Biraq buwin menen buwinın' shegarasın anıqlaw, buwin ha'm buwing'a bo'liwdi teoriyalıq jaqtan tiykarlaw lingvistikada ju'da' qıyın ha'm quramalı ma'sele

So'ylewdin' en' kishi artikulyatsiyaliq birligi buwin bolıp, ol bir sesten turıwı da, bir neshe sesten turıwı da mu'mkin. Eger buwin ko'p sesten tursa, aytilıwı jag'man ol bo'linbestey da'rejede qanday da bir birleslikke ja'mlesedi. So'ylew ag'zaları muskullarının' seziwi arqalı ha'm esitiw arqalı buwinlardın' shegarası an'lanıp turadi. So'ylew waqtında sesler birgelki aytilmaydı. Dawissız seslerdi aytqanda ha'reketshen' ha'm ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları ortasında jabısıw yamasa juwısıw payda etiledi, al dawishılardı aytqanda so'ylew ag'zalarının' aralıg'i ashıq halda bolatug'inlig'i belgili. So'ylew ag'ımı dawışı ha'm dawissız seslerdin' dizbeginen turadi. Sonlıqtan so'ylew protsesinde awız boslıg'ında u'ziliksiz jabılıw ha'm ashılıw qubılısı qaytalanıp turadi. Na'tiyjede hawa ag'ımı azlap bo'linip otıradı. «Awız ashıwshılar» bolg'an dawishılardı aytqanda tutas awız boslıg'ı muskulları kerilip, energiya ko'birek jumsalaturug'inlig'i, «awız jabıwshılar» bolg'an dawissızlardı aytqanda energiya az jumsalaturug'inlig'i belgili. Energiya jumsawdin' ku'sheyiwi ha'm azayıwının' qaytalanıp otırıwı buwinın' shegarasın belgilewge negiz boladi. Buwinın' ta'biyatın anıqlawda energiya ko'p jumsalaturug'in sesler buwin quraytug'in sesler (ko'binshe onday sesler qatarına dawishılar, al ayırım du'nya tillerinde sonorlar da jatadı), al energiya az jumsalaturug'in sesler (dawissızlar) buwin quray almaytug'in sesler bolatug'inlig'in, sonday-aq buwinın' shin'ı dawishılar ekenligin bilıw za'ru'r.

Ha'r bir buwin neshe sesten turıwına qaramastan artikulyatsiyaliq jaqtan u'sh basqıştan turadı: energiya jumsawdin' baslanıw (o'sip barıw) basqışı, shin'ı ha'm tamamlanıw (pa'sen'lew) basqışı. Dawissız sesler mudamı buwindag'ı energiya jumsawdin' o'sip barıw yamasa pa'sen'lew basqışına tuwra keledi. Al dawışı ses mudamı buwinın' shin'ına tuwra keledi. Eger

buwin jalg'ız dawıslıdan tursa, onda u'sh basqısh ta (buwinın' baslanıwı, shin'ı, tamamlanıwı) sol dawıshı sestin' o'zine tuwra keledi.

Buwinın' aytilıwında energıyanın' jumsalıwı menen so'ylew ag'zaları muskullarının' qatnası tuwra proporsional boladı: Energiya ko'birek jumsalsa, so'ylew ag'zalarının' muskulları kerilip, qatayadı degen so'z; kerisinshe, energiya az jumsalsa, muskullar bosasadı.

Muskullardıń bosan'lasıwı menen qaytadan kerilip, qataya baslanıwının' aralıg'ınan buwinın' shegarası o'tedi. Buwinın' shegarasındag'ı dawıssız sestin' baslanıwı menen tamamlanıwı birgelki ayılmaydı. Eger de buwin dawıssız sestin' baslansa, onda ol dawıssızdın' buwin qurawshı dawıslıg'a jaqın jaylasqan tamamlanıwshı (keyingi) bo'limi qattıraq ayıladı. Eger buwin dawıssız seske tamamlansa, onda ol dawıssızdın' dawıslıg'a jaqın jaylasqan baslanıwshı (aldın'g'ı) bo'limi qattıraq ayıladı. Bul qubılıs, a'sirese, jabısın'qı dawıssız seslerdin' jarılıwshı bo'liminin' aytilıwında anıq ko'rinedi. Ma'selen, *tat, qaq* sıyaqlı so'zlerdin' basındag'ı ha'm aqırındag'ı birdey fonemalardı salıstırıp qarasaq, jabısın'qı t, q dawıssızlarının' jarılıwshı elementinin' aytilıwı so'zdin' basında ha'm aqırında birgelki emes. So'zdin' basında jarılıw-ku'shli, al so'zdin' aqırında jarılıw- o'ıpen' (fakultativ tu'rde birde jarılıw payda etiledi, birde payda etilmeydi). Basqa misallar: *atta, aqqa, jekke, jappa* tipindegi so'zlerde qabatlasqan dawıssız seslerdin' aralıg'ınan buwinın' shegarası o'tip tur. Qabatlasqan dawıssızlardın' da'slepkinsinin' bası (jabısıwshı elementi), son'g'ısınun' aqın(jarılıwshı elementi) ku'shli ayıladı. Qullası, buwinın' qurılısındag'ı dawıssız sestin' buwin qurawshı dawıslıg'a jaqın turg'an bo'limi qattıraq ayıladı.

So'ylew ag'ımın dara seslerge bo'liw artikulyatsiyalıq belgiler tiykarında emes, ol tek lingvistikalıq belgiler tiykarında g'ana mu'mkin boladı. Artikulyatsiyalıq jaqtan so'ylew ag'ımı jeke seslerge emes, al buwinılg'a bo'linedi. So'ylewdin' en' kishi artikulyatsiyalıq birliğı buwin boladı. So'zler morfologiyalıq qurılısına qaray tu'bir ha'm qosımталarg'a bo'linse, fonetikalıq qurılısına qaray olar buwinılg'a bo'linedi. So'zlerdin' buwinılg'a bo'liniwi menen olardıń morfemalarg'a bo'liniwi mudamı sa'ykes kele bermeydi. Ma'selen, *bas-qar, tas-lar, o't-ti, kes-kir, jay-g'a* ha'm t. b. so'zlerde buwinın' shegarası menen morfemanın' shegarası bir jerden o'tip, sa'ykes kelip tur. Al *sanas, jayı, bara, u'yrete* so'zleri morfologiyalıq jaqtan *san-a-s, jay-ı, bar-a, u'yret-e* bolıp morfemalarg'a bo'linse, olar fonetikalıq jaqtan *sa-nas, ja-yı, ba-ra, u'y-re-te* bolıp buwinılg'a bo'linip, morfemanın' shegarası menen buwinın' shegarası sa'ykes kelmeydi.

Buwindı sho'lkemlestiriwshı bolg'an dawısh ses penen dawıssız seslerdin' ornalasıw ta'rtibine qaray buwinlar ashıq buwin, tuyıq buwin, qamaw buwin bolıp bo'linedi. Sonday-aq buwinın' qurılısındag'ı dawıssızlardın' sanına, ol dawıssızlardın' dawıshının' qay jag'ında jaylasıwına qaray du'nya tillerinde buwinın' tipleri ko'p tu'rli boladı. Qanday tiptegi buwinlardın' qaysı tillerge ta'n ekenligi tillerdin' o'zinshelek o'zgesheliklerine baylanıshı boladı.

§ 27. Pa't. Pa'ttin' ta'biyati ha'm tu'rleri

Fonema ha'm buwin segmentlik tillik birlikler delinip, olar so'ylew ag'ımının' sızıq boylap, shunjir ta'rizli izbe-iz dizbeklesetug'ın bo'lekleri bolip tabıladı. So'ylew ag'ımı tek g'ana segmentlik birlikler menen emes, sonday-aq suprasegmentlik¹ birlikler menen de sıpatlanadı. Tilde suprasegmentlerdi an'latatug'ın segmentlerden tısqarı ayrıqsha fonetikalıq birlikler joq. Suprasegmentlik birlikler mudamı anaw yamasa minaw segmentlik birlikler arqalı ju'zege shıg'adı. Segmentler suprasegmentlerdi «alıp ju'riwshiler» boladı.

Tildegi suprasegmentlik seslik ayrıqshalıqlardı lingvistikada prosodikalıq² qubılıslar dep, al prosodikalıq birliklerdi prosodemalar³ dep te ataydı.

Prosodikalıq qubılıslardıñ qatarına pa't ha'm intonatsiya jatadı.

Pa't termini lingvistikada aktsent⁴ termini menen almastırılıp ta aytladı. Til biliminde so'zlik pa'tti izertleytug'ın taraw aktsentologiya dep ataladı.

A'dette pa't degennen eki yamasa ko'p buwinlı so'zlerdegi bir buwinın' basqalarından ayrıqsha ko'terin'ki yamasa sozımlı bolip ayılıwı tu'siniledi. Bir buwinlı so'z ko'binshe pa'tli aytladı. Al ol pa'tsiz ayılsa, qon'sılas pa'tli so'zdin' in'g'ayında, g'a'rezli halda boladı.

So'zlik pa't oraylastırılıshılıq, sho'lkemlestiriwshilik qa'siyetke iye boladı. Bul qa'siyet a'siresse singarmonizm nızamı joq tillerde ku'shlierek boladı. Al singarmonizm nızamı bar tillerde, ma'selen, tu'rkiy tillerde (sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde de) pa't anıq bilinbeydi. Bunday tillerde so'zdegi sho'lkemlestiriwshilik qa'siyetke singarmonizm iye boladı. Sonlıqtan olarda pa't emes, al singarmonizm suprasegmentlik xızmet atqaradı.

Sonday-aq, «pa't» tu'sinigi buwinnan basqa da til birlikleri ushın qollanıladı. Atap aytqanda, buwinın' qurılısındag'ı ayırım ses (pa't tu'setug'ın ses) ushın da, so'z dizbegi ushın da, ga'p ushın da qollanıladı. Solay etip, pa't til birliklerinin' ishinde tek g'ana buwing'a tu'sip qoy-mastan, sonın' menen birge buwindag'ı ayırım seske de, so'z dizbegindegi yamasa ga'ptegi pu'tin bir so'zge de tu'sedi.

Du'nya tillerinde pa't buwinlıq pa't, so'zlik pa't, sintaksislik pa't tu'rinde ushırasadı. Buwinlıq pa't buwin qurawshı sestegi o'zgerisler arqalı ju'zege shıg'adı. Buwin qurawshı sestin' ku'shi yamasa tonının' o'zgeriwi menen buwinlıq pa'ttin' ta'biyati tikkeley baylanıshı boladı. Buwinlıq pa't te birgelikli emes. Buwinlıq pa'ttin' yamasa tonının' bir neshe tu'ri du'nya

1080001

¹Suprasegment—latinsha supra- «u'sti, joqarı», segmentum— «bo'lek, bo'lshek» degen so'zlerden jasalıp, «bo'lsheklerdin' u'stinde jatırған» degendi an'latadı. «Suprasegment» termini menen birlikte «supersegment» termini de jumсалadı.

²Prosodika — grekshe prosodia — «naqırat, pa't» ma'nisin bildiredi. Sonday-aq, «qosıqtın' ritmikalıq qurılısı haqqında ta'liymat» degendi de bildiredi.

³Prosodema — «prosodika» terminine «ema» (fonema, morfema ha'm t.b. tipinde) qosılıw arqalı jasalg'an termin.

⁴Aktsent—latinsha accentus so'zinen alınıp, en' a'welgi ma'nisi- «naqırat»

tillerinde ushirasadi; tegis pa't (rovnoe udarenie), ko'terin'ki pa't (vosxodyashee udarenie), tu'sin'ki pa't (nixxodyashee udarenie), ko'terin'ki-tu'sin'ki pa't (восходяще-несходящее ударение). Ma'selen, qitay a'debiy tilinde 4 tu'rli pa't yamasa ton bar: 1) tegis pa't (*ta-ana*), 2) ko'terin'ki pa't (*ta-kendir*), 3) tu'sin'ki -ko'terin'ki (*ta-at*), 4) tu'sin'ki (*ta-so'giw*).¹

So'zlik pa't ko'p buwinli so'zdin' bir buwinin' ayrigsha «astı sızılıp» (dıqqat bo'linip) aytilıwı arqalı ju'zege shig'adı. Ko'p buwinli so'zlerdin' bir buwinı pa'tli boladı da, qalg'anları pa'tsiz buwinlardan turadı. Pa'tli buwindı qurawshı dawıslı ses pa'tsiz dawıslılardan, birinshiden, intensivligi menen, ekinshiden, tiykarg'ı tonın' jiyiliginin' joqarılıg'ı menen, u'shinshiden, sozımlılıg'ı menen ayırılıp turadı. Pa'tli buwinin' ku'shli aytilıwı, joqarı jiyliktegi tong'a iye bolıwı ha'm sozımlı bolıw faktlerinin' ha'mmesi belgili da'rejede birgelikte aralasıp keliwi de, al ol faktlerdin' birewinin' artıqmashılıqqa iye bolıwı da mu'mkin. Sonlıqtan da, geypara tillerge ko'binese ku'shli (dinamikalıq yamasa eksparatorlıq) pa't, bazı bir tillerge muzikalıq (tonlıq yamasa tonikalıq) pa't ta'n boladı; bir qansha tillerde pa'tli buwin sozımlılıq mug'darınin' artıwı menen ko'zge tu'sedi de, onday pa't kvantitativ yamasa mug'darlıq (количественное), sozımlıq (долготное) pa't dep ataladı.²

Ma'selen, oris tili ushin pa'tli buwinin' sozımlılıg'ı—onın' en' tiykarg'ı sıpatlı belgisi. Biraq bul tek jalg'ız belgi emes. Sonın' menen birge oris tilinde pa'tlik belgige ses ku'shi de kiredi. Pa'tli buwin ses ku'shi arqalı ayırılıp turadı. Pa'tli buwinlarga dawıslınin' sapası da pa'tsiz buwindag'ıdan da ayrigsha anıqlıg'ı menen ko'zge tu'sedi. Sozımlılıq oris tilinde baslı belgi bolg'anı menen ol basqa belgiler menen birlikte o'mir su'redi³.

Ha'zirgi qazaq tilinin' materialları tiykarında so'zlik pa'tti tu'rkiy tillerde o'z aldına ayrigsha fonetikalıq qubılıs dep qarawg'a bolmaytug'ınlig'in, o'ytkeni singarmonizm bar tu'rkiy tillerge pa'ttin' sıyispaytug'ını supersegment retinde pa't emes, al singarmonizm bolatug'ınlig'ı ayırım avtorlar ta'repinen da'llillenedi.⁴ Tyurkologiyadag'ı bul tın' pikir basqa da tu'rkiy tillerinin' materialları tiykarında ken'nen izertlewdi talap etedi. Solay etip bul tu'rkiy aksentologiyada jan'a bag'darg'a tiykar saldı.

Sintaksislik pa't so'z dizbegi ha'm ga'pke ta'n boladı. So'z dizbeginen yamasa ga'pti quraytug'ın jeke-jeke so'zler ten'dey da'rejede bolmay, olardin' ishinde birewine ayrigsha a'hmiyet berilip, dıqqat qoyılıp aytiladı. Sintaksislik pa'ttin' u'sh tu'ri boladı: sintagmalıq yamasa frazalıq pa't, logikalıq pa't ha'm emfatikalıq pa't.

¹Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 78-бет

²Tilekke qarsı, bir na'rseni an'latıw ushin (ma'selen, pa'ttin' tu'rleri) ha'r tu'rli terminler qollanladı. Lingvistikalıq a'debiyatlarda jumsalatug'ın bolg'anlıqtan olardı ko'rsetip o'tiwge tuwra keledi.

³Bul haqqında ken'irek qaran'ız. М.И.Матусевич. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976, 223-бет

⁴А.Джунисбеков. Есть ли словесное ударение в казахском языке? Сб. Звуковой строй языка. М., «Наука», 1979, 104-109-беттер

Akad. L.V. Sherbanin' terminologiyasi boyınsha sintagma¹ degen so'ylew ag'imundag'ı mazmunlıq jaqtan o'zara tig'iz baylanıslı qon'silas so'zlerdin' birligi bolıp tabıdadi. Sintagma eki ha'm onnan ko'p so'zlerden turıwı menen birge, belgili bir jag'dayda teksttegi bir so'zdin' o'zi de sintagma² xızmetin atqarıwı mu'mkin. Misalı: *Azanda /jumis baslandı; Keshe azanda/ jumis baslandı. Paxta atızları /tazalandı; Paxta atızları/ jabayı-sho'pten tazalandı.* Sintagmanın' son'ındag'ı so'zlerge ko'birek kewil bo'linip, olar pa'tli ayıladı. *Azanda, baslandı, atızları, tazalandı* so'zlerine sintagmalıq pa't tu'sedi.

Logikalıq pa't frazalıq (sintagmalıq) pa'tten basqasharaq spatqa iye boladı. Geyde og'an qarama-qarsı keledi. So'ylew waqtında ga'pte bir na'rsege ko'birek diqqat bo'linedi. Sol diqqat bo'lingen so'zge logikalıq pa't tu'sedi. Ol diqqat, sog'an sa'ykes logikalıq pa't, situatsiyag'a, jag'dayg'a baylanıslı o'zgeriwi de mu'mkin. Misalı: *Sen kitapxanag'a barasan' ba?* Bul ga'pte bir situatsiyada en' son'g'ı so'zge logikalıq pa't tu'sip, sorawg'a juwap ku'tiliwi mu'mkin; ekinshi bir situatsiyada ortan'g'ı so'zge pa't tu'sip, subiektin' baratug'in ornına (*kinog'a, mektepke* yamasa tag'ı bir basqa jerge emes, al da'l *kitapxanag'a*) diqqat bo'linedi; u'shinshi bir situatsiyada «sen» so'zine pa't tu'sip, ha'reket iyesinin' kim ekenine (basqa birew emes, al sen) diqqat bo'linedi. Son'g'ı jag'dayda pa't tu'setug'in so'z bayanlawishtın' aldına shıg'arılıp ayıladı. (*Kitapxanag'a sen barasan' ba?*).

Logikalıq pa't geyde so'zlik pa'ttin' normasin buzıp jiberiwi de mu'mkin. Misalı: *awqattan son', awqattan burın* degende *son', burın* so'zlerine so'zlik pa't tu'speydi. *Da'rini awqattan son' ishken paydalı ma ya awqattan burın ishken paydalı ma?* desek, *son', burın* so'zlerine logikalıq pa't tu'sedi.

§ 28. So'zlik pa'ttin' xızmeti ha'm ornı

So'zlik pa't barlıq tillerde emes, al pa'tli (aktsentlik) tillerde g'ana boladı. Singormonizmi, tonı bar (tonikalıq) tillerde so'zlik pa't bolmaydı. Ko'p buwinlı so'zlerdin' bir buwinı pa'tli, qalg'an buwinları pa'tsiz ayıılwanan so'zlik pa't ju'zege shıg'adı. Pa'tli tillerde pa'tli buwin so'zdin' shın'ı, orayı xızmetin atqaradı. Pa'tsiz buwinlar pa'tli buwinınn' do'geregine ja'mlesedi. Ko'p buwinlı so'zlerdin' fonetikalıq pu'tinligi pa't arqalı ta'miynlenedi. Tilde bir so'z o'z pa'tine iye bolıwı arqalı qon'silas basqa so'zlerden ayırılıp turadı. Negizinen ga'pte neshe so'z bolsa, onda sonsha pa't boladı. Ga'ptegi pa'ttin'qa'siyetlerin esapqa ala otırıp, onı so'zdi qa'liplestiriwshi qural retinde qarawg'a boladı. Solay etip, pa't pa'tli tillerde so'zlerdi qa'liplestiriw xızmetin atqarıw menen birge so'ylew ag'imundag'ı so'zlerdi shegaralaw, ayırw minnetin de atqaradı eken.

¹Sintagma— grekshe sintagma -birge du'zilgen degen

²Sintagma— jo'ninde qaran'ız. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksisi. No'kis, 1986, 24-bet

Pa't arqali ja'mlesken, ta'biyy tu'rde ortasman pawza islewge bolmaytug'm u'zindi aktsentlik so'z dep ataladi. Aktsentlik so'zler ko'binshe ma'nili bir so'zden turadi. Ga'ptegi barliq so'zler mudam o'zlerinin' pa'tine iye bolip kele bermewi de mu'mkin. Ayrim so'zler (tiykariman ko'mekshi so'zler yamasa ko'mekshilik xizmette jumsalatug'm ma'nili so'zler) o'zinin' so'zlik pa'tine iye bolmay, aindag'i ya son'indag'i so'zge pa't boyinsha g'a'rezli halda, solar menen birlikte bir pu'tinlikti payda etiw mu'mkin. Bunday jag'day fonetikada «aktsentlik so'z» degen termindi qollanwg'a sebepshi bolwi kerek. Ma'selen, oris tilinde *под столом, под шкафом, до вечера, он же, сказал бы, придет ли*, t b. Bul keltirilgenler aktsentlik so'zler bolip tabiladi. Solay etip aktsentlik so'z bir so'zden de, eki so'zden de jasalwi mu'mkin. Pa't tu'speytug'm so'zler til biliminde klitika¹ dep ataladi. Onday so'zler o'zleri g'a'rezli bolatug'm pa'tli so'zdin' aldinda kelse proklitika² (*под, над, до* so'zleri) dep, son'inda kelse enklitika³ (joqaridag'i misallardag'i (*же, бы, ли* so'zleri) dep ataladi.

So'zlik pa't du'nya tillerinde erkin pa't yamasa erkin emes pa't tu'rinde ushurasadi. Erkin pa't aktsentlik tilde so'zdin' qa'legen buwinna (bastag'i, ortadag'i, aqirindag'i buwing'a) tu'se beriw mu'mkin. Ma'selen, oris tilinde pa't usunday: *о' бласть, леге нда масса'ж*. A'dette, bunday tillerde ha'r bir so'zdin' belgili bir buwinna pa't qatan' bekitilgen boladi. Eger pa'ttin' orn almassa (bunday jag'day siyrek ushurasadi), so'zdin' ma'nisi o'zgeredi. Misali, *за' мок-замо'к, (qo'rg'an-g'ulip), мука' -му'ка (azap-un)*. Bul jag'day pa'ttin' so'zdi sho'lkemlestirwshilik, oraylastirwshiliq qa'siyeti menen birlikte so'zdi yamasa formani ayirip tanwshiliq qa'siyetinin' de bolatug'mhg'in an'latadi.

Erkin emes (bekitilgen) pa't qatar ta'rtibi boyinsha ko'p buwinli so'zlerdin' mudam bir buwinna tu'sedi. Ma'selen, ayrim tillerde pa't ba'rhamasoz'lerdin' birinshi buwinna, exinshi bir tillerde son'g'i buwinna tu'sedi. Finno-ugor tillerinde, sonday-aq, shex, slovak, latish tillerinde pa't birinshi buwing'a, arman tilinde pa't ko'p buwinli so'zlerdin' en' aqirg'i buwinna tu'sedi.

Qosimsha a'debiyatlar

- Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 14 -56-betler;
 Axanov. K. Til bilminin' negizderi. Almati. 1973. 267-336-betler;
 Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 33-85-betler;
 Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 153-241-betler;
 Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 101-138-betler;
 Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 30-69-betler;
 Zinder. L.R. Obshaya fonetika. Moskva. 1966.
 Матусевич. М.И. Введение в общую фонетику. Москва. 1959;
 Реформатский. А.А. Из истории отечественной фонологии. Москва. 1970.
 Dawletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis. 2005.

¹Klitika—proklitika ha'm enklitika so'zlerin uluwmalastirwrdan kelip shuqqan.

²Proklitika—grekshe proklino-«alg'a iyilemen» degendi bildiredi

³Enklitika—grekshe enklino-«iyilemen» degen ma'nisti bildiredi.

III BAP. JAZIW

§ 29. Jaziw ha'm onn' awizeki so'ylew tiline qatnası

Til eki tu'rli jol menen ju'zege shıg'adı, ha'm eki tu'rli ko'riniske iye boladı: awizeki ha'm jazba. Qatnas quralı retinde seslik tildin' birinshi da'rejeli a'hmiyetke iye bolatug'ımlıg'ı dawsız. Sonın' menen birge adamlar ortasında qarım-qatnas jasawdın' awizeki so'ylewden son'g'ı en' a'hmiyetli quralı jazba til bolıp tabıladı.

Jazba til awizeki so'ylew tilinen a'dewir keyin payda bolg'anlıg'ı so'zsiz. Adamzat tilinin' payda bolıwı degennen biz mudamı so'ylew tilinin' payda bolıwın tu'sinemiz. Jazba til, a'lbette, jazıwdın' payda bolıwı menen qa'liplesti. Jaziw til arqalı an'lanatug'ın oy-pikirdi, birinshiden, uzaq waqıtlar dawamında saqlaw maqsetinde, ekinshiden, qa'legen alıshqlar'ga jetkeriw maqsetinde payda bolg'an. Tildin' o'zinin' payda bolıwı sıyaqlı jazıwdın' payda bolıwı da za'ru'rlikten kelip shıqtı. A'yyemgi da'wirlerden baslap-aq adamlar jazıwdan o'z oy-pikirlerin basqa qa'wimlerde yamasa dawıs jetpeytug'ın aralıqtag'ı adamlar'ga jetkeriw ushın, sonday-aq o'zinen son'g'ı a'wladlar'ga miyras qaldırıw maqsetinde paydalang'an.

Jazıwdın' payda bolıwı adamzat ja'miyetinin' rawajlanıwının' og'ada ullı tabısı bolıp tabıladı. Ja'miyettin' rawajlanıwı menen jaziw kem-kem jetilisp rawajlanıp baradı, jazıwdın' jan'a tu'rleri payda boldı ha'm atqaratug'ın xızmeti u'lkeyip, jumsalıw sferası ken'eyip bardı.

Jaziw arqalı awizeki so'ylewdegi ayırım kemshilikler saplastırıladı. Awızsha so'ylewdin' baslı kemshiligi onn' waqıt ha'm ken'islik jag'ınan shekleniwshiligi bolıp tabıladı. Texnikalıq qurallardı esapqa almag'anda awızsha so'ylew so'ylewshiden ma'lim da'rejedegi qashılıqta turg'an adamlar'ga g'ana qollanılardı. Al waqıtlıq jaqtan tek so'ylew momentinde g'ana awızsha so'ylew qatnas quralı xızmetin atqara aladı. Awızdan shıqqan so'zdi qaytarıp alıw'ga bolmaydı. Jazıwdın' payda bolıwı menen tildin' ken'islik ha'm waqıt jag'ınan shekleniwshiligi joyıldı.

Jaziw en' a'yyemnen baslap-aq awızsha so'ylewdi qa'lpine keltiriwshi ja'rdemshi qural xızmetin atqarıp keldi. Biraq jaziw mudamı awizeki tildi tikkeley sol qa'lpinde an'latıp kele bermegen. Grafikalıq tan'balar ja'rdeminde semantikalıq ta'repi menen birge tildin' fonetikalıq ha'm grammatikalıq qa'siyetlerin an'latıw jazıwdın' rawajlanıwının' son'g'ı jetiliske da'wirine tuwra keledi. En' a'yyemgi «jaziw» bizin' ha'zirgi jazıwımız'ga usamag'an. A'yyemgi jazıwlar da ayırım predmetler simvol xızmetinde jumsal'g'an. Ma'selen, a'yyemgi grek tariyxshısı Gerodottın'

jazıp qaldırıwınsha skifler o'zlerinin' dushpanları bolg'an perslerge minaday jollama jibergen: *qurbaqa, tushqan, qus ha'm bes oq*. Bul «jazıwdın» mazmunı: «Eger sizler, persler, bizin' jerimizge basıp kirsen'iz, qurbaqa ta'rizli batpaqlıqta sekirip ju'riwdi u'yrengen bolmasan'ız, tushqan ta'rizli inge kirip jasırınbasan'ız, qus ta'rizli uship ketpesen'iz, sizler bizin' jawg'an oqlarımızg'a ushırsız»¹

Sonday-aq, haqıyqat jazıw'ga shekemgi jazıw ta'rizli ko'plegen simvolliq signallar bolıp, olardag'ı «zatlardın» o'zleri o'zliginen hesh ma'ni an'latpay, tek olar sha'rtli tan'balar xızmetinde jumsaladı. Bunday «jazıwlardın» qatarına kipu dep atalatug'ın inklerdin' jazıwı, vampum dep atalatug'ın irokez jazıwı kiredi.² Bunday «jazıwlardın» ma'nisin tu'siniw ushın ondag'ı simvol retinde sha'rtli tan'balar jo'ninde eki ta'rep te (jazıwshı ha'm onı oqıwshı) ol jazıw jo'ninde aldın-ala mag'luwmatqa iye bolıwı kerek. Ha'zirgi jazıwdan paydalanıwdın' sha'rti de tap usınday.

Ha'zirgi da'wirde adamnın' ko'riw uqıbı menen baylanışlı bolg'an ko'plegen belgiler, tan'balar ha'r tu'rli maqsetler ushın turmista qollanıladı. Bunday tan'balar tikkeley jazıw bolmag'anı menen olardan belgili bir mazmundı «oqıp», tu'siniwge boladı. Ma'selen, du'kanlardın', fabrika-zavodlardın', ha'm t.b. ka'rxanalardın' aldılarında qoyıl'g'an ko'rgizbeler ha'm sol ma'kemege baylasılı bolg'an belgiler; tu'rli tu'stegi jaqtılıqlar (svetofor, simofor), jalaw yamasa fonar menen beriletug'ın signallar ha'm t.b.

§ 30. Jazıw quralları

Ha'ripler, sanlar, irkilis belgiler, sonday-aq jazıwda jumsalatusug'ın basqa da tan'balar jazıwdın' quralları (inventarlar) bolıp sanaladı. Jazıwda jumsalatusug'ın ha'r bir tan'ba jazıw sistemasının' bir elementin quraydı. Ol jazba tekstte mudamı ta'kirarlamıp otradı. Mine, usınday tan'balar til biliminde grafema³ dep ataladı.

Ayırım grafemalar bir-birinen pu'tkilley ayırılıp turadı. Olardın' ortasında hesh usaslıq bolmaydı. Ma'selen, A, U, S, R h.t.b. ha'riplerdi alsaq, ol tan'balar ortasında usaslıq ko'rinbeydi. Al ayırım grafemalar bir-birine usasadı. Olardı ayırıp turıwshı tek qosımsha belgiler g'ana boladı. Onday ha'ripler ortasındag'ı ayırıwshı belgilerdi til biliminde diakritikalıq⁴ tan'balar dep ataydı. Ma'selen, u ha'm u', o ha'm o' ha'ripleri ortasındag'ı ayırmashılıqtı an'latıwshı belgi (son'g'ılarının' qaptalının' tu'rtiliwi) diakritikalıq tan'ba bolıp sanaladı.

¹A.A. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1967, 349-bet

²Sonda. 350-bettegi su'wretlerdi qaran'ız.

³Grafema — grekshc *grapho* - «jazaman» degen so'zinen qa'liplesken termin

⁴Diakritika—grekshc *diakritikas* «ayırıwshı» degen so'zinen qa'liplesken termin

Grafema ko'binshe bir elementli bolip keledi (a, b, z, s ha'm t.b.). Sonin' menen birge eki, u'sh elementli grafemalar da ushurasadi. Ma'selen, latin jazıwı tiykarındag'ı ayırım xalıqlardıń' jazıw sistemasında eki tan'balı ch (x), u'sh tan'balı sch (sh) grafemalar ushurasadi. Grafemalar jazıwda tu'rli variantlarda jumsaladı. Bul varyantlar allografemalar dep ataladı. Allografemalar qatarına baspa ha'm qol jazba tu'rindegi grafemalar (a, i, g, b, v — baspada; ~~a, i, g, b, v~~ — qol jazba tu'rinde), bas ha'rip ha'm kishi ha'rip tu'rinde grafemalar (A, B, E — bas ha'ripler; a, b, e — kishi ha'ripler). Basqasha aytqanda, T ha'm t, A ha'm a, D ha'm d jubaylaslarınıń' ha'r biri bir grafema bolıp, olar eki allografemalardan turadı. Sonday-aq, arab grafikasında jumsalatug'ın ha'riplerdin' variantları da allografemalardıń' qatarına jatadı.¹

Texnikalıq progress na'tiyjesinde jazıw ko'rilmegen da'rejede ken' taraldı ha'm turmıstın' en' za'ru'rli qurallarınıń' birine aylandı. Baspa islerinin' jetilisiwi menen, xalıqtın' ma'deniy da'rejesinin' o'siwi menen oqıwshılar sanınıń' artıwı menen jazıwdın' roli tag'ı da arttı.

A'yyemgi waqıtlarda adamlar tasqa yamasa ag'ash usag'an material-larg'a jazg'an bolsa, keyinirek terige (pergamentke) jazıwdı oylap tabıw, Egipette papirusqa jazıwdı u'yreniw, son'ıraq Qıtayda qag'azdın' oylap tabılıwı jazıwdı qollanıwdı a'dewir on'aylastırdı. Sonday-aq da'slep tasqa yamasa ag'ash sıyaqlı qattı materiallarg'a oyıp jazıw ushın o'tkir qurallar jumsalag'an bolsa, qag'azdın' qollanıwı menen endi kerekli tan'balardı tez jazıw ushın tush ha'm onı paydalanatug'ın rushka ta'rizli tayaqsha oylap tabıldı. Ha'zirgi jazıw qural-saymanlarına qarag'anda buring'ılardıń' qanshelli a'piwayı ha'm olardan paydalanıwdın' qanshelli qıyın bolg'anlıg'ın ko'z aldımızg'a keltiriwdin' o'zi qıyın. Onday jag'dayda jazıwdan paydalanıwdın' og'ada to'men da'rejede bolatug'ınlıg'ı o'zinen o'zi tu'sinikli.

§ 31. Jazba tan'balardıń' tu'rleri

Jazba tan'balı kem-kem jetilisp, usı da'wirdegi qa'lpine kelgenge shekem ko'p g'ana o'zgerislerdi, rawajlanıwlarıdı basıman keshirgenligi ma'lim. Du'nıya tillerinde jumsalıp ju'rgen ha'zirgi jazıwlar sa'ykes xalıqlardıń' tariyxında ko'p a'sirlik ma'deniy rawajlanıwdın' jemisi bolıp tabıladı. Jazıwdın' rawajlanıw tariyxında ko'plegen basqıshlardı ko'riw mu'mkin. Tu'rli materiallarg'a (tasqa, terige, qag'azg'a ha'm t.b.) tan'balanatug'ın grafikalıq jazıwdan usqarı zatlardın' o'zleri «jazıw» inventarları xızmetin atqaratug'ın «jazıwdın'» da bolg'anlıg'ı ma'lim. Keyin qolaylastırıp, zatlardın' su'wretlerin salw engizilgen. «Jazıw» maqsetinde zatlardın' o'zlerin alıp ju'riwden ha'm belgili alıshıqqa jetkeriwden yamasa saqlawdan go're

¹ Ю.С. Маслов. Введение в языкознание. М., 1987, 239-бет.

olardın' su'wretlerin paydalanıw anag'ırlım qolaylı ha'm an'satraq bolg'an. Mine, usunnan jazıwdın' tiykarı salıng'an. Jazıwdın' en' baslaması, en' a'yyemgi jazıw-su'wret jazıwı bolg'anlıg'ı a'debiyatlarda tastıyıqlanadı.

Zatlıq simvolika haqıyqat jazıwg'a shekemgi og'ada a'piwayı belgilerdin' sisteması bolg'an. Ondaı belgiler sistemasın jazıw qatarına kirgiziw qıyın. Solay da ondaylardı jazıwg'a shekemgi «jazıw», jazıwdın' aldındag'ı baslama dep qaraw mu'mkin. Jazba tan'balardın' qanday til birliklerin an'latıwı jag'ınan olardı fonogrammalar¹ ha'm ideogrammalar² dep atalatuğ'm u'iken eki toparg'a bo'liw mu'mkin. Birewi (fonogramma) tildin' ma'nilik ta'repi menen tikkeley baylanıslı bolmastan, tek tildin' seslik birliğin yamasa so'ylewdin' seslik ayırmasılıg'm sesleniw (zvushaniya) arqalı an'latadı. Ekinshisi (ideogramma) -ma'ni an'latıwshı til birliklerin sesleniwi jag'ınan emes, olardı (ma'nili tillik birliklerdi) tikkeley an'latatuğ'm jazba tan'balıq.³

Jazba tan'balardın' rawajlanıw tariyxına, qaysılarının' en' a'yyem, al qaysılarının' son'ıraq payda bolıw izbe-izligine qaray ja'ne til birliklerin gu'n'girt (abstrakt) ha'm anıq (konkret) tu'rde ko'rsetiwine qaray, qanday til birliğin an'latıwına qaray h.t.b. kompleks jag'daylarg'a baylanıslı jazıwdın' tu'rlerin to'rtke bo'lip ko'rsetiw mu'mkin. Olar piktografiyalıq, ideografiyalıq, sillabikalıq, fonografiyalıq jazıwlar.

Piktografiyalıq⁴ jazıw. Jazıwdın' tariyxında en' a'yyemgi jazıw piktografiyalıq jazıw bolıp, onı su'wret jazıwı dep te ataydı. Piktografiyalıq jazıwdın' u'lgileri arxeologlar ha'm etnograflar ta'repinen izlep tabılıp, olar tasqa, su'yekke, jaydın' diywallarına oyıp jazılğ'an boladı. Piktogrammalarda sheklengen haldag'ı tu'sinikler tutası menen bildiriledi. Olarda belgili bir zatlardın' su'wretleri arqalı oy-pikir jexe so'zler tu'rinde anıq an'latılmastan, shamalap, dusmaldan ko'rsetiledi. Ha'r bir tan'ba anıq bir so'zdi bildirip turmag'anlıqtan piktogrammamı bılay «oqısa» da, yamasa onnan sa'l basqasharaq etip «oqısa»da boladı. Piktogrammalar til birliklerin tikkeley an'latıp turmaydı.

Piktografiyalıq jazıwdın' u'lgileri retinde an'shı eskimostın' «ku'n-deligin» ha'm AQSh prezidentine indeets qa'wimlerinin' jazıp jibergen jollamasın ko'rsetiwge boladı. An'shı eskimostın' «ku'ndeliginde» adamlar qollarında an' awlawshı quralı menen ko'rsetilgen ja'ne an'nın' terisinin' morjuun', qayıqtın', qostın' su'wretleri izbe-izlik penen salıng'an. «Adam an'g'a shıg'ıp baratır, an'nın' terisin aldı, morji awladı, qayıq penen ju'rip ketti, qonıp shıqtı» degen mazmundag'ı tu'siniklerdi an'lawg'a boladı.⁵

¹Fonogramma — grekshe *phone* — «ses» *ammag* - «ha'rip» so'zlerinen qa'liplesip, «seslerdi an'latıwshı jazba tan'ba» degendi an'latadı.

²*Ideogramma* — «ideyam an'latıwshı jazba tan'ba» degendi an'latadı.

³Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М.,1987, 239-бет.

⁴Piktografiya — latinsha *piktus* - «suwret» ha'm *grapho* - «jazaman» so'zlerinen qa'liplesken termin.

⁵А.А.Реформатский. Введение в языкознание, 352-бет.

Ekinshi piktogrammada bir tirnanın', u'sh tishqannın', ayıwdın', ten'iz pishug'inın' (kot), ten'iz adamnın' su'wretleri bir sızıqtın' u'stine salınıp, olardıñ ha'r qaysısının' tirnanın' bası menen, olardıñ ha'r birinin' ju'rekleri tirnanın' ju'regi menen sızıq arqalı tutastırılıp qoyılğ'an ja'ne su'wrette tirnanın' bası sızıq arqalı ko'ldin' su'wretine tutastırılğ'an. Bul su'wrette ko'rsetilgen haywanatlardıñ atları menen atalatug'ın qa'wimlerdin' o'linish qılğ'anlıg'ın ha'm prezidentten ko'ller ta'repke qaray bul qa'wimlerdin' ko'ship ketiwine ruxsat beriwin sorang'an.¹

Piktografiyalıq jazıwda jeke so'zler tan'balanbaydı, al tutas oy-pikir shamalap, siltep, dusmallap gu'n'girt tu'rinde beriletug'ınun ko'rdik.

Piktografiyalıq jazıwdın' ayırım elementleri ha'zirgi jag'dayda da jumsaladı. Ma'selen, saattın' su'wreti ildiriwli turg'an jer ya saat du'zetetug'ın ustaxana, ya saat satatug'ın du'kan degen ma'nini bildirip, sog'an siltep turadı. Ayaq kiyimnin' su'wreti ildiriwli turg'an orın ayaq kiyim tazalaytug'ın, remontlaytug'ın orın degendi yamasa ayaqkiyim tigetug'ın fabrika degendi bolmasa ayaq kiyim satatug'ın du'ka'n degendi an'latıp turadı.

Ha'zirgi jazıwımızda ushırasatug'ın ayırım tan'balıq piktografiyalıq jazıwdı eske tu'siredi. Sebebi bunday tan'balıq o'zinin' ko'rinisinen tikkeley qanday da bir mazmundı an'g'artıp turadı. Bug'an misal retinde I, II, III, V, X sıyaqlı Rim tsifrların ko'rsetiwge boladı. Bul misallardag'ı I, II, III tsifrları sannın' neshew ekenligin ko'rinislerinen-aq an'latıp tur; V ortan'g'ı barmaqları jumılğ'an qoldın' su'lderı, X- o'zara tutastırılğ'an eki V tsifrları.²

Ideografiyalıq³ jazıw. Jazıwdın' bul tu'rinin' payda bolıwı piktografiyalıq jazıwdan keyingi da'wirge tuwra keledi. Piktografiyalıq jazıwda tan'balıq (su'wretler) o'zleri bildiretug'ın tu'siniklerdi tikkeley an'latıp, ko'rsetip turatug'ın bolsa, ideografiyalıq jazıwda tan'balıq endi tu'siniklerdin' simvoldı, sha'rtli belgisi retinde jumsaladı. Ideografiyalıq tan'balardı tu'siniw (oqıw) ushın aldın-ala ol haqqında mag'luwmatqa iye bolıw kerek.

Ideografiyalıq jazıw piktografiyalıq jazıw menen fonografiyalıq ha'm sillabografiyalıq jazıwlardın' aralıg'ındag'ı jazıwdın' bir tu'ri desek te boladı. Bir jag'ınan piktografiyalıq jazıw menen ideografiyalıq jazıw so'zlerdin' fonetikalıq ha'm grammatikalıq qurılısın an'latpaydı, al fonografiyalıq ha'm sillabografiyalıq jazıwlar da olardı (so'zlerdin' fonetikalıq ha'm grammatikalıq qurılısın) an'latıp turadı. Ekinshi jag'ınan, ideografiyalıq jazıw da fonografiyalıq ha'm sillabografiyalıq jazıwlarǵ'a usap ma'nisti tikkeley an'latıp turmay sha'rtli ma'nisti bildiredi. Piktografiyalıq jazıwda bolsa, bildiretug'ın mazmun onın' ko'rinisinen (su'wretinen) shama menen an'lanıp turadı.

¹Sonda

²Ю.С.Маслов. Введение в языкознание, 240-бет.

³Ideografiya-grekshe *idea*-«tu'sinik», *grapho*-«jazaman» so'zlerinen kelip shıqqan. Bunı «idealıq jazıw» dep te ataydı.

İdeografiyalıq jazıwdın' ayırım ko'rinisleri ha'zirgi fonografiyalıq jazıwımızda da ushırasadı. Ma'selen, 2, 3, +, - ha'm t.b. belgilerdin' ha'r qaysısı jazıwda bir tan'ba menen belgilengenı menen olardın' oqıhwı eki, u'sh, qosıw, alıw tu'rinde ha'r qaysısı bir neshe seslerdin' dizbegi menen beriledi. Sonday-aq bul tan'balıq ha'r tu'rli du'nya tillerinde ha'r qıylı seslik kompleksler arqalı oqıladı. Ma'selen, joqarıdagı tan'balıq qaraqalpaqsha *eki, ush, qosuw, alıw* bolıp, inglis tilinde *tu, sri, plas, mainas*, nemis tilinde *zwei, drei, Plus, Minus* bolıp oqıladı. Sebebi olardın' tan'balıq ko'rinisinen bildiretug'in ma'nisleri an'lamp turg'an joq; olardan qanday da fonetikalıq, grammatikalıq belgiler de bilinip turg'an joq.

İdeogrammalardın' o'zleri de bir qıylı bolmaydı. Olardın' birazları tutas so'zlerdi an'latıp, bulardı til biliminde logogrammalar¹ dep te ataydı. Bug'an misal retinde joqarıda keltirilgen 2, 3, +, - usag'an tan'balardı ko'rsetiw mu'mkin.

İdeogrammalardın' ekinshileri ayırım morfemalardı an'latıw ushın jumsaladı, onday tan'balardı morfemogrammalar² dep ataydı. Bug'an misal retinde qaraqalpaq tilindegi arab tsifrılarınan keyin qoyılatug'in-*ınshı* degen ma'nini an'latatug'in sızıqsha belgisin (5-orın, 3-basqısh). Usınday maqset ushın jumatatug'in nemis tilindegi toshka belgisin ko'rsetiwge boladı. Misali, *die 5.klasse, der 3. Kursus*.

U'shinshi bir ideogrammalar tutas bir xabardı an'latıp turadı. Bunday tan'balıq frazogrammalar³ dep ataladı. Bug'an misal retinde bag'ıttı an'latatug'in ko'rsetkishlerdi, ayırım xalıqlardın', qa'wimlerdin', urıwıların' menshikli tan'balardı ko'rsetiwge boladı.

Jazıwdın' tag'ı bir tu'ri **sillabografiyalıq** jazıw bolıp, bunday jazıwda ha'r bir buwın ayrıqsha tan'ba menen belgilenedi. Solay etip sha'rtli tan'balıq olar an'latatug'in so'zdin' seslik ta'repine jaqınlasadı. Sillabografiyalıq jazıw u'lgisine Hindistanda qollanılatug'in divanagar jazıwı, sonday-aq tibet, efiop jazıwları jatadı. Sillabografiyalıq jazıwların' qatarına Qıtay, Yapon ieroglif⁴ jazıwları da kiredi.

Jazıwdın' en' jetlisken tu'ri **fonografiyalıq** (seslik) jazıw. Bul awızeki janı so'ylew tiline en' jaqın bolıp tabıladı. Bul jazıw arqalı so'zlerdin' fonetikalıq (seslik) quramı, grammatikalıq qurılısı anıq an'latıladı. Sonlıqtan da seslik jazıw menen jazılğ'an tekstti lingvistikalıq analiz jasaw mu'mkin boladı.

¹Ю.С.Маслов. Сонда

²Morfemogramma—grekshe *morpho* - «tu'r, forma», *gramma* - «ha'rip» so'zlerinen payda bolğ'an.

³Frazogrammalar—«frazis» «frazıa ha'm jazba tan'ba» degendi an'latadı.

⁴Ieroglif — grekshe *hereroglypho* - «ka'ramatlı jazıw» degen ma'nini bildiredi. So'zbe-so'z aytqanda «jretslerdin' nag'ısı» degendi bildiredi. Su'yek yamasa basqa materiallarg'a jretsler oyp jazatug'in bolğ'an. Sonday-aq ieroglif jazıwının' sırların jretsler

Seslik jazıw boyınsha ha'r bir seslik tiptin' (fonemanın') o'zınin' sha'rtli tan'basınin' bolıwı so'zlerdi fonetikalıq jaqtan tastıyıqlang'an, sho'lkemlesken bir pu'tin formag'a da keltirip turadı. Tilde sesler og'ada ko'p tu'rli. Biz olardıń ju'da ko'p tu'rli ekenligin onsha elestire bermeymiz. Jazıwda barlıq seslerdi sha'rtli tan'balardı menen belgilep shıg'ıw mu'mkin emes. Bunın' za'ru'rliğı de joq. A'dette jazıwda so'zlerdin' ma'nisin ha'm formasın o'zgeritiwge sebepti bolatug'ın seslerdin' tipi bolg'an fonemalardı sha'rtli tan'balardı menen (ha'ripler menen) belgileniwınin' o'zi seslik jazıwdın' iske asıwı ushın tolıq jetkilikli. Tu'rli fonetikalıq jag'daylardın' sebebinen payda bolatug'ın seslik o'zgerisler jazıwda ayrıqsha tan'balardı menen sa'wlelenbeydi. Tek fonetikalıq traskriptsiyasın bererde g'ana seslerdin' fonetikalıq jag'daylar'g'a baylamslı payda bolg'an seslik o'zgesheliklerin' (allofonlardı) qosımsha diakritikalıq sha'rtli tan'balardı menen belgilew mu'mkin. Sonlıqtan da so'zlerdi fonetikalıq traskriptsiyası arqalı jazıw menen a'dettegi imla qa'deler tiykarındag'ı jazıwımız ortasında a'dewir parq boladı.

§ 32. Grafika

negizin neg abodqil'

Grafika¹ uluwma jazıw degen ma'nide jumsaladı. Bul tu'sinik o'zine jazıwda jumsalatuğ'ın barlıq sha'rtli tan'balardı, sonın' ishinde a'lipbeni (alfavitti) de ja'mlestiredi. Jazıwdag'ı barlıq tan'balardı ha'm olardıń til seslerine qarın-qatnası, o'z-ara u'ylesip, sa'ykeslesip keliwi grafika tarawında so'z etiledi. Qaysınday seslerdin' qanday tan'ba menen belgilenetug'ınlıg'ı, qanday ha'riplerdin' qaysı seslerdi an'latatug'ınlıg'ı yamasa ayırım tan'balardıń tutas bir tu'sinikti bildiretug'ınlıg'ı grafika da so'z boladı.

A'lipbedegi ha'ripler grafikannın' negizin quraydı. Sonın' menen birge grafikada jumsalatuğ'ın ko'p g'ana basqa tan'balardı ushırasadı. Ma'selen, irkilis belgileri, arab ha'm rim tsifrları, formulalar, traskriptsiyalıq tan'balardı ha'm tag'ı basqalar grafikalıq tan'balardı qatarına kiredi.

Ha'zirgi jazıwda usı da'wirge shekemgi jazıwdın' tariyxında toplan'g'an barlıq ta'jiriybelerdin' en' jaqsı u'lgileri jumsaladı. Bul jazıwda ha'r qıylı jazıwdın' tu'rlerine jatatuğ'ın tan'balardı ushıratıw'g'a boladı. Ma'selen, ma'kemelerdin' aldına qıstırıp qoyılatug'ın qıstırmalardag'ı (viveskadag'ı) su'wretler (saattın', ayaq kiyimnin', bas kiyimnin', kitaptın' ha'm t.b.lardın' su'wretleri) piktografiyalıq jazıwdın' belgileri boladı. Al sha'rtli belgiler retinde jumsalatuğ'ın jol qa'deleri tan'balardı (aylanba, on'g'a, sol'g'a, kesesine ha'm t.b. degen mazmundı an'latatug'ın belgiler), quwatlı ku'shke iye elektr togi bar jerge «qa'wiplı» degen mazmundı an'latıw ushın

¹Grafika—grekshe *grapho* - «jazaman» degen ma'nini an'latadı. Sonday-aq grafika termini su'wretlew o'nerinin' bir tu'ri ma'nisinde de jumsaladı.

salınatug'ın quw bas penen su'yektin' su'wreti, meditsinanın' embleması bolg'an jılan ha'm uwlı ıdıs ha'm t.b. lar ideografiyalıq jazıwdın' belgileri bolıp tabıladı. Piktografiyalıq, ideografiyalıq jazıw belgilerine jatatug'ın tan'balar da, sillabografiyalıq jazıw u'lgileri bolg'an я, ю, е, ё sıyaqlı qosarlı sestı (buwındı) an'latıwshı tan'balar da, fonografiyalıq tan'balar da grafikanın' qaramag'ına kiredi. Ha'zirgi du'nya tilerinde fonografiyalıq jazıw en' ken' taralg'an jazıw bolıp, bunda ha'r bir seslik tip--fonema ko'binshe o'zinin' sha'rtlı belgisi, simvolı bolg'an grafikalıq tan'balardına iye boladı.

Ha'r bir xalıq o'zinin' ayrıqsha grafikalıq sistemasına iye bolıwı bermewi mu'mkin. Bir topar xalıqlar ayırım o'zgerisleri menen bir grafikalıq sistemanı qabil etip, sonnan jazıwda paydalana beredi. Solay etip bir qatar tiller basqa tillerde jumсалatug'ın grafikalıq sistemanı o'zine qabil etip aladı. Basqa tildin' grafikalıq sisteması qabil etilgende grafikalıq sistema menen qabil alıwshı tildin' seslik sisteması ortasında ko'plegen sa'ykesliklerdin' bolmawı mu'mkin. Basqa tildin' grafikalıq sisteması qabilawshı tildin' o'zine ta'n o'zgesheligine baylanıslı bolg'an geypara seslerdi bildiriw ushın jan'adan qosımsha ha'ripler alıw kerek yamasa a'lipbede bar bolg'an ha'riplerge qosımsha belgi qoyıw arqalı sa'ykes kelmewshilikti saplastırıw za'ru'r. Sonda g'ana tildin' seslik quramı jan'adan qabil etilgen grafika arqalı tolıq sa'wleleniwi mu'mkin. Qaraqalpaq tilinin' orıs grafikasın qabil etiwı bug'an ayqın misal bolıwı aladı. Ma'selen, orıs grafikasında joq dawıslı ə, ʏ ha'riplerinin' qosımsha jan'adan alınıwı qaraqalpaq tilindegi sonday sa'ykes seslerdin' (a', u') bolıwına baylanıslı, orıs grafikasındag'ı к, г, ʏ, х, һ, о ha'riplerine qosımsha (diakritikalıq) belgilerdi qosıw arqalı rus tilinde jumсалmaytug'ın, al qaraqalpaq tilinde bar bolg'an к, ғ, ʏ, х, һ, ө sesleri an'latıladı. Solay etip, orıs grafikası tiykarında qaraqalpaq tilingin' ayrıqsha grafikalıq sisteması du'zilgen edi.

Grafikalıq qa'deler boyınsha jazıwda tildin' ha'zirgi seslik jag'dayı g'ana esapqa alınıwı kerek. Bunda jazıwdag'ı tariyxıy etimologiyalıq, morfologiyalıq prinsipler esapqa alınbaydı. Sonlıqtan da tek grafikalıq qa'delerdi jaqsı bilgen menen, a'lipbeni bilgen menen so'zlerdi imlası (orfografiya) boyınsha durıs jazıw mu'mkin emes. Grafikalıq jaqtan ha'zirgi qaraqalpaq tilinde *g'arg'a*, *g'arri*, *sali*, *samal* tu'rinde jazılıwı da, *qarg'a*, *qarri*, *shali*, *shamal* bolıp jazılıwı da (ekewi de) durıs bolıp sanaladı. So'ylew tilinde olardin' ha'mmesi de ushurasadı. Al imlası jag'ınan olardin' birewinin' (a'welgilerinin') alınıwı qatan' talap qılınadı.

Solay etip grafikalıq qa'deler menen birge imla qa'deleri de boladı. İmла grafikalıq jazıwda en' durıs dep tabılğ'an jazılıwdın' bir tu'rın qabil etip aladı ha'm ot'endi grafikalıq emes, al imla qa'delerine sa'ykes durıs dep sanaladı. İmла jazıwdag'ı grafikalıq qurallardı jolğ'a salıp, nızamlı halğ'a a'kelip, olardı tastıyıqlaydı.

Juwmaqlap aytqanda, grafika, bir jag'nan jazıwda jumsalatuǵ'ın barlıq tan'balardı jo'ninde mag'luwmat berse, ekinshi jag'nan, tildin' seslik sistemasının' a'lipbedegi tan'balarg'a qatnasın u'yretedi.

§ 33. A'lipbe

Jazıwda jumsalatuǵ'ın tan'balardı og'ada ko'p tu'rli bolatuǵ'ınlıǵ'ın o'tken temadan ko'rdik. Sonın' ishinde jazıwdın' iske asıwı ushın en' za'ru'rli bolǵ'an jazıw quralları (inventarları) fonografiyalıq a'lipbedegi tan'balardı bolıp sanaladı. Jazıwda jumsalatuǵ'ın barlıq ha'riplerdin' qabil etilgen qatan' ta'rtip penen izbe-iz jaylastırılıwı a'lipbe¹ dep ataladı. Geyde onı alfavit², azbuka³ terminini menen de ataydı.

Alfavittegi ha'riplerdin' belgili bir qatan' ta'rtip boyınsha izbe-iz jaylastırılıwı talap etiledi. Bul izbe-izliktin' turaqlı tu'rde mudamı saqlanıwı turmısta a'meliy jaqtan u'lken a'hmiyetke iye boladı. Ha'r qıylı so'zlikler du'zgende, dizimler jazǵ'anda (kitapxanadag'ı kataloglar, ha'r qıylı dizimleri, ha'm t.b.) ha'riplerdin' a'lipbedegi ornı ta'rtibinin' qatan' saqlanıwı jazılıwı olardan paydalanıwı jen'illestiredi.

Jazıwdın' tariyxında ha'm jazıw ta'jiriybesinde ken'nen taralǵ'an a'lipbeler fonografiyalıq a'lipbeler bolıp sanaladı. Olar finikiy, aramey, grek, latin, slavyan a'lipbeleri bolıp tabıladı. Ol a'lipbelerge ayırım o'zgerisler kirgiziliw arqalı ko'p sanlı du'nya tillerinde paydalanıp kelmekte. Joqarıda ko'rsteilgen a'lipbeler fonografiyalıq a'lipbeler bolǵ'anı menen tilde neshe fonema bolsa, sonsha ha'rip penen tan'balana bermeydi. Tildin' fonemalıq quramı menen a'lipbedegi ha'riplerdin' quramı ten'be-ten' kele beriwı sha'rt emes. Bunday «taza» (ideal) a'lipbenin' bolıwı da mu'mkin emes. Sebebi a'lipbenin' o'zi tariyxıy da'wirler dawamında o'mir su'rip'kiyatırǵ'an da'sa'wirler tiykarında qa'liplesedi. Bug'an misal retinde roman-german tillerinde qabil etilgen latin a'lipbesin, tu'rkiy tilleri ushın qabil etilgen slavyan, latin a'lipbelerin ko'rsetiwge boladı. Latin tilinin' leksikalıq, grammatikalıq qurılısına sayma-say keletuǵ'ın 24 ha'ripten (keyinirek 26 ha'ripke jetkerilgen) turatuǵ'ın latin a'lipbesi fonemalıq quramında 40 qa shamalas fonemaları bar jan'a Evropa xalıqlarının' tillerine sa'ykes kelmedi. Sonlıqtan da qabil alıp atırǵ'an tilge tuwra kelmeytuǵ'ın ayırım latin a'lipbesindegi kemisliklerdi tolıqtırıw maqsetinde, birinshiden, latin ha'riplerine qosımsha ko'mekshi tan'balardı qosılǵ'an. Bug'an misal retinde

¹A'lipbe. Arab jazıwında a ha'ribi «a'lip», b ha'ribi «be» dep ataladı. Usınnan «a'lipbe» ataması kelip shıqqan.

²Alfavit. Grek jazıwında a ha'ribi «alfa», v ha'ribi «vita» dep ataladı. Usınnan «alfavit» ataması qa'liplesken.

³Azbuka. Eski slavyan jazıwında o'z aldına kelgende a ha'ribi «az» b ha'ribi «buki» dep atalǵ'an. Usınnan «azbuka» ataması qa'liplesken.

shex a'lipbesinde ayırım ha'riplerdin' u'stine (č, š, ž), rumın a'lipbesinde ayırım ha'riplerdin' astına (ț, ș), polyak a'lipbesinde ayırım ha'riplerdin' ortasına (t) qosımsha belgilerdin' qoyılıwın ko'rsetiwge boladı. Ekinshiden, latin a'lipbesindegi ha'riplerge qosımsha jan'a ha'ripler qabil etilgen. U'shinshiden, bir sestı an'latıw ushın a'lipbedegi eki, u'sh ha'riptin' dizbegi (nemets alfavitinde sh- x, ssh - sh) qollanılǵan¹.

Latin a'lipbesin paydalanıwshı tillerde birdey fonema ha'r tu'rli ha'ripler menen de tan'balanadı².

Fonema \ Ha'rip	Frantsuzsha	Nemisse	İnglizshe
s	[c], [ɜ]	[c], [ɜ], [ʃ]	[c], [ɜ], [ʃ], [ʒ]
c	[c], [k]	[k]	[c], [k]
v	[b]	[f], [b]	[b]
ch	[ʃ]	[x], [k]	[ç]
sh	—	—	[ʃ] [çk]

Orıs tilinin' fonetikalıq qurılısına sa'ykes keletug'ın 33 ha'ripten quralǵ'an orıs a'lipbesi qaraqalpaq tiline qabil etilgende, birinshiden, orıs a'lipbesinde bar ha'riplerge qosımsha qaraqalpaq tilinin' o'zgesheligine baylanısh seslerdi an'latıw maqsetinde jan'a ha'ripler-γ,ə (son'gısı orıs grafikasında bar e tan'basının' awdarıp qoyılıwı arqalı jasalg'an jan'a ha'rip) qosa qabil etilgen. Ekinshiden, qaraqalpaq tilinin' o'zgesheligine baylanısh seslerdi bildiriw ushın orıs a'lipbesindegi k, r, x, n, o, y ha'riplerine qosımsha belgiler qosılıp, na'tiyjede jan'a ha'ripler k, f, x, n, o, y jasaladı. Sonday-aq 1960-jıllarg'a shekem qaraqalpaq a'lipbesinde bir sestı (n' sesin) an'latıw ushın eki tan'badan turatug'ın ha'rip nr jumalg'an edi. Kerisinshe, eki-u'sh sestı bildiriw ushın jeke bir ha'rip te jumaladı: я-ya, e-ye, o-wo, o-wo', ē-yo, ю-yuw yamasa yu. Orıs a'lipbesinde sestı an'latpaytug'ın ha'ripler-jin'ishkertiw (ь) ha'm ayırıw (ъ) belgileri qollanıldı. Al irkilis belgileri, o'tkerme, pa't belgileri a'lipbede berilmeydi. A'lipbe ha'riplerdin' baspa, qol jazba tu'rlerinin' bolwı jazıwdı qolayhraq etiw ushın za'ru'rli boladı. Al bas ha'm kishi ha'riplerdin' jumalawı jan'a ga'ptin' baslanıwın ja'ne menshiklik ha'm g'alabalıq atlıqlardın' ayırmashılıǵın an'latıw menen baylanısh boladı. Abadan-menshiklik atlıq, abadan-g'alabalıq atlıq. Bir qatar tu'rkiy xalıqları, sonın' ishinde qaraqalpaq xalqı da, 20-jıllarg'a shekem arab grafikası tiykarında du'zilgen o'zlerinin' a'lipbelerine iye bolsa, 20-

¹A.A.Реформатский. Введение в языкознание. 368-бет

²Sonda. 369 -бет.

jillardın' aqırınan baslap, ol xalıqlar massalıq tu'rde latin grafikasın qabil etip aldı. Arab grafikasının' ko'plegen kemshilikleri boldı. Tildin' ayırım o'zinshelik o'zgesheliklerine baylanış seslerin an'latatug'ın arnawlı ha'ripler jetispedi, bir sestin' so'z basında, ortasında, aqırında ha'r qıylı tan'balı menen bildiriliwi jazıwdı u'yreniwdi qıynlastırdı. Sonlıqtan da o'tken a'sirdin' 20-jıllarının' aqırınan baslap bir qatar tu'rkiy xalıqlar latin jazıwın qabil etip alg'an edi. Tu'rkiy xalıqlar latin jazıwınan da uzaq paydalanadı. 1940-jıllarg'a kelgende tu'rklardan basqa bir qansha tu'rkiy xalıqlar onı a'lipbesin qabil etip aldı. Al tu'rkları 1928-jıldan berli latin a'lipbesin qollanadı. Ha'r bir tilde jan'a a'lipbe du'ziwde o'zlerinin' til o'zgeshelikleri esapqa alındı. Tu'rkiy tilles bir qatar xalıqlar Awqam tarqawı menen, o'z g'a'rezsizligine erisiwden-aq jan'a latinlastırılǵ'an a'lipbege qayıtıp o'tti. O'zbek tilinde 1993-jılı, qaraqalpaq tilinde 1994-jılı latin a'lipbesi tiykarındag'ı jan'a a'lipbe qabil etildi.

§ 34. Ayırım eski a'lipbeler tariyxı

A'lipbenin' payda bolıwı a'yyemgi da'wirde gu'llengen o'z ma'deniyatlarına iye bolǵ'an Egipet, Finikiya, Gretsiya sıyaqlı a'yyemgi ma'mleketlerge barıp tireledi. Konsonantlıq-seslik jazıw bizin' eramızdan buring'ı eki mın'ınshı jıllardıń ekinshi yarımına, al vokalizatsiyalasqan seslik-jazıw bizin' eramızdan buring'ı bir mın'ınshı jıllardıń basına tuwra keledi¹. Al a'yyemgi buwın jazıwı bizin' eramızdan buring'ı u'sh mın'ınshı jılları ha'zirgi Irak territoriyasındag'ı Shumerde payda bolǵ'an. Shumerler payda etken Klinopis jazıwınan vavilonlılar menen assiriyalılar paydalang'an².

En' a'yyemgi jazıwlardın' biri eski egipet jazıwı bolıp, onda ieroglifler menen tan'balang'an 26 dawıssız ha'rip bolǵ'an.

Finikiy a'lipbesi dawıssızlardı an'latatug'ın 22 tan'badan ibarat bolıp, olar o'zlerinin' a'piwayılıǵ'ı menen ko'zge tu'sedi. A'lipbedegi ha'r bir ha'riptin' o'zinin' atı bolıp, ol atama belgili bir ma'nisti bildirip turadı. Misalı, a sesin bildiretug'ın 1 ha'ribi «alef» dep atalıp, ol so'z «o'giz» degen ma'nisti bildiredi. Ol ses tamaqta jarılıw payda etiliwi arqalı jasaladı; b sesin bildiretug'ın 9 ha'ribi - «bet» dep atalıp, ol so'zdin' ma'nisi «jay» degendi an'latadı; d sesin bildiretug'ın 1 ha'ribi «gimel» dep atalıp, onun' ma'nisi «tu'ye» so'zi boladı³.

Aramey jazıwının' tiykarında evrey, siriyalı, iran, arab jazıwları payda bolǵ'an. Bulardıń ishinde iran jazıwı (geyde bunı pexleviy jazıwı dep te ataydı) tiykarında

¹ В.И.Кодухов. Введение в языковедение. М., 1979, 165-бет.

² Sonda. 164-бет.

³ Sonda. 166-бет.

uyg'ir, manshjur, mongol, buryat a'lipbeleri qa'liplesken. VII a'sirde arablardin' jawlap ahwshu'iq siyasaki na'tiyjesinde shig'ista arab jaziwı ken'nen taradı. Basqa a'lipbelerdin' ornına endi arab a'lipbesi jumsala basladı.

Arab jaziwı tiykarman konsonantlıq a'lipbege iye bolıp, onda dawıssızlar g'ana ayrıqsha ha'ripler menen belgilendi, al dawıshılardı an'latıw ushın qosımsha diakritikalıq tan'ba jumsaladı. Arab jaziwı on'nan solg'a qaray jazıladı. Arab a'lipbesinde 28 tan'ba bolıp, olardin' ha'r biri to'rt tu'rli formada jazıladı: o'z aldına dara turg'anda, so'zdin' basında, ortasında, aqırında turg'anda ayrıqsha basqa-basqa tan'balı menen belgilenedi. Arab a'lipbesin o'zlestiriwdin' qiyınshılıg'ı da, mine, usında.

Grek a'lipbesi da'slep konsonantlıq a'lipbe bolg'an. Al bizin' eramızdan burıng'ı VIII-VII a'sirlerge kelgende vokallıq-seslik a'lipbege o'tken. 403-jılı (bizin' eramızdan burın) Afinada klassikalıq grek a'lipbesi qabil etilip, onin' quramında 17 dawıssız, 7 dawıshı sestı an'latatug'm 24 ha'rip boldı. egiptililer ha'm finikiyliler on'nan solg'a qaray jazatug'm boldı. Bunday bolıp jazıwdın' bag'ıtı o'zgeriw menen ha'riplerdin' de teris awdarıhwın ko'riwge boladı. Misalı: (*gimel*), *lu (men) - m (myu), yu (rosh) - r (ro)* ha'm t.b. Bular (g, m, r) jazıwdın' soldan on'g'a qaray jazıwı menen baylanış kelip shıqqan. Grek a'lipbesi basqa xalıqlardin' a'lipbelerinin' payda bolıwına tiykar bolıp xızmet atqarg'an. Ma'selen, latin a'lipbesinin', sonday-aq, slavyan, arman, gruzin a'lipbelerinin' du'ziliwinde grek a'lipbesinin' ta'siri boldı. Grek a'lipbesinin' bir qansha elementleri ayırım o'zgerisler menen qabil etildi.

Latin a'lipbesinin' watam a'yyemgi Rim qalası boldı. Rimliler latinlar dep ataladı. Klassikalıq latin a'lipbesi 23 ha'ripten turadı. Bul a'lipbeden tek rimliler (latinlar) g'ana paydalanıp qoymastan, latin a'lipbesi basqa xalıqlarğa da en jayg'an. A'sirese XIV a'sirge kelgende qag'azdin' payda bolıwı ha'm kitap basıw islerinin' kelip shıg'ıwı menen latin jazıwınin' ken' taralg'anlıg'ı ma'lim. Ha'zir du'nya xalıqlarında latin jazıwı tiykarında 70 ten aslam a'lipbeni sanawg'a boladı.

↓ Eski slavyan a'lipbesi usı a'lipbenin' do'retiwshisinin' atı menen kirillitsa dep te ataladı. Slavyan a'lipbesinin' avtorları ag'ayinli Kirill ha'm Mefodiyler Vizantiya ma'mleketinde tuwılıp o'sken bolgarlar (makedoniyalılar) bolıp, olar da'slepki slavyan azbukasını islep shıqtı. Sonday-aq, olar diniy kitaplardı xalıqqa tu'sinikli bolg'an slavyan tiline awdandı shıqtı. VII-VIII a'sirlerdegi Vizantiyada jumsalıp atırg'an grek a'lipbesin do'retiwshilik penen qayta islew na'tiyjesinde slavyan a'lipbesi jaratıldı.

Kirillitsa qubla ha'm shıg'ıs slavyan xalıqları arasında ken'nen taraldı. Rossiyada orıs a'lipbesi Petr I tusında 1708-jılı reformalastırıldı. Sonday-aq, 1918-jılı orıs a'lipbesine ayırım o'zgerisler kirgizildi. Orıs a'lipbesi son'g'ı u'sh a'sir dawamında eki ret ayırım o'zgerislerge ushırag'an halda ha'zir de jumsalmaqta.

§ 35. İmla

İmla ilimiy a' debiyatlarda orfografiya¹ dep atalıp, ol ma'ni an'latırwshı birliklerdin', ba'riinen de burın morfemalardın' ha'm so'zlerdin', sonday-aq so'z dizbegi menen ga'plerdin' jazılıw qa'delerinin' jıynag'ı dep anıqlama beriledi.² Shınında da imla so'ylewde jımsalatug'ın dawıshı ha'm dawıssız seslerdin', tu'bir ha'm affikslerdin', ko'mekshi ha'm qospa so'zlerdin' birgelki durıs jazılıwı haqqındag'ı, o'tkerme ha'm bas ha'riplerdin' durıs qollanıwı haqqındag'ı qag'ıydalardın' jıynag'ı bolıp sanaladı.

Solay etip imlada tek ha'riplerdin' durıs jazılıwı g'ana emes, sonın' menen birge so'zlerdin' qosılıp ya bo'lek jazılıwı, defis penen jazılıwı, so'zlerdin' qısqartılıp jazılıwı, jazıwda irkilis belgilerinin' qollanıw normaları sıyaqlı ko'plegen ma'seeler so'z etiledi.

So'zlerdi durıs jazıwda olardın' ayılıwı esapqa alınıp g'ana qoymastan, sonın' menen birge, basqa da ayırım jag'daylar ko'zde tutıladı. Atap aytqanda, so'zlerdin', so'z dizbeklerinin' grafikalıq qa'deler tiykarında ayılıwında bolıp jazıla bermewi olardın' (so'z ha'm so'z dizbeklerinin') tildegi rawajlanıw tariyxına, jazıwdın' printsiplerine, qullası, imla qa'delerine baylanışı boladı.

İmla norması tiykarında g'ana ha'mıne bir qıylı sawatlı jazıw'g'a erisiwi mu'mkin. İmla normasın qatan' saqlaw tildin' fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq normaların saqlaw menen barabar boladı. So'ylewde sesler durıs ayılmasa, so'zler durıs tan'lanıp jımsalmasa, grammatikalıq formalar ornılı paydalanılmasa, onday so'ylewdi tu'siniw qıyın bolatug'ını sıyaqlı sawatsız jazıl'g'an xattı da oqırw ha'm onı tu'siniw qıyın.

İmlanın' ko'pshilik qa'deleri grafikalıq qa'deler menen sa'ykes keledi. İmla qa'deleri grafikalıq qa'delerge tiykarlanadı. Sebebi barlıq fonografiyalıq jazıwda tildin' ma'nili birlikleri olardın' ayılıwı (sesleniwi) tiykarında jazıladı. Grafikalıq qa'deler tiykarında birden-bir durıs jazıl'g'an so'z imlası jag'man da durıs jazıl'g'an bolıp sanaladı. A'sirese, ayılıwı menen jazılıwında pariq bolmaytug'ın so'zlerdin' jazılıwında grafikalıq ha'm imla qa'deleri birdey da'rejede boladı. Degen menen, tek grafikalıq qa'deler tiykarında so'zlerdi imlası jag'man durıs jazıw'g'a erisiw mu'mkin emes. Grafikalıq qa'deler boyınsha jazıwda bir neshe variantlar bolıwı mu'mkin. Al imla qa'deleri tiykarında tek birewin (durısın) jazıw normasına sa'ykes dep qabil aladı da, qalg'anların qa'te dep jazıwdan shıg'arıp taslaydı. Usı arqalı bir qıylı sawatlı jazıw'g'a erisiwge boladı. Ma'selen, orıs tilinin' qa'deleri tiykarında [a] foneması pa'tsiz buwında birde a ha'ribi menen (*сапог, разбить*), birde o

¹Orfografiya — grekshe orphos- «durıs» ha'm grapho - «jazaman» degendi bildiredi

² Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 306-bei.

ha'ribi menen (*водить, колени, отрез*) jaziladi¹. Sonday-aq, qaraqalpaq jazıwında orfografiyalıq jaqtan *salı, samal, salg'am, nag'ıs, g'az, g'arg'a, g'arı, Xalqabat* tu'rında jazılǵanı durıs. *Al, shalı, shamal, shalg'am, nag'ısh, qaz, qarg'a, g'arı, Xalqabat* tu'rında jazılıwı nadurıs dep sanaladı.

Usınday jazıwda qabatlasıp keletug'ın so'zlerdin' qaysısın imlası jag'ınan durıs dep esaplaw kerekligin anaw ya mınaw imla o'lishemleri (printsipi)tiykarında sheshiw mu'mkin.

Fonetikalıq o'lishem (printsip)grafikag'a ha'm imlag'a su'yenedi. So'zler ko'binshe qalay esitilse, solay jaziladi. Fonetikalıq o'lishemnin' o'zi usıg'an - «esitiliwine qaray jazılıwı» degen o'lishemge (printsipke) tiykarlanadı. Ma'selen, *tor, bas, qala, tan'la, basqaldaq, qalpaq, qarman, tarnaw* ha'm t.b. so'zler grafikalıq tan'balı menen ayılıwına qaray jazılıp tur. Kektirilgen so'zler fonetikalıq jaqtan da, fonematikalıq jaqtan da sa'ykeslesip tur. Olarda ha'r bir ha'rip sa'ykes bir fonemam an'latıp tur. Normadan shetlewshulik hesh sezilmeydi. Sonlıqtan joqarıdag'ı so'zlerdin' jazılıwın fonetikalıq o'lishem tiykarında jazılǵan dew menen birge fonematikalıq o'lishemge tiykarlanıp jazılǵan dese de boladı. Sonday-aq, fonemalardıń ha'r tu'rli ren'klerinín' ayrıqsha ha'ripler menen tan'balanbay, ren'klerin' ha'mmesi ushın bir ha'riptin' alınıwı fonetikalıq emes, al fonematikalıq o'lishem tiykarında boladı. Mısalı, *kanal, balalar* so'zlerindeki a fonemasının' ren'kleri belgili da'rejede ha'r tu'rli bolıp ayıladı (a, a^d). Biraq olar bir tan'ba menen (a ha'ribi menen) belgilenedi: *tas, tes, tus, tu's* so'zlerinde t foneması to'rt tu'rli ren'klerde ayılǵanı menen olar bir tan'ba menen (t ha'ribi menen) belgilenedi.

Morfologiyalıq o'lishem, a'lbette, fonetikalıq o'lishemge qarama-qarsı qoyıladı. Fonetikalıq o'lishem boyınsha so'zler esitiliwine qaray jazılatug'ın bolsa, morfologiyalıq o'lishem boyınsha esitiliwine qaray emes, al so'zdin' tu'birinin' ha'm qosımtalardıń da'slepki pu'tinliginin' saqlanıp jazılıwı ko'zde tutıladı. Morfologiyalıq o'lishemdi a'debiyatlarda «etimologiyalıq-morfologiyalıq», «morfematikalıq» o'lishem dep te ataydı. Morfologiyalıq o'lishem a'sirese seslerdin' almasıwın jazıwda esapqa almawdan ko'rinedi. Basqasha aytqanda, morfologiyalıq o'lishem boyınsha seslerdin' almasıwı jazıwda sa'wlelenbeydi. Bul o'lishem orıs tilinin' imlasında baslı orındı iyeleydi. Mısalı, orıs tilinde *вода* so'zinin' o menen jazılıwı *вод* so'zine baylanıshı; *вод* so'zinin' d arqalı jazılıwı *вода, водный* so'zinin' bolıwına baylanıshı. Bolmasa *вода* so'zinde [o] foneması joq; bul jerde pa'tli buwındag'ı (*вод* so'zindeki) [o] foneması pa'tsiz buwında (*вода* so'zinde) [a] fonemasına almasadı. Solay etip ol so'zdin' fonematikalıq

¹Sonda, 259-bet. Sankt-Peterburg fonologiyalıq mektebi wa'killeri bul misallardag'ı ol eki dawıshnı (o,a) eki tu'rli fonema dep, al Moskva fonologiyalıq mektebi wa'killeri olardı bir fonemamın' (a) fonemasınun' variantları dep esaplaydı.

transkripsiyası-[bada]. Biraq bunday seslerdin' almasıwı (o-a) jazıwda esapqa alınbaydı. Sonday-aq, *ВОД* so'zinde [d] foneması joq. So'zdin' aqırında oris tilinde u'nli jabısnı'qılar jumsalmaydı, al mudamı u'nsizler menen almasadı. Bul so'zde [d] foneması [t] menen orın almasqan. Al, *вода* so'zinde [d] foneması bolg'anlıqtan jazıwda *ВОД* so'zinin' aqırındag'ı [t] foneması d ha'ribi menen jazıladı. Seslerdin' almasıwının' esapqa alımbaw faktleri ha'm usı tiykarda morfologiyalıq o'lsheemnın' iske asıwı oris tili menen birlikte bolgar, polyak, shex, nemis ha'm t.b. ko'p g'ana tillerdin' imlasına ta'n jag'day bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilinde morfologiyalıq o'lsheem tu'bir ha'm qosımtalardıń pu'tinliginin' saqlanıp jazılıwınan ko'rinedi. Misalı, *bashshı, qoshshı, tu'n'gi, isembedi* bolıp ayttılatug'ın so'zler jazıwda *bashshı, qosshı, tu'ngi, isembedi* tu'rinde tu'birleri saqlanıp jazıladı.

Tariyxıy o'lshemdi (printsipti) geyde «etimologiyalıq», «traditsiyalıq», «konservativlik» o'lsheem degen terminler menen de ataydı. Ha'zirgi tilge sa'ykeslespewin fonetikalıq jaqtan da, morfologiyalıq jaqtan da da'lillewge bolmaytug'ın jazıwda burınnan a'detke aylanıp ketiwi tiykarında jazılıwı tariyxılıq printsip bolıp sanaladı. Bug'an misal etip oris tilindegi *МОЛОКО, КОРОВА* so'zlerinin' birinshi buwınlarındag'ı o ha'ribinin' jazılıwın ko'rsetiwge boladı¹. Bul so'zlerde a arqalı aytlıg'an seslerdi o ha'ribi menen an'latıwdı (*корова-корова, молоко-молоко*) fonetikalıq o'lsheem menen de, morfologiyalıq o'lsheem menen de tu'sndiriwge bolmaydı. Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi *samal-shamal, salı-shalı* tipindegi parallel jumsalatuğ'ın so'zlerdin' aldın'g'ılarınin' (*samal, salı*) jazıwda a'debiy norma retinde qabıl alınıp, imlası jag'ınan omı durıs dep tastıyıqlaw da'stu'rge aylang'an. Biraq, ol so'zlerdin' jazılıwında fonetikalıq o'lsheemge de, morfologiyalıq o'lsheemlerge de tiykarlanılug'an emes.

Differentsiatsiyalaw o'lsheimi (printsipi) geyde «simvolikalıq», «ierogliflik» o'lsheem dep te aytiladı. Bul o'lsheem boyınsha jazıwda omonimlerdin' ha'r bir komponentine qosımsha ta'n'ba belgilewdi ko'zde tutadı. Bug'an misal retinde 1918-jilg'a shekem jumsalıg'an eski oris imlası boyınsha *миръ* (paraxatshılıq ma'nisinde) menen *миръ* (du'nya ma'nisinde) omonim so'zlerinin' ha'r u'rli bolıp jazılıwın ko'rsetiwge boladı. Frantsuz tilindegi minaday omonimlerdin' jazılıwı da differentsiatsiyalaw o'lsheimine jatadı: *la* (artıkl) ha'm *la* (anda); ispan tilinin' imlasında: *di* (ayt), *di* (berdim); bolgor tili imlası boyınsha *i* (ha'm) ha'm *y* (*oni-j.rod*) omonimleri de usınday.² Oris tilindegi *мука - му'ка, замо к-за мок* so'zlerinin' pa'ı belgisinin' qoyılıwı arqalı ayırılıwı da differentsiatsiyalaw printsipine kiredi.

¹ Sonda, 261-bet.

² Sonda, 260-bet

Du'nya tillerinde en' ken' taralg'an jazıwlar qatarına kiretug'in fonografıyalıq jazıwların' ko'pshiliginde tiykarg'ı imla o'lishemleri bolıp fonetikalıq ha'm morfologıyalıq o'lishemler sanaladı. Sonın' menen birge, geypara tillerдин' imlasında tariyxıy (etimologıyalıq) o'lishem jetekshi ornı tutıwı mu'mkin. A'sirese, jazıw da'stu'ri erteden baslanatug'in xalıqlarдин' imlasında tariyxıy o'lishem basımıraq boladı. Bug'an misal retinde ingliz tilinin' imlasın ko'rsetiwge boladı.

§ 36. Transkriptsiya

A'dettegi grafikalıq jazıwda imla qa'deleri tiykarında a'lipbedegi ha'riplerden paydalanıwdın' o'zi tolıq jetkilikli. Tildin' barlıq seslik o'zgesheliklerin a'lipbedegi ha'ripler menen tolıq an'latıp shıg'ıw mu'mkin emes. Jazıwda onın' za'ru'rliğı de joq. Biraq ayırım jag'daylarda belgili bir maqsetler ushın so'z ha'm frazalar da'l ayılıwı ha'm esitiliwı boyınsha jazılıwı, qullası, «elespesiz» seslik qubılıslardı da jazıwda ko'rsetiw za'ru'r boladı. Oндаy seslik qubılıslardı a'lipbedegi ha'ripler menen a'dettegi jag'dayda an'latıw mu'mkin bolmaydı. So'ylew tilindegi so'zlerдин' jazılıwına qosımsha «elespesiz» seslik o'zgesheliklerdi xatqa tu'siriw, a'sirese, lingvistikalıq (fonetikalıq) ma'selelerdi sheshiw ushın kerek'i. Sol ushır a'dette grafikalıq a'lipbeden tisqari til iliminde fonetikalıq transkriptsiya¹ qollanıladı. Oндаg'ı tan'balardın' sistemasın fonetikalıq a'lipbe (alfavit) dep ataydı. Grafikalıq jazıwdan transkriptsiyalıq jazıwdın' ayırması— bunda (transkriptsiyalawda) sesler qalay esitilse, mu'mkin bolg'anınsha solay xatqa tu'siriledi. Grafikalıq jazıwda bir ha'rip bir neshe fonemanı bildiriw ushın yamasa, kersinshe ha'r tu'rli ha'ripler bir fonemanı an'latıw ushın jumsala beriwi mu'mkin. Misalı, orıs tilinde я ha'ribi birde eki fonemanı j ha'm a fonemaların an'latıw ushın, birde a fonemasın ha'm og'an qosımsha aldında kelgen dawıssızdın' jumsaq fonema ekenligin an'latıw ushın jumsaladı. Ё ha'ribi haqqında da usınday dewge boladı. Salıstırıp qaran'ız: яма-[jama], вяз-[v az], зовѣт-[zavjot], лѣт-[l'ot] ha'm t.b. Transkriptsiyalıq jazıwda ol qadag'an etiledi. Bunda qatan' tu'rde ha'r bir tan'ba o'zine sa'ykes bir sestı an'latıwı, ha'r bir ses belgili bir tan'ba menen belgileniwı talap etiledi. Transkriptsiyalıq jazıw arqalı tillik birliklerдин' fonemalıq quramın anıq biliwge boladı. Bir fonemanın' tu'rli fonetikalıq jag'daylarg'a baylanıslı belgili da'rejede ha'r tu'rli bolıp ayılıwın da transkriptsiya arqalı jazıwda sa'wlelendiriw mu'mkin.

Transkriptsiya eki tu'rli boladı. Birewin fonematikalıq yamasa fonologıyalıq transkriptsiya dep, ekinshsin fonetikalıq transkriptsiya dep

¹ Transkriptsiya - latinsha transsripsia - «ko'shirip jazıw» degendi bildiredi.

ataydı. Buların' da'slepkisi fonema tu'sinigi menen, al son'g'ısı renk (ottenok) tu'sinigi menen baylanış boladı.

Fonematikalıq transkripsiya boyınsha fonemanın' barlıq ren'kleri (ottenokları, allofonları) bir tan'ba menen belgilenedi. Ha'r bir tilde qansha fonema bolsa, og'an sa'ykes sonsha transkripsiyalıq tan'ba bolıwı tiyis. Transkripsiyanın' bul tu'ri so'z yamasa frazanın' fonemalıq quramın anıq ko'rsetip turadı. Tildin' fonemalıq quramın anıqlawda ha'm onın' fonemalıq sistemasın u'yreniwde fonematikalıq transkripsiyadan paydalanıladı. A'dettegi jazıwdan da ko'binshe so'zlerdin' fonemalıq quramı bilinip turadı. Mısali, *tana, qala, sina, tart*, ha'm t.b. Bul so'zlerdin' ha'r biri 4 fonemadan turatug'ınılg'ı, jazıl'g'an ha'r bir ha'riptin' sa'ykes bir fonemanı an'lata-tug'ınılg'ı ma'lim.

Bul so'zlerdin' imlası menen transkripsiyasının' ten'dey ekenin olardı fonematikalıq transkripsiyasınan da ko'riwge boladı: /*tana*/, /*qala*/, /*sina*/, /*tart*/. Sonın' menen birge imlası menen fonematikalıq transkripsiyası sa'ykes kelmeytug'ın da so'zler ko'plep ushırasadı. Bul imla o'lishemlerine baylanış boladı. («İmla» temasın qaran'ız). Mısali, *ек /jek /, оқ /woq /, о's/wo's/*. Bul so'zlerde e, o, o' ha'riplerinin' ha'r biri eki fonemanı bildiredi. Bunday qubılıslar oris tilinin' grafikasında ko'plep ushırasadı. Mısali: *егерь/yeget /, Егор/regor /, ездить/yezdit /, люди /lyudi /, ёлка/ yolka /, мёл /myol /, звёзды /zvyozdi /, ядро/yadro /, язык/yazik /, юбка/ yurka /, юрта/yurta /*. Bul so'zlerde de я, ю, е, ё ha'ripleri eki fonemanın' dizbegin an'latıw ushın jumalg'an. Sonday-aq, *вода, молоко, горизонт, горох, полотёп* sıyaqlı so'zlerdegi o ha'ribi mudamı o fonemasın bildirip turg'an joq. Al pa'tsiz buwınlarda kelgende ol [a]fonemasın an'latadı. Olardı fonematikalıq transkripsiyası mınaday: [*vada*], [*malako*], [*garizont*], [*palat' or*], [*gazox*].

Fonetikalıq (allofonikalıq) transkripsiya boyınsha fonemanın' ha'r tu'rli fonetikalıq jag'daylarg'a baylanış belgili da'rejede ha'r tu'rli bolıp ayılıwı esapqa alınadı. Fonemanın' ren'kleri (allofonları) qosımsha tan'balıq qosıw arqalı tan'balanadı. Mısali: *tas/tas /, tis/t' is' /, tus/t' us' /, tu's / t' ° u' ° s' ° /* so'zlerindeki t /t/ ha'm s/s/ dawıssızları qon'silas dawıslı fonemaların' in'g'ayına qaray birde juwan /t/, /s/ tu'rinde, birde jin'ishke /t' /, /s' / tu'rinde, birde erinlik /t' ° /, /s' ° / tu'rinde, birde erinlik ha'm jin'ishke /t' ° /, /s' ° / tu'rinde aytiladı.;

Fonetikalıq transkripsiyada jumalatug'ın diakritikalıq (qosımsha) tan'balıq tablitsada berildi.¹

Tablitsa M. İ. Matushevshin' «Введение в общую фонетику» kitabınan alındı.

Solay etip seslerdi artikulyatsiyaliq ha'm akustikalıq aspekttkke qarap olardin' ren'klerin beretug'm bolsaq, onda fonetikalıq transkripsiyadan paydalanamız. Al seslerdin' ma'ni ayırıwshı belgilerine diqqat awdarıp, sol arqalı belgili bir tildin' fonemalıq quramı haqqında pikir ju'rgizetug'm bolsaq, fonematikalıq (fonologiyalıq) transkripsiyadan paydalanamız. Fonetikalıq transkripsiya mu'yeshli tik (kvadrat) skobka menen, al fonematikalıq transkripsiya jatiq skobka menen jazıladı. Misali: *суд, растер, рок, потолок, ловкий, лук, ворота* so'zleri fonetikalıq ha'm fonematikalıq transkripsiya boyınsha ayırmashılıg'ı men jazıladı. Ko'rsetilen so'zler fonetikalıq transkripsiya boyınsha [s^out], [rast^oot], [r^ook], [pʁta^ok], [l^oof^okij], [l^ouk], [vʁ^ootà] bolıp jazıladı. Usı so'zler fonematikalıq

Labilizatsiya	•	t s	Dawıslının' ashıqlıg'ı	*	e o
Palatalizatsiya	/	t' s'	Dawıslının' qısıqlıg'ı	c	e o
Veljarizatsiya	-	t l	Alg'a jılısın'qa	†	o d
Faringalizatsiya	Δ	t' s'	Artqa bäsın'ki	†	d j
Nazalizatsiya	-	ä s	Sozumlıq	:	d: n:
Apikalıq	U	t s	Yarım sozumlıq	*	a' n'
Dorsalıq	—	d z	qısqaıq	U	o e
Kokuminalıq	•	n r	Buwin jasawshı dawıshı	o	i r
Aspiratsiya	'	t' p'	Buwin jasawshı dawıssız	•	e n
Tamaqtag'ı janlıw	•	a' p'	Kernowlı	/	e i
U'nılik ha'm sonatlıq	v	t t	Kernewsız	\	e i
U'nsizlik	^	d m	Tiykarg'ı pa't	/	/ красный
Sıbrılı	Δ	z l	Ekinshi da'rejeli pa't	/	/ Темно красный

transkriptsiyası boyınsha /sut/, /rast' ot/, /rok/, /patalok/, /lofkij/, /luk/, /varata/tu'rinde jazıladı.

Ha'zirgi da'wirde lingvistikalıq a'debiyatlarda fonetikalıq transkriptsiyalar ortasında xalıqaralıq latin grafikasına tiykarlang'an transkriptsiya MFA (Международная фонетическая ассоциация) ha'm orıs grafikasına tiykarlang'an transkriptsiya RFA /Русская фонетическая азбука/ ko'birek jumsaladı.

Ha'r bir tildin' o'zining' o'zishelik o'zgeshelikleri esapqa alına otırıp du'zilgen a'lipbe sol tildin' wa'killerine g'ana xızmet etse, ol tildin' tillik birliklerinin' xalıqaralıq fonetikalıq a'lipbeleri menen beriliwi basqa xalıqtın' wa'killerine de, uluwma til bilimi menen shug'ıllanıwshı qa'nigelerge de ol tildin' fonetikalıq qubılısların tu'siniwine ja'rdemlesedi. Fonetikalıq transkriptsiyanın' ja'rdeminde qa'legen til pu'tkil du'nyalıq lingvistika iliminin' obektisine aylana aladı.

§ 37. Transliteratsiya

Bir grafikalıq sistemadag'ı tillerdin' ayırım so'zlerin basqa bir grafikalıq sistemag'a iye bolg'an tillerdin' jazıwında qollanıw transliteratsiya¹ arqalı boladı. Sırttan kirgen so'zlerdi, a'sirese adam atların, familiyalardı, geografıyalıq atamaları jazıwda transliteratsiya qollanıladı. İlimiy ha'm a'meliy transliteratsiya ayurmashılıqqa iye boladı. İlimiy transliteratsiya grafikalıq tan'balardı menen transliteratsiyalıq tan'balardı sa'ykes keliwinen quraladı. Ma'selen, orıs kirillitsası: ilimiy latin transliteratsiyasında berilgen waqıtta orıs ha'ripleri bolg'an e ha'm э yamasa и ha'm й tan'baları bo'lek-bo'lek tan'balanıdı.

A'meliy transliteratsiyada jazıw sistemasındag'ı bar tan'balardı qollanıw menen sheklenedi. Qosımsha tan'balardı qabil etilmeydi. Bug'an misal retinde xalıq aralıq baylanısta telegrammalar jiberiwde jumalatug'ın latin grafikasının' frantsuzsha variantın ko'rsetiwge boladı. Bunda ayırım jag'daylarda bir neshe orıs ha'ripleri birlestirilip, bir tan'ba menen beriledi. Misalı: e ha'm э ha'ripleri e menen, и ha'm й ha'ripleri и menen tan'balanıdı. Sonlıqtan bul transliteratsiya boyınsha твой ha'm твои so'zleri bir tu'rli (твои) bolıp jazıladı.

Shet tilinen awısqa adam atları menen tu'pkilikli so'zlerdi jazba tu'rde bererde transkriptsiyadan da, transliteratsiyadan da yamasa olardı aralaspasınan da paydalana beredi. Frantsuzsha *Henri* so'zin onıssa *Анри* dep an'latıw transkriptsiya ushın misal bolsa, frantsuzsha *Hugo* so'zin onıssa *Гюго* dep an'latıw transliteratsiya ushın ayqın misal boladı. Frantsuz

¹Transliteratsiya—latinsha trans- «arqalı», litera- «ha'rip» so'zlerinen qa'liplesken termin. «Ha'rip arqalı ko'shirip jazıw» degendi an'latadı.

tilinde *Henri, Hugo* degende h ha'ribi ayulmaydı. Aytilıwı transkriptsiyada esapqa alınıp (h taslap ketilip), *Анри* bolg'an. Al frantsuz tilinde *Hugo* so'zinin' birinshi sesi ayulmasa da, onın' jazılıwın esapqa alıp, biraq oris tilinde h bolmag'anlıqtan onın' ornuna og'an artikulyatsiyalıq jaqtan jaqınaraq aytilatug'in¹ a qollanılp, na'tiyjede transliteratsiya boyınsha oris tilinde *Горо* dep alıng'an². Sonday-aq, inglisshe *Shexspir* so'zi *Shakespeare*, frantsuzsha *Didro* so'zi *Diderot* bolıp jazıladı. Ko'rinip turg'anınday grafikalıq jaqtan salıstırıp otırg'an tillerde u'ken ayırmashılıq bar. Eger grafikalıq o'lishemdi (printsipti) basshılıqqa alıp, orissha jazsaq, olar *Shakespeare, Diderot* bolıwı kerek. *Шекспир* ha'm *Дидро* tu'rinde jazılıwında grafikalıq o'lishem menen birge sa'ykes inglis ha'm frantsuz tillerindegi olardıń' aytilıwı da esapqa alıng'an.

QOSIMSHA A'DEBİYATLAR

- Аханов. К. Тіл билминин' negizderi. Алматы. 1973. 510-548-betler;
Амирова Т.А. К истории и теории графемики. Москва. 1977. 8-71 -
betler;
Dawletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis. 2005. 191-205 -
betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 238-263-betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 348-381-
betler.

¹ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 262-bet.

²Sonda.

IV BAP. LEKSİKOLOGİYA

§ 38. Leksikologiya ha'm onun' bo'limlari

Fonetika ha'm fonologiyani u'yrenip bolg'annan keyin leksikologiyani u'yreniwge o'tiw menen biz pu'tkilley basqa bir du'nyag'a kirgendey bolamiz. Eger biz fonetikada dara turip ma'ni an'lata almaytug'in bir ta'repten (formadan) turatug'in tillik birlikke — fonemag'a iye bolg'an bolsaq, endi leksikologiyada eki ta'repten (forma ha'm ma'niden) turatug'in tillik birlikke — so'zge iye bolamiz.

Eger ha'r bir tilde az sandag'i, bir neshe onlag'an g'ana fonema bolsa, al leksikalıq birliktin' (so'zdin') sani bir neshshe onlag'an min'di, ha'tte so'zlik quram u'ziliksiz o'sip baratug'in bolg'anlıqtan onun' mug'darin anıq sanap shug'rwg'a da bolmaydi. Fonetikanın' az sanlı birlikleri (fonema) tekstte tu'rli kombinatsiyalarda ko'p ma'rtebe, ha'tteki sheksiz ko'p ret ta'kirarlanıp jumsala beredi. Al leksikalıq birliklerdin' ayırımları jiyrek, ayırımları og'ada siyrek jumsaladı.

Sunday-aq, tildin' seslik du'zilisi menen fonologiyalıq sistemasınan ayırması leksika ja'miyetlik turmıstı tikkeley ha'm ken' sa'wlelendirip baradı, adamzat ja'miyetindegi materiallıq ha'm ruwxıy o'zgerislerge, o'ndiristegi, ma'deniy turmistag'i, barlıq ja'miyetlik qatnaslardag'i jan'ahıqlarg'a sa'ykes o'z waqtında juwap berip, olardin' ba'rin tilde sa'wlelendirip baradı.

Leksikologiya¹ — til haqqındag'i ilimnin' tildin' so'zlik quramın (leksikasın) izertleytug'in ayrıqsha bir tarawı. Tildin' leksikasının' o'zi so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler sıyaqlı xızmet atqaratug'in turaqlı so'z dizbexlerinen turadı.

Leksikologiyada tildin' so'zlik quramına, leksikalıq birlik retindegi so'zlerdin' ta'biyatına baylanışlı bolg'an uluwma lingvistikalıq ma'seleler de, ha'r bir jeke tildin' leksikasına baylanışlı bolg'an ayrıqshalıqlar da izertlenedi. Sonlıqtan leksikologiya en' aldı menen uluwma leksikologiya ha'm jeke leksikologiya bolıp bo'linedi.

Uluwma leksikologiyada tildin' leksika-semantikalıq sisteması, tillik birlikler ortasında so'zdin' tutqan ornı, so'zge ta'n tiykarg'i befgiler, so'z benen tu'sinik ortasındag'i qarım-qatnas, so'zdin' leksikalıq ha'm

¹ Leksikologiya — lexis- «so'z» ha'm logos- «ilim» degen so'zlerden jasalg'an atama.

grammatikalıq ma'nileri sıyaqlı uluwmalıq ma'seleler, al jeke leksikologiyada jeke bir tildin' leksikalıq ayrıqshalıqları so'z etiledi. Uluwma leksikologiya menen jeke leksikologiya tig'ız baylanışlı boladı. Sebebi uluwma adamzat tiline ta'n uluwmalıq lingvistikalıq nızamlılıqlar jeke, ha'r bir tilge de ta'n boladı. Ma'selen, ja'miyet rawajlanıwı menen jan'a so'zlerdin' do'reliwi, al ayırım so'zlerdin' qollanıwıdan shıg'ıp qalıwı yamasa siyrek jumsalatug'ın so'zlerge aylanıwı — barlıq du'nya tillerine ta'n uluwmalıq nızamlılıq. Sonday-aq, tildin' rawajlanıwı menen so'z ma'nisinin' o'zgeriwi, so'z ma'nisinin' ken'eyiwi ya tarayıwı, ko'p ma'nili so'zlerdin' yamasa sinonimlik qatarlardın' payda bolıwı - barlıq tillerge ta'n qubılıslar. Barlıq yamasa ko'pshilik du'nya tillerine orta qubılıslar menen nızamlılıqlar du'nyadag'ı jeke tillerdin' ha'r birinde o'zinshelik o'zgeshelikleri menen tu'rlishke ko'rinislerde ju'zege shıg'adı. Ma'selen, do'rendi so'zler so'z do'retiwdin' belgili bir usılları boyınsha jasaladı. So'z do'retiwdin' belgili bir - usılı so'zlerdi biriktiriw usılı. Bul usıl barlıq tillerde birdey da'rejedegi ko'riniske iye bolımaydı. Ayırım tillerde, ma'selen, nemis tilinde bul en' o'nimli usıl bolıp, onda birikken so'zler og'ada jiyi qollanıladı. So'zlerdin' juplasıp keliwi arqalı so'z jasalıw barlıq tillerde de bar, biraq bul usıl tu'rkiy tillerde en' o'nimli so'z jasaw usılı bolıp tabıladı. Sonlıqtan da basqa tillerge salıstırg'anda tu'rkiy tillerde jup so'zler ko'plep ushırasadı.

Adamzat tilinin' leksikasına ta'n qubılıslar menen nızamlılıqlar uluwma leksikologiyada izertlense, leksikalıq qubılıslar menen uluwma nızamlılıqlardıń ha'r bir jeke tildin' leksikasına iykemlesip o'z ko'rinisın tawıp, enisiwi ha'm ha'r bir tildin' so'zlik quramı menen onın' rawajlanıwı, o'zinshelik o'zgeshelikleri jeke leksikologiyada so'z etiledi. Jeke leksikologiya uluwma leksikologıyanın' teoriyalıq qag'ıydaları menen auqlamalarına su'yenedi, sog'an tiykarlanadı.

Jeke leksikologiya bir tildin' leksikalıq quramın rawajlanıwshı qubılıs retinde tariyxıy ko'zqarastan yamasa belgili bir da'wirdegi, ma'selen, ha'zirgi da'wirdegi ko'rinisi ko'zqarasınan qarawı mu'mkin. Mine, usı ko'zqarastan jeke leksikologıyanın' o'zi tariyxıy (diaxroniyalıq) leksikologiya ha'm sıpatlama (sinxroniyalıq) leksikologiya bolıp bo'linedi. Tariyxıy leksikologiyada tildin' so'zlik quramının' payda bolıwı ha'm ha'r tu'rli tariyxıy da'wirlerde qa'liplesip, o'zgerip rawajlanıwı so'z etiledi. Al sıpatlama leksikologiyada ha'r bir tildin' ha'zirgi da'wirdegi qa'lpı izertlenedi. Ma'selen, «Ha'zirgi qaraqalpaq tili», «Ha'zirgi ons tili», «Ha'zirgi inglis tili» pa'nlerinin' leksikologiya tarawında sol atalg'an tillerdin' leksikasının' ha'zirgi da'wirdegi jag'dayı, ol tillerdegi so'zlerdin' ma'nilik toparları menen olardıń qollanıw jiyiligi (aktivligi), sinonim, omonim, antonim ma'nisinde jumsalıwı ha'm t.b ma'seleler so'z etiledi. Sonı da ayırıw kerek, ha'zirgi tildin' so'zlik quramı bir—biri menen tig'ız baylanışlı

bolg'an o'z ara sha'rtles bo'leklerdin' sisteması bolıp, ol (so'zlik quram) mudamı jetilisiwde, tolig'ıwda, rawajlanıwda boladı. Solay etip sıpatlama leksikologiyada tildin' so'zlik quramı o'z ara baylanıslı bolg'an bo'leklerdin' (elementlerdin') leksikalıq sisteması retinde g'ana emes, sonın' menen birge rawajlanıwshı qubılıs retinde de qaraladı. Sog'an sa'ykes sıpatlama leksikologiyada ha'zirgi tildin' leksikalıq qubılıslarının' ta'biyatın tu'sindiriwde, kerek bolg'anda, tariyxıy mag'lıwmatlardan da paydalanıladı.

Tariyxıy leksikologiyanın' bir tarawı etimologiya¹ dep ataladı. Etimologiya so'zlerdin' payda bolıw to'rkinin, olardıń en' da'slepki ma'nisin anıqlaydı. Bunda til tariyxı sol xalıqtın' tariyxına su'yenedi. Xalıqtın' tariyxın u'yreniwde etimologiyalıq izertlewlerdin' de a'hmiyeti og'ada u'ken. So'zler bir tilden ekinshisine o'tip otıradı. Tildin' rawajlanıwının' en' bashı dereklerinini' biri basqa tillerden so'z awısıw bolıp tabıladı. Etimologiyada sırttan kirgen so'zlerdin' kelip kiriw tariyxı da izertlenedi. Sırttan kirgen so'zler arqalı xalıqlardıń tu'rli da'wirlerdegi baylanısı menen qarım qatnası anıqlanadı. Sonday-aq so'zlerdin' o'zgerip, rawajlanıw tariyxınan adamnın' ta'biyat qubılısları menen ja'miyetlik qubılıslardı mudamı teren'irek biliwge umtılıw tariyxı an'lanadı. Mine, usılardan etimologiyada til menen tariyxın', til menen oylawdıń qarım qatnası ma'seleleri og'ada u'ken a'hmiyetke iye ekenligi ko'rinedi.

Leksikologiyanın' salıstırmalı leksikologiya degen de tarawı boladı. Bunda tuwısqan tillerdin' leksikası salıstırılıp izertleniw menen birge onı tariyxıy rawajlanıwda, o'zgeriste u'yrenedi. Sonlıqtan bul tarawdı ko'binshe salıstırmalı-tariyxıy leksikologiya dep ataydı. Salıstırmalı-tariyxıy leksikologiyada erte da'wirdegi tildin' so'zlik quramının' tu'rli ko'rinislerin, rawajlanıwın, talay o'zgerislerge ushırag'anlıg'ın so'z etedi.

So'zlik quramdag'ı ha'r bir so'zdin' belgili bir ma'nisi bar. So'zlerdi ma'nilik jaqtan izertleytug'ın leksikologiyanın' en' bashı u'ken tarawı semaseologiya² dep ataladı. Semaseologiya so'zlerdin' ma'nisi, semantikası menen ol ma'nilerdin' o'zgeriske ushıraw jolların izertleydi.

Semaseologiya menen tig'ız baylanıslı bolg'an leksikologiyanın' bir tarawı onomaseologiya³ bolıp tabıladı. Bunda tildin' ataw (an'latıw) quralları menen onın' so'zlik quramı, zatlar menen qubılıslardıń bulay atalıw sebepleri u'yreniledi.

1. Etimologiya

¹Etimologiya—grekshe etymon-«shınlıq», «so'zdin' tiykarg'ı ma'nisi» ha'm logos - «so'z», «ilim» degen so'zlerden jasalg'an atama.

²Semaseologiya—grekshe semasia-«belgi» ha'm logos-«ilim» degen so'zlerden qalıplılesken atama.

³Onomaseologiya—grekshe onoma-«at, ataw», logos-«ilim, so'z» degen so'zlerden qalıplılesken atama.

Leksikologiyanın' onomastika¹ degen tarawında menshikli atamalar u'yreniledi. Onomastikanın' o'zi adam atların izertlew obiekti etip alatug'in antroponimika² ha'm geografiyalıq atamalarđ izertlew obiekti etip alatug'in toponimika³ degen bo'limlerden turadı.

Zatlar menen qubılıslar tek dara so'zler menen an'latılıp qoymastan, sonday-aq turaqlı so'z dizbekleri menen de bildiriledi. Turaqlı so'z dizbekleri ma'nisi jag'ınan jeke so'zlerge usap, bir pu'tin leksikalıq birlik retinde jumsaladı. Turaqlı so'z dizbekleri tillerde a'sirler dawamında turaqlasıp, qa'liplesedi. Turaqlı so'z dizbekleri leksikologiyanın' frazeologiya⁴ degen tarawında izertlenedi.

Solay etip leksikologiya tildin' an'latiw quralları ha'm so'zlik quramı haqqındağı ilim sıpatında en' aldı menen u'iken eki tarawg'a —onomaseologiya ha'm semaseologiyag'a bo'linedi. Onnan keyin frazeologiya, terminologiya, onomastika, etimologiya degen tarawlar bo'linip shıg'adı. Sonday-aq leksikalıq stilistika ha'm leksikografiya (so'zlikler du'ziw haqqındağı ilim) ayrıqsha orındı tutadı.

§ 39. So'z — til birliğı sıpatında

So'z — seslik ha'm ma'nilik ta'repke iye bolg'an quramalı til birliğı. Seslik jag'ı onn' materiallıq ta'repi bolsa, ma'nilik jag'ı tildin' idealıq ta'repin quraydı. Bul eki ta'rep — seslik ha'm ma'nilik ta'repler ajralmas baylanışlı boladı. Seslik ha'm ma'nilik ta'replerdin' birliğı so'zdin' o'mir su'riwin ta'miyinlep turadı. Adamdı qorshag'an du'nyadag'ı zatlar menen qubılıslar onn' sanasında sa'wlelenedi. Solay etip olar tuwralı tu'sinikti (ug'ımdı) payda etedi. Tu'sinik — zat yamasa qubılıstın' jay g'ana sa'wlesi emes, al olardıń baslı ha'm tiykarg'ı belgilerinin' oyda uluwmalastırılğ'an sa'wlesi bolıp tabıladı. Tu'sinik tilde so'z arqalı an'latıladı, so'zge bekitedi. Solay etip so'z shınlıq bolmıstı sa'wlelendiredi.

So'z uluwmalastırılıshı qa'siyetke iye boladı. Ol jeke zat yamasa qubılıstı an'latiw menen bir qatarda, sonday-aq bir tiptegi birdey zat yamasa qubılıslardıń toparın da an'latadı. Ma'selen, qamıs, kitap, ag'ash — belgili bir zatlardı an'latiw menen birge sol toparg'a kiretug'in basqa da barlıq zatlardı bildiredi. Atap aytqanda, o'sip turg'an bir tu'p qamıs ta qamıs, sonın' menen birge du'nyadag'ı barlıq qamıs atawlınıń ba'ri de—qamıs; stol u'stindegi turg'an bir kitap ta — kitap, sonın' menende birge du'nyadag'ı

¹Onomastika—grekshe onoma- «at, ataw» degen so'zlerden aling'an atama.

²Antroponomika—grekshe anthropos- «adam» degen so'zden qa'liplesken atama.

³Toponimika—grekshe topos-«jer», onoma-«at» so'zinin' birigiwinen jasalg'an atama.

⁴Frazeologiya—grekshe phrasis- «qa'liplesken so'z», logos «ilim» degen so'zlerden qa'liplesken atama.

barliq kitap a'wladinin' ha'mmesi de — kitap; o'sip turg'an bir tu'p ag'ash ta—ag'ash, sonday-aq du'nyadag'i barliq ag'ashlardim' ha'mmesi de—ag'ash. So'z ha'mmege ortaq, ha'mme bir qiyli tu'sinetug'm en' basli til birligi bolip, omi sol tilde so'ylewshi ha'r kim emin-erkin kerek orinda paydalana beredi. A'meliy jaqtan a'piwayi ko'ringeni menen teoriyalıq jaqtan so'zge anıqlama beriw og'ada qiyin. İlimiy a'debiyatlarda onin' ko'plegen anıqlamaları ushurasadı. So'z—belgili bir ma'nige iye bolg'an sesler kompleksi; So'z—tu'sinikti bildiretug'm sesler dizbegi; So'z — zat yamasa qubılistı ataytug'm til birligi ha'm t.b. Bul anıqlamalardim' hesh birin so'zdin' ta'biyatın tolıq ko'rsete aladı dep ayta almamız. O'ytkeni so'zdi «ma'ni bildiretug'm sesler kompleksi» degenimiz benen, so'zden de basqa bunday qa'siyetke iye bolg'an til birligi ushurasadı. Ma'selen, suffiks, prefiks ha'm t.b. So'zdi «tu'sinikti bildiretug'm sesler dizbegi» degenimiz benen geypara so'zler bunday qa'siyetke iye bolmawı mu'mkin. Ma'selen, *ah, ya, biraq* ha'm t.b.; Sonday-aq tu'sinikti dara so'z arqalı g'ana emes, al so'z dizbegi arqalı da bildiriwge boladı. Ma'selen, *u'ken u'y, qaran'g'i tu'n, jawınli gu'z* ha'm t.b. So'zdi «zat ya qubılistı ataytug'm til birligi» degenimiz benen barliq so'zler bunday qa'siyetke iye emes (*yaqshı, yamasa, ta'nha' ha'm t.b.*) Bunnan basqa da so'zdin' «ga'p quramındag'i ma'ni bildiriwshi birlik», «ma'ni bildiriw uqıbi bar ses yamasa sesler kompleksi» degen de anıqlamaları bar. Solay etip so'zge berilgen bul anıqlamalar qa'te bolmag'amı menen, biraq olar tek g'ana so'zlerge emes, sonin' menen birge so'zden u'ken yamasa so'zden kishi ma'ni bildiriwshi birliklerge de qatnaslı boladı. Sonlıqtan da so'zdi til birligi sıpatında til birlikleri qabatlaslıg'ındag'i (ierarxiyasındag'i) og'an en' jaqm til birliklerinen, a'sirese morfemadan ajuralatug'm, sonday-aq so'ylew ag'ımında bolsa, qon'sılas so'zlerden anıq shegaralay alatug'm da'ilirek anıqlama tabıw kerek. Morfematag'i da bo'lekke bo'linbeytug'm en' kishi ma'ni an'latıwshı til birligi ekenligi belgili. Morfemag'a mazmunnun' anaw yamasa minaw bo'legi (elementi) bekıtilgen boladı. So'z bolsa, birinshiden, tag'i da mayda ma'nili bo'lekke bo'linbeytug'm, yag'niy bir morfemadan turatug'm tu'rinde, ekinshiden, maydaraq ma'nili bo'leklerge bo'linetug'm, yag'niy bir neshshe morfemadan quralatug'm tu'rinde o'mir su'redi. Mayda ma'nili bo'lekke bo'linbeytug'm bir morfemadan turatug'm ha'm mayda ma'nili bo'lekke bo'linetug'm, bir neshshe morfemalardan turatug'm so'zler qanday belgileri boyınsha bir tillik birlikke (so'zge) birlesetug'mlıg'ın, sonday-aq so'z benen morfema, a'sirese, bir morfemalı so'z benen morfema qanday belgisine qaray qarama-qarsı qoyılatug'mlıg'ın anıqlaw kerek.

So'z ha'm morfemanın' en' baslı ayırmashılıg'ı—so'z morfemag'a qarag'anda u'ken g'a'rezsizlikke, avtonomiyag'a iye boladı ha'm o'z betinshe jasadı. Morfema jumsalıwı jag'ınan qatan' sheklengen boladı, al so'z og'ada ko'p tu'rli ga'plerde, ha'r tu'rli so'zler menen birge og'ada ko'p tu'rli kombinatsiyalarda emin-erkin, sheksiz jumsala beredi.

So'zdin' o'z betinsheligi (g'a'rezsizligi) eki tu'rli boladi: pozitsiyaliq ha'm sintaksislik. Pozitsiyaliq g'a'rezsizlik degennen so'zdin' so'ylew ag'imında qon'silas basqa so'zler menen qatıp qalg'an bekkem baylanisının' bolmawı tu'siniledi. So'zdin' ko'pshilik jag'dayda qon'silas so'zlerden an'sat bo'liniwi, ha'reketshen'ligi ha'm ga'pte ornın o'zgerge beriw uqibının' bolwı onın' pozitsiyaliq g'a'rezsizligine baylanislı boladı. Solay etip so'z—pozitsiyaliq g'a'rezsizlikke iye bolg'an en' kishi til birligi. Al so'zdin' bo'lekleri bolg'an morfema bolsa, ko'p morfemalı so'zlerdin' ishinde bunday g'a'rezsizlikke iye bolmaydı. Kerisinshe, morfemalar qatan' tu'rde bir ta'rtipte izbe-iz baylanisıw qa'siyetine iye boladı. Ha'r bir morfemanın' jaylasıw ornı qatan' saqlanadı. Ma'selen, *basshularımızdin'*. Bul so'zdegi ko'mekshi morfemalar yamasa ol morfemalardın' ha'r biri bir topar so'zlerde (so'z shaqabında) g'ana keledi. Qatan' bir ta'rtipte g'ana jumsaladı. Siyrek jag'dayda g'ana morfemalar orının' almasırıwı mu'mkin (*balasan' ba - balamisan'*).

So'zdin' en' joqarı o'z betinsheligi onın' sintaksislik g'a'rezsizligi bolıp tabıladı. So'zdin' sintaksislik g'a'rezsizligi degennen onın' ga'pte sintaksislik xızmet atqarıwı — o'z aldına ga'p xızmetin (so'z ga'p) yamasa ga'p ag'zaları xızmetin atqarıwı tu'siniledi. Sintaksislik g'a'rezsizlik barlıq ga'plerge ta'n emes. Ma'selen, substantivlesken jag'ayın esapqa almag'anda ko'mekshi so'zler ga'p yamasa ga'p ag'zası bola almaydı (*«g'ana»* aldındag'ı so'zden bo'lek jazıladı, - degen ga'ptegi sıyaqlı substantivlesken ko'mekshi *«g'ana»* so'zinin' baslawish xızmetin atqarıw jag'dayın esapqa almag'anda).

Tildegi so'zler tiykarınan eki toparg'a bo'linedi: ma'nili so'zler ha'm ko'mekshi so'zler. Tildegi so'zlerdin' ko'pshiligi turmıstagi zatlar menen qubılıslardı, belgiler menen is-ha'reketti an'latıw ushın xızmet etedi. Bunday so'zler tolıq ma'nili so'zler bolıp, til biliminde olardı atawish so'zler dep te ataydı. Atawish so'zler zatlar menen qubılıslardın', is-ha'reketin', belginin', qa'siyettin' atamaları bolıp tabıladı. Bunday so'zler atlıq, kelbetlik, feyil, ra'wish so'z shaqaplarına birlisedi. Bul so'z shaqaplarının' quramına kiretug'in ha'r bir so'z dara turg'anda tolıq leksikalıq ma'nige ha'm logikalıq tu'sinikke iye boladı. Atawish so'zlerdin' sanı tilde ko'pshilikti quraydı. Atawish so'zlerge qarama-qarsı qoyılatug'in so'zler toparı tildegi ko'mekshi so'zler bolıp tabıladı. Ko'mekshi so'zler toparına tu'rli tillerdegi da'nekerler, tirkewishler, janapaylar, predloglar, artiklar, sonday-aq tilde jumsalatug'in basqa da ko'mekshi so'zler kiredi. Ko'mekshi so'zlerdin' leksikalıq xızmetinen go're grammatikalıq xızmeti basımırmaq bolıp keledi. Ko'mekshi so'zlerde leksikalıq ma'ni jetispeydi. Al olar ku'shli grammatikalıq ma'nilerine iye boladı: birewleri so'z benen so'zdi, yamasa ga'p penen ga'pti baylanıstıradı, birewleri dizbeklesip kelgen so'zine grammatikalıq ma'ni qosadı ha'm t.b.

Atawish so'zler menen ko'mekshi so'zlerdin' aralıg'ınan orın alatug'ın so'zler toparı almasıq, sanlıq, tan'laq so'zler bolıp sanaladı. Bul so'z shaqaplarının' atawish so'zlerge de, ko'mekshi so'zlerge de jaqın keletug'ın ta'repleri bar. Almasıq, sanlıq, tan'laq so'zlerdin' atawish so'zlerge jaqın ta'repi bular ko'mekshi so'zlerge qarag'anda tilde o'z betinshe g'a'rezsiz jasaw qa'biletine iye boladı. Usı belgisi boyınsha olar atawish so'zlerge jaqın keledi. Al almasıq, sanlıq, tan'laq so'zlerdin' ko'mekshi so'zlerge jaqın belgisi-olar ma'nili so'zler bolg'anı menen o'zleri qatnaslı atawish so'zlerdin' qaramag'ında, olardın' jeteginde boladı. Bunnan tısqarı olardın' tag'ı da bir ayırmashılıg'ı-almasıqlar zat ya qubıhstın' tikkeley atawı emes, al atlıq, kelbetlik, sanlıq so'zlerdin' ornına almasıratug'ın so'zler bolıp tabıladı. Almasıq og'ada uluwmalıq tu'sinikti bildiredi. Almasıq bildiretug'ın tu'sinik penen ma'ni aldın'g'ı ga'ptegi so'z benen yamasa pu'tinley aldın'g'ı ga'p penen belgili bolıp turadı.

Uluwma san tuwralı tu'siniktin' o'zi og'ada abstrakt qa'siyetke iye. Ha'r bir sanlıq so'zdin' o'zi basqa ma'nili so'zler menen dizbexlespey dara turg'anda, san haqqındag'ı uluwma tu'sinikti g'ana an'latadı. Olardın' sanlıq ma'nisi sanawg'a bolatug'ın basqa so'zler menen dizbexlesip kelgende g'ana anıq ju'zege shıg'adı.

Tan'laq—quwanıw, qayg'ırıw, tan'lanıw, o'kiniw, renjiw, qorqıw, su'ysiniw ha'm t.b. sıyaqlı adamın' ishki keshirmelerin, tu'rli sezimin, kewil ku'yin, emotsiyanı bildiretug'ın, ayırıqsha intonatsiya menen aytilatug'ın so'zler toparı. Tan'laq belgili bir ug'ımdı bildirmeydi ha'm ataw (nominativ) xızmetin emes, al emotsional-ekspressivlik xızmet atqaradı.

Solay etip almasıq, sanlıq, tan'laq so'zlerdi bir toparg'a ja'mlestirgende, bir jag'ınan atawish so'zlerge, exinshi jag'ınan, ko'mekshi so'zlerge qaramaqarsı qoyg'anda, ol u'sh so'z shaqabının' o'zara ortaқ belgilerine qarap emes (olarda onday belgiler joq), al olardın' atawish ha'm ko'mekshi so'zlerge qarım-qatnaslarına qaray bir toparg'a ja'mlestiriledi. Solay etip atlıq, kelbetlik, feyil, ra'wish-tolıq ma'nili (atawish) so'zler, da'neker, tirkewish, janapay, predlog, artıkl-ko'mekshi so'zler, almasıq, sanlıq, tan'laq aralıq so'zler toparın quraydı. Sonın' menen birge ko'pshilik lingvistikalıq a'debiyatlarda barlıq so'zlerdi u'sh toparg'a emes, al tek ekige ma'nili so'zler ha'm ko'mekshi so'zler dep, almasıq, sanlıq, tan'laq so'z shaqapların ma'nili so'zler qatarına qosıp qoyıw da'stu'ri de ushurasadı.

§ 40. So'zlerdin' leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nileri

So'zlerdin' mazmunlıq, yag'nuy ishki ta'repi onın' ma'nisi bola otırıp, ol tallap tu'sindirıwdı talap etetug'ın quramalı qubılıs bolıp tabıladı. So'zlerdin', ayırıqsha ma'nili so'zlerdin' eki tu'rli ma'nisin—leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nilerin ajratıp bilıw kerek. So'zdin' basqalarınan

ayriqsha ta'nha' o'zine g'ana ta'n belgili bir mazmunin' bolwi bul so'zdin' leksikalıq ma'nisi bolıp tabiladı. Mısalı: u'iken — so'zinin' leksikalıq ma'nisi — bul onı basqa barlıq so'zlerden ayırıp turatug'ın, tek sol so'zdin' o'zine g'ana ta'n mug'dardı, ko'lemdi bildiriwshi ma'nisi bolıp tabiladı. Leksikalıq ma'ni so'zdin' barlıq grammatikalıq formalarında sol qa'lipinde saqlanadı. Leksikalıq ma'ni anaw ya minaw bir so'z formasına tiyisli bolıp, sheklenip qalmastan, ol tutas leksemag'a tiyisli boladı. U'iken so'zinin' leksikalıq ma'nisinen- basqa barlıq so'zlerden, ba'rinen de burın ma'nilik jaqtan bul so'zge baylanıshı bolg'an (*kishi, na'ha'n, u'ikenlew ha'm t.b.*) so'zlerden, onnan keyin basqa barlıq (*do'n'gelek, uzın, jap, salma, ag'ash, tas, bas ha'm t.b.*) so'zlerden ayırılıp turatug'ın ma'nisi tu'siniledi. Leksikalıq ma'ni ma'selesi leksikologiyada, leksikalıq semaseologiyada u'yreniledi.

Ma'nili so'zdin' belgili bir grammatikalıq kategoriyalarg'a tiyisli grammatikalıq formalarda ko'riniwi onun' grammatikalıq ma'nisi boladı. Mısalı, *u'iken* so'zinin' kelbetlik so'z shaqabına kiriwi, kelbetliktin' jay da'rejesi bolıwı, atlıqlasa otırıp, ataw sepleginde turıwı ha'm t.b. onun' grammatikalıq ma'nileri boladı.

Ko'mekshi so'zler bolsa, leksikalıq ma'nige emes, al tiykarınan grammatikalıq ma'nige iye boladı. Olardin' ga'ptegi xızmeti ma'nili so'zlerdin' baylanısın ta'miyinlewshi grammatikalıq xızmet atqarıwdan, yamasa ayırım ma'nili so'zlerge qosımsha grammatikalıq ma'ni qosıwdan ibarat.

Leksikalıq ma'ninin' en' a'hmiyetli ta'repi yamasa orayı ma'nili so'zlerdin' anaw yamasa minaw haqıyqatlıqtı, zattı oylaw arqalı sa'wlelendiriwi bolıp tabiladı. So'z arqalı an'lanatug'ın zat (predmet) denotat¹ yamasa referent² dep ataladı. Leksikalıq ma'ninin' quramına so'zdin' en' ahmiyetli ta'repinen -orayınan tisqari, sol tiykarı ha'm baslı ma'nisine qosımsha ayriqsha tu'r berip turatug'ın so'zdin' emotsionallıq, ekspressivlik, stilistikahq ma'nileri de kiredi. Bunday ma'niler til biliminde konnotatsiya³ dep ataladı. Tilde emotsionallıq, ekspressivlik ma'nini bildiriw maqsetinde jumsalatusug'ın ayriqsha ma'nili so'zler (ax, aw, astawpiralla) ushırasadı. Olar ushın bul ma'nis qosımsha emes, al tiykarı ma'nis bolıp tabiladı. Bizdi qorshag'an oraliqtag'ı zatlar menen qubılıslar, waqiyalar menen ha'reketler, adamnın' ruwxıy ma'deniyatın', ideologiyanın' ha'm t.b.nın' rawajlanıwınan tuwg'an tu'sinikler so'zlerdin' denotatı bolıwı mu'mkin. Sonday-aq tutas til de, onun' elementleri de tildin' so'ylew arqalı ju'zege

¹Denotat latinsha denotatum—«belgilengen», «an'latılğan» so'zinen qa'liplesken atama.

²Referent inglizshe to refer— «ca'ykes keliw», «ko'rsetiw» sıyaqlı so'zlerden qa'liplesken atama.

³Konnotatsiya latinsha son—«birge», notatio- «an'latıw», «qosımsha ma'nis» degendi an'latadı.

shig'ırwı yamasa onın' (tildin') u'yreniliwi barısında denotatlar xızmetin atqaradı. Misah: so'z, fonema, morfema, til, so'ylew ha'm t.b.

So'zlerdin' leksikalıq, grammatikalıq ma'nilerinen tısqarı olardıñ o'zara qarım-qatnasınan tuwatug'ın kontseptual ma'nisleri de boladı ha'm olar ortasında qatan' sistemalı qatnas bolıp tabıladı.

So'zlerdin' kontseptual ma'nisi o'zi menen o'zi biyta'rep halında emes, al belgili bir qarım-qatnastag'ı so'zlerdin', ba'rinen de burın da'l sol «semantikalıq maydandag'ı» basqa so'zlerdin' kontseptual ma'nileri menen o'mir su'redi.

«Semantikalıq maydan» tu'sinigi shınlıq o'mirdin' belgili bir ko'risine baylanıslı bolg'an azlı-ko'pli mug'dardag'ı so'zler toparın, anıg'ırag'ı olardıñ ma'nilerin an'latadı. Ma'nisi bir semantikalıq maydang'a kiretug'ın so'zler belgili da'rejede ken'irek ko'lemdegi «tematikalıq topardı» páyda etedi. Bunday toparlarg'a misal retinde waqıt ma'nisin bildiretug'ın ha'm onın' bo'leklerin an'latatug'ın so'zlerdi (*waqıt, da'wir, jil, ay, ha'pte, sutka, saat* ha'm t.b sonday-aq, *ba'ha'r, qıs, azan, kesh* ha'm basqalar), tuwısqanlıq atamaları bildiretug'ın so'zlerdi (*ata, sheshe, a'ke, ana, ul, ag'a*, ha'm t.b.), ıssılıqtı seziwdi an'latatug'ın so'zlerdi (*ıssı, jilli, salqın, suwıq* ha'm t.b.), seziw protseslerin bildiretug'ın so'zlerdi (seziw, ko'riw, esitiw, an'law, eskeriw ha'm t.b.), oylaw protseslerin bildiretug'ın so'zlerdi (oylaw, shamalaw, esaplaw, boljaw, eslew) keltiriwge boladı. So'zlerdin' ishki ma'nilik qarım-qatnası ko'zqarasınan qarag'anda bir tematikalıq toparg'a kiretug'ın bunday so'zlerdi ma'lim da'rejede biyg'a'rez ayrıqsha leksikalıq mikrosistemalar retinde qaraw kerek.

§ 41. So'zlerdin' ko'p ma'niligi

Biz buring'ı temalarda so'z ha'm onın' ma'nileri jo'ninde pikir ju'rgizgenimizde olarg'a ko'p ma'nili emes, al bir ma'nili til birligi retinde qarag'an edik. Shında, so'zlerdin' bir ma'nili bolıp keliwi olardıñ ko'p ma'nili bolıp jumsalırwına qarag'anda siyregirek ushurasadı. Til biliminde so'zlerdin' bir ma'nililigin monosemiya¹ dep ataydı. A'dette monosemiya terminologiyalıq leksika tarawında ko'birek ushurasadı. Ma'selen, paxtashılıqqa baylanıslı terminler: shigit, g'awasha, g'o'rek ha'm t.b. Sharwashılıqqa baylanıslı terminler: *g'unan, isek, ilaq* ha'm t.b.

Al tildegi ko'pshilik so'zler ko'p ma'nili tu'rinde ushurasadı. So'zlerdin' ko'p ma'niligi til biliminde polisemiya² dep ataladı. Ko'pshilik jag'dayda

¹ Monosemiya grekshe *monos* – «bir», sema – «belgi» so'zlerinen qa'liplesken atama.

² Polisemiya grekshe *poly* – «ko'p», sema – «belgi» so'zlerinen qa'liplesken atama.

bir soʻzdin oʻzinde sol soʻzdin semantikalıq variantların quraytugʻın bir neshe turaqlı maʼni birlikte oʻmir suʻredi. Tildegi qaʻlegen soʻz kerek bolgʻan jagʻdayda—janʼa maʼni anʼlatıw zaʻruʻrlıgı tuwgʻan waqıtta oʻzine janʼa maʼni bildiriw wazıypasın alıwgʻa uqıplı boladı. Bul tildin rawajlanıp, bayıp barıw nızamlılıqlırına saʻykes halda aʻmelge asadı.

Koʻp maʼnili soʻzlerdin dara maʼnileri ortasında bir-biri menen belgili daʻrejede baylanıs boladı. Sol maʼnilik baylanıs arqalı puʻtkıley haʻr tuʻrli zat, qubılıs, waqıyalar bir soʻz benen anʼlatılıwı belgili bolıp turadı. Maʼselen, *jol* soʻzinin daʻslepki tuwra maʼnisinen aʻlam yamasa koʻlik juʻretugʻın soqpaq yamasa guʻzar *jol* tuʻsinilse, sogʻan qanday da bir usaslıq belgilerine qaray *oʻmir jolı, jolı bolıw, maʼselenin sheshilıw jolı* haʻm t.b. soʻz dizbeklerinde haʻr qıylı maʼnilerde jumsaladı. Soʻzdin tuwra maʼnisi onun tiykargʻı maʼnisi boladı. Al soʻzdin awısqa maʼnisi onun tiykargʻı (tuwra) maʼnisinen kelip shıgʻadı. Koʻp maʼnili soʻzlerdin awısqa maʼnileri bir-biri menen qanday da bir uluwmalıq belgisi boyınsha baylanıslı boladı. Maʼselen, *bas* soʻzinin uluwmalıq belgisi—adamnıń, maqluqtın yamasa bir zattın joqargʻı boʻlegin bildiriwinen ibarat. Usı belgisi boyınsha «*bas*» soʻzinin awıspalı maʼnileri oʻz-ara baylanıslı: *tawdın basi, tamnın basi, agʻashın basi, jumıstın basi* haʻm t.b. Bul soʻz dizbeklerindegi «*bas*» soʻzinin uluwmalıq maʼnisi — «*uʻsti*» maʼnisi bolıp tabıladı.

Jaʻmiyettin rawajlanıwı menen sol jaʻmiyette soʻyfewshilerdin tili de, ayrıqsha onun leksikası, oʻsip rawajlanıp baradı. Jaʻmiyettegi oʻzgerisler ayırım soʻzlerdin maʼnilerinin oʻzgeriwine de, janʼa soʻzlerdin kelip kırıwine de sebepshi boladı. Adam oʻzin qorshagʻan ortalıqtın, zatlar menen qubılıslardın sırların birdey tolıq bilip kete bermeydi. Zatlar menen qubılıslar haʻm olardın oʻz-ara qarın qatnasları menen baylanısları joʻninde adam kem-kem terenʻirek haʻm kenʻirek bilip baradı. Zatlar menen qubılıslardın tilde soʻz benen atalıw zaʻruʻrlıgı mudamı janʼa soʻzlerdi payda ete bermeydi. Al burınnan qollanılıp juʻrgen soʻzlerdin oʻzleri menen-aq atalıp, ol soʻzlerdin burınnan qaʻliplesken negizgi maʼnisi uʻstine qosımsha maʼni qosıw jolı menen-aq bul zaʻruʻrlik qanaatlandırılıwı muʻmkin. Maʼselen, «*joldas*» degen soʻzdin daʻslepki tiykargʻı maʼnisi—«*jollas*» yagʻniy jolgʻa, sapargʻa birge shıqqan adam maʼnisi tuʻsinilse, ol maʼnistin uʻstine keyin bir neshe maʼniler qosılǵan: *pikirles, tenʻles, dos, zayıp* haʻm t.b. Sonǵı daʻwirde bul soʻzge janʼa maʼnis — *jerdin jasalma joldası* maʼnisi qosıldı.

Soʻz anaw yamasa minaw zaʻr yamasa qubılıstın arnawlı ataması bolıwı menen birge usas belgileri boyınsha basqa da zat ya qubılısqa atama boladı. Oʻykeni bir zat ya qubılısqa taʻn bolgʻan belgilerdin biri yamasa bir neshesi basqa bir zat ya qubılısqa taʻn bolgʻan belgilerdin biri yamasa bir nesheshesi menen usas bolıp kele beriwı muʻmkin. Solay etip

bir zat ya qubılıstın' atın bildiretug'm so'z benen exinshi bir zat ya qubılıstın' da atalıwı ta'biyiy halat bolıp tabıladı.

So'zdin' ko'p ma'niliginin' o'zi de bir qıylı emes. So'zlerdin' bir qıylı ko'p ma'niligi tariyxıy aspektke tiykarlang'an bolsa, so'zlerdin' tag'ı bir tu'rli ko'p ma'niligi tek tildin' ha'zirgi qa'lpine su'yenedi. Tariyxıy aspektke tiykarlana otırıp so'zlerdin' ma'nilerin tiykarı ma'ni ha'm do'rendi ma'ni dep bo'liwge boladı. Misalı, «er» so'zinin' da'slepki tiykarı ma'nisi jinıstı an'latatug'm «erkek» ma'nisi bolsa, al «eri», «kiyewi» ma'nisi ha'm «batır», «ju'rekli» ma'nisi bunun' do'rendi ma'nileri bolıp tabıladı.

Tildin' ha'zirgi da'wirdegi jag'dayına tiykarlana otırıp so'zlerdin' ma'nilerin tuwra ha'm awıspalı ma'niler dep bo'liwge boladı. Misalı, «jaqtı» degen so'zdin' «jariq», «ashuq», «ko'rinip turatug'm» degen ma'nisi onun' tuwra ma'nisi bolsa, al «jaqtı keleshek», «jaqtı du'nya» ha'm t.b. ma'nileri onun' awıspalı ma'nisi bolıp tabıladı.

So'z ma'nisinin' awısıwının' bir neshe usılı bolıp, solardın' en' a'hmiyetlileri metafora¹ ha'm metonimiya² usılları bolıp tabıladı.

Zat ya qubılıs yamasa olardıń belgileri ortasındag'ı usashıq tiykarında bir zat yamasa qubılıstın' atın bildiriw kelgen so'zdin' exinshi bir zat ya qubılıstı bildiriwi ushun jumsalıwı metafora delinedi. Bir zat ya qubılıstın' atamasınun' exinshi bir zat ya qubılıstın' atamasına o'tiwinde olardıń (zat ya qubılıstın') sırtqı ko'rinisindagi (ko'lemi, tu'ri-tu'si, salmag'ı ha'm t.b.) qanday da bir jaqınlıqına qaray metafora ju'zege shıg'adı. Misalı, «to'rkın» so'zinin' o'zinin' tuwra ma'nisi bolg'an qızdın' to'rkini ma'nisin bildiriwinen tısqarı so'zdin' to'rkini, istin' to'rkini, ma'selenin' to'rkini ha'm t.b. ma'nilerde jumsalıwı; «awız» so'zinin' tuwra ma'nisi bolg'an adamnıń (yamasa haywannıń) bir mu'shesin bildiriwinen tısqarı qaptın' awzı, uranın' awzı, shiyshenin' awzı, qoranın' awzı ha'm t.b. ma'nilerde jumsalıwı; «ko'z» so'zinin' adamnıń (yamasa haywannıń) bir mu'shesin bildiriwinen tısqarı istin' ko'zi, iynenin' ko'zi, bulaqtın' ko'zi ha'm t.b. ma'nilerde jumsalıwı. Mine, bulardıń ba'ri so'zlerdin' tuwra ma'nisinen tısqarı awısqan metaforalıq ma'nide de jumsalatug'ınlıg'm ko'rsetedi.

Zat ya qubılıstın' o'zinin' atınun' ornına basqa bir atamanun' almastınlıwı metonimiya dep ataladı. Bunday atamalar almasıwına zat ya qubılıslar ortasındag'ı ishki yamasa sırtqı usashıq emes, al ol tu'sinikler ortasındag'ı o'zara baylanıs, qanday da bir jaqınlıq tiykar boladı. Misalı, *Ol so'ylegende auditoriya siltidey tındı. Onın' u'yi quwanışqa bo'lendi. Onın' qolında qag'azı bar.* Bul ga'plerdegi auditoriya, u'yi, qag'azı so'zlerinen olarg'a qanday da bir baylanısı bar basqa ma'niler-birinshi ga'pte auditoriyadag'ı

¹Metafora—grekshe metaphora «awısıw» degen so'zden do'regen atama.

²Metonimiya—grekshe metonymia «qayta ataw» degen so'zden do'regen atama

otrug'an adamlar, ekinshi ga'pte u'yindegi shan'araq ag'zaları, u'shinshi ga'pte qolındag'ı hu'jjeti tu'siniledi. Sonday-aq *bir tabaq jedi, bir kese ishti, bir qasıq jutti* ha'm t.b. sıyaqlı so'z dizbexlerinde *tabaq, kese, qasıqtı* emes, al olardıń ishindegi awqathq zattı paydalang'anlıg'ı (jegeni, ishkeni, jutqanı) tu'siniledi. Ayırım zatlar menen buyımlardıń atamaları olardıń o'ndirilgen geografıyalıq orınlardıń yamasa oylap tabıwshınıń atı menen atalıp ketken. Ma'selen, *кашмир, тюль, бостон, щевит, каракуль, астрахан, модера, шампан, макинтош, френч, галифе* usag'an so'zlerdi alayıq. Bulardan *кашмир, тюль, бостан, щевит* materilları bolıp, olardıń bulay atalıwına İndiyadag'ı Kashemir, Frantsiyadag'ı Tul, Amerikadag'ı Boston, Shotlandiyadag'ı Sheviot qalalarınń atları sebepti bolg'an. Frantsuz ha'm basqa da tillerde jumsalatug'ın tonnıń atları bolg'an astraxan, karakul so'zleri Astraxan qalasınıń, Buxaradag'ı Karakul maydanınıń atınan kelip shıqqan. Vıno atamaları bolg'an *modera, шампан* olardıń en' da'slep o'ndirip shıg'arılg'an orınları bolg'an Atlantikadag'ı Modera atawınıń, Parijdegi Shampan provintsiyasınıń atları menen baylanış. Makintosh degen kiyimniń atı onı oylap tapqan adamnıń atınan alıng'an. *Frensh, galife* degen a'skeriy kiyimlerdeń atları sol a'skeriy formalardı engizgen generallardıń atınan alıng'an.

So'zlerdin' bunday bolıp birinin' ornına basqasınıń jumsalıwı olardıń metonimiyalıq jumsalıwı boladı.

Metonimiyannıń bir tu'ri sinekdoxa¹ bolıp tabıladı. Pu'tininin' ornına bo'leginin' yamasa bo'leginin' ornına pu'tininin', uluwması ornına jekesinin' yamasa jekesi ornına uluwmasınıń atın almastırıp aytıw menen so'z ma'nisinin' awısıwı sinekdoxa delinedi. Mısalı, tutas «mal» so'zi ornına onıń bir mu'shesi *tuyaq* yamasa *bas* so'zinin' qollanıwı, sonday-aq adam mu'sheleri *murın, murt* yamasa kiyimleri *qalpaq, malaqay* so'zlerinin' belgili bir adamnıń o'zin bildiriwi ushın qollanıwı (*murt atqa mindi; murın kelmedi; alıstan malaqay ko'rindi*) so'z ma'nisi awısıwınıń sinekdoxa usılı bolıp tabıladı.

So'z ma'nilerinin' ken'eyiwi menen taraytıwı da sinekdoxag'a kiredi. Ma'selen, «*avtomobil*» ma'nisinde «*mashina*», «*arba*» ma'nisinde «*ko'lik*» so'zinin' jumsalıwı so'z ma'nisinin' ken'eyiwi boladı; «*kvass*» so'zi da'slep sho'ldi qandiratug'ın barlıq ashıg'an ishimlikti bildirse, son' ol bir g'ana ishimlik tu'rin bildiretug'ın bolıp, so'z ma'nisi tarayg'an.

¹Sinekdoxa — grekshe synekdoshe «birge siltep tu'siniw» (соподразумевания) degen ma'nini bildiretug'ın atama. Ayırım a'debiyatlarda sinekdoxanı metonimiyadan g'a'rezsiz halda metafora, metonimiya, sinekdoxa, t.b. dep so'z ma'nisinin' awısıwınıń bir tu'ri dep te qaraydı.

Zat qubılıstı o'z ataması ornına og'an baylanıslı bolg'an bir atama menen atalıwı metonimiyahq qubılıs bolıp, so'zlerdin' bunday usılda jumsalıwı tildin' bay mu'mkinshiliklerinin' bir ko'rinisi bolıp esaplanadı.

§ 42. So'zlerdin' da'l ha'm gu'n'girt (abstrakt) ma'nileri¹

Anıq bir zattın' o'zin adamnın' tikkeley ko'riwi, seziwi na'tiyjesinde sanasında sa'wlelendiriliwi arqalı olarg'a so'z tu'rіндеgi at beriledi. Demek, so'ylew ag'zaları ta'repinen so'zdin' ayılıwı menen qanday da bir na'rse adamnın' ko'z aldında gwdelenedi. Bul qubılıs adamzat tilinin' payda bolıwı ha'm rawajlanıwı menen baylanıslı ma'sele bolıp tabılıdı. Sebebi tildin' payda bolıwının' da'slepki basqışlarında, sonday-aq tildin' rawajlanıwının' keyingi da'wirlerinde de, adamlar tikkeley ko'riwi, seziwi ha'm sanasında olardı sa'wlelendiriliwi arqalı zatlarǵa at bergen. Sonlıqtan ayılǵ'an so'z anıq bir zattu an'latıp otırg'an.

Ja'miyettin' rawajlanıwı menen zat ya qubılıs ha'm olardıń qa'siyetleri haqqındaǵı adamnın' tu'sinigi kem-kem o'zgerip, jetilisip, ken'eyip baradı. Anıq bir zattın' atına baylanıslı payda bolg'an so'zdin' da'slepki anıq ma'nisi ken'eyip, endi sol anıq (konkret) bir zattın' o'zin g'ana emes, al sol zat penen birgelki, sol zat toparına kiretug'in basqa barlıq zatlardıń atın bildiretug'in da'rejege shekem uluwmalasadı. Solay etip bir tilde so'ylewshi adamlar ortasında anıq bir zattın' atı bolıp qa'liplesken so'z endi bir tiptegi bir topar zatlardı bildiretug'in uluwmalıq ma'nidegi so'zge aylanadı. Belgili bir anıq zattın' atı ayılǵ'an waqıtta ol zattın' o'zinin' bolıwı ha'm onın' o'zin ko'rip turıw yamasa seziniw za'ru'r bolmaydı. O'ytkeni adamlar onısız-aq ol zattu ko'z aldına keltiriw, elesletiw uqıbına iye boladı. Ma'selen, paxta, qamıs, taxta, biyday, tana, eshki, ha'm t.b. zatlardıń atın usı so'zler tu'rінде ataw menen olardı ko'z aldımızǵa elesletemiz. Olardı ataw ushın sol zatlardıń bolıwı sha'rt emes. Tilde bunday zatlardıń uluwmalasqan ataması bolg'an so'zler anıq ma'nili so'zler bolıp, olar birde belgili bir anıq zattın' atın, birde sol tiptegi birgelki basqa da barlıq zatlardıń uluwmalasqan atın bildire beredi. Misalı, «*Esiktin' aldında o'sip turg'an bir tu'p ag'ash do'gerekke sa'n berip tur*» degen ga'ptegi ag'ash so'zi anıq bir zattın' (ag'ashın') atın, anıq ma'nisti bildiredi. «En' jaqsı qurılıs materialı-ag'ash» degen ga'ptegi ag'ash so'zi bir tiptegi bir texles zatlardıń (ag'ashlardın') uluwmalasqan atın bildiredi. «*Esiktin' aldında o'sip turg'an aqterek do'gerekke sa'n berip tur*» degen ga'ptegi aqterek so'zi anıq bir zattın' (aqterektin') atın bildiredi. «En' jaqsı qurılıs materialı-aqterek» degen ga'ptegi aqterek so'zi bir tiptegi birgelki zatlardıń

¹Termin retinde qa'liplesip keter degen oy menen «konkret ma'ni» ornına «da'l ma'ni», «abstrakt ma'ni» ornına «gu'n'girt ma'ni» alındı.

(aqtareklerden') uluwmalasqan atın bildiredi. Solay etip bir anıq ma'nili so'zdin' o'zi birde anıq bir zattın' atın bildirse, birde sol zat penen bir tiptegi birgelki (bir tekles) zatlardın' uluwmalasqan atın da bildiredi.

Adamzat ja'miyetinin' rawajlanıwı menen tilde ko'riwge ha'm seziwge bolmaytug'ın zatlardın' anıq qa'siyetlerin, belgilerin an'latatug'ın so'zler payda boladı. Til menen tıg'ız baylanış bolg'an sananın' jetilisiwi arqalı adamlar onday so'zlerdin' ma'nisin tu'sinip, turmasında paydalanadı. Ko'riw, seziw mu'mkin bolmasa da adam onday so'zlerdin' ma'nisin ko'z aldına keltire aladı. Misalı, ıqlas, quwanış, na'tiyje, jen'is, waziypa, boljaw ha'm t.b. so'zlerdin' an'latatug'ın ma'nilerin anıq bir zat tu'rinde ko'riw, seziniw mu'mkin emes. Biraq sonda da ol so'zlerdin' bildiretug'ın ma'nileri adam sanasında sa'wlelenedi. Bunday so'zlerdi gu'n'girt (abstrakt) ma'nili so'zler dep ataydı. Bunday so'zlerdin' ha'r tu'rli du'nya tillerinde ushırasıw da'rejesi ten'dey bolmaydı. Ayırım tillerde bunday so'zler ko'birek, al ayırımlarında azıraq mug'darda ushırasadı. Bul sol tilde so'y-lewshi xalıq jasap atırg'an ma'mlekettin' siyasiy, ekonomikalıq, ma'deniy jaqtan rawajlanıw da'rejesine baylanışlı boladı. Rawajlang'an ellerde jasawshi xalıqlardın' tillerinde abstrakt ma'nili so'zler ko'birek, al rawajlanıw da'rejesi to'men ellerdin' xalıqlarınin' tillerinde onday so'zler azıraq mug'darda ushırasadı. Sonday-aq bir tildin' tariyxında ha'r tu'rli da'wirlerde tu'rlisherawajlanıw da'rejesin ko'riwge boladı. Bir da'wirde ja'miyet tez pa't penen rawajlanıwı na'tiyjesinde ilim, texnika, ma'deniyat, ekonomika tarawlarında u'ken jan'ahıqlar bolıp, bulardın' ba'ri tilde o'z ko'rinislerin tabadı. Gu'n'girt (abstrakt) ma'nili so'zler jiyi ushırasatug'ın boladı. Bul o'z gezeginde tildin' bayırın, onın' tez pa't penen rawajlanıwın ta'miyinleydi. Kerisinshe, ja'miyettin' rawajlanıw da'rejesi to'men, ilim, texnika, ma'deniyat, ekonomika ha'm t.b. tarawlar rawajlanbag'an xalıqlardın' tillerinde gu'n'girt (abstrakt) ma'nili so'zler siyrek ushırasadı. Tildin' de rawajlanıw da'rejesi to'men da'rejede boladı. Sonlıqtan da bir xalıqtın' o'zinin' tariyxında rawajlanıw da'rejesi joqarı ha'm rawajlanıw da'rejesi to'men da'wirlerdin' bolg'anlıg'ın ko'riwge boladı. Ha'zirgi da'wirde en' rawajlang'an tiller dep esaplanatug'ın inglis, nemis, frantsuz, qıtay, yapon, oris tilleri de bir waqıtları artta qalg'an, rawajlanbag'an tiller bolg'anlıg'ı belgili. Ma'selen, Petr I taxtqa shig'ıwı menen Rossiya artta qalg'an, qalaq ma'mleketter qatarıman shug'ıp, kem-kem o'sip, jetilise basladı. Sog'an sa'ykes oris tili de buring'ı qalaq tiller qatarıman shug'ıp, rawajlana basladı. Bunday awmalıto'kpeli rawajlanıw jolların du'nya tillerinin' ba'ri de basıp o'ken.

Qaraqalpaq tili de o'zi qatarlı tu'rkiy tillerdin' ishinde a'dewir kamalg'a kelgen, rawajlang'an, bay tillerdin' qatarıman orın aladı. Biraq jaqın o'tmishte, feodalizm da'wirinde ilim ha'm texnika tarawlarınin' rawajlanbag'anlıg'ı sebepli qaraqalpaq tili qalaq tiller qatarınan orın alatug'ın edi. Onda gu'n'girt ma'nili so'zler, terminler siyrek ushırasatug'ın bolg'an.

Al ja'miyet rawajlanıwının' ha'zirgi da'wirinde, ma'deniyat, bilimlendiriw, ilim ha'm texnikanın' o'siwi menen qaraqalpaq tilinin' o'risi ken'eydi, mu'mkinshilikleri astı. Solay etip til leksikası gu'n'girt (absrakt) ma'nili so'zler menen tolıqtırıldı. Anıq ma'nili ha'm gu'n'girt ma'nili ha'r tu'rli so'zler qarama-qarsı qoyılıp tu'sindirilgeni menen ha'r bir tilde anıq ma'nili bir so'zdin' o'zi gu'n'girt ma'nide de jumsaladı. Anıq ma'nili so'zdin' gu'n'girt ma'nide jumsalıwı onın' awıspalı ma'nide qollanıwına baylanış boladı. So'zdin' anıq ma'nisi onın' tuwra ma'nisi bolsa, al gu'n'girt ma'nisi onın' awıspalı ma'nisi boladı. Anıq ma'nili so'zdin' qandayda bir bashı belgisi tiykarında awıspalı yamasa gu'n'girt ma'ni do'retiledi. Ma'selen, *temir tor*, *temir qapı* degendegi temir so'zi anıq yamasa tuwra ma'nili so'z bolsa, *temir ta'rtip*, *temir da'stu'r* degendegi temir so'zi gu'n'girt yamasa awıspalı ma'nili so'z bolıp tabıladı. So'zlerdi anıq ha'm gu'n'girt ma'nili dep toparlarg'a bo'lgende olardıń bir qa'siyeti basshılıqqa alınsa, al tuwra ha'm awıspalı ma'nili dep toparlarg'a bo'lgende so'zlerdin' exinshi bir qa'siyeti esapqa alınadı.

Gu'n'girt (abstrakt) ma'nili so'zlerdin' qatarının' ko'beyiwi arqalı, da'l ma'nili so'zlerdin' qosımsha abstrakt ma'nilerdi de bildirip barıwı menen til mudamı rawajlanıp, bayıp baradı.

§ 43. Omonimler

So'zlerdin' ko'p ma'niliginen (polisemiyadan) olardıń omonimlik ma'nide jumsalıwın ayırıp biliw kerek. Ma'nilerinde qanday da bir uluwmalıq, jaqınlıq bolsa, onday so'z ko'p ma'nili so'z bolıp sanaladı. Ma'selen, *adamnın' bası*, *tamnın' bası*, *ag'ashın' bası*, *jumstın' bası* ha'm t.b. Bul so'z dizbeklerinin' ha'mmesinde de bası so'zi u'stin'gi bo'legi - joqarısı, degen uluwmalıq ma'nige iye. Sonlıqtan da bul so'z dizbeklerindeki bası so'zi bir neshe ma'nide (ko'p ma'nili) jumsalğan. Al seslik qurılısı, aytlıwı menen esitiliwi ha'm jazılıwı birdey bola tura, pu'tkilley basqa-basqa ma'niler bildirilse, onday so'zler omonim¹ so'zler bolıp sanaladı. Tildin' so'zlik quramında birdey seslik du'ziliske iye, biraq ma'nileri pu'tkilley ha'r tu'rli so'zler ko'plep ushırasadı. Misalı:

1. Piste murın, badam qabaq,
Ken' qushaqlı aq tamaq («Qırıq qız»)
2. Birese qabaqtan qazang'a suw quyadı,
birese oshaqtag'ı ottı jag'adı (Sh.Seytov)
3. Qolın'da tilla sazın'dı,
At ko'termes nazın'dı («Alpamıs»)

¹ Omonim — grekshe homos - «birdey», «birgelki» ha'm onyma, onoma- «at» degen so'zlerden jasalg'an atama

4. Saz ılaydan soqqan u'shpelekti de shertken shug'arsız. (K. Sultanov)

Keltirilgen misallardın' birinshi ha'm ekinshi ga'plerinde *qabaq* so'zleri, u'shinshi ha'm to'rtinshi ga'plerinde *saz* so'zleri birdey seslik du'ziliske iye bolıp, biraq pu'tkilley basqa-basqa ma'nilerdi an'latıp tur. *Qabaq* so'zi-birinshi ga'pte qas penen ko'zdin' aralg'ı, ekinshi ga'pte palız egininin' bir tu'ri bolg'an suw qabaqtan jasalg'an suw quyıw'ga qolaylastırılǵ'an ıdı ma'nisindegi seslik du'zilisi birdey bolg'an pu'tkilley ha'r qıylı so'zler. *Saz*-so'zi u'shinshi ga'pte namag'a salıp shertetug'ın a'sbap, to'rtinshi ga'pte topıraqtın' bir tu'ri ma'nisindegi ayıtlıwı menen jazılıwı birdey, biraq pu'tkilley basqa-basqa ma'ni bildiretug'ın ha'r qıylı so'zler.

At so'zin alsaq. Bul seslik qurılıstıg'ı so'z, birinshiden, u'y haywanların' bir tu'ri bolg'an minetug'ın *at*, ekinshiden, *adamnıń atı*, u'shinshiden, ha'reketti bildiretug'ın *oq atıw* ma'nisindegi bir seslik qurılıstıg'ı u'sh tu'rli so'zler omonim retinde jumsaladı. *Qoy* so'zin alsaq. Bul, birinshiden, u'y haywanların' biri bolg'an *qoy (qoy man'ıradı)*, ekinshiden, ha'reketti (*jumıstı qoy*), u'shinshiden, bir zattı bir jerge *qoyıw (kitaptı teksherge qoy)* ma'nilerindegi ko'rinisi birdey, biraq u'sh tu'rli ma'nilerdegi u'sh tu'rli so'zler omonimlik qatnastıg'ı so'zler bolıp tabıladı. *Bas* so'zin alsaq. Birinshiden, en' baslı adam mu'shesin bildiretug'ın so'z (*bası awırdı*); ekinshiden, ha'reketti bildiretug'ın so'z (*ayag'ın bastı*) tu'rindegi omonimler qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramında jumsaladı.

Ons tilindegi *6op* so'zin misalg'a alsaq: *bor-tog'ay*, *bor-tıstı emlewde qollanılatur'ın a'sbap*, *bor - ximiyalıq element*. Bul misallardag'ı *tog'ay*, *a'sbap*, *ximiyalıq elementler* ortasında azg'ana bolsa da ma'nilik uluwmalıq yamasa jaqınlıq joq, kerisinshe seslik du'zilisi birdey bolg'an so'zler (*borlar*) pu'tkilley basqa-basqa zatlardı an'latıp tur. Olardı seslik jaqtan birdeylikinen basqa hesh na'rse baylanıstırıp turg'an joq. Sonlıqtan da olardı bir so'zdin' u'sh tu'rli variantı dep qarawg'a bolmaydı. Kerisinshe, ayıtlıwı jag'man tosınnan sa'ykes kelip qalg'an pu'tkilley basqa-basqa u'sh tu'rli so'z dep esaplanadı.

Omonimler bir so'z shaqabına da, ha'r qıylı so'z shaqabınada tiyisli bolıwı mu'mkin. Joqarıda keltirilgen misallarda u'y haywanı ma'nisindegi *at*, *adamnıń isimi* ma'nisindegi *at* atlıq so'z shaqabına kirse, ha'reket ma'nisindegi *at* feyil so'z shaqabına kiredi. Solay etip at omonimi atlıq ha'm feyil so'z shaqaplarına qatnaslı boladı.

Sonday-aq u'y haywanı ma'nisindegi *qoy* atlıq so'z shaqabına, ha'reket ma'nisindegi *qoy* feyil so'z shaqabına kiredi. Al ha'reket ma'nisindegi eki tu'rli *qoy* so'zleri (*jumıstı qoy*, *kitaptı teksherge qoy*) feyil so'z shaqabına kiredi. Tildegi omonimiya qubılısı a'dette tu'siniwge kesent bermeydi. Sebebi ko'p ma'nili so'zler sıyaqlı omonimlerin' qaysı ma'nide

jumsalatug'ınlıg'ı kontekstten ha'm qollanlıw jag'dayınan (situatsiyadan) belgili bolıp turadı. Omonimlerin' ju'zege shıg'ıwı ha'm olardin' ma'nilerin' anıqlanıwı kontekst arqalı bolg'anı menen hesh waqıtta kontekst olardı (omonimlerdi) do'retpeydi yamasa olardin' payda bolıwına sebepshi bolmaydı. Omonimler tilde burınnan qaliplesken, tayın halında bolıp, konteksttin' kerek orınlarında qollanıla beriledi.

Tilde omonimler tiykarınan ko'p ma'nili so'zlerdin' ma'nilerin' qashıqlasıwı esabınan (ko'k-o'simlik, ko'k-aspan, ko'k-ren'; Ku'n-planeta, ku'n-24 saatlıq waqıt), qosımtalar ja'rdeminde (awdarma-buyırıq meyil, awdarma-atlıq; ayıtı-sheriklik da'rejedegi feyil, ayıtı a'debiy janr retindegi atlıq) basqa tillerden o'zlestirilgen so'zlerdin' tu'pkilikli so'zler menen seslik du'zilisi sa'ykes kelip qalawı arqalı (saz-nama, a'sbap ma'nilerindegi parsı tilinen awısqañ so'z, saz-ılay ma'nisindegi tu'pkilikli tu'rkiy so'z) payda boladı.

Seslik qurılısı birdey, ma'nileri pu'tkilley basqa-basqa so'zler omonimler bolıp, onı leksikalıq omonimler yamasa sap omonimler dep te ataydı. Bunday omonimlerden tisqari jazılıwı yamasa grammatikalıq formaları jag'ınan usas bolg'an sap emes omonimler de ushırasadı.

Jazılıwında pariq bolg'anı menen ayılıwı bir qıylı omonimlerdi omofonlar dep ataymız. Misali, *jaza aladı-jazılıwı, jazaladı-ayılıwı*. Son'g'ısı *jazalaydı* feyili menen omofonlıq ma'nilik qatnastag'ı omonim bolıp sanaladı.

Jazılıwı birdey, biraq ayılıwı boyınsha pariqlanatug'ın omonimlerdi omograflar deymiz. Misali *alma-feyil, alma-atlıq, salma-feyil, salma-atlıq*. Bunda jazılıwı birdey bolg'anı menen intonatsiyag'a baylanıslıshı aldın'g'ı ha'm son'g'ı buwınlardin' ayılıwında ayırmaslılıq boladı.

Geypara omonimler grammatikalıq formaların' qosılıwı menen o'zlerinin' omonimlik ma'nilik qatnasın joytadı. Bul a'sirese ha'r qıylı so'z shaqapların' ayırım grammatikalıq formaları qabil etiwı menen ju'z beredi. Ma'selen, *alma (atlıq), alma (feyil); qır (atlıq), qır (feyil)* styaqlı omonimler ayırım grammatikalıq formalar qosıl'g'anda o'zlerinin' omonimlik qa'siyetin joytadı: *Almalardı ıdistan almag'ansız. Qırg'a shıqqan dushpan qırg'ing'a ushıradı. Bul misallardag'ı almalardı- almag'ansız, qırg'a-qırg'ing'a so'zlerindegi alma, qır leksemaları omonim bolg'anı menen tutas so'zler grammatikalıq formaları boyınsha ayırmaslılıqqa iye bola otırıp, o'zlerinin' omonimlik qa'siyetlerin joytqan.*

Tildegi omonimiya og'ada quramalı, ko'p ta'repli qubılıs bolıp, bir jag'ınan onı polisemiya menen baylanıslı qaraw kerek bolsa, ekinshi jag'ınan, ishki ma'nilik qarım-qatnasların ha'r qıylı ko'zqarastan qarap u'yreniw talap etiledi.

§ 44. Sinonimler

Tildin' so'zlik quramında seslik du'zilisi jag'man ha'r qiyli, biraq ma'nileri o'zara jaqın so'zler ushırasadı. Bunday formaları ha'r tu'rli bolıp kelip, jaqın ma'nilerdi bildiretug'mın so'zlerdi sinonim¹ so'zler dep ataymız. *Mısali, u'lken, na'ha'n, giddiman, taynapır; sulıw, shıraylı, ko'rkem, go'zzal; ba'lent, biyik; ku'shli, g'ayratlı, quwatlı, muqlı* ha'm t.b.

Sinonimler barlıq tillerde de ushırasadı. Bul tildin' baylıg'ın ta'miyinleytug'mın, adamnın' oyın basqalarg'a qalıwsız, tolıq ha'm tu'sinikli etip jetkeriwge sebepshi bolatug'mın tildegi a'hmiyetli semantikalıq qubılıs bolıp sanaladı. Sinonim so'zler ma'nileri boyınsha bir-birine qansha jaqın bolg'anı menen olardıń ha'r birinin' basqalarg'a qarag'anda o'zine ta'n o'zgeshelikleri boladı. Sinonim so'zlerdin' birin ekinshisi ornına mudamı almastırıp qollana beriwge bolmaydı. Sebebi sinonimlik qatarı payda etetug'mın so'zlerdin' ha'mmesinin' ma'nileri birdey emes, al bir qiyli usas sinonimlik qatardag'ı so'zler ma'nilik u'ylesimine qaray ornlı-ornında qollanılsa g'ana maqsetke muwapıq boladı. Ayırım sinonim so'zler bir-birinin' ornına jumsalsa, ayırımları birin-biri almastırmaydı. Ma'selen, *sulıw, shıraylı, ko'rkem, go'zzal* bir sinonimlik qatarı payda etkeni menen qalay bolsa solay biri ornına ekinshisin qollana beriwge bolmaydı: *ko'rkem a'debiyat* dewge boladı, biraq *sulıw a'debiyat* dep ayılmaydı; *shıraylı qız* dep ayılıadı, biraq *shıraylı qala* dep ayılmaydı; *sulıw jay* delinedi, biraq *go'zzal jay* dep ayılmaydı.

Tildin' so'zlik quramında g'ı ma'niles so'zler ayırım-ayırım toparlardı quraydı. Ma'selen, *tez, jıldam, shaqqan, da'rriw; naz, jilwa, qılıq; taza, jan'a; go'ne, eski; biyik, ba'lent* ha'm t.b. Sinonimlerdin' bunday ma'niles toparları sinonimlik qatarlar dep ataladı. Sinonimlik qatardag'ı so'zlerdin' sanı en' keminde ekew boladı. Sinonimlik qatardag'ı bir so'z basqalarına sahsıstırg'anda biyta'rep bolıp, ol ko'birek jumsaladı ha'm o'zi menen ma'niles so'zlerdin' ornın ko'birek almastıradı. Bunday so'zdi tirek so'z dep ataydı. Til biliminde tirek so'zlerdi dominanta dep te ataydı. Dominanta xızmetinde jumsalatug'mın so'z sinonimlik qatardag'ı basqa barlıq so'zlerge qarag'anda jiyi qollanıladı ha'm onda emotsionallıq qosımsha ma'niler bolmaydı. Ma'selen, *ku'sh, quwat, g'ayrat* degen sinonimlik qatarda *ku'sh* so'zi, *alıs, qashuq, uzaq, jıraq* sinonimlik qatarında *alıs* so'zi dominanta boladı. Bul sinonim so'zlerdin' du'zgende sinonimlik qatardın' birinshi ornında dominanta esapqa almadı.

Tilde sinonimler qanshelli ko'birek ushırasa, ol til bay tiller qatarınan orn aladı. Tek g'ana sinonimlerden ornlı paydalanılğ'an shug'armalardıń tili o'tkir, ha'mmege birdey tu'sinikli, ko'rkem bolıwı mu'mkin.

¹ Sinonim—grekshe synonimon- «qatar ataw» degen ma'nisti bildiredi.

Sinonimlik qatardi quraytug'ın so'zlerdin' ma'nileri bir-birine jaqın bolıwı menen birge, ol so'zlerdin' qaysılarının' qanday so'zler menen dizbeklesip keliwi sheklengen boladı. Sonday-aq ayırım sinonimlerdin' ma'nileri pu'tkilley usas, bir-birinen hesh parıqlanbaytug'ın da'rejede birdey boladı. Ma'selen, oris tilinde *самолёт-аэроплан, языкознание-языковедение*; qaraqalpaq tilinde *тракторшү-тракторист, айдawshı-shofer, nızam-zan'-zakon, oqıtıwshı-mug'allım* ha'm t.b. Bunday so'zler tilde onsha ko'p ushıraspaydı. Olardın' da birewi qollanıwdan kem-kem shıg'ıp qalıp, birewleri tilde ko'birek qollanıladı.

Sinonimlerdin' payda bolıwı tildin' ishki mu'mkinshilikleri ha'm sırttan kirgen so'zler arqalı a'melge asadı. Sinonimler so'zlerdin' ko'p ma'niligi tiykarında payda bolıwı mu'mkin. Ma'selen, *ayag'ı-aqırı, bası-joqarısı, awır-qıyın* ha'm t.b. qosımtalar ja'rdeminde payda boladı: *mug'allım-oqıtıwshı, sulıw-shıraylı, zeyinli ıqlashı* ha'm t.b. Dialektlik o'zgeshelikler tiykarında payda boladı: *seksewil-sazaq, shırtı-gu'kirt, qırg'awıl-su'ylin* ha'm t.b. Ayırım sinonimler sırttan kirgen so'zlerdin' esabınan payda boladı. Misalı, *man'lay-peshana, ta'n'ir-quday, ta'n'ir-alla, qonaq-miyman* ha'm t.b. Bul so'zlerdin' da'slepkilleri tu'rkiy so'z bolsa, son'g'ıları arab, parsı tillerinen o'zlestirilgen so'zler bolıp sanaladı. Sonday-aq oris tili ha'm oris tili arqalı basqa tillerden awısqan so'zler de sinonimlik qatarlardı payda etedi. Misalı, *shıpaker-vrash, doktor; nızam-zakon, zan'; xudojnik-su'wretshı* ha'm t.b.

Juwmaqlap aytqanda, ma'nisi bir-birine jaqın yamasa birdey ma'nini bildiretug'ın, forması ha'r tu'rli so'zlerdin' toparı sinonim bolıp, ol tildin' baylıg'ın, ko'rkemligin ta'miyinlep turatug'ın, stilistikalıq qural sıpatında da qollanılatug'ın semantikalıq qubılıs retinde qaraladı.

§ 45. Antonimler

Ma'nileri bir-birine qarama-qarsı, seslik du'zilisi ha'r qıylı so'zler antonimler¹ delinedi. Misalı: *jaqsı-jaman, u'iken-kishi, tez-a'ste, bar-joq, joqarı-to'men, ba'lent-pa's* ha'm t.b.

Antonim so'zler qos jubaydan turıp, olardın' biri ekinshisine qarama-qarsı qoyıladı, birinin' ma'nisi ekinshisin biykarlaydı. Bulardın' birin aytıw menen olardın' qarama-qarsı jubayı eske tu'sedi. Ma'selen, *uzın-qısqa, ken'-tar, bas-ayaq, o'r-ıq* ha'm joqanda keltirilgen misallarda ol jubaylardın' birin aytıw menen ekinshi jubayı yadg'a keledi.

Tildin' so'zlik quramındag'ı barlıq so'zlerdin' antonimleri bola bermeydi. Ma'selen, *kitap, mektep, nan, suw, qawın* ha'm t.b. so'zlerdin'

¹Antonim grekshe anti — «qarsı», onyma-«at» so'zlerinen quralıp qarma-qarsı at ma'nisin bildiredi.

qarama-qarsı ma'nilerin bildiretug'in so'zler joq. Antonimler ko'binese sapaliq, sınıqlıq, mug'darlıq ma'nilerdi bildiretug'in so'zlerde ushirasadı. Misali *aq-qara, ko'p-az, qalın'-juqa, qattı-jumsaq* ha'm t.b. Ayırım qosimtalardin' ja'rdemide so'zler antonimlik ma'nige usas ma'ni an'latadı. Bul so'zlerdin' bolımlı ha'm bolımsızlıq ma'nileri. Misali: *oqıdı-oqımadı, alg'an-almag'an, aqıllı-aqılsız, mazalı-mazasız, jeter-jetpes, u'nli-u'nsız, durıs-nadurıs, u'ken-u'ken emes* ha'm t.b. Bunday so'zlerdi grammatikalıq antonimler dewge boladı. Al shın ma'nisindegi leksikalıq antonimler bolıw ushın olar ha'r tu'rli tu'birlerden turıwı kerek. Antonimler zatların' yamasa olardin' belgilerinin' qarama-qarsılıg'in ha'r tu'rli tu'birlerdin' ja'rdemide bildire-tug'in so'zler bolıp tabıladı. Ayırım antonimlerdin' bir sın'arlarınin' yamasa eki sın'arlarınin' da sinonimleri bolıwı ha'm olar bir topar antonimlerdi payda etiwge qatnasıwı mu'mkin. Misali: *u'ken-kishi, ashshu-mazalı* antonimlerinin' sın'arlarınin' sinonimleri *u'ken, na'ha'n, gidiman; kishi, kishkene, kirttay; mazalı, tatlı; ashshu, za'ha'r* ha'm t.b. antonimlerdi payda etiwge qatnasadı.

Ayırım so'z dizbeklerinde antonim du'ziwge qatnasatug'in so'z o'zinin' antonimlik qa'siyetin jog'altıp, belgili bir zattın' atın bildirip ketiwi mu'mkin. Ma'selen, *aq kewil-qara kewil* degende *aq-qara* antonim bolsa, al *aq gu'l* degendegi *aq* so'zinin' antonimi joq. Sebebi *qara gu'l* degen so'z dizbegi a'meliy jaqtan qollanılmaydı. Sonday-aq *qara ku'sh, qara metall* dew mu'mkin, biraq a'meliy jaqtan *aq ku'sh, aq metall* tilde jumısalımaydı. Bul dizbeklerde *aq* so'zi antonimlik qa'siyetin jog'altadı.

Antonimlerdi orınlı-ornında durıs paydalanıw arqalı oy-pikir tın'lawshug'a (oqıwshug'a) da'l ha'm ıqshamlı etip bildiriledi. Ko'rkem shıg'armada qarama-qarsı qubılıslardı salıstırıp anıq ha'm ko'rkem swretlewde antonimler stilistikalıq jaqta, u'ken xızmet atqaradı. Ma'selen,

Merekede opağ boldım,
En'gezerdey sopağ boldım. (Berdaq)

Bilegi juwan birew ha'r jolıqqanda,
Soz'an qolın qorqa-qorqa alaman.
Qolımdı awırtıp qısıp turg'anda,
Bilimi jin'ishkeligin bilip turaman (İ.Yusupov)

Kim sheber, kim olaq,
Ayta bersin ol-aq
İzlegeni-- awırdın' u'sti, jen'ildin' astı. (K.Sultanov)

Asıg'ısta Bozuc'lan otırıp paraxatı, turıp taxatı bolmadı.
(«Bozuc'lan» da'stari)

Antonimlar naqil-maqallarda, frazeologizmlerde ken'nen qollaniladi.

Misali,

Jamannan qash, jaqsig'a jantas.
Aq degeni alg'is, qara degeni g'arg'is.
Awirdin' u'sti menen, jen'ildin' asti menen.
Aldi barda, artı joq.
Sirti pu'tin, ishi tu'tin.
Ahsina xat jollap,
Jaqınına at jollap.
Astı jer, u'sti tepki ha'm t.b.

Solay etip, tilde antonimlar zat, qubilis ha'm olardin' belgilerin salıstırıp, bir-birine qarama-qarsi qoyıp ko'rsetiwde, sol arqalı aytilajaq pikir di ta'sirshen', anuq ha'm o'tkizlestiriwde u'ken a'hmiyetke iye boladi.

§ 46. Termin ha'm terminologiya

Tildegi so'zlerdin' ko'pshiligi bir emes, bir neshe ma'nilerdi bildirip keledi. Olardin' ha'r tu'rli ma'nilerde jumsalıwı so'ylewdi ko'rkemleydi, adamnin' oyın tın'lawshıg'a anıg'ıraq ha'm tolıg'ıraq etip jetkeriwge ja'rdemlesedi. Qaysı ma'nide jumsalg'anlıg'ı bolsa, kontekstten ma'lim boladi. Sonın' menen birge tilde tek bir ma'nide, onda da qollanıwı jag'man sheklengen mug'darda belgili ka'sip yamasa taraw xızmetkerlerinin' tilinde g'ana jumsalatug'ın, qollanıwı o'risi tar so'zler ushırasadı. Oндаy so'zler tiykarınan ilim, texnika, ko'rkem-o'ner, siyasat, ekonimika tarawlarında, tek sol tarawlardın' en' tiykarlı tu'siniklerin bildiriw maqsetinde jumsaladı.

Qanday da bir ug'ımdı, tu'sinikti da'l ataw ushın qabil etilgen ilim, texnika, o'ner ha'm t.b. tarawlarda jumsalıwı menen qatan' sheklengen, sol tarawlardın' tiykarlı tu'siniklerin an'latatug'ın, emotsional-ekspressivlik ma'nilik boyawlarğa iye emes, bir ma'nili leksikalıq birlikler terminler¹ delinedi. Misali, *fizika, ximiya, yadro, atom, vodorot, lingvistika, atlıq, ga'p ag'zasi, so'z shaqabi, iyelik, baris, tabis, seplik, betlik, tartım, su't emiziwshiler, jer bawırlawshular, gerbari, o'simlik* ha'm t.b.

Terminler ko'binshe bir tarawg'a tiyisli boladi. Ayırım jag'daylarda bir termin bir neshe ilim tarawlarında da qollanıwı mu'mkin. Ma'selen, morfologiya — lingvistikalıq ha'm biologiyalıq termin; operatsiya — meditsinalıq, a'skeriy, ekonomikalıq termin sıpatında qollaniladi.

Termin so'zlerdi izertleytug'ın ilim terminologiya dep ataladi. Bunda terminlerdin' kelip shıg'ıwı, olardin' toparlarg'a bo'liniwi, so'zlerden

¹Termin — latinsha terminus-«shegara», «shegara belgisi» degen so'zden kelip shıqqan.

ayırmashılıg'ı sıyaqlı ma'seleler so'z etiledi. İlim, texnika, o'ndiris tarawlarına, ko'rkem o'nerge ha'm t.b. baylanışlı terminlerdin' sistemasın islep shug'ıw, terminologiyalıq so'zliklerge materiallar jıynastırıw – bulardın' ba'ri terminologiyanın' wazıypası bolıp tabıladı.

Barlıq tillerde, sonın' ishinde tu'rkiy tillerde de, terminler eki jol menen payda etiledi. Birinshiden, ha'r bir tildin' o'zinin' ishki imkanıyatlarnan paydalana otırıp, terminlerdi payda etedi. Misalı: *atlıq, sanlıq, baslawış, bayanlawış, tu'bir, qosımta* ha'm t.b.

Ekinshiden, basqa tillerden tayın turg'an terminlerdi qabil etiw arqalı terminler payda etiw. Misalı: *fonema, morfema, atom, vodorod, xor, okis, fizika, akustika, biologiya, anatomiya* ha'm t.b.

Terminologiyalıq leksika – ilim, texnika, o'ndiris ha'm t.b. tarawlardın' tiykarg'ı ha'm a'hmiyetli tu'siniklerin bildiretug'in til leksikasınun' u'lken bir qatlamı. Belgili bir tarawdı u'yreniwshiler sol tarawdın' terminologiyalıq leksikasın teren' bilgende g'ana maman qa'nige bolıp jetilisiwi mu'mkin. Sonlıqtan da terminologiyanın' aldına juwapkerli u'lken wazıypa qoyıladı. Terminlerdin' durıs tan'lanıwı, ilajı barınsha anıq ha'm bir ma'nili bolıwına erisiw, ko'pshilik du'nya tilleri ushın xızmet etip kiyatırg'an xalıqaralıq terminlerden ornınlı paydalanıw sıyaqlı ko'plegen ma'selelerdi durıs sheshkende g'ana terminologiya aldına qoyıl'g'an wazıypalardı ornılaydı.

§ 47. Frazelogiya. Frazelogiyalıq so'z dizbegi haqqında tu'sinik

Tilde so'zler mudamı o'zara baylanısta, dizbeklesken halında jumsaladı. So'zler tildin' grammatikalıq nızamlarına bag'ing'an halda emin-erkin dizbeklesip, til birlikleri bol'g'an so'z dizbeklerin, ga'plerdi payda etedi. So'zler qalay bolsa solay dizbeklese bermeydi. Ma'nilik u'ylesiw bol'g'an jag'dayda g'ana so'zler dizbeklesedi. Bir so'z basqa ko'plegen so'zler menen ma'nilik jaqtan u'ylesip kele beriwi mu'mkin. Ma'selen, *kitap oqıw, gazeta oqıw, dizimdi oqıw, qosıqtı oqıw* ha'm t.b. So'z dizbeginin' sın'arları basqa da tolıp atırg'an so'z dizbeklerinde kele beredi. Onday so'z dizbekleri erkin so'z dizbekleri bolıp, olar tilde tayın halında bolmaydı, al grammatikalıq nızamlar tiykarında so'ylew waqtında qurastırılardı. Solay etip erkin so'z dizbeklerin til birlikleri bol'g'an so'zlerdin' so'ylewdegi kombinatsiyaları dep tu'siniw kerek.

Erkin so'z dizbekleri so'ylew waqtında qurastırılatur'ın bolsa, bunnan tısqari tilde turaqlı so'z dizbekleri de boladı. Turaqlı so'z dizbekleri so'ylewge kerekli waqıtta, so'ylew momentinde qurastırılmaydı, al tilde burınnan qurastırılalı, tayın halında turadı. Olar eki ha'm onnan da ko'p sın'arlardan (so'zlerden) turıp, bir ma'ni bildiredi. Solay etip turaqlı so'z dizbekleri bir jag'ınan bir neshe sın'arlardan (so'zlerden) quralıwı jag'ınan, erkin so'z

dizbexlerine usasa, ekinshi jag'ınan (birneshe so'z jıynalıp bir ma'ni bildiriwi ha'm tilde tayın halında turıwı jag'ınan) dara so'zlerge usaydı.

Turaqlı so'z dizbexleri lingvistikalıq a'debiyatlarda frazemalar, frazeologiyalıq so'z dizbexleri, frazeologizmler dep ataladı, al olardı izertleytug'ın ilimdi frazeologiya¹ dep ataydı.

Frazeologiya termini til biliminde eki ma'nide jumсалadı. Birinshiden, turaqlı so'z dizbexleri tuwralı ilim, ekinshiden, turaqlı so'z dizbexlerinin' jıynag'ı degen ma'nilerde jumсалadı.

Eki yamasa onnan da ko'birek so'zlerden quralg'an, bir tutas ma'ni bildiretug'ın, qurılısı ha'm orın ta'rtibi boyınsha turaqlasqan, qurastırılıwı tayın tu'rde qollanılaturug'ın til birligi frazeologiyalıq so'z dizbegi delinedi. Frazeologiyalıq so'z dizbexleri ha'r bir tilde ol tildin' da'stu'rine muwariq ken'nen qollanıladı ha'm olar so'ylew protsesinde do'retiletug'ın erkin so'z dizbexlerine qarama-qarşı qoyıladı. Ma'selen, orıs tilinde: *сдержатъ слова, глубокая осень, волчий аппетит, копать другому яму, медвежья услуга*; o'zbek tilinde: *ipidan ignasigasha, tilini tishlab qalmoq, peshanasi kelishkan*; qazaq tilinde: *tayg'a tan'ba basqanday, urıp awızg'a salg'anday, su ju'rek, it arqası qıyan'da*; inglis tilinde: *to sink through the floon (проволиться сквозь землю—jer jutqanday joq bolıp ketiw); You little monkey (ах ты проказных—maqaw balasan'); out of blue (как с неба свалился—aspınan tu'skendeı); nemis tilinde: Sich aut dnnes Eis begehen (пойти на большой риск не узнав броду, сунуться к воду—suw ko'rmeı sheshiniw); Ein Herz aus Eis (каменное сердце—tas bawır); Sich selbst sein yrab graben(рыть самому себе могилу—o'z-o'zine go'r qazıw); ein Schloss vor dem Mund haben (воды в рот набрат—awzına suw urılag'anday); der Himmel fđllt ein (свет помер в глазах—qara aspan tu'siw).*

Frazeologiyalıq so'z dizbexlerinin' en' tiykarg'ı belgilerinin' biri—olardıń quramındaǵı so'zlerdin' orın ta'rtibin qatan' saqlawı ha'm basqa so'zler menen almasıra beriwge bolmawı, solay etip tilde qurastırılıwı tayın halında turıwı. So'ylewshi yamasa jazıwshı tayın materialdı, ma'selen, dara so'zdi qalay paydalansa, tildin' so'zlik quramında qurastırılıwı tayın turg'an frazeologiyalıq so'z dizbegin de solay paydalanadı. Ma'selen, *ıyt o'lgen jer dew mu'mkin, al pıshuq o'lgen jer dewge yamasa orın ta'rtibin o'zgertip, o'lgen ıyt jer dewge bolmaydı. Qoy awzınan sho'p almas* degendi basqasha etip, *eshki awzınan sho'p almas, qoy sho'p almas awzınan dewge bolmaydı*. Solay etip so'z de frazeologiyalıq so'z dizbegi de so'ylew waqtında qurastırılmaydı. Al tayın qurılıs materialı xızmetin atqaradı, tayın qa'lpinde ga'ptin' quramına kiredi.

¹Frazeologiya — grekshe phrasis-«an'latıw usılı», «so'ylew todası» ha'm logos-«ilim» degen so'zlerden qa'liplesken atama.

Frazeologiyaliq so'z dizbeginin' qatan' turaqli qa'siyetke iye bolwi olardin' basim ko'pshiliginin' sin'arlari ortasina jan'a so'zlerdi kirgiziwge bolmaytug'imn da ko'rinedi. Ma'selen, *er ju'rek, quwanishqa bo'leniw, gas qaqqansha, ko'zdi aship jung'ansha, murtin balta shappaw, tamirina balta shabirw, tayaq jew, jan ashw, tayg'a tan'ba basqanday* ha'm t.b. Bulardin' qatan' turaqlilig'in saqlaw menen birge, ayirimlarinin' sin'arlari ortasina geyde belgili bir maqsetke muwapiq jan'a so'z kirgizip aytiwg'a da boladi. Ma'selen, *quwanishqa birotala (mudami) bo'leniw, murtin dim balta shappaw, jan qatti ashw, murtin hesh qanday balta shappaw, tayaqti mıqlap jew, tayg'a qatirip tan'ba basqanday*. Bul misallarda aralarina jan'a so'z qosiw arqali ma'nini tag'ida o'tkirlestiriwge erisiledi. Al *er ju'rek, gas qaqqansha, ko'zdi aship jung'ansha* frazeologizmleri ortasina so'z qosiw mu'mkin bolmaydi. Frazeologiyaliq so'z dizbegi ma'nilik jaqtan bir pu'tin birlik retinde taniladi. Onun' quramundag'ı dara so'zlerdin' ha'r birinin' jeke ma'nilerinin' anuq saqlanıp turwi frazeologizmnin' ma'nilik pu'tinligin, bir tutaslig'im buzbaydi. Misali, *iyt o'lgen jer-als, gas penen ko'zdin' arasinda-demde, og'ada tez, qulaq tu'riw-tu'law, salisi suwg'a ketiw-qapalanıw, tu'yenin' u'stinen iyt qabirw-talabi kelispew* ha'm t.b.

Tilde, tayın halında bolwi, orın ta'rtibin o'zgeritiwge, arasına so'z qosa beriwge bolmawı ma'ni birlesligi (pu'tinligi), ga'pte bir ag'za xızmetin atqarıwı — mine bulardin' ba'ri frazeologiyaliq so'z dizbegin dara so'zge jaqınlastıradi. Frazeologizmler quramı ha'm orın ta'rtibinin' turaqlilig'ı boyınsha turaqli orın ta'rtipke iye bolg'an ko'p morfemalı dara so'zlerdi eske tu'siredi. «So'zdin' morfemalıq quramının' turaqlılıq sıpatı qanday bolsa, frazeologizmnin' quramının' ha'm sin'arlarının' orın ta'rtibinin' turaqlılıq sıpatı da sonday» dep jazg'an edi frazeologizmlerdi arıawlı tu'rde izertlewshi N.M.Shanskiy¹.

Dara so'z benen frazeologizmler o'zlerinin' ayırmashlıq belgilerine de iye boladi. En' aldı menen frazeologizmler menen dara so'zler (bul jerde tu'bir so'zden basqaları ko'zde tutiladi) qurılıshlıq jag'ınan ayırılıp turadi. So'z morfemalarg'a bo'linip, morfemalar bolsa, tek so'zde g'ana jumsaladi. Misali, *bas-shı, tas-laq, oqi-w-shı* ha'm t.b. Al frazeologizmler bir so'zden emes, keminde eki ma'nili so'zlerdin' dizbeginen turadi. Misali, *asig'ı alshı, jan ku'yer, er ju'rek, qanı qaynaw, awzına qum quyılıw* ha'm t.b.

Frazeologizmler qurılıshlıq jag'ınan so'zlerden ayırılıp, erkin so'z dizbeklerine usag'anı menen ko'pshilik belgileri boyınsha so'zlerge usaydı. Sonlıqtan da frazeologiyaliq so'z dizbekleri til biliminin' sintaksis tarawında emes, al leksikologiya tarawında u'yreniledi.

¹ Н.М.Шанский Фразелогия современного русского языке. М., 1969. 29-бет

§ 48. Frazeologiyalıq so'z dizbeklerinin' tu'rleri

Frazeologiyalıq so'z dizbeginin' bildiretug'in ma'nisi menen onun' quramındağ'ı so'zlerdin' (sin'arlarinnin') bildiretug'in ma'nilerinin' ortasında hesh qanday baylanıs bolmawı da, tikkeley emes astarlı baylanıs bolıwı da ha'm frazeologizmnin' bildiretug'in ma'nisi onun' sin'arlarinnin' ma'nilerinin' jıynag'ınan quralıwı da mu'mkin. Frazeologizmlerdin' ma'nilik ha'm qurılıshıq qa'siyetlerin anıqlaw olardı toparlarg'a bo'liw til biliminde quramalı ma'selelerden biri bolıp sanaladı. Olardı tu'rli ko'z-qarastan qarap, ha'r tu'rli qa'siyetlerin esapqa alıp toparlarg'a bo'liw mu'mkin. Tutas frazeologizmnin' ma'nisi menen onun' sin'arlarinnin' ma'nileri ortasındağ'ı qarım-qatnasına qaray emotsional-ekspressivlik qa'siyetine qaray, qurılısına qaray olardı toparlarg'a bo'liw boyınsha lingvistikalıq a'debiyatlarda ko'plegen ha'r qiyli pikirler ushurasadı. Ayrıqsha bul boyınsha akademik V.V. Vinogradov ta'repinen usınılg'an pikir ilimde ko'birek ornı aladı. V.V. Vinogradov tutas frazeologizmnin' ma'nisi menen onı payda etiwshi sin'arlarinnin' ma'nilerinin' qarım-qatnasına qaray frazeologiyalıq so'z dizbeklerin frazeologiyalıq o'tlesiw (фразеологическое сращение), frazeologiyalıq birlik (фразеологическое единство) ha'm frazeologiyalıq dizbek (фразеологическое сочетание) dep u'sh toparg'a bo'ledi¹. Bug'an qosımsha to'rtinshi topar etip keyin naqıl-maqallar frazeologiyalıq an'latpalar (фразеологическое выражение) degen at penen kirgizildi.²

Frazeologiyalıq o'tlesiw. Semantikalıq ha'm qurılısı jag'man en' turaqlı tutas ma'nisi sin'arlarinnin' ma'nilerine hesh qanday baylanıs-paytug'in frazeologizmler toparı frazeologiyalıq o'tlesiwler delinedi. Ma'selen, onı tilinde: *сесть за один стол* (so'ylesiwlerdi baslaw), *дело табак* (istin' jag'dayı jaman), *во всю ивановскую* (baqırw, qıshqırw); *iyt o'lgen jer* (alis), *qas qaqqansha* (demde, tez), *jerden jeti qoyan tapqanday* (joq jerden tabıw), *jeti o'lshep, bir kesiw* (puqtalıq), *tu'bine duz egiw* (izinen qalmaw). Tildin' rawajlanıwının' ha'zirgi jag'dayında frazeologiyalıq o'tlesiwlerdin' ko'pshiliginin' sin'arlarinnin' motivlik baylanısı umitılıp ketken. Onı tutas frazeologizmnin' ma'nisi menen sin'arları ortasındağ'ı motivlik ma'nilik baylanısta biliw ushın etimologiyalıq izertlewler ju'rgiziw, tariyxıy mag'hwmatlarga su'yeniw talap etiledi. Ma'selen, *iyt o'lgen jer* (alis) degenin' kelip shıg'ıwı «*jaqsı iyt o'ligin alısqa taslaydı*» degen tu'sinik penen baylanıshı bolıwı kerek. Onı tilindegi «*во всю ивановскую*» degen frazeologizmnin' payda bolıwı en' da'slep Moskvadağ'ı Kremlde Ullı İvan maydanında patsha

¹ В.В.Виноградов. Русский язык (грамматическое учение о слове) М., 1972, 77-78 б.

² Н.М.Шанский. Фразеология современного русского языка. М., 1969, 76-77 б.

jarliqların qattı dawıs penen jarshıların' xalıq aldında oqıwı menen baylanıshı. Ko'pshilik frazeologizmlerdegi motivlik baylanıstı bilıw qıyın. Ha'r tildin' milliy o'zgesheligine baylanıshı qurılıshı, ma'nilik, motivlik jaqtan o'zinshelik o'zgeshelikleri usı frazeologizmler tarawında, sonın' ishinde frazeologiyalıq o'tlesiwlerde anıq ko'rinedi. Sonlıqtan da frazeologiyalıq o'tlesiwlerdi bir tilden exinshisine awdarıw, a'sirese olardıń' emotsional-ekspressivlik ma'nilik o'zgesheliklerin' durıs jetkeriw og'ada qıyın.

Frazeologiyalıq o'tlesiwlerdin' ayırımları erkin so'z dizbegi menen omonimles ma'nide bolıp keledi. Misalı: *qas penen ko'zdin' arasında*- frazeologizm bolsa, *qas penen ko'zdin' arasında kirpik jaylasqan* degen ga'pte frazeologizm emes, al erkin so'z dizbegi.

Frazeologiyalıq birlik. Frazeologiyalıq birlik te frazeologiyalıq o'tlesiw sıyaqlı tilde tayın turg'an bo'linbeytug'm bir pu'tin birlik bolıp tabıladı. Olardıń' ayırmashılıg'ı frazeologiyalıq o'tlesiwdin' tutas ma'nisi onı qurastırılıshı sin'arlarının' ma'nisine hesh qanday baylanısı bolmaydı. Al frazeologiyalıq birliktin' tutas ma'nisi onın' sin'arlarının' jıynalıp kelip bir obrazlı ma'ni bildiriwinin' na'tiyjesi boladı. Tutas frazeologiyalıq birliktin' ma'nisi menen onın' sin'arlarının' astarlı, obrazlı ma'nisi ortasında qanday da bir sabaqlashıq baylanıs bayqaladı. Misalı, onı tilinde: *стреланный воробей* (ta'jiriyeveli), *кровь с молоком* (tetik, ju'zi jaynag'an), *плясать под чужого дурку* (basqanın' ko'rsetpesi menen ju'riw).

Qaraqalpaqsha: *o'kshe ko'teriw, qulaq tu'riw, ko'z tigiw, qas qaqqansha, ko'z jumıw* ha'm t.b. Bulardıń' ayırımların tallap qarasaq: *o'kshesi ko'teriliw*—*ketiw* ma'nisin bildirip, *o'kshe ju'riwde* xızmet etetug'm ag'za bolg'anı ushın, *qulaq tu'riw*— tın'law ma'nisin bildirip, qulaq esitiw ag'zası bolg'anı ushın, *ko'z jumıw*—o'liw ma'nisin bildirip, ko'z jumıw o'lgendegi ko'riniş bolg'anı ushın tutas frazeologiyalıq birlik bildiretug'mın ma'ni menen onın' sin'arlari ortasında azlı-ko'pli baylanıs seziledi.

Solay etip frazeologiyalıq birlik frazeologiyalıq o'tlesiwlerge qarag'anda ayırım o'zgesheliklerge iye boladı. Frazeologiyalıq birliktin' quramındag'ı ayırım so'zler tutas frazeologizm an'latıp turg'an uluwma ma'ni menen baylanıshı boladı.

Frazeologiyalıq dizbek. Basqa frazeologizmler sıyaqlı frazeologiyalıq birlik te ma'nilik jaqtan bir pu'tin, tilde tayın halında jumsalatug'm turaqlı so'z dizbegi bolıp tabıladı. Frazeologiyalıq dizbek erkin ma'nidei sin'arı (so'zi) menen sheklengen, bekitilgen ma'nidegi sin'arlarının' (so'zlerinin') dizbeklesiwinen jasalıp, qurastırılıshlı, tayın halında ushırasadı. Frazeologiyalıq dizbeklerde quramındag'ı jeke so'zlerdin' leksikalıq ma'nisi menen tutas frazeologiyalıq dizbektin' an'latatug'mın ma'nisi ortasında tikkeley baylanıs boladı. Frazeologiyalıq dizbektin' ma'nisi quramındag'ı jeke so'zlerdin' leksikalıq ma'nilerinin' jıynag'ınan turadı. Misalı, qaraqalpaq tilinde: *qabaq u'yiw, ko'zi tınıw, tastay qaran'g'i, ko'zge tu'siw,*

asqar taw, shalqar ten'iz, ata dushpan, ata ma'kan ha'm t.b. Oris tilinde: *пекотливый вопрос, трескучий мороз, письменный стол, обеденный стол, закадычный друг, заклятый враг* ha'm t.b.

Keltirilgen frazeologiyaliq dizbektin' quramında sınırların (so'zlerdin') jumsalıw aktivligi birdey emes. Olardıń quramındaǵı erkin ma'nidegi sınıarı (so'zi) basqa ha'r qıylı so'zler menen dizbeklesip jumsalıwǵa iykemli bolsa, frazeologiyalıq sheklengen ma'nidegi sınıarı (so'zi) bir yamasa az sandaǵı so'zler menen g'ana dizbeklesip kele aladı. Ma'selen, *ata ma'kan, ata dushpan* degendegi frazeologiyalıq sheklengen ma'nidegi sıqarı *ata so'zi* boladı. Ol «*eski*» degen frazeologiyalıq sheklengen ma'nide tek g'ana *ma'kan, dushpan* so'zleri menen dizbeklesip, sol ko'rsetilgen ma'nisinde *ata ma'kan, ata dushpan* degen frazeologiyalıq dizbeklerdin' quramında g'ana jumsaladı.

Frazeologiyalıq dizbektin' quramındaǵı frazeologiyalıq sheklengen ma'nidegi so'z o'zi menen sinonimles so'z benen almastırıla aladı. Ma'selen, *ata ma'kan-eski ma'kan, ata dushpan-eski dushpan, tastay qaran'g'i-ju'da' qaran'g'i, asqar taw-biyik taw, shalqar ten'iz-aydın ten'iz* ha'm t.b.

Frazeologiyalıq so'z dizbeklerin frazeologiyalıq o'tlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek dep bolgende olardıń arasına qoyılatug'ın shegara qatan' bolmawı kerek. Sebebi birinen ekinshisine o'tetug'ın jag'daylar yamasa qaysısına kiretug'ının biliw qıyın bolg'an frazeologizmler u'shewinde de ushırasadı.

Naqıl-maqallar frazeologizminin' bir tu'ri sıpatında. Joqarıda keltirilgen frazeologizmlerdin' u'sh tu'rinen usqarı ha'r bir tilde sol tildin' milliy o'zgesheliklerine baylanıshı frazeologiyalıq dizbekleri, sonday-aq xalıqaralıq frazeologizmge aylamp ketken, «ushırma so'zier», aforizmler ushırasadı. Bulardıń qatarına ha'r bir tilde jumsalatug'ın naqıl-maqallar da qosıladı. Mine, bulardıń ba'rin bir toparg'a kirgizip, biraz a'debiyatlarda onı frazeologiyalıq ga'p, ayırımlarında frazeologiyalıq so'z degen atama menen ataydı. Bizin'she, frazeologiyalıq ga'p degen atama mazmung'a ko'birek sa'ykes keledi. Sebebi bul toparg'a kiretug'ın frazeologizmler sintaksislik du'zilisi jag'ınan so'z dizbeginen go're ga'pke ko'birek usaydı. Mısallar, du'nua a'debiyatınan: *Аппетит приходит во время еды (Рабле); Подливать масла в огонь (Гораций); Порвалась связь времен (Шекспир); oris tilinen: Не красна изба углами, а красна пирогами; Ездить в Тулу со своим сомоваром; язык до Киева доведет; qaraqalpaq tilinen: ko'rpen'e qaraq ayag uzat; Aq-degeni alg'ıs, qara degeni-qarg'ıs; Aydag'anın' eki eshki, isqırg'anın' jer jaradı; Shumshıqtan qorıqqan tari ekpes; Miynet tu'bi ra'ha't; Suwg'a ketken tal qarmaydı; Birew toyıp sekiredi, birew ton'ıp sekiredi; Biydaydın' gewdesin ko'tergeni-daqlı joqlıg'ı, jigittin' gewdesin ko'tergeni-aqlı joqlıg'ı* ha'm t.b.

Naqil-maqallar, ushurma soʻzler (qanatli soʻzler) sintaxislik duʻzilisi jagʻnan gaʻpke usagʻani menen gaʻp siyaqli soʻylew waqtında tinʻnan doʻretilmey tayın, qurastırılğʻan halında ushırasadı. Usı qaʻsiyeti tiykargʻa alınıp, olar frazeologiyalıq soʻz dizbekleri qatarınan orın aladı.

Naqil-maqallar qurılısı jagʻnan koʻbinshe eki sinʻardan quraladı. Aldın gʻı sinʻarında bayanlangʻan pikirdi son gʻı sinʻarı juwmaqlap, baʻntin basadı. Mısalı: *jer aydasanʻ guʻz ayda, guʻz aydamasanʻ juʻz ayda; Duz astınʻ daʻmin keltirse, naqıl soʻzdinʻ saʻnin keltiredi; Qızım sagʻan aytaman, kelinim sen tinʻla; Kenʻ bolsanʻ, kem bolmaysanʻ; Murtqa oʻkpelep juʻrgende, saqal shıgʻıp ketipti; Aydagʻanınʻ eki eshki, isıqıgʻanınʻ jer jaradı; Qalawın tapsanʻ, qar janar haʻm t.b.*

Bir sinʻarlı naqil-maqallar da ushırasadı. Mısalı, suwgʻa ketken tal qarmaydı; Baytal tuʻwe bas qaygʻı; Polat qanjar qap tuʻbinde jatpaydı; Temirdi qızgʻanda soq; Kerek tastınʻ awırı joq haʻm t.b.

Naqil-maqallar — xalıq danalıgʻınınʻ koʻrinisi, terenʻ aqıl-oyınınʻ, tapqırılıgʻınınʻ shınʻı. Naqil-maqallar—qurılısı jagʻnan ıqsham haʻm koʻrkem, maʻnisi jagʻnan terenʻ haʻm kenʻ mazmungʻa iye sheberlik penen toqılğʻan soʻz oʻrnegi.

Naqil-maqallar — aʻsırler boyı koʻp zamanlardan berli xalıqtınʻ tilinde oʻmir suʻrip kiyatırqgʻan aʻwladtan-aʻwladqa, atadan balagʻa oʻtip kiyatırqgʻan miyras, sonday-aq janʻa zamangʻa ılayıq janʻadan payda bolıp, tildi rawajlandırıp baratugʻın sarqılmas baylıq. Naqil-maqallar — az soʻz benen koʻp maʻni bildiriwdinʻ uʻlgisi, tildinʻ qaymagʻı.

§ 49. Frazeologizmlerdinʻ payda bolıwı

Frazeologiyalıq soʻz dizbeklerininʻ payda bolıwına tuʻrli waqıyalar, qubılıslar, tuʻsinikler sebepti boladı. Olardınʻ payda bolıwına enʻ aldı menen haʻr qıylı qubılıslardınʻ adam oyunda obrazlı tuʻrde saʻwleleniwi tiykar boladı. Mısalı, *eki ayagʻım bir etikke tigʻıw* (aytqanına tabjıtpay koʻndiriw), *tılı menen oraq orıw* (soʻzi menen isi basqa), *toʻbe shashı tik turıw* (huʻreyi ushıw), *bası awırmagʻannınʻ quday menen ne isi bar* (qıynshılıqqa ushıramagʻan adamnınʻ biyparwa bolıwı). Koʻrinip turgʻanınday, frazeologiyalıq soʻz dizbegininʻ tuʻp nusqasınınʻ mazmunı ogʻada oʻtkir, daʻl haʻm terenʻ. Al ogʻan berilgen tuʻsinik uʻstirtin, pıtranʻqı, sayız.

Ayırım frazeologizmlerdinʻ jasalıwına haʻr qıylı tuʻsinikler menen anʻızlar sebepti bolıwı muʻmkin. Mısalı, onı tilinde: *вавилонское стол повторение* (astan-kesten bolıw, bilgʻasıw), *во всю ивановскую* (qattı baqırıw), qaraqalpaq tilindegi *ıyt oʻlgen jer* (alıs), *shashbawın koʻteriw* (erip barıw), *jirtısın jirtıw* (bolısıw) haʻm t.b.

Geypara frazeologizmlerdinʻ jasalıwına waqıt, kenʻislik oʻlshemleri tiykar boladı. Mısalı, anıq oʻlshem birlikleri (saat, metr, kilometr, minut

ha'm t.b.) payda bolmastan aldın payda bolg'an: *su't pisirim* (waqıt), *et pisirim* (waqıt), *tawıq shaqırg'anda*, *at shaptırım*, *tayaq taslap ju'r*, *ku'n arqan boyı ko'terilgende*, *yarım aqshamda*, *tan' qaran'g'ısında*, *ku'nın' qızılı batpay*, *tan' sarg'ayıp atqanda* ha'm t.b.

Frazeologizmler ha'r bir tildin' o'zishelik o'zgesheliklerine baylanış payda boladı ha'm milliy o'zgesheliklerin ko'rsetip turadı. Sonın' menen birge ha'r tu'rli tillerde bir-birine ma'nileri sabaqlas bir qiyli frazeologizmler de ushurasadı. Onday frazeologizmlerdin' jasalıwına ha'r tu'rli tillerde ha'r qiyli belgiler ha'm salıstırıwlar sebepshi bolıwı mu'mkin. Ma'selen, orıs ha'm qaraqalpaq tillerindegi mına frazeologizmlerdi salıstırayıq: из мухи делать слона-tu'yemedeydi tu'yedey etiw; не до жиру, был бы живу-baytal tu'we bas qayg'ı; посадить в колоду-qara jerge otırg'ızıp ketiw; откладывать в долгий ящик-uzın arqaw, ken' tusawg'a salıw.

Bir tilden ekinshi tilge awdarıw arqalı da frazeologizmler payda bolıp baradı. Misalı, Рыбак рыбака видит из далека-Balıqshı balıqshını alıstan ko'redi; Лучше поздно, чем никогда-Eshten kesh jaqsı; Что посеешь, то и пожнеш-Ne eksen' sonı orasan'; сложа руки-qol qawsırıw ha'm t.b.

Frazeologizmler so'zlik quramının' en' iqsham ha'm ko'rkem, emotsionallıq-ekspressivlik o'tkirligi ku'shli qatlamı bolıp sanaladı. Xalıqtın' tili onın' bashı milliy belgisi bolsa, ondag'ı frazeologizmler milliylik sıpatlı tag'ı da anıg'ıraq, teren'ırek ko'rsetip turadı.

§ 50. Leksikografiya. Leksikografiya haqqında tu'sinik

Tilde ha'r tu'rli so'zlikler du'ziw ushın til leksikasın jıynaw, ha'r bir leksikalıq birliktin' ma'nilerin anıqlaw ha'm olarg'a sıpatlama beriw talap etiledi. Bul ma'seleler menen so'zlikler du'ziw arqalı sa'ykes tildin' leksikasına sıpatlama beretug'ın leksikograf¹ tarawı shug'ıllanadı.

Leksikografiya leksikologiya iliminin' na'tiyjelerine su'yenedi. Ha'r qiyli so'zlikler do'retiwdin' na'tiyjelerin ilimiy jaqtan tallaw arqalı, so'zlikler du'ziwdin' en' jaqsı u'lgilerin endiriw arqalı, so'zlerdin' semantikalıq ma'nilerin toparlarg'a bo'liwde semoseologiyanın' jetiskenliklerinen paydalanıw arqalı leksikologiya o'z teoriyaların do'retedi ha'm jetilistirip baradı. Teoriyalıq jaqtan ilimiy da'lillemelerge iye, a'meliy jaqtan paydalanıwga on'ay sapalı so'zlikler do'retiw ma'seleleri leksikografiya iliminin' jetiskenliklerine tikkeley baylanış. Qanday so'zlik bolsada birden du'zilmeydi. Ol ushın u'iken teoriyalıq jumıslar alıp barıw talap etiledi. Ayrıqsha so'z ma'nilerinin' tipleri, polisemiya menen omonimiya ha'm olardıń ayırmasılıg'ı, so'zlerdin' sinonimlik qatarlarınin' so'zlikte beriliwi,

¹Leksikografiya — grekshe lexis-«so'z» ha'm grapho-«jazaman»degen so'zlerlen quralg'an atama.

frazeologizmlerdin' so'zlikte beriliw jollari, so'zlikte beriliwi tiyis bolg'an do'rendi so'zlerdin' shegarasi, so'zlerge beriletug'in anıqlamanın' mazmuni, so'zlerdin' stillik, emotsionalıq-ekspressivlik qosımsha ma'nileri, so'zlerdi a'lipbe ta'rtibinde so'zlikte jaylastırıw ha'm t.b. haqqında aldın ala ilimiy da'lilli kelisilgen bir pikirge kelip alıp bolg'annan son' g'ana anaw yamasa minaw so'zlikti du'ziwge kirisiw mu'mkin.

Ko'rinip turg'anunday, so'zliklerdi du'ziw ushın ba'rinen burın leksikologiyanın' (ayırıqsha semaseologiya ha'm frazeologiyanın'), onnan keyin fonetika ha'm grammatikanın' qag'ıydalarınan paydalanıladı. Ma'selen, so'zlerdin' ma'nilerin tu'sindiriw menen baylanış tu'sindirme, awdarma so'zlikler du'ziwde semaseologiyadan paydalanıladı. So'zlikti qurastırıwda so'zlerge grammatikalıq sıpatlama beriwde, qaysı so'z shaqabına qatnashı ekenin ko'rsetiwge tuwra keledi. Bul jag'dayda morfologiyadan paydalanıladı. Ayırım so'zliklerde anaw yamasa minaw so'zdin' yamasa onın' ayırım ma'nilerinın' qaysı stilge ta'n ekenin ko'rsetiwge tuwra keledi. Bul ushın stilistikalıq tallaw jasaw talap etiledi. Usı jag'dayda stilistikadan paydalanıladı.

§ 51. So'zliklerdin' tu'rleri

So'zlikler en' afdı menen lingvistikalıq ha'm lingvistikalıq emes so'zlikler bolıp bo'linedi. Lingvistikalıq so'zlikler leksikalıq birlikler bolg'an so'zler ha'm frazeologiyalıq so'z dizbexlerin jıynap, olarg'a anaw yamasa minaw ko'z qarastan sıpatlama beredi. Lingvistikalıq emes so'zliklerde leksikalıq birlikler xızmetin atqaratug'in terminler, bir so'zli yamasa sostavlı atamalar, menshikli atlıqlar ha'm t.b. anaw yamasa minaw lingvistikalıq emes qubılıstar haqqında mag'lıwmat beriwge mu'mkin boladı. Bulardan usqarı so'zliklerdin' aralıq so'zlikler degen tu'ri ushırasadı. Sonın' menen birge qa'legen so'zlik materiallardı so'z ishine qamtıw da'rejesi jag'nan uluwma so'zlik yamasa arnawlı so'zlik bolıwı mu'mkin. Uluwma so'zliklerdin' qatarına u'ken entsiklopediyalıq so'zliklerdi, arnawlı so'zliklerge meditsinalıq, filosofiyalıq, lingvistikalıq ha'm t.b. so'zliklerdi kirgiziwge boladı.

Lingvistikalıq so'zlikler qatarına tu'sindirme so'zlik, awdarma so'zlik, etimologiyalıq so'zlik, terminologiyalıq so'zlik, frazeologiyalıq so'zlik, shet tillerden kirgen so'zler so'zligi, orfografiyalıq (imla) so'zlik ha'm t.b. kirgiziledi.

Tu'sindirme so'zlik. Tu'sindirme so'zlikte belgili bir tildegi so'zler toplanıp, ta'rtipke keltirilip, olardıń barlıq ma'nileri tu'sindiriledi ha'm qollanıw o'risi belgilenedi. So'zlerdin' tu'rli ma'nilerde jumsalıwın bilıw ushın so'zlikke qarawg'a tuwra keledi. Sebebi tildegi barlıq so'zlerdi ha'm olardıń ha'r qıylı ma'nilerin tolıq este saqlap turıw mu'mkin emes. Sonlıqtan da usı talaptı qanaatlandırıw ushın tu'sindirme so'zlikler du'ziledi. Bunday

so'zlikler du'ziw ushın mashaqatlı ko'p jumıslar islenedi. Ol ushın ana tilindegi barlıq so'zlerdi jynap, teren' u'yrenip, ha'r bir so'zdin' ma'nilik o'zgesheliklerine sıpatlama berip shug'ıw kerek boladı. Bul ana tilin jetik biliwden tısqarı tu'rli taraw qa'nigelerinin' pikirleri menen sanasıwdı, tildin' dialektlik ha'm so'ylesimlik o'zgesheliklerin' teren' u'yreniwdi ha'm esapqa alıwdı talap etedi. Qullası, ana tilinin' tu'sindirme so'zligin du'ziw sıyaqlı u'lken isti inabath orınlap shug'ıw ushın og'ada ko'p waqıt ha'm ku'sh-g'ayrat sarıplaw talap etiledi. Bunday normativlik tu'sindirme so'zliklerdin' u'lgileri retinde en' birinshi basılımu 1694-jılı shıqqan Frantsiya Akademiyasının' tayarlag'an ataqlı frantsuz tilinin' tu'sindirme so'zligin, birinshi basılımu 1863—1866-jılları, ekinshi basılımu 1980—1982-jılları shıqqan Vladimir Daldin' to'rt tomliq janlı ullı orıs tilinin' tu'sindirme so'zligin, 1935—1940-jılları D.N.Ushakovtin' redaktorlig'ındag'ı baspadan shıqqan to'rt tomliq orıs tilinin' tu'sindirme so'zligin, S.İ.Ojegovtin' qurastırılıwında 1949-jılı birinshi basılımu shıqqan ha'm keyin bir neshe ret qayta basılğ'an orıs tilinin' so'zligin ko'rsetiwge boladı. Sonday-aq 1950—1956-jılları basıp shug'arılg'an 17 tomliq orıs tilinin' akademiyalıq so'zligi normativlik ha'm tariyxıy-tu'sindirme so'zlik bolıp, tildin' leksikalıq birliklerin' ken' tu'rde qamtıw boyınsha olarg'a berilgen tu'siniklerdin' tolıqlıg'ı jag'man u'lgı retinde ko'rseterliktey miynet bolıp tabıladı.

O'zbek tilinin' en' da'slepki tu'sindirme so'zligi eki tom ko'leminde 1981-jılı baspadan shug'arıldı. Al qaraqalpaq tilinin' to'rt tomliq tu'sindirme so'zligi tayarlanıp, onın' birinshi tomu 1982-jılı, ekinshi tomu 1984-jılı, u'shinshi tomu 1988-jılı, to'rtinsht tomu 1992-jılı baspadan shug'arıldı.

Awdarma so'zlik. Shet tilin u'yreniwde awdarma so'zlikler ja'rdem beredi. Awdarma so'zlikler eki tillik ha'm ko'p tillik boladı. Turmısta eki tillik awdarma so'zlikler ko'birek qollanıladı. Awdarma so'zliklerdin' qurılısı ana tili-shet tili, shet tili-ana tili tu'rinde ushırasadı. Ma'selen, onssha-inglisshe, inglisshe-orıssha, qaraqalpaqsha-orıssha, orıssha-qaraqalpaqsha so'zlikler. Shet tilin u'yreniwde, onın' leksikasın men'gerip alıwda, basqa tilde jazılğ'an a'debiyatlardı ana tiline yamasa, kerisinshe ana tilindegi tekstlerdi shet tiline awdarma jasawda awdarma so'zliklerden paydalanıladı.

Awdarma so'zlikler du'ziw ushın ol tillerdegi sa'ykes so'zlerdi tan'law, ol so'zlerdin' ha'r tildegi ma'nilik o'zgesheliklerin' ko'rsetiw ushın so'z dizbeklerinde, ga'plerde keltirip misallar beriw talap etiledi. Bul ushın eki tildi de teren' biliw, onın' tu'rli na'zik tamanların' da esapqa alıw kerek boladı.

Awdarma jasalatug'm tillerdin' so'zlik quramında ma'nilik jag'man usas yamasa birdey so'zler de, sonday-aq ma'nilik jag'man sa'ykesligi tabılmaytug'm so'zler de ushırasadı. Ma'nilik jaqtan usas yamasa birdey so'zlerdi awdarma so'zlikte beriw onsha qıyın emes. Ma'selen, *пан-хлеб*, *вода-суw*, *адам-человек*, *яу-дом* ha'm t.b. Bulardıń eki tildegi ma'nileri birdey. Biraq ha'mme so'zlerdi bunday etip, an'sat awdata beriwge bolmaydı.

Ayırım so'zlerdin' sa'ykes tilde awdarmasın beriw ju'da' qıyın. Awdarmashudan yamasa so'zlik du'ziwshiden onday so'zlerdin' negizin, tuwra ha'm tu'rli-tu'rli awısqan ma'nilerin, ma'nilik boyawların, stillik qollanıwın ha'm t.b. tolıp atırg'an lingvistikalıq qubılısların esapqa alıw talap etiledi. Basqa tildegi so'zlerdin' awıspalı yamasa obrazlı ma'nilerin bildiriw ushın ana tilinen so'z izlep tabıw kerek. Ma'selen orıs tilindegi *gluxoy* degen so'zdin' tiykarg'ı ma'nisinde qaraqalpaq tiline *geren'* degen so'z benen awdarıwıg'a bolsa (глухой человек-geren' adam), ekinshi ma'nisinde (termin retinde) *u'nsiz* (глухой согласный-*u'nsiz dawssız*) degen so'z benen, u'shinshi ma'nisinde *qalın'*, *du't* (глухой лес-*qalın' tog'ay*, *du't tog'ay*) degen so'zler menen, to'rtinshi ma'nisinde *shet* (глухой уголок-*shet jer*) degen so'z benen, besinshi ma'nisinde *tuyıq* (глухая стена-*tuyıq diywal*) degen so'z benen awdarıladı.

Awdarma jasalatug'ın tillerde zat yamasa qubilisti, sın yamasa belgini, bildiretug'ın so'zlerdin' sanı mudamı birdey bola bermewi mu'mkin. Ma'selen, orıs tilindegi *синий*, *голубой* degen eki so'zge frantsuz tilindegi bir g'ana *bley* so'zi tuwra keledi; orıssha *голубоглазый* ha'm *синеглазый* degen so'zler nemis tiline tek bir *blaydyg* degen so'z benen awdarıladı.¹ Ha'r tilde so'ylewshi xalıqtın' tariyxı, ma'deniyatı, da'stu'ri, ku'n ko'risi, turmısı, ka'sibi ha'm t.b.ları pu'tkilley ha'r qyılı bolıwına baylanısh o'zinshelik o'zgesheliklerin ko'rsetetug'ın so'zleri boladı. Onday so'zlerge erkin so'z dizbegi ya ga'p penen tu'sinik beriw mu'mkin. Mısalı, qaraqalpaqsha-orıssha so'zlikte² tu'n'lik-кошма, которой накрывается купол юрты; kerege-деревянная решетка, образующая стены юрты; бақап-шест, (последством которого закрывают дымовое отверстие юрты; g'unan-двухлетний жеребенок; таулақ-годовалый верблюжонок; гыржек-гиржек (музыкальный смычковый инструмент-подобие скрипки).

Awdarma so'zlikler du'ziwde frazeologiyalıq so'z dizbeklerin awdarıw u'iken qıyınshılıq tuwdıradı. Frazelogizmlerdi awdarıwda eki usıl qollanıladı. Birinshiden, so'zlik jasalatug'ın tillerdegi ma'nilik jaqtan sa'ykes keletug'ın frazeologizmlerden paydalanıw usılı. Yag'nıy bir tildegi frazeologiyalıq so'z dizbegi ma'nisi jag'man jaqın keletug'ın ekinshi tildegi frazeologiyalıq so'z dizbegi menen awdarıw usılı. Ma'selen, qaraqalpaqsha-orıssha so'zlikten: o'limnen uyat ku'shli-позор хуже смерти; jeti o'lshep bir kes-семь раз измерь, один раз отрежь; ³ orıssha-qazaqsha so'zlikten: средь бела дня-tal tu'ste; между жизнью и смертью-bir ayag'ı jerde, bir ayag'ı go'rde; ломать-голову-bas qatıw; как снег на голову-to'beden jay tu'skendey; их водой не разольёп-arasınan qil o'treydi.⁴ Ekinshiden,

¹Л.А.Булаховский. Введение в языкознание, М., 1953, 138-бет

²Каракалпакско-русский словарь, под редакцией проф. Н.А.Баскакова М.,1958.

³Sonda

⁴Русско-казакский словарь, под общей редакцией проф. Н.Т.Сауранбаева М.,1954

bir tildegi frazeologizmge ma'nilik jaqтан jaqın keletug'ın frazeologizm ekinshi tilden tabılmag'an jag'dayda olardı awdarma so'zlikte dara so'zler yamasa erkin so'z dizbekleri arqalı awdarıw usılı. Misalı, qaraqalpaqsha-orısssha so'zlikte: at u'sti-поверхностно, нетщательно, невнимательно, халатно; ko'zge tu'siw-обратить внимание, заметит;¹ otıssha-qazaqsha so'zlikte: отправиться на боковую-уıqlawg'a jatiw, uyıqg'a ketiw; c bory da c sosenki-qalay bolsa solay, tan'lamaw; держать нос—по ветру-ın'g'ayg'a beyimlese ketiw; ждaть у моря погоды-bir nemeni ku'tip qol qawsırıp qarap otırıw.²

Joqarıda a'meliy jaqтан ko'birek qollanıhtug'ın uluwma lingvistikalıq so'zlikler bolg'an tu'sindirme so'zlik, awdarma so'zliklerge azlı-ko'pli toqtap o'ttik. Bulardan tısqarı til leksikasının' bariq qatlamların qamıytug'ın, biraq ha'r qaysısı qanday da bir maqsetti go'zleytug'ın, o'zinshelik o'zgesheliklerine iye bolg'an so'zlikler de uluwma lingvistikalıq so'zlikler qatarına kiredi. Bunday so'zlikler: jiylikler so'zligi, grammatikalıq so'zlik, salıstırma so'zlik, etimologiyalıq so'zlik, tariyxıy so'zlik, dialektologiyalıq so'zlik.

So'zlerdin' jiylik so'zligi arqalı qaysı so'zler jiyi, qaysıları siyrek ushurası-tug'ınlıg'ın, yag'ınuy so'zlerdin' jumsalıw jiyiligin biliwge boladı. Bul so'zliktin' maqseti-awızsha so'ylewde yamasa belgili bir u'ken tekstte so'zlerdin' jumsalıw jiyiligin anıqlaw. Bunday so'zlik so'zlerdin' ha'm grammatikalıq formalardin' xızmeti haqqında juwmaq shıg'arıwg'a mu'mkinshilik beredi. Sonday-aq, a'meliy jaqтан da, atap aytqanda shet tilin u'yreniwdin' ha'r tu'rli basqıshlarında til leksikasınan ornılı paydalanıwda u'ken a'hmiyetke iye boladı.

Grammatikalıq so'zlikte so'zlerge tolıq grammatikalıq sıpatlama beriledi. Bunday so'zliklerde so'zlerdin' bo'leklerge bo'liniwi ha'm so'z jasalıwı (derivatsiyası) haqqında, so'zlerdin' so'z dizbeginde, kontekste jumsalıwı haqqında mag'lıwmat beriledi.

Etimologiyalıq so'zlikte belgili bir tildegi so'zlerdin' kelip shıg'ırıwı, olardin' en' da'slepki ma'nileri ha'm seslik du'zilisi haqqında mag'lıwmat beriledi. Etimologiyalıq so'zlikte anaw ya mınaw so'zdin' kelip shıg'ırıwın anıqlawda tuwısqan tillerdegi sa'ykes so'zler salıstırıladı. So'zlerdin' etimologiyası haqqındag'ı ilimpazlardın' boljawları bayanlanadı. Bunday so'zlikler qatarında to'mendegi so'zliklerdi ko'rsetiwge boladı: M.Fasmer avtorlıg'ındag'ı to'rt tomliq «Этимологический словарь русского языка» (Nemis tilinen awdarg'an ha'm tolıqtırg'an O.N.Trubashev. M., 1964-1973); «Этимологический словарь русского языка» (N.M.Shanskiy redaktorlıg'ında 1963-jıldan baslap shıg'a basladı); E.V.Sevortyannın' avtorlıg'ında eki tomliq «Этимологический словарь тюркских языков» (M., 1974, 1978, 1980)

¹Sonda

²Sonda

Tariyxıy so'zliklerdin' ayırımlarında sa'ykes tildin' tariyxında jazıp qaldırılğ'an jazba estelikler tiykarında ha'r bir so'zdin' yamasa olardın' geypara ma'nilerinin' evolyutsiyası beriledi. Bunday so'zlikler qatarına ju'z jıldan aslam da'wirler dawamında (1854-1961) ag'ayinli Grimmeler ta'repinen do'retilgen so'zlikti ko'rsetiwge boladı. Bunday so'zliklerdin' tag'ı bir ko'rinisine til tariyxının' o'tken da'wirlerine tiyisli mag'lıwmatlarda beretug'in mina so'zliklerdi ko'rsetip o'tiwge boladı: V.M.Nadelyaev, E.R.Tenishev, A.M.Sherbaklar ta'repinen tayarlang'an «Древнетюркский словарь» (Leningrad, 1969), İ.İ.Sreznevskiydin' «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам», 1975-jıldan baslap shug'a baslag'an «Словарь русского языка XI-XVIIvv.» 1984-jıldan baslap shug'a baslag'an «Словарь русского языка XVIII-v.» sonday-aq to'rt tomliq «Словарь языка Пушкина» (1956-1961). Bunday so'zlikler qatarına ayırım jazıwshılardıń tilinin' so'zliklerin, ayırım shug'armanın' tilinin' so'zliklerin de kirgiziwge boladı.

Salıstırmalı so'zliklerde tuwısqan tillerdegi ortağ tu'birles so'zler beriledi. Bunda so'zlerdin' usashğ'ı ko'rsetiliwi menen birge ayırmashılıqları da an'lanadı. Tillerdin' tuwıshğ'ın, jaqınlıqların da'fillewde salıstırmalı so'zlikler ilimge bahalı mag'lıwmatlar beredi. Bunday so'zliklerge L.Z.Budagovtın' 1869—1871-jılları Sankt-Peterburgte basıp shug'anılg'an «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий», V.V.Radlovtn' 1893—1911-jılları Sankt-Peterburgte jazıp ko'rgen to'rt tomliq «Опыт словаря тюркских наречий» so'zliklerin kirgiziwge boladı. Bul eski so'zlik te uluwma tyurklogiyalıq so'zlikler bolıp sanaladı.

Uluwma so'zlikler qatarına toliq dialektlik so'zlikler de kiredi. Bunda anaw ya minaw dialektin' bolmasa so'yalesimnin' (govordın') dialektlik leksikası beriliw menen birge sol dialektte so'yewshilerdin' tilinde jumсалatug'ın barlıq so'zler de qamtiladı.

Uluwma lingvistikalıq so'zlikler qatarına tek a'meliy maqsetler ushın qollanilatug'ın orfografiyalıq (imla) ha'm orfoepiyalıq so'zlikler de kiredi.

Arnawlı lingvistikalıq so'zlikler qatarına frazeologiyalıq so'zlikler kiredi. Bular bir tillik yamasa eki tillik awdarma so'zlik tu'rinde bolıwı mu'mkin. Bunnan usqarı naqıl-maqallar so'zligi, ushırma so'zler so'zligi de sonday arnawlı so'zlikler qatarınan orn aladı.

Arnawlı lingvistikalıq so'zlikler bolğ'an sinonimler so'zligi, antonimler so'zligi, omonimler so'zligi de ha'r bir tilde bir tillik yamasa eki tillik (awdarma) tu'rinde boladı. Uluwma so'zlikler qatarına kiretug'ın toliq dialektlik so'zliklerden usqarı arnawlı dialektlik so'zlikler ken'nen qollanıladı. Bul so'zlik belgili bir tildin' bir dialektin yamasa barlıq dialektlik sistemasındag'ı dialektlik leksikanı qamtıydı, al onda a'debiy til leksikası berilmeydi.

Teren' lingvistikaliq arnawlı so'zlikler bolıp ters (obratny) so'zlik sanaladı. Bunday so'zlikte so'zierdi so'zlikke jaylastırıw ta'rtibi so'zdin' birinshi ha'ribine emes, al en' son'g'ı ha'ribine qaraladı. En' da'slep keyni a ha'ribine pitken so'zler (a, baba, jaba, ag'a, ada, aza, aya, ala, ana, ata, ara, asa.), onnan keyin a'lipbede jaylasıw izbe-izligine qaray basqa ha'riplerge pitken so'zler beriledi. Bunday so'zlikler suffiksler arqalı so'z jasalatug'ın tillerdi u'yreniwde bahalı qollanba qural xızmetin atqaradı.

Joqarıda ko'rsetilgenlerden tısqarı so'zliklerdin' basqa da tu'rleri ushırasadı. Ma'selen, anaw yamasa minaw ilim, texnika tarawlarına baylanıslı, sol tarawlardın' o'zinshelik o'zgesheliklerin an'latıp turatug'ın, olardıń en' tiykarg'ı tu'siniklerin bildiretug'ın so'zlerin jıynastırıp beretug'ın so'zlikler boladı. Bunday so'zliklerdi terminlik yamasa terminologiyalıq so'zlikler dep ataydı. Olar bir tillik ,eki tillik, ko'p tillik tu'rinde awdarma yamasa tu'sindirme so'zlik tu'rinde ushırasadı. Ma'selen, matematika terminlerinin' so'zligi, botanika terminlerinin' so'zligi ha'm t.b.

Juwmaqlap aytqanda, leksikografiyanıń izertlew obektisi bolg'an so'zlikler ko'p tu'rılıgi boyınsha da, qamtıytug'ın materialnıń og'ada ken' bolıwı jag'ınan da, lingvistika iliminin' rawajlanıwı ushın bay material beriwı boyınsha da aynqsha orındı tutadı.

QOSIMSHA A'DEBİYATLAR

- Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 56 -89 - betler;
Аханов. К. Til bilminin' negizderi. Almatı. 1973. 96-267 - betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 85 - 125- betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 54 - 151- betler;
Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 159 - 204- betler;
Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 69 - 124- betler;
Berdimuratov E. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Leskologiya. No'kis, 1994.

V BAP. GRAMMATIKA

§ 52. Grammatikanın' izertlew obiekti ha'm tarawları

Til — og'ada quramalı qubılıs bolg'anlıqtan til haqqında teren' bilimge iye bolıw ushın onın' birliklerin tu'rli aspektte u'yreniwge tuwra keledi. Tildin' ma'nili birliklerinin' biri bolg'an so'zler tek leksikologiyanın' izertlew obiekti emes, sonın' menen birge grammatikanın'¹ da izertlew obiekti bolıp tabıladı. Grammatikada so'zlerdin' ma'nilik ta'repine emes, al olardıń qurılısına, tu'rli grammatikalıq usıllardıń ta'siri menen o'zgerislerge ushırawına ko'birek itibar beriledi. So'zler leksikologiyada bir tu'rli aspektte, grammatikada ekinshi tu'rli aspektte izertlenedi.

Leksikalıq birlik retinde so'zler zat, ha'reket, qubılıslardı jeke tursında atap ko'rsetedi. So'zlerdi shashılıp jatırǵ'an shıyǵı zat yaqı qurılıs materialı dep qaraytuǵ'm bolsaq, olardan tayar buyım yamasa ima'rat sog'ıw ushın so'zler grammatikanın' qaramag'ına o'tıp, belgili bir nızamlılıqlar tiykarında «elekten» o'tkerilip, uyınlastırılıwı kerek. Demek, tildegi so'zler oy-pikirdi bildiriw ushın olar o'z-ara u'ylesip, qarın-qatnasqa tu'siwi, ga'p qurawı sha'rt. Ga'p—oy-pikirdi bildiriwshi sho'lkemlesken iri tillik birlik.

So'z grammatikanın' qaramag'ında tu'rli o'zgerislerge ushırawı arqalı ga'ptin' qurılısında iykemlesip, beyimlesip turadı. Solay etip tildegi so'zlerdin' o'zgeriwi, olardıń qurılısı, tu'rli o'zgerislerge ushıraw qa'deleri, uluwmalıq belgilerine qaray so'zlerdi so'z shaqaplarına klassifikatsiyalaw, so'z dizbegi menen ga'pler ha'm olardıń tu'rleri haqqındag'ı quramalı ma'selelerdi grammatika ilimi izertleydi. Qısqası, grammatika — ha'r bir tildin' grammatikalıq qurılısı haqqındag'ı ilim.

Grammatika o'zara tıǵ'ız baylanıslı bolg'an u'sh tarawdan turadı: morfologiya, so'z jasalıw ha'm sintaksis. Morfologiya² so'zlerdin' morfologiyalıq qurılısın, morfemalardıń tu'rlerin, grammatikalıq ma'ni an'latıw usılların, so'zlerdin' leksika-grammatikalıq toparların (so'z shaqapların) izertleytuǵ'ın grammatikanın' ayırıqsha bir tarawı bolıp tabıladı. So'z jasalıw tarawında tu'rli usıllar menen so'zlerdin' jasalıwı izertlenedi. Sintaksis³ —

¹ Grammatika — grekshe grammatike teshne «jazıw o'neri» degendi an'latadı. (So'zbe-so'z: gramma-«ha'rip»)

² Morfologiya — grekshe morfho ha'm logos - «forma haqqında ilim» degendi an'latadı.

³ Sintaksis — grekshe syntaxis - «du'zilis, qurılıs, qatar baylanıs» degen ma'nidegi

so'zlerdin' dizbeklesiw usilların, ga'p ha'm ga'p ag'zaların, olardıń tu'rlerin izertleytug'ın ilim. Qısqaşı, so'z jasalıw ha'm morfologiyanı so'zlerdin' grammatikası, al sintaksisti so'zlerden u'kenirek bolg'an til birliklerinin' grammatikası dewge boladı.

Grammatikanın' bul eki tarawı o'zara tig'ız baylanıslı boladı. Bunday bolıp bo'liniw belgili da'rejede sha'rtli sapatqa iye boladı. Sebebi so'zlerdin' formasının' o'zgeriwi arqalı grammatikalıq ma'ni o'zgeriske ushıraytug'ın bolsa, al grammatikalıq ma'ni bildiriwshi formalardıń sintaksislik xızmetlerin bilmey turıp, grammatikalıq ma'nini tolıq biliw mu'mkin emes. Solay etip, jeke so'zlerdin' ta'biyatın morfologiyalıq ko'zqarastan teren' biliw ushun olardı (so'zlerdi) ga'p ishinde basqa qon'silas so'zler menen qarım-qatnasta, baylanista izertlew za'ru'r.

Keyingi da'wirde — morfologiyadan so'z jasalıw ma'selesi bo'linip shıg'ıp, ol grammatikanın' o'z aldına ayrıqsha tarawı retinde qaralatuğ'ın boldı. So'z jasaw haqqındag'ı ilim lingvistikada derivatologiya¹ dep te ayıladı. So'z jasalıw tarawında leksikalıq birlik retindeki so'zlerdin' jasalıwı u'yreniledi.

Grammatika basqa tu'rli ko'z-qarastan qarag'anda, yag'ınıy grammatikalıq qurılıstın' o'tken da'wirlerdegi yamasa tildin' rawajlanıwının' ha'zirgi da'wirindeki jag'dayın izertlewı jag'ınan, bolnasa grammatikalıq qubılıslardıń bir neshe tiller ortasında salıstırılı otırıp izertlewı jag'ınan qaray otırıp, tariyxıy grammatika, sıpatlama grammatika, salıstırma grammatika bolıp bo'linedi. Grammatikalıq qubılıslardıń payda bolıwınan baslap, ha'zirgi qa'lpine kelgenge shekemgi rawajlanıw jolların, tu'rli o'zgeriske ushıraw sebeplerin u'yretetug'ın tarawın tariyxıy grammatika izertleydi. Grammatikalıq qubılıslardıń ha'zirgi qa'lpin - grammatikalıq forma menen kategoriyalırdın', grammatikalıq usıllardıń ha'zirgi jag'dayın sıpatlama grammatika izertleydi. Tuwısqan tillerdiń grammatikalıq qurılısın o'zara salıstıra otırıp, olar ortasında nızamlı usasıqlardı, ha'r tu'rli sistemadag'ı tillerdiń ayırmashılıq belgileri menen o'zinshelik o'zgesheliklerin salıstırma grammatika izertleydi.

Grammatikanın' da, leksikologiyanın' da en' a'hmiyetli ma'selelerinin' biri—so'zge qatnas ma'selesi. So'z ma'nilerin' tu'sindiriw grammatika ha'm leksikologiyada bir qıylı emes. Leksikologiya ha'r bir so'zdin' basqa barlıq so'zlerden ayırmashılıg'ın «ko'redi». Leksikologiya ushun *ag'ash, taw, tas, jer, suw* ha'm t.b. so'zler - pu'tkilley basqa-basqa so'zler. Al grammatika ushun ol so'zler ha'm ol so'zlerge usag'an basqa da athq so'zler bir na'rse—athq so'z shaqabı dep qaraladı. Grammatika ko'rsetilgen so'zlerdi bir kategoriyag'a (atlıq so'z shaqabına) birlestirgende olardıń grammatikalıq

¹Derivatologiya grekshe derivatio «do'rendi» ha'nı logos-«ilim»; derivatio-da'slep «da'ryadan suw alıw»-degendi bildirgen, al son' «tu'birden jan'a so'z do'retiw» degendi an'latadı.

qa'siyetlerin esapqa aladı. Bunnan grammatika so'zlerdin' semantikalıq ta'repine hesh kewil bo'lmeydi degen tu'sinix tuwmawı kerek. Grammatikada so'zlerdin' o'zara qarım-qatnası bashı orın tutsa, al semantikalıq ta'repi ekinshi da'rejeli a'hmiyetke iye boladı. Leksikologiyada, kerisinshe, so'zdin' semantikalıq ta'repi bashı orındı tutadı. Solay etip, grammatikada «qatnas kategoriyası», leksikologiyada «ma'ni kategoriyası» bashı orıng'a shıg'adı. Sonday-aq grammatikada abstraktsiya ku'shli boladı. Biraq bul leksikologiyada abstraktsiya joq degendi an'latpaydı. Leksikologiyada so'z anıq bir ma'ni bildiriwshi birlik retinde qaraladı. Biraq onda abstraktsiya da boladı. Sebebi qa'legen so'z tek bekitiłgen ayrıqsha bir zattu g'ana bildiriw ushın jumsalıp qoymaydı, al sol tiptegi (klastag'ı) barlıq basqa zatlardı da an'latıw ushın jumsaladı. Misalı, saat degennen qol saatti, qalta saatti, otırma saatti, diywal saatti, bolmasa ol saatlardın' ishinde de anıq birewin tu'sinemiz; ag'ash degen so'zdi qa'legen bir ag'ashtı, sonın' menen birge uluwma ag'ashtı an'latıw'ga qollanamız. Bul leksikologiyada abstraktsiya arqalı iske asadı.

Grammatikada abstraktsiya leksikologiyadag'ı abstraktsiyadan basqasharaq boladı. Grammatikalıq abstraktsiya tiykarında *ag'ash, taw, tas, jer, suw, saat* ha'm t.b. so'zler birdey grammatikalıq formalar menen o'zgeredi. Misalı; grammatikalıq forma bolg'an -lar/-ler ko'plik jalg'awı joqarıda ko'rsetiłgen so'zlerge jalg'anıw menen birge qaraqalpaq tilindegi tolıp atırg'an basqa da atıqlar'ga jalg'ana beredi; *al, bar, ju'r, oqı, kel, bil, il, bol* sıyaqlı buyırıq meyillerge -dı/-di o'tken ma'ha'l formaları jalg'anıwı menen birge, olar basqa da tolıp atırg'an buyırıq meyillerge ten'dey da'rejede jalg'ana beredi. Sonday-aq, feyildin' -q/-k ko'plik formaları *aldı, bardı, turdı, oqıdı, keldi, bildi, ildi, boldı* ha'm t.b. so'zlerge jalg'anıw menen birge tolıp atırg'an basqa da predikativ (tu'p) feyillerinin' o'tken ma'ha'line jalg'anadı:

ag'ash		al	aldı
taw		bar	bardı
tas		tur	turdı
jer	lar// -ler	oqıdı// -di	oqıdı q//k
suw		kel	keldi
saat		bil	bildi
		il	ildi
		bol	boldı

Grammatikalıq ma'niler leksikalıq ma'ni sıyaqlı tikkeley ko'rinip turmasthan, jo'nekey, leksikalıq ma'niler menen birlikte tutas ga'ptegi so'zlerdin' qarım-qatnasında ko'rinedi. Grammatikalıq ma'ni, a'sirese qarama-qarsı qoyılıw arqalı anıqlanadı. Grammatikalıq formalardıń qarama-qarsı qoyılıwınan payda bolatug'ın sistemanı grammatikalıq kategoriyalar dep ataydı. Basqasha aytqanda, anaw ya mınaw grammatikalıq

belgiler arqali anıqlanatur'ın grammatikalıq ma'nilerdin' qarama-qarsı qoyıl'ın sistemaların' jynag'ınan grammatikalıq kategoriyalardı tu'sinemiz. Grammatikalıq kategoriyalar grammemalardin' sanı boyınsha da, grammatikalıq ma'nilerdi an'latıw usılı boyınsha da, grammatikalıq ma'nilerdin' haqıyqatlıqqa qatnası boyınsha da olar og'ada ha'r qıylı¹.

Grammatikalıq kategoriyalar eki ag'zalı, u'sh ag'zalı ha'm onnan da ko'p ag'zalı bolıwı mu'mkin. Al bir ag'zalı kategoriya bolmaydı. Keminde eki birgelki grammatikalıq formalar bar jerde g'ana grammatikalıq kategoriya boladı. Misalı, qaraqalpaq tilinde san kategoriyası (ko'plik, birlik) eki ag'zalı, tartım ha'm betlik kategoriyaları (birinshi, ekinshi, u'shınshi betler) u'sh ag'zalı, seplik kategoriyası (ataw, iyelik, barıs t.b) ko'p ag'zalı kategoriyalar bolıp sanaladı. Sonday-aq grammatikalıq kategoriyalar so'zlerde, so'z dizbeklerinde, ga'plerde ko'rinetug'ın bolg'anlıqtan olar so'zde bolatug'ın grammatikalıq kategoriyalar bolıp, o'zara qarama-qarsı qoyıladı. So'zdegi grammatikalıq kategoriyalarg'a morfologiyalıq kategoriyalar, al so'z dizbegi ha'm ga'pte bolatug'ın grammatikalıq kategoriyalarg'a sintaksislik kategoriyalar jatadı. Grammatikatinin' tiykarg'ı maqseti grammatikalıq ma'ni ayırmasılıqların ashıw, grammatikalıq ma'ni memen grammatikalıq kategoriyalardı anıqlaw, olardin' o'zara qarım-qatnasın belgilew bolıp tabıladı. Al barlıq grammatikalıq qag'ıydalar usıladı tastıyqlaw ushın xızmet etedi.

§ 53. Morfema

Ma'ni an'latıwshı til birliklerin ga'p, so'z, morfema desek, solardin' ishinde morfema tag'ı da mayda bo'lexke bo'liwge bolmaytug'ın, ma'ni an'latıwshı til birliğı bolıp sanaladı. Sonday-aq so'z-ataw (nominativ) ma'nisin, ga'p-qatnas (kommunikativ) ma'nisin bildirse, morfema tilde «qurılıs materialı» xızmetin atqaradı.

Morfema tu'sinigi lingvistika iliminde İ.A. Boduen de Kurtene ta'repinen engizilgen. Bul tu'sinik morfologiyada ma'ni an'latıwshı til birlikleri bolg'an tu'bir ha'm qosımtalardı bir birlikke ja'mlestiriw za'ru'rliginen kelip shıqqan. Keyin tildin' en' kishi ma'ni shıg'arıwshı barlıq bo'lexleri (segment, supersegment), grammatikalıq ma'ni an'latıw ushın jumsalatug'ın ko'mekshi so'zler (da'neker, türkewish, janapay, artıkl) morfemalar qatarına jatqarılg'an.

Morfema eki ta'repli tillik birlik bolıp, ol semantikalıq ta'rep (*plan soderjaniya*) penen fonetikalıq (seslik) ta'replerdin' (*plan virajeniya*)

¹Grammema — grammatika so'zinin' tu'birinen «emikalıq» suffiks (fonema, morfema t.b. sıyaqlı) qosılıw arqalı jasalg'an termin. Grammemag'a misal etip ha'r bir qarama-qarsı qoyıl'ın sandı (birlik yamasa ko'plik), seplikti (iyelik, barıs, tabıs, t.b.), ma'ha'ldi (keler, o'tken, ha'zirgi) ko'rsetiwge boladı. Olardin' ha'r biri ayrıqsha grammemanı quraydı.

ja'mlesiwinen turadı. Misalı: *ten'e* so'zi eki morfemadan quralg'an: *ten'* ha'm *e*. Bundag'ı e morfemasının' semantikalıq ta'repi—buyırıq meyillik ma'nisi bolsa, fonetikalıq ta'repi—onın' /e/ foneması ekenligi. Keltirilgen *ten'e* ha'm *kele* so'zindegi e morfeması a'weldegi so'zde buyırıq meyil, son'g'ı so'zde hal feyil tu'rinde semantikalıq jaqtan omonimlik morfema.

Til biliminde morfemag'a baylamshı morf¹, sema² terminleri jumshaladı. So'zlerde jumshalatug'ın morfemanın' sın'arların morf dep ataydı. Misalı, qaraqalpaq tilindegi *ten'e*, *sana*, *tu'ne* degen so'zlerde (e, a,) fonemalarının' ha'r biri morf xızmetin atqaradı. Bul so'zlerde buyırıq meyili ma'nisindegi bir morfema u'sh morf arqalı an'latılıp tur.

Tilde abstrakt (gu'n'girt) birlik sıpatında jumshalatug'ın qa'legen morfema uluwmalastırılıshılıq qa'siyetke iye bolıw menen birge ayırım morfemalar belgili bir jag'dayg'a sa'ykes allomorfema³ tu'rindegi o'z ko'rinislerine iye boladı. So'ylew ag'ımında yamasa tekste morfemalar belgili bir morfema arqalı ju'zege shug'adı. Morfema eki ta'repli birlik bolg'anlıqtan onun' tilde jumshalatug'ın sın'arları da sa'ykes eki ta'repli (semantikalıq, fonetikalıq) boladı. Morfemanın' seslik (fonetikalıq) jaqtan ha'r qıyılı variantlarda jumshalıwına *barsa*, *kelse* sıyaqlı so'zlerdegi sa ha'm se morfemasının' ha'r tu'rılıgı, sonday-aq joqanda keltirilgen *ten'e*, *sana*, *tu'ne* so'zlerindegi /e, a, o/ fonemalarının' jumshalıwın ko'rsetiwge boladı. Keltirilgen so'zlerde seslik o'zgerisler bolg'an menen olarda mazmunlıq jaqtan hesh o'zgeris joq: *barsa*, *kelse* so'zlerinde sa ha'm se morfemaları eki tu'rli seslik ko'riniste bolg'anı menen olar bir grammatikalıq ma'ni (sha'rt meyil ma'nisin) an'latadı; son'g'ı nusallardag'ı u'sh tu'rli seslik ko'rinistegi morfema (e, o, o') bir grammatikalıq ma'nisti (buyırıq meyil ma'nisin) an'latadı.

Morfemaların' semantikalıq jaqtan ha'r tu'rli variantlarda jumshalıwına omonimlik morfemaları ko'rsetiwge boladı. Bug'an misal retinde joqarıda keltirilgen *ten'e*, *kele* so'zlerindegi e morfemasın alsaq boladı. Bul e morfeması aldın'g'ı so'zde (*ten'e*) buyırıq meyil, son'g'ıda (*kele*) hal feyil ma'nisinde omonim bolıp kelgen.

So'zler sıyaqlı morfemalar da monosemiya, polisemiya ha'm omonimiya tu'rinde jumshaladı. Misalı: qarap, tarap, sorap ha'm t.b. so'zlerde p morfeması hal feyillik ma'nide monosemiya boladı; artqısh, tutqısh degen so'zlerde qısh morfeması polisemiya boladı (aldın'g'ı so'zde atlıqlasqan-substantivlesken, son'g'ıda atlıqtın' o'zine pu'tkilley aylang'an); sana, bara so'zlerinde a morfeması pu'tkilley basqa-basqa ma'nide jumsalıp (sana so'zinde buyırıq meyil, bara so'zinde hal feyil), omonimiya bolıp tur.

¹ Morfa — grekshe morpho-«forma» degen so'zinen aling'an.

² Sema — grekshe sema, semeion-«tan'ba» so'zinen aling'an.

³ Allomorfema — grekshe allo-«basqa» ha'm morfema so'zlerinin jasalg'an-«morfemanın' bir tu'ri» degen ma'nini an'latadı.

Morfemalar soʻz quruluşındagʻı maʼnisi haʼm atqaratugʻın xızmetleri jagʻınan tuʼbir haʼm koʻmekshi morfemalar bolıp boʻlinedi. Tuʼbir morfema leksikalıq maʼni bildirse, koʻmekshi morfema grammatikalıq maʼni anʼlatadı. Bul jagʻınan negizgi morfema tuʼbirge, al koʻmekshi morfema affikske tuwra keledi. Tuʼbir haʼm affikslerge ayırıqsha toqtaytugʻın bolgʻanlıqtan negizgi haʼm koʻmekshi morfemalar joʻninde bul jerde soʻz etilmedi. Soʻzlerdi enʼ kishi maʼnili birliklerge-morfemagʻa boʻliw morfologiyanınʼ bashı maʼselelerininʼ biri. Soʻzlerdinʼ seslik quramınınʼ ayırım boʻleklerininʼ oʻzgeriske ushirawı, al qalgʻan boʻleklerininʼ koʻplegen basqa soʻzlerde hesh qanday oʻzgerissiz jumsala beriwı olardı morfemagʻa boʻliwge tiykar boladı. Maʼselen, *attınʼ, atı, atlı, atsız, atlar, atlan* haʼm t.b. leksemasınınʼ daʼslepki eki sesi oʻzgerissiz, al qalgʻan jagʻı oʻzgergen. Bul jagʻday oʻzgerissiz qalgʻan aldınʻgʻı boʻlegi (at) menen sonʻgʻı oʻzgerılgen boʻlegi ortasında shegara oʻtedi, ol morfemalardıń shegerası boladı. Ol soʻzlerdinʼ fonemalıq quramınınʼ (aldınʻgʻı eki fonemadan basqasınınʼ) oʻzgeriske ushirawı, yagʻmy sonʻgʻı boʻlegininʼ oʻzgeriwı sogʻan saʼykes maʼnilix taʼrepininʼ de oʻzgeriske ushirawına sebepshi bolıp otır. Biraq barlıq soʻzlerde de daʼslepki (tuʼbir) morfema maʼnisininʼ saqlangʻanlıgʻı, olardıń haʼmmesine ortaқ maʼnininʼ *at* (uʼy haywanı) ekenligi keltirilgen haʼr bir soʻzdinʼ *attan* keyin morfemagʻa boʻline-tugʻınlıgʻın koʻrsetedi. Soʻzlerdi morfemagʻa boʻliwge bul bir tiykar bolsa, ekinshiden, keltirilgen soʻzlerdegi sonʻgʻı morfemalardıń haʼr biri tek *at* soʻzine gʻana jalgʻanıp qoymaydı, sonunʼ menen birge basqa da atlıq soʻzlerge jalgʻanadı. Misalı: *attınʼ* bolıwı menen birge *tastınʼ, baliqtınʼ, qustınʼ* haʼm t.b.; *atsız* bolıwı menen birge *tassız, baliqsız, qussız* haʼm t.b. Bulardıń baʼri soʻzdi morfemalargʻa boʻliwge muʼmkinshilik beredi.

Soʻzlerdi morfemalargʻa boʻliw grammatikadagʻı qatanʼ sistemalı qatnasıqlardıń tiykarında boladı. Oʻz gezeginde grammatikadagʻı sistemalıq soʻzlerdinʼ morfemalıq quruluşınan koʻrinedi.

§ 54. Tuʼbir haʼm qosımta

Soʻzlerdinʼ morfologiyalıq quruluşı tuʼbir haʼm qosımtadan turadı. Til biliminde qosımtanı affiks¹ dep te ataydı. Tuʼbir haʼm qosımtalardıń qarama-qarsı qoyılıwı olardıń maʼni bildiriwine, soʻzdinʼ quruluşındagʻı atqaratugʻın xızmetine baylanıshı boladı. Bulardıń bash oʻzgesheligi: tuʼbir leksikalıq maʼnige iye bolıp, aʼdette ol maʼni morfologiyalıq quruluşı iye bolgʻan tutas soʻzdinʼ maʼnisi menen saʼykes keledi. Quruluşı tuʼbir haʼm bir neshe affikslerden turatugʻın soʻzlerdinʼ morfologiyalıq quramın tallap qarasaq, haʼr bir qosımta anaw ya minaw daʼrejede tuʼbirdi «tuʼrlen-

¹Affiks — latinsha affixus-«bekitilgen» degen soʻzden jasalgʻan atama.

diretug'ınlg'ın» ko'riwge boladı. Misalı: *an'shu, taslaqlı, basshılıqsız, tinishsizlang'an*. Bular eki, u'sh, to'rt, bes morfemalı so'zler bolıp, ha'r bir morfema o'z ma'nilerine iye bolaw menen birge olarg'a tu'bir morfemaların' ma'nisi qosılıp otradı. Aug'ıraq aytqanda—*an'* tu'bir morfeması bolıp, og'an —*shu* qosım tası jalg'ang'anda tu'birdin' buring'ı ma'nisi joyılmaydı, kerisinshe ol ma'nige —*shu* affiksi qosımsha ma'ni qosadı. Keltirilgen basqa misallar jo'ninde de sonday dewge boladı. Solay etip, *an'shu* so'zi an' an'law menen shug'ullanıwshı adamdı bildiredi; *taslaq-tashı jer, taslaqlı-tashı jerdin' barlıg'ı* (ko'pligi) degen ma'nini an'latadı; *basshu*-basqarıwshı adam, *basshılıq*-basqarıw'g'a baylanıslı abstrakt tu'siniktin' atı, *basshılıqsız*-basshılıqtın' bolımsızlıq ma'nisin an'latadı; *tinish*-tu'bir bildiretug'ın buyırıw ma'nisinin' u'stine jag'day ma'nisi qosıl'g'an, *tinishsiz*-tinish so'zinin' ma'nisine qa'siyetlik ma'nis qosıl'g'an, *tinishsizlang'an*-tag'ı da og'an qa'siyetlik-ha'reketlik ma'ni qosıl'g'an. So'zdin' qurılısında morfemalardin' sını ko'beygen sayın tu'bir diqqattan us qalıp, ma'nisi gu'n'girtlenetug'ın sıyaqlı.

Joqarıdag'ı morfologiyalıq tallawdan ko'ringenindey-aq, tutas so'zge tu'bir ku'shli ta'sir etedi.

Qosım tası o'z aldına turıp leksikalıq ma'ni an'latpaydı. Tu'birden usqarı o'z aldına qollanılmaydı. Qosım tasın' ma'nileri ha'r qıylı. Solay da a'debiyatlarda onı u'sh tu'rli toparg'a bo'lip qaraydı. Atap aytqanda, leksika-grammatikalıq qosım tası, sap (taza) grammatikalıq qosım tası, formal-strukturalıq qosım tası.

Leksika-grammatikalıq qosım tası so'z jasawshı yamasa derivatsiyalıq qosım tası dep te, suffiksler¹ dep te ataydı. Bug'an misal retinde *basshu, keskir, xatla, tartqısh, balah* ha'm t.b. so'zlerdegi so'z jasawshı qosım tası ko'rsetiwge boladı. Leksika-grammatikalıq qosım tası o'zleri jalg'anatug'ın tu'bir menen birlikte so'zdin' bir pu'tin leksikalıq ma'nisin keltirip shug'aradı. Joqarıdag'ı *basshu* so'zinin' ma'nisi tu'birdin' ma'nisi menen -shı suffiksinin' ma'nisinin' birliginen turadı. Keltirilgen basqa so'zler de tu'bir menen qosım tasın' ma'nilerinin' birliginen turadı. *Bas* so'zi adam mu'shesin bildirse, *basshu* degennen endi adamnıñ o'zin tu'sinemiz; *kes*-ha'reketti an'latıwshı feyil bolsa, *keskir* degende zattın' qa'siyetin an'latadı; *xat*-zattı bildirse, *xatla* so'zi -ha'reketti an'latatug'ın feyil; *tart*-feyil, *tartqısh*-atlıq; *bala*-atlıq, *balah*-kelbetlik. Tu'birge qosım tası jalg'anıwı menen so'zlerdin' buring'ı ma'nisi o'zgeredi. Biraq tu'birdin' ma'nisi de anıq bilinip turadı.

Sap grammatikalıq qosım tası relyatsiyalıq² qosım tası dep te ataydı. Bunday qosım tasıların' qatarına jalg'awlar kiredi. Jalg'awlar tu'birdi

¹Suffiks—latınsha suffixus—« astına bekitilgen» degen ma'nidegi so'zden jasalg'an atama.

²Relyatsiya—latınsha relatio—« qatnas» degen so'zden jasalg'an atama.

semantikaliq jaqтан o'zgeripesten, og'an grammatikalıq ma'ni qosadı. Misalı: *attın', balalar, kitabın* so'zlerinde seplik, ko'plik, tartım jalg'awları tu'birdin' semantikaliq ma'nisi u'stine sa'ykes grammatikalıq ma'ni qosıp tur.

Tilde en' ko'p jumsalatuğ'ın o'nimli qosımtalar leksika-grammatikalıq ha'm sap grammatikalıq qosuntalar bolıp tabıladı. Olar menen birge tillerde qosımsha strukturalıq xızmet atqarıwshı ko'mekshı grammatikalıq affiksler de ushırasadı. Bularдын' qatarına orıs tilindegi baylanıstırılıwshı a,o,e affikslerin jatqarıwğ'a boladı. Misalı: *авиабилет, самообслуживание, кинематография* ha'm t.b.

Joqarıda tu'bir ha'm qosımtalardıń semantikaliq o'zgeshelikleri so'z etilgen bolsa, to'mende olardıń seslik qurılısı, formaları jo'ninde ayıladı.

Tu'bir ha'm qosımtalar fonemaliq qurılısı boyınsha, izbe-izligi ha'm so'zde jumsalıw pozitsiyası (basta, ortada, aqırında) jalğ'ınan ayırılıp turadı.

Tu'birdin' fonemaliq quramı qosımtanın' fonemaliq quramınan ko'birek bolıwı mu'mkin. Misalı: *ten'e, sana, suna, taraq, gu'rek, quraq* so'zlerinde tu'bir u'sh ha'm to'rt fonemadan ibarat bolsa, qosımta tek bir fonemadan turadı; *taqla, baqla, qızıl, balalı, etikshı, azang'ı* so'zlerinde tu'bir u'sh ha'm to'rt fonemadan quralsa, qosımta eki fonemadan jasalg'an. Sonday-aq, tu'bir menen qosımtanın' fonemaliq quramı ten' bolıwı da, geybir so'zlerde ha'tte qosımtanın' fonemaliq quramı ko'birek bolıwı da mu'mkin. Misalı: *taslaq, qashqan, atla, isle* so'zlerinde tu'bir ha'm qosımtalardıń fonemaliq quramı ten'dey; *atqar, isker* tipindegi so'zlerde tu'birdin' fonemaliq quramınan qosımtanın' fonemaliq quramı ko'birek. Ortasha alg'anda du'nya tillerinde tu'birdin' fonemaliq quramı qosımtalardıń fonemaliq quramınan ko'birek boladı.

Tu'bir so'zlerdin' sho'lkemlestiriwshı orayı boladı. Al qosımtalar tu'birdin' basında, ortasında ha'm aqırında qollanıla beredi.

Tu'birdin' basında qollanılatuğ'ın qosımtanı prefiks¹ yamasa pristavka deymiz. Prefiksler orıs tilinde ko'birek qollanıladı. Misalı: *наиболее, загород, разговор, приехал* ha'm t.b. Tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde olar siyrek qollanıladı. Ma'selen, *naduris, nama'lim, biyma'lim, namaqul, biya'rwa, biya'depsıyaqlı* so'zlerde g'ana ushırasadı.

Tu'rkiy tiller agglutinativ² (jalğ'amah) tiller qatarına kiretuğ'ın bolğ'anlıqtan qosımtalar tu'birdin' aqırına jalğ'anadı. Eger qosımta birew emes ko'p bolsa, birinen son' biri shınjır ta'rizli dizbeklesip keledi. Misalı: *sıqla, basqarma, baliqshılıqtın', basqılamag'anının'* ha'm t.b. Til biliminde tu'birdin' aqırına jalğ'ang'an qosımtanı postfiks³ dep ataydı. Qosımtalardıń

¹Prefiks—latinsha praefixum—«aldına bekitilgen» so'zinen jasalg'an

²Agglutinativ—latinsha agglutatio—«jalğ'astırılıw, jelimlew» ma'nisindegi so'zden jasalg'an.

³Postfiks—latinshapost-«arti»ha'm fixum-«bekitilgen (artına bekitilgen)» so'zlerden do'regen. Bul termin İ.A.Bduen de Kurtene ta'repinen kirgizilgen.

tu'bir meene tu'birdin' arasında keliwin interfiks¹, tu'birdin' o'zining' ishinde keliwin infiks² dep ataydi. Interfikske misal retinde joqarida ko'rsetilgen oris tilindeki eki tu'birdi tutastirishu a, e, o qosimtalarni keltirivge boladi. Infikske misal retinde latin tilindeki ha'zirgi ma'ha'ldi an'latiw ushyn jumsalaturug'ın p formasın jatqariwg'a boladi (latinsha fidi-men qadadım, findo-qadap atırman); infiks eski ha'm ayırım ha'zirgi İndo-Evropa tillerinin' (a'yyemgi grek, latin, litva tillerinde) feyil formalarında jumsaladı.³

Dunya tillerinde tu'birge joqarida ko'rsetilgenlerden basqa da qosimtalarni jalg'anıw jag'dayları ushırasadı. Ma'selen, tu'birdin' eki ta'repinin' qosimta menen qorshalıwı tsirkumfiks⁴ delinedi. Bug'an misal retinde nemis tilindeki mach, les tu'birlerinen jasalg'an *gemacht (islengen), gelesen (oqılg'an)* so'zlerin keltirivge boladi. Sonday-aq tu'bir de, qosimta da bir-birine sin'isip, o'tlesip ketiwi mu'mkin. Bug'an misal retinde flektiv tiller qatarına jataturug'ın arab, evrey tillerindeki qosimtalardı ko'rsetivge boladi. Misalı, arab tilinde u'sh dawıssız sestem quralg'an ktb tu'birine qosimtalarni bilay qosiladı: *kataba-jazdı, kutiba-jazıldı, katibun-xatker, kitabun-kitap, maktabun-mektep*.⁵

Tu'birdin' seslik qurılısınin' o'zgeriwın grammatikada ishki fleksiya qubılısı dep ataydi.

Tu'bir ha'm qosimtalardıń o'zara ta'sir etiwı ha'r tu'rli tillerde ha'r qıylı da'rejede ju'zege shıg'adı. Ma'selen, slavyan tillerinde son'g'ı morfema aldın'g'ı morfemag'a ko'birek ta'sir etetug'ın bolsa, tu'rkiy tillerinde singarmonizm nızamı tiykarında tu'bir o'zinen son'g'ı keletug'ın qosimtalarg'a ta'sir etedi.

Morfemanın' qurılısı dara (bir) morfemadan da eki yamasa ko'p morfemadan da turıwı mu'mkin. Sonday-aq ma'nili so'zler menen birge ko'mekshi so'zler de morfemalarg'a bo'liniwi mu'mkin. Ma'nili so'zdin' morfemalarg'a bo'liniwın joqarida ko'rdik. Ko'mekshi edi, eken so'zlerin alsaq, olar da eki morfemag'a bo'linedi: e-di, e-ken. Biraq tu'bir morfema e o'z aldına qollanılmaydı.

Tu'bir o'z aldına turıp ta (bas, tas, at), eki tu'bir qosılıp ta (aviabilet), ko'p morfemalı so'zlerdin' qurılısında da (*basqarma, taslaq, atla*) kele beredi. Barlıq jag'dayda da oraylıq orındı tu'bir morfema iyeleydi. Al qosimtalarni bolsa ko'mekshi xızmet atqaradı. Qa'legen so'z ya jalg'ız tu'birden, ya tu'birlerdin' birigiwınen (juplasıwınan), ya tu'bir menen qosimtalardıń qosındısınan turadı.

¹Interfiks—latinsha inter-« arası, ortası» ha'm bekitilgen so'zlerinen do'regen.

²Infiks—latinsha infixum-« ortasına (ishine)» ha'm bekitilgen so'zlerinen jasalg'an.

³Ю.С. Маслов. 136-bet.

⁴Tsirkumfiks—latinsha sursum-« do'gerek». ha'm bekitilgen so'zlerinen jasalg'an.

⁵Ю.С.Маслов, 176-bet.

§ 55. Grammatikalıq ma'ninin' bildiriliw usılları

Du'nya tillerinde grammatikalıq ma'ni ko'p tu'rli jollar menen bildiriledi. Sonın' en' bashlarına qısqasha toqtaymız.

Qosımta jalg'anıw usılı (affiksatsiya). O'tken temada aytilg'anınday-aq, qosımtalar tu'birge jalg'ana otııp tu'rli grammatikalıq ma'niler an'latadı. Grammatikalıq ma'ni bildiriwdin' bul usılı en' o'nimli usil bolıp tabıladı. A'sirese, bul usil tu'rkiy, İndo-Evropa, İbero-Kavkaz tillerinde o'nimli (aktiv) qollanıladı. Qosımtalar tu'birdin' aldına (prefiks), artına (postfiks), ortasına (infiks) jalg'anıwı arqalı tu'birge leksika-grammatikalıq yamasa taza grammatikalıq ma'niler bildirip keledi. Ha'r bir qosımta bir yamasa qatarına birneshe grammatikalıq ma'ni an'latıp turıwı mu'mkin. Misalı: *balanın'*, *balag'a* so'zlerinde *nn'*, *-g'a* qosımtaları seplikti bildirip, *barsa* so'zinde *-sa* qosımtası sha'rt meyil ma'nisin bildirip, ol qosımtaldın' ha'r biri tek bir-birden grammatikalıq ma'ni an'latıp tur. Al *ayttı* ha'm *oqıdı* sıyaqlı so'zlerde *-tı*, *-dı* qosımtaları u'shinshi bet, o'tken ma'ha'l ma'nislerin, *ayttıq*, *oqıdıq* so'zlerinde *-q* qosımtası birinshi bet, ko'plik ma'nislerin bildire otııp, ha'r bir qosımta eki grammatikalıq ma'ni an'latıp tur. Tu'birge bir neshe qosımtalar qatarına qosılğ'anda bildiretug'in grammatikalıq ma'nilerinin' sıpatına qaray izbe-izligin saqlay otııp jalg'anadı. Da'slep derivatsiyalıq, onnan keyin relyatsiyalıq qosımtalar jalg'anadı. Misalı: *basshılar*, *balıqshıg'a*, *islen'*, *shanıshqısı* ha'm t.b. Eger bir neshe relyatsiyalıq affiksler atlıq so'zge qatarına jalg'anatug'in bolsa, qatan' ta'rtıp penen da'slep ko'plik, onnan son' tartım, seplik, betlik jalg'awları izbe-iz jalg'anadı. Misalı: *oqıwshıların'ızdanbız* degen so'zdi tallap qarasaq, *oqı-tu'bir*, *w-atawısh feyildin'*, *-shı* atlıqtın' suffiksleri, *-lar-ko'plik jalg'aw*, *-ın'ız-tartım jalg'aw*, *-dan-seplik jalg'aw*, *-bız-betlik jalg'aw*. Tu'rkiy tiller jalg'amalı tiller qatarına jatqanlıqtan qosımtalar, ko'rinip turg'anınday-aq, shınjır ta'rizli birinin' izine biri jalg'ana beredi ha'm olardıń shegarası anıq bilinipturadı. Al onis tilinde fuziya¹ qubılısı basın boladı. Onda qosımta tu'bir menen sin'isip ketip, tu'bir ko'birek fonetikalıq o'zgerisierge ushıraydı. Misalı: *сон-сна, день-дня, друг-другья, писать-пишу*. Sonday-aq, qosımtalar ko'binshe bir emes, al bir neshe grammatikalıq ma'ni bildiredi. Misalı: *детям* degen so'zde *ям* affiksi onis tilinde baris sepligi ma'nisi menen birlikte ko'plik ma'nini an'latadı.

Ishki fleksiya usılı. Du'nya tillerinde so'z jasawdın' o'nimli usıllarınn' biri ishki fleksiya usılı boladı. Tu'birdin' fonemalıq quramın o'zgeritiw menen grammatikalıq ma'ni an'latıw ishki fleksiya delinedi. Eger singarmonizmdi affiksatsiya menen baylanıstırsaq, ishki fleksiyanı

¹Fuziya — latinsha fusio-« eritindi, quyma» ma'nisindegi so'zden do'regen atama. Bul termin E.Sepir ta'repinen kirgizilgen.

fuziya qubılısı menen baylanıstırıp kerek. Jalg'amalı tillerge singlarmonizm ta'n bolsa, flektiv tillerge fuziya ta'n boladı. Flektiv tillerdin' biri bolıp esaplanatug'ın orıs tilinde seslerdin' almasıwı ko'plep ushırasadı. Biraq barlıq seslerdin' almasıwı fleksiya usılı retinde grammatikalıq ma'ni bildiriw ushın jumsala bermeydi. Ma'selen, *друк-друкта, клуб-клубта, столп-столба*. Bul so'zlerdegi seslerdin' almasıwı grammatikalıq ma'ni bildiriw ushın emes, al fonetikalıq sebeplerdin' tiykarında iske asıp tur. Al *избегать-избежать, убежать-убежать, прибежать-прибежать* degen so'zlerde g ha'm j seslerinin' almasıwı hesh qanday fonetikalıq sebeplerden emes. Bul jerde olar (g,j) grammatikalıq ma'ni bildiriw maqsetinde almastırılıp, feyildin' vid kategoriyasın (*совершенный, несовершенный вид*) bildiriw ushın jumsalıp tur. Bunday grammatikalıq ma'nisti bildiriw ushın ayırım dawıslılar tu'sip qaldırılıwı da mu'mkin. Misalı: *дружок-дружка, кружок-кружка, избирать-избрать, называть-назвать*.

İshki fleksiya usılı ta'n bolg'an tiller qatarına arab, evrey tillerin jatqarıwg'a boladı. Ol tillerde tu'birdin' ortasına seslerdin' kirgiziliwi menen tu'rli leksika-grammatikalıq ha'm grammatikalıq ma'niler bildirile beredi.

Juplasıw usılı (reduplikatsiya¹). So'zlerdi juplastırıp, ta'kirarlap ayıw ko'pshilik tillerde ushırasadı. Bul leksika-grammatikalıq ma'ni bildiriwdin' ayırıqsha bir usılı bolıp sanaladı. Bunday qubılıstın' baslaması retinde ayırım buwınlardıń ta'kirarlanıwın ko'rsetiwge boladı. Misalı: *мама, папа, няня, дядя* ha'm t.b. Buwınlardıń ta'kirarlanıwı, so'zde sho'lkemlestiriwshilik xızmet atqarıp tur. Ko'pshilik jag'dayda ta'kirarlanıw arqalı ko'plik ma'ni bildiriledi. Misalı, malay tilinde: *orang-adam, orang-orang* — *adamlar*, xausa tilinde (Oraylıq ha'm Batus Sudanda): *iri-sort, tu'r*, ko'plik-*iri-iri; dabana-ken'es*, ko'plik-*dabanbana; fani-aq*, ko'plik-*fanfanu; nagani-jaqsı*, ko'plik-*nagangaun*; koreets tilinde ayırıqsha «bo'lsheklewshi» ma'nisti an'latadı: *saram-adam, saram-saram-adamlardan biri; ship-u'y, ship-ship-u'ylerden biri*.²

Grammatikalıq ma'ni an'latıwdın' juplasıw usılı tu'rkiy tillerde ju'da' ken' en jayg'an. Tu'rkiy tillerde jup so'zler tiykarınan eki tu'rli jol menen jasaladı. Bir so'zdin' qaytalanıwı arqalı (*ayta-ayta, u'yin-u'yin, so'zbe-so'z, eki-ekiden; ha'm t.b.*) eki tu'rli so'zdin' juplasıp keliwi arqalı: *ag'ayintuwg'an, apa-sin'li, uzunlı-qısqa, bes-altı ha'm t.b.*

Birigiw usılı. Eki tu'birdin' birigip, bir ma'nisti an'latıwınan birikken so'zler jasaladı. So'zlerdin' birigiwinen grammatikalıq ma'ni emes, al leksikalıq ma'ni anıq bilinip turadı. Ma'selen, *bu'gin, biyıl, qolg'ap, bilezik, tasbaqa* so'zlerinin' ha'r biri eki so'zdin' birigiwinen jasalg'an. Komponentlerdin' ma'nileri birikken so'zlerde tolıq saqlang'an. So'zlerdin' birigiwinen grammatikalıq ma'ni bildirilip turg'an joq.

¹Reduplikatsiya — latinsha re-«tazadan, qaytadan» ha'm «duplikat» «eki ese» degen so'zlerden jasalag'an atama.

²Ю.С. Маслов. Sonda 142-бет.

Joqarıda ko'rsetilgenindey-aq, jup so'zlerde leksika-grammatikalıq, grammatikalıq ma'ni anıq bilinip tursa, birikken so'zlerde leksikalıq ma'ni basım boladı. Geypara tillerde so'zlerdi biriktiriw ushın ayırıqsha sesler qollanladı. Misali, onis tilinde *паровоз, теплоход, землемер* so'zlerinde eki tu'birdi biriktiriw xızmetin o ha'm e sesleri atqarıp tur.

Ko'mekshi so'zler usılı. So'zlerdin' ornı ta'rtibi, ko'mekshi so'zler, pa't leksikalıq ma'ni bildiriw menen birge grammatikalıq ma'nini de an'latadı. Sonlıqtan olardı da grammatikalıq ma'ni an'latıw usıllarına jatqarıwǵa boladı. Bulardın' ishinde en' ko'p qollanılatug'ını ko'mekshi so'zler usılı bolıp, biz bul usılıǵa ayırıqsha toqtap o'temiz.

Tildegı barlıq so'zler ma'nili ha'm ko'mekshi bolıp ekige bo'linedi. Ko'mekshi so'zler nominativlik (ataw) qa'siyetine iye emes, leksikalıq ma'ni bildirmeydi. Sonlıqtan bo'lek turıp ga'p ag'zası bola almaydı. Olar ma'nili so'zlerdin' grammatikalıq ma'nilerin an'latıw ushın xızmet etedi. Sol sebepli qosımtalarg'a jaqın bolıp keledi. Biraq qosımtalar so'zdin' bo'legi bolıp, olar o'z aldına bo'lek qollanıla almaytug'ın bolsa, ko'mekshi so'zler ayırıqsha so'zler bolıp esaplanadı. Ha'r qıylı grammatikalıq ma'ni an'latatug'ın bolg'anlıqtan ko'mekshi so'zler so'z do'retiwdin', affiksatsiya usılı onsha rawajlanbag'an du'nya tillerinde ken'nen paydalanıladı.

Ko'mekshi so'zler qatarına predloglar ha'm tirkewishler, da'nekerler, janapaylar, artikler kiredi. Ko'mekshi so'z xızmetinde ayırım feyiller (ko'mekshi feyiller), geypara almasıqlar ha'm basqa da so'z shaqapları kiriwi mu'mkin.

Predloglar ha'm tirkewishler. Atlıqtın' grammatikalıq ma'nilerin bildiriwde ha'm onın' so'z dizbegi ha'm ga'p quramında qollanıwı ushın en' a'hmiyetli qurallar qatarına predloglar ha'm tirkewishler kiredi.

Predloglar atlıq yamasa substantivlesken so'zlerdin' aldında turıp, ga'p ag'zaları arasındag'ı bag'ınn'qı baylanıstı bildiriw ushın qollanıladı, yag'niy bir so'zdi (atlıqtı) basqa so'zge bag'ındırıp keledi. Misali, onis tilinde: *лежит на столе, положил на стол, отошел от стола*. Predloglar atlıqtın' seplik formalarınun' jasalıwına qatnasıp ken'islik, waqıtlıq, maqsetlik, sebeplik qatnaslardı bildiredi. Ma'selen, *смотреть в окно* degende *в* predlogı «*окно*» so'ziniń jalg'awı bolmasa da, onın' vinitelny sepligi ekenligin bildiredi.

Tirkewishler de predloglarga jaqın xızmetti atqaradı. Biraq tirkewishler o'zi qatnaslı so'ziniń keyninde qollanııp, onın' basqa so'zlerge qatnasım bildiredi. Olar da zatlar ha'm qubılıslar arasındag'ı ken'islik, waqıtlıq, maqsetlik, sebeplik, obektlik ha'm t.b. qatnaslardı bildiredi. Tirkewishler İndo-Evropa tillerinde onsha ushuraspaydı. Olar tu'rkiy, fin-ugor, mong'ol, yapon ha'm t.b. tillerde ken'nen paydalanıladı ha'm so'zler arasındag'ı bag'ınn'qı baylanıstı ko'rsetedi. Tu'rkiy tillerdin' ko'pshiliginde olar ataw sepligindegi (qaraqalp.: *qa'lem menen jazaman*; tatar.: *karandash bela'n yazam*; qaraqalp.: *ilim haqqında gu'rrin*; o'zb.: *fan haqida suhbat*), baris

sepligindegi (qaraqalp.: *keshke taman keliw*, tat.: *kishka' taba kilu*, qaraqalp.: *jawing'a qaramastan ketti*; uyg'ır.: *ko'pshilikain' pikriga' qarimastin*), shug'is sepligindegi (qaraqalp.: *bir aydan keyin*; uyg'ır.: *bir aydin' keyin*; qaraqalp.: *sennen basqa*; uyg'ır.: *sa'ndin bashqa*; tatar.: *Abdulladan bashqa*) atlıq ha'm substantivlesken so'zlerdin' keyninde qollaniladi.

Da'nekerler so'zler arasindag'ı dizbekli ha'm bag'inun'qi qatnastı bildiriw ushın paydalaniladi. Bag'inun'qi qatnastı olar qospa ga'plerde bildiredi, sebebi jay ga'plerde onday qatnastı predloglar menen tirkewishler atqaradi. Misali, qaraqalp: Ol oqıydı ha'm isleydi; orıs: Он учится и работает.

Janapaylar so'ylewshinin' o'zinin' aytqan pikirine qatnasın bildiredi. Sonhıqtan da olar ha'r qiyli ma'niler an'latadi: maqullaw (awa, durıs), biykarlaw (kelmeydi), soraw (oqıy ma?) ha'm t.b. Olar siltew (a'ne, minekey), anıqlaw (da'ı, tap), ku'sheytiw (sen-aq ayt), ajiratıw-sheklew (tek, g'ana), modal-buyrıq (qa'ne, meyli) ha'm t.b. tu'rlerge bo'linedi. A'sirese forma jasawshu janapaylar so'zlerdin' ha'r qiyli formalarnı jasadı. Ma'selen, ma//me, ba//be, pa//pe janapayları feyildin' bolımsız formasın jasadı (jazba, so'yleme), ta'kirar so'zlerdin' komponentlerin baylamıstıradı: u'yme-u'y, awılma-awıl ha'm t.b.

Orıs tilinde *бы* janapayı feyildin' sha'rtli meyilin jasadı, inglis tilinde feyildin' infinitiv formasının' ko'rsetkishi sıpatında to (to read-oqıw, to some-keliw) janapayı qollaniladı, nemets tilinde kelbetlik ha'm ra'wishlerdin' arttırıw da'rejesi am janapayı ja'rdeminde (am grobten-ju'da' u'ıken) jasaladı, frantsuz tilinde betlik emes feyillerdin' ko'rsetkishi sıpatında il janapayı (il faut-kerek) qollanıladi.

Artıkl ko'plegen İndo-Evropa tillerinde (german, roman tillerinde), arab, vengr ha'm t.b. tillerde atlıqtın' ko'rsetkishi sıpatında qollaniladi. Artıkl qa'legen so'zdi athqqa aylandıradi. Misali, nemets tilinde: *das Lesen-oqıw*; inglis tilinde *the remake-qayta islew*. Artıklidin' ja'rdeminde atlıqlardag'ı anıqlıq ha'm anıqsızlıq kategoriyası bildiriledi. Misali, nemets tilinde: *das Bush-anıq (belgili bir) kitap*, *ein Bush-uluwma kitap*, inglis tilinde: *the book-qa'legen kitap*, frantsuz tilinde: *le paysan-anıq, belgili diyqan, un paysan-qa'legen diyqan*.

Rod kategoriyası bar ayırım tillerde artıkl sol rodtın' ko'rsetkishi xızmetin atqaradi: Misali, nemis tilinde *der Tissh-stol* (muj. rod), *das Kind-bala* (sredniy rod), *die Zeitung-gazeta* (jenskiy rod), frantsuz tilinde *le mur-diywal* (muj. rod), *la rue-ko'she* (jen. rod).

Ko'plegen tillerde artıkl athqtın' sanın bildiredi. Ma'selen, nemets tilinde *das Fenster-ayna*, *die Fenster-aynalar*. İnglis tilinde anıqsızlıq d artıklinin' tu'sirilip ayılıwı arqalı ko'plik forma bildiriledi: *a swine (shoshqa)-swine (shoshqalar)*.

Ayırım tillerde artıkl athqlardın' seplik formalarnı ko'rsetedi. Ma'selen, nemets tilinde: *der Lehrer — mug'allim, des Lehrers — mug'allimnin', dem Lehrer — mug'allimge, den Lehrer — mug'allimdi*.

Ko'mekshi feyiller de feyildin' grammatikalıq ma'nilerin an'latıwda ken'nen qollanıladı. Olar arqalı ko'binese ma'ha'l ma'nisi bildiriledi. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde edi o'tken ma'ha'ldi (*kelgen edi, kelip edi*), orıs tilinde буду keler ma'ha'ldi (*буду писать, будешь писать*), nemets tilinde *haben, sein* o'tken ma'ha'ldi (*ish habe gefragt-men soradım*) bildiredi.

Suppletivizm¹ usılı da grammatikalıq ma'ni an'latıwda ayırım tillerde qollanıladı. Suppletivizm-bir so'zdin' grammatikalıq ma'nilerinin' ha'r qıylı tu'birler yamasa tiykarlar arqalı bildiriliwi. Misalı, orıs tilinde: *говорит* (несов. вид) - *сказать* (сов. вид), *человек* (birlik san) - *люди* (ko'plik san), qaraqalpaq tilinde: *мен* (birik san) - *biz* (ko'plik san), inglis tilinde: *good* (jaqsı) - *better* (en' jaqsı) ha'm t.b.

§ 56. So'z shaqapları

Tildegı so'zlerdin' ma'nileri ha'r qıylı bolıwı menen birge bir topar so'zler ortasında ma'ni jaqnlıg'ı da seziledi. Sonday-aq, ma'nilik jaqtan ortaqlıqqa iye topardag'ı so'zler grammatikalıq jaqtan da uluwmalıq qa'siyetke iye boladı. Tildegı bunday qubılıslar barlıq so'zlerdi leksika-grammatikalıq jaqtan toparlarga bo'lip, klassifikatsiyalawg'a mu'mkinshilik beredi. So'z shaqapları degennen biz tildin' leksikalıq birliklerinin' (so'zlerdin') grammatikalıq toparlarga bo'liniwin tu'sinemiz. So'zlerdi ha'r qıylı toparlarga jatqarıw olardin' anaw ya minaw da'rejede ortaқ semantikalıq-grammatikalıq belgilerge iye ekenligine tikxeley baylanış boladı.

Ha'r qıylı so'z shaqaplarına kiretug'in so'zler bir-birinen grammatikalıq ma'nileri jag'man, morfologiyalıq belgileri ha'm sintaksislik xızmeti boyınsha ayrılıp turadı. Tildegı qa'legen so'z leksika-grammatikalıq jaqtan belgili bir so'zlerdin' toparına, anaw ya minaw so'z shaqabına tiyisli boladı. So'z shaqaplarınan tisqari so'z joq.

Jeke tillerdin' morfologiyasında so'z shaqapları ma'selesin sheshiwde, olardı klassifikatsiyalawda uluwma so'z shaqapları teoriyasına su'yeniledi. Sonday-aq jeke tildin' o'zinshelek o'zgeshelikleri de so'zsis esapqa alınıwı za'ru'r. So'z shaqabı jo'nindegi uluwma teoriyamı jeke tildin' so'z shaqabın klassifikatsiyalaw teoriyası menen u'ylestiriw kerek. Demek, belgili bir tildin' grammatikalıq o'zgesheligin esapqa ala otırıp, uluwma so'z shaqabı jo'nindegi teoriya negizinde klassifikatsiyalaw durıs boladı.

Tildegı leksikalıq birlikler bolg'an so'zlerdi tu'rli belgilerine qaray grammatikalıq toparlarga (so'z shaqaplarına) bo'liw juda' erteden baslang'an. Ha'r tu'rli da'wirlerde ha'r qıylı da'rejede so'z etilip kelgen so'z shaqapları ha'm olardin' klassifikatsiyası ma'seleleri ilimpazlar ortasında ko'plegen tartıslardı payda etti.

¹Suppletivizm — latinsha suppleo—«tohqıruw» so'zinen jasalg'an atama.

So'z shaqaplarinin' tariyxı og'ada a'yyemgi zamanlardan baslanadi. Bizin' eramızdan buring'ı IV a'sirde Aristotel so'z shaqapların atawısh, feyil ha'm janapaylar dep u'shke bo'lgan. Ol janapaylardin' qatarına barlıq ko'mekshi so'zlerdi ha'm almasıqlardı kirgizgen. Onnan eki a'sir keyin so'z shaqapların klassifikatsiyalaw ma'selesı Aleksandriyalı grek ilimpazları ta'repinen puxta u'yrenildi ha'm olar ta'repinen segiz so'z shaqabı belgilendi: atawısh (atlıq ha'm kelbetlikler menen birlikte), feyil, kelbetlik feyil, artikl, almasıq, predlog, ra'wish, da'neker.

So'z shaqabına klassifikatsiyalawdı rimliler latin tili ushın shamalı o'zgerisleri menen greklerden qabil etip alg'an. Son'ıraq atawıshlar u'sh so'z shaqabına—atlıq, sanlıq ha'm kelbetliklerge bo'lingen. Al kelbetlik feyil bolsa feyil so'z shaqabına kirgizilgen. So'z shaqaplarına bo'liwdin' bul qa'liplesken sxeması geypara o'zgerisleri menen ha'zirgi du'nya tillerinde de paydalanılıp kelmekte.

So'z shaqaplarına klassifikatsiyalaw kem-kem teren'lestirildi, ilimiy jaqтан ja'n-jaqlı u'yrenildi. Bul ha'r tu'rli du'nya tillerinin' materialların teren'irek izertlew menen birge alıp barıldı. Na'tiyjede burın eskerilmegen so'zlerdin' toparı ashıldı ha'm olar «jan'a so'z shaqabı» retinde qaraldı.

Oris lingvistikasında so'z shaqabı haqqında ta'liymat orta a'sirlerde payda boldı. Al XIX-XX a'sirlerge kelgende qa'liplesken da'stu'r boyınsha so'z shaqabına klassifikatsiyalawdag'ı jiberilip atırğ'an kemshilikler ko'rsetildi.

Oris lingvistika iliminin' ko'rnekli wa'killeri F.F.Fortunatov, D.N.Ushakov, M.N.Peterson so'z shaqaplarına klassifikatsiyalawda tek formal grammatikalıq belgilerge su'yeniwdi usındı. Olardin' ko'rsetiwinshe, barlıq so'zler so'z o'zgeriwshi formalarg'a iye tu'rleniwshi so'zler ha'm so'z tu'rleniwshi formalarg'a iye emes tu'rlenbewshi so'zler bolıp bo'linedi. Al tu'rleniwshi so'zlerdin' o'zleri betleniwshi, sepieniwshi so'zler bolıp bo'linedi. Bunday belgilerine qarap so'zlerdi klassifikatsiyalaw qıyın. O'ytkeni, o'zara jaqm tillerdin' o'zlerinde bunday so'z shaqapları bunday formal belgileri jag'ınan bir-biri menen usaspawı, kerisinshe basqa-basqa sistemalarg'a kiretug'in tillerde so'z shaqapları formal-grammatikalıq belgileri jag'ınan usas bolıwı mu'mkin. So'z shaqaplarına klassifikatsiyalawdag'ı bul printsiptin' naduris ekenligin muna faktte tastıyıqlaydı. Formal-grammatistlerdin' pikirinshe, kelbetlikler seplik, san ha'm rod boyınsha o'zgeredi dese, bul anıqlama oris tiline tuwra keledi, al qaraqalpaq tiline tuwra kelmeydi. Mısalı, oris tilinde-*большому дому, большой дом (большое окно, большая карта), большие дома (большие окна, большие карты)*; qaraqalpaq tilinde-*u'iken u'yge, u'iken u'y (u'iken ayna, u'iken karta), u'iken u'yler (u'iken aynalar, u'iken kartalar)*. So'zlerdin' bir qıylı grammatikalıq belgilerinin' ha'r tu'rli tillerde ha'r qıylı formalarda ko'riniwi so'z shaqapların klassifikatsiyalawda formal-grammatikalıq ol'shemnin' jaramsız bolatug'ının bildiredi.

So'z shaqaplarinin' klassifikatsiyasi ma'selesinde akademik L.V.Sherbanin' «Oris tilinde so'z shaqapları haqqında»¹ maqalasi og'ada u'lken a'hmiyetke iye. L.V.Sherba bul maqalada tilde forma menen mazmunnin' bir-biri menen ajralmas baylanisli ekenin, bir na'rse haqqında ma'ni bildiretug'inlig'in aytpay turip tan'ba jo'ninde hesh na'rse de aytiwg'a bolmaytug'inlig'in, formasi menen ma'nisi ajratilg'an tildin' bolmaytug'inlig'in, sonday-aq formalıq ko'riniske iye bolmag'an til kategoriyasının' joq ekenligin atap ko'rsetedi.

Ha'r tu'rli tillerde bir so'z shaqabına ta'n grammatikalıq kategoriyalardın' pu'tkilley sa'ykes kelmewi yamasa az da'rejede g'ana usasip turıwı mu'mkin. Biraq ha'r qiyli tillerdegi birdey so'z shaqabı uluwmalıq grammatikalıq ma'nige iye boladı. Usı uluwmalıq grammatikalıq ma'ni ortaqlıksikalıq ma'niden kelip shıg'adı. Ma'selen, atlıqtın' zatlıq ma'nisi barlıq tiller ushın ortaqlıq bolıp, bul ortaqlıq ol tillerde so'zler toparın bir uluwmalıq kategoriyag'a (atlıq so'z shaqabına) ja'mlestiredi. Ha'r bir so'z shaqabı ju'da' ko'p sanlı so'zlerdi o'zine birlestirgenlikten onı (so'z shaqabın) uluwmalıq morfologiyalıq kategoriya dep esaplaydı. Atlıq kategoriyasının' zatlıq ma'nisinen ol so'z shaqabının' aktsidentsiyaları² kelip shıg'adı. Misali, oris tilinde ha'r tu'rli formal belgilerine iye bolg'an seplik, san, rod, janlı-jansızlıq kategoriyaları atlıq so'z shaqabının' aktsidentsiyaları boladı. Bular (seplik, san, t.b.) oris tilinen basqa tillerde basqasha ko'rinislerge iye boladı.

Du'nya tillerinde so'z shaqapların klassifikatsiyalawda uluwmalıq grammatikalıq ma'ni en' tiykarg'ı sheshiwshi orındı tutadı ha'm ol barlıq tillerge ortaqlıq sıpatqa iye boladı. Qalg'anlarınin' ba'ri uluwmalıq grammatikalıq ma'nige (uluwmalıq kategoriyag'a) bag'ınadı ha'm sonın' jasaw formasi, ko'rinisi boladı. Belgili bir so'z shaqabının' uluwmalıq grammatikalıq ma'nileri minnetli tu'rde o'zlerinin' morfologiyalıq ha'm sintaksislik belgilerine iye boladı. So'z shaqaplarinin' uluwmalıq grammatikalıq ma'nileri barlıq tiller ushın ortaqlıq sıpatqa iye bolsa, al olardın' (so'z shaqaplarinin') uluwmalıq grammatikalıq ma'nilerin bildiretug'in morfologiyalıq belgileri ha'r bir tilde o'zinshelik o'zgesheliklerine iye boladı.³

Lingvistikalıq a'debiyatlarda leksikalıq ma'ni, grammatikalıq ma'ni, kategoriyalıq ma'ni degen terminler so'zlerdi shaqaplarg'a bo'liwde jumsaladı. Bul terminlerdin' ma'nilerin tu'sinip alıw za'ru'ri.

Ha'r bir so'zdin' tek o'zinin' leksikalıq ma'nisi bolıw menen birge onın' anaw ya minaw so'z shaqabına tiyisli bolatug'inlig'in an'latıp

¹ Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Изд., Наука», Л., 1974,77-бет.

² Aktsidentsiya — latinsha assidens-tosinnanlıq; «so'z shaqaplarinin' aktsidentsiyasi-ha'r qiyli tillerde ha'r tu'rli bolatug'in so'z shaqaplarına ta'n» grammatikalıq kategoriyalar.

³ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 203-бет.

turatug'ın uluwmalıq ma'nisi de boladı. Bul jeke ha'm uluwmalıq ma'ni bir so'zdin' o'zine sin'irilgen boladı. Bulardın' ekewin birdey dep qarawg'a da, pu'tkilley bo'lek-bo'lek qarawg'a da bolmaydı. Mısalı: *bas, bash, basla* so'zlerinin' leksikalıq ma'nileri o'zara ju'da' jaqın, ma'niles so'zler bolg'anı menen olardın' u'shewi u'sh tur'li so'z shaqabına-atlıq, kelbetlik, feyil so'zlerge jatadı. Sebebi olardın' so'z shaqabı retindegi uluwmalıq grammatikalıq ma'nileri ha'r qıylı: *bas-zatlıq* ma'nige, *bash-kelbetliklik* ma'nige, *basla-feyillik* ma'nige iye. Kerisinshe, pu'tkilley basqa-basqa leksikalıq ma'nilerdi bildiretug'ın *ag'ash, temir, suw, jantaq, baliq, taraq* ha'm t.b. so'zler bir so'z shaqabına—atlıqqa jatadı. Sebebi olardın' ha'mmesinin' so'z shaqabı retindegi uluwmalıq ma'nisi-birew. Ol da bolsa zatlıq ma'ni. *Zatlıq ma'ni tek ko'rsetilgen so'zlerge g'ana ta'n emes*, sonun' menen birge atlıq so'z shaqabına kiretug'ın basqa da barlıq so'zlerge ta'n, ortaq bolıp, bul uluwmalıq ma'ni ha'r bir so'zdin' leksikalıq ma'nisinin' abstraksiyalanıwınan turadı. Ha'r bir so'zdin' leksikalıq ma'nisi menen ol so'z kiretug'ın so'z shaqabınun' ma'nisi (atlıq so'zlerde-zatlıq ma'ni, kelbetlikte-atributivlik ma'ni, feyillerde-protessuallıq ma'ni) birdey bolmaydı. Solay etip, so'z shaqabınun' ma'nisi menen jeke so'zdin' leksikalıq ma'nisi ten'dey emes.

Qosımtalardın' grammatikalıq ma'ni bildiriw ushın jumshalatug'ınlıg'ı belgili. Sonlıqtan qosımtalardıq grammatikalıq ma'nisi menen so'zlerdin' so'z shaqabı retindegi grammatikalıq ma'nilerin' (ekewi pu'tkilley basqa-basqa tu'sinikler bolmasa da) terminologiyalıq jaqtan shatastırmaw ushın ayırım a'debiyatlarda¹ so'z shaqabı retindegi grammatikalıq ma'nini «uluwma kategoriyallıq ma'ni» dep atawın maqullawg'a boladı. So'z shaqapları bir-birinen uluwma kategoriyallıq ma'nileri boyınsha ayrılıp turadı.

So'z shaqapların klassifikatsiyalawda semantikalıq belgileri menen birge morfologiyalıq ha'm sintaksislik belgiler de so'zsis esapqa alınadı. Ha'r bir so'z shaqabına ta'n so'z jasawshı, so'z o'zgertiwshi qosımtaları boladı. So'z shaqaplarınun' formal ko'rsetkishleri ha'r tur'li tillerde ha'r qıylı bolg'anı menen olardı ma'ni birlesligi ja'mlestirip turadı.

So'z shaqapların klassifikatsiyalawda sintaksislik belgiler de esapqa alınadı. So'z dizbegi ha'm ga'pte atqaratug'ın xızmeti boyınsha da so'zlerdi klassifikatsiyalaw mu'mkin. Ayırım so'zlerdin' toparı basqa bir topardag'ı so'zler menen dizbeklesiwge beyim boladı. Ma'selen, kelbetlik penen atlıqlardın' dizbeklesip keliwi, sanlıqlardın' sanaytug'ın basqa so'zler menen dizbeklesiwı ha'm t.b. Ayırım so'z shaqabınan belgili bir (yamasa bir neshe) ga'p ag'zası jasalıwg'a beyim boladı. Mısalı, atlıqtun' baslawısh yamasa tolıqlawısh (seplengende), kelbetliktin' anıqlawısh, ra'wishtin'

¹Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, 304-б.

pısıqlawish, feyildin' bayanlawish, sanlıqtın' anıqlawish yamasa pısıqlawish bolıwı. A'lbette, bunnan bir so'z shaqabınan tek belgili bir ga'p ag'zası g'ana jasaladı, so'z shaqapları ga'p ag'zalarına qatan' bekitilgen degen tu'sinik tuwmawı kerek. Eger onday bolg'anda so'z shaqapları menen ga'p ag'zaları ortasında ayırmasılıq bolmas edi ha'm o'z aldına bo'lek tu'sinikler retinde grammatikada so'z etilmegen bolar edi. Shınında da, bir so'z shaqabına kiretug'm so'zler ga'ptegi xızmetine qaray ha'r tu'rli ga'p ag'zası bola beredi. Sonlıqtan da so'z shaqapları turaqlı, og'an belgili ko'lemdegi so'zler bekitilgen, al ga'p ag'zaları jasalıwı jag'man erkin, o'zgermeli. Sonlıqtan da, ma'selen, ko'plegen so'z shaqapları baslawish (yamasa qa'legen bir ga'p ag'zası) xızmetinde jumsala beriwı mu'mkin. Al belgili bir so'z shaqabına, ma'selen, atlıq so'zler toparına, tildin' sheklengen ko'lemdegi (meyli og'ada ko'p sanlı so'zler bola bersin) so'zleri jatadı.

So'zlerdi so'z shaqaplarına klassifikatsiyalawda qanday so'zlerdin' qanday so'zler menen dizbeklese alıwı mu'mkin ekenin de esapqa alıw kerek.

So'z shaqapların klassifikatsiyalawda ha'r tu'rli ko'zqaraslar bar. Solardın' ishinde ha'r qıylı ko'zqaraslardı birlestiriw kerek, barlıq printsiplerdi de azlı-ko'pli esapqa alıw kerek deytug'm lingvistlerdi ayrıqsha atap o'tiw mu'mkin. Olardın' pikirinshe, so'zlerdi so'z shaqaplarına klassifikatsiyalag'anda sol topardag'ı so'zlerge ta'n uluwma grammatikalıq ma'nisti de esapqa alıw kerek. Sonın' menen birge ol topardag'ı so'zlerge ta'n bolg'an grammatikalıq kategoriyalardı da, olarg'a ta'n uluwmalıq so'z jasaw formaların da, sintaksislik qa'siyetlerin de esapqa alıw kerek. Bul ju'da' durs ha'm obiektiv ko'zqaras. Ko'rsetilgen jag'daylardın' ba'ri de so'z shaqapların klassifikatsiyalawda esapqa alınıwı kerek. Onda da en' baslı sıpatlı belgiler tan'lap alınıp, sog'an tiykarlanılğ'an durs boladı. Baslı ha'm sheshiwshi jag'day uluwma grammatikalıq ma'ni bolıwı, qalg'an jag'daylardın' ba'ri uluwma grammatikalıq ma'ni o'lishemine bag'imishli bolıwı tiyis.

Til mag'luwmatlarına su'yene otımp, so'zlerdi en' aldı menen ma'nili so'zler ha'm ko'mekshi so'zler dep u'ken eki toparg'a bo'liwge boladı. Onnan keyin ma'nili so'zlerdi atawish so'zler ha'm almasıq so'zler, tan'laq so'zler dep bo'liw shılıqqa sa'ykes keledi.

Ma'nili so'zlerdin' ishinde tan'laqlar ayrıqsha orındı iyeleydi. Olar adamnıń sezimin, emotsiyasını bildiriw ushin jumsaladı. Grammatikalıq jaqlan tan'laqlarg'a ta'n belgi—olar aldında ha'm son'ında keletug'm so'zler menen sintaksislik baylanısqa tu'speydi. Kontekstte tan'laq ga'pke ekvivalent (ten'les) retinde jumsaladı. Tan'laqlar tiykar (*ha, ah, u'h, haw, hey*), do'rendi (*o'ypbey, yapırmay, astawpiralla*) tu'rinde ushırasadı.

Tilde jumsalıw o'risi jag'man en' jiyi, mug'darı jag'man en' ko'p qollanılatug'm so'zler atawish so'zler bolıp tabıladı. Bunday so'zlerdin' qatarına *taw, tas, jer, suw, ag'ash, oylaw, jaqsılıq, u'ken, aq, uzın, bu'gin, jldam, oqıw, ju'riw, baslaw* ha'm t.b. so'zler kiredi.

So'z shaqabının' ha'r biri tu'rli belgileri boyınsha bir topar so'zlerdi o'z do'geregine ja'mlestiredi ha'm basqa so'z shaqaplarına kiretug'in topardag'i so'zlerden ayrılıp turadi.

§ 57. Atliq so'zler

Atliq¹ so'z shaqabına ja'mlesetug'in so'zlerdin' ha'mmesine ortaq grammatikalıq belgi — olardın' zathq ma'nisi. Shında da tariyxıy jaqtan alıp qarasaq, atliq so'zler en' da'slep fizikalıq jaqtan bar zatlardın' atamaların bildirgen dep shamalawg'a boladı. Ma'selen, da'slep atliq so'zler *temir, tas, suw, toran'g'il, balta, jantaq* ha'm t.b. sıyaqlı belgili bir materiallıq zatlardın' atamaların bildirgen. Keyinirek materiallıq zathq emes, al gu'n'girt (abstrakt) ma'nisti bildiretug'in *waqıt, eles, ay, jaqtılıq, suyıqlıq, g'a'rezsizlik* ha'm t.b. sıyaqlı so'zler payda bolg'an. Son'g'i so'zlerde de zathq ma'nis bar. Biraq aldın'g'i topardag'i so'zlerdin' zathq (materiallıq) ma'nisinen ayrılıp turadi.

Atliq so'zlerdin' sintaksislik ayırıqshalıg'ı en' aldı menen olardın' ga'pte baslawısh ha'm tolıqlawısh xızmetinde jumsalıwınan ko'rinedi. Sonday-aq atliq so'zler atawısh-bayanlawısh xızmetinde de (men oqıwshınan), atliq so'zden jasalg'an basqa ag'za menen baylawısa otırıp, anıqlawısh xızmetinde de (ol oqıwshınan' kitabı), pısıqlawısh xızmetinde de (ol kesh keldi) jumsalıwı mu'mkin. Atliq so'zler o'zlerinin grammatikalıq kategoriyaları boyınsha da basqa so'z shaqaplarınan ayrılıp turadı. Ko'pshilik du'nya tillerinde ushırasatug'in en' atlıqqa ta'n kategoriyalar seplik ha'm san kategoriyaları bolıp tabıladı.

Seplik degenimiz atliq yamasa atlıqlasqan so'z benen basqa ma'nili so'zler ortasında baylanıstı ta'miynleytug'in grammatikalıq kategoriya. Atliq so'zler menen bir qatarda atliq so'z ornında jumsalawısh (substantivlesken) basqa so'zler de atlıqtın' formalarına iye boladı.

Seplik kategoriyası affiksler arqah, tirkewishler arqahı ha'm so'zlerdin' qatar ta'rtibi arqahı an'latıladı. Du'nya tillerinde atlıqtın' seplik jalg'awları ko'p grammemalı yamasa eki grammemalı bolıp keliwi, al ayırım tillerde sepliktin' bolmawı da mu'mkin. Ma'selen, venger tilinde jigitna eki, eston tilinde on to'rt, orıs tilinde, sonday-aq qaraqalpaq tilinde altı seplik bar. Al ingliz tilinde tek eki seplik bar. Sepligi az yamasa sepliksiz tillerde seplik kategoriyasının' ornın ko'mekshi so'zler yamasa so'zlerdin' orn ta'rtibi almasturadı. Bunday tiller ko'binese analitikalıq tiller boladı. Al sintetikalıq tillerde bolsa, tu'birlerge affikslerdin' jalg'anıwı, sonın' ishinde affikslerdin' bir tu'ri bolg'an seplik jalg'awların' jalg'anıwı ta'n qa'siyet boladı.

¹Atliq termini latinsha substantivum (substo-jasayman, barman; substantia-man'ız) termini menen sa'ykes keledi.

Tu'rkıy tillerde sepliklerdi sha'rili tu'rde eki toparg'a bo'liwge boladı: grammatikalıq qatnastı bildiretug'ın ha'm ken'islik qatnastı bildiretug'ın seplikler. Bul sha'rli bo'liw. Sebebi sepliklerdin' ha'mmesi de grammatikalıq qatnastı an'latadı. Ken'islik qatnastı bildiriwshi barıs, shıg'ıs, orn sepliklerinin' o'zleri de mudamı ken'islik ma'nisti bildire bermewm mu'mkin. Misalı, salıstırın': *qaladan qayttım-ag'amnan aldım, awılg'a bardı-balag'a ayttı*. Bul jubaylaslardın' aldın'g'ılarında ken'islik ma'nisi anıq bilinip tur, al son'g'ılarında onday ma'nis sezilmeydi. Kerisinshe olarda obektivlik qatnas ko'rinedi. Sonday-aq tu'rkıy tillerde ataw sepliginen basqa barlıq seplikler o'zlerinin' grammatikalıq formalarına iye boladı. Al ataw sepligi turaqlı halda joq (nul) ko'rsetkishte bolıp, basqa seplik jalg'awları onın' u'stine qosıladı. San kategoriyası atlıq so'zlerge ta'n kategoriya retinde qaraladı. Biraq bul kategoriya atlıqtan basqa da ko'plegen so'z shaqaplarına qatnashı boladı. San kategoriyası du'nya tillerinin' ha'mmesinde de ushurasadı. Sebebi bir zat penen ko'p zattın' ayırmashılıg'ı tilde o'z ko'rınisin tabıw'g'a tiyisli. San kategoriyası du'nya tillerinde birlik ha'm ko'plik tu'rinde eki grammemalı, birlik, ekilik ha'm ko'plik tu'rinde u'sh grammemalı, birlik, ekilik, u'shlik ha'm ko'plik tu'rinde to'rt grammemalı bolıwı mu'mkin. Misalı, *bala-balalar*- eki grammemalı san kategoriyası: bolgar tilinde-*vestnik* (gazeta)-*vestnika* (deset vestnika)-*vesnitsi* (pyat shagov) u'sh grammemalı san kategoriyası. Eski grek, eski orıs tilinde ha'm ha'zirgi arab tilinde ekilik kategoriyası da ushurasadı.

Sonday-aq tek birlik formada, tek ko'plik formada g'ana jumsalatug'ın atlıq so'zler de ushurasadı. Bunday so'zler a'sirese, orıs tilinde ko'birek jumsaladı. Ma'selen, *бензин, золото, аспирантура, богатство* sıyaqlı so'zler birlik formada jumsala otırıp, ko'plik ma'nisti bildiredi; kerisinshe, *очки, часы, ножницы, брюки* tipindegi so'zler birlik formada jumsalmay, mudamı ko'plik formada jumsala otırıp, bir na'rsenin' atın (birlik ma'nini) bildiredi.

Atlıq so'zlerdin' bulardan basqa da grammatikalıq kategoriyaları bar. Atap aytqanda, anıqlıq-anıqsızlıq (opredelennost-neopredelennost), janlılıq-jansızlıq (одушевленность-неодушевленность), rod, bet kategoriyaları. Bular du'nya tillerinde ken' taralg'an. Ma'seen, anıqlıq-anıqsızlıq kategoriyası inglis, frantsuz, nemis, grek, arab tillerinde ko'mekshi so'zler tu'rindegi artikler arqalı, skandinaviya tillerinde, rumın, bolgar, alban tillerinde affiksler tu'rindegi artikler menen an'latıladı. Bunday kategoriyaları rawajlanbag'an tiller de ko'p. Ol tillerde anıqlıq-anıqsızlıq kategoriya-sının' ornına basqa kategoriyalar almastırılıwı mu'mkin. Ma'selen, seplik kategoriyası: *выпил воды* (suw ishti), *выпил воду* (suwdan ishti)¹.

Janlılıq-jansızlıq, rod kategoriyaları orıs tiline ta'n bolsa, olar tu'rkıy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tiline ta'n emes.

¹ Ю.С.Маслов Введение в языкознание, 159-бет

Kelbetlik¹ so'zlar — qa'siyetti, sapani bildiretug'in so'z shaqabi. Al qa'siyet, sapa zatlarda boladi. Sonliqtan kelbetlik so'zlerdin' grammatikalik ma'nisleri atliq so'zler menen baylanisqanda aniq ko'rinedi. Kelbetlik o'zleri baylanisatug'in atliq so'zlersiz jumsalsa, zatlardin' atamasina-atliqlarg'a usaydi. Misali, *g'arri-g'arri kisi, jas - jas jigit, u'lken - u'lken jay*. Bir jag'im an kelbetlik so'zler atliqlardan pu'tkilley ayirilib tursa (atliq siyaqli zatlardin' o'zlerin emes, qa'siyetin bildirse), ekinishi jag'im an kelbetlikler emin-erkin atliq orninda jumsala aladi. Son'g'i jag'dayda atliq qanday grammatikalik qa'siyetlerge iye bolsa, kelbetlik te da'l sonday qa'siyetlerge iye boladi. Misali: «*Jaqsitun' jati bolmas*» degen ga'p penen «*Jaqsı adamnun' jat minezi bolmas*» degen ga'plerdegi «jaqsı», «jat» kelbetlik so'zlerin salistin. Alding'i ga'pte da'l atliq siyaqli grammatikalik ma'ni bildirip tur. Son'g'i ga'pte bolsa, aniq (konkret) ha'm gu'n'girt (abstrakt) zatlardin' (adam, minez) qa'siyetin bildirip, nag'iz kelbetlik xizmetin atqarip tur. So'z shaqaplarinin' ishinde kelbetlik penen atliq so'zler ju'da' jaqin kategoriyalar ekenin to'mendegi misallardan da ko'riwge boladi. *Is, ayır, baqan* siyaqli so'zlerdin' kelbetlikten ayirmasi olar zattin' atamasin bildirip turipti. Ol so'zlerdin' kelbetlik siyaqli ma'ni bildiriwi atliq so'z benen dizbeklesiwinde ko'rinedi: *is jin'g'il, ayır toran'g'il, baqan ag'ash*. Sonday-aq *qamis qora, shen'gel qora, paxsa jay, sho'pker jay* usag'an so'z dizbeklerinin' aldın'g'i sin'arlari atliq so'zler bola tura, kelbetlik siyaqli sapaliq ma'ni bildiredi. Bunday atliq penen kelbetlik arasında baylanistin' bolwi olar ortasindag'i jaqinliqti olardin' usas so'z shaqapları ekenligin ko'rsetedi.

Sonin' menen birge kelbetlik so'zler tek o'zlerine ta'n bolg'an ayrinqsha grammatikalik kategoriyalarina da iye boladi. Bug'an sapa kelbetliklerinin' da'reje kategoriyasin ko'rsetiwge boladi (u'lken, u'lkenirek, u'p-u'lken).

Kelbetliktin' tiykar'ı sintaksislik xizmeti—ga'pte olardin' aniqlawish yamasa bayanlawish bolip keliwi. So'z dizbeklerinin' qunhisında kelbetlik so'zler mudamu atliqqa bag'inip keledi. Al kelbetlikti yamasa onnan da basqa bir so'z shaqabuna kiretug'in so'zlerdi bag'indira almaydi. Misali: *Qalada u'lken, suliw jaylar ko'plep salınbaqta*. Bul ga'pte «u'lken» ha'm «suliw» so'zleri o'zara ten'dey qatnasta turip, ha'r qaysisi bo'lek-bo'lek jag'dayda «jaylar» so'zine bag'inadi.

¹Kelbetlik termini latinsha (nomen) adjestivum-«qosaman, tutastraman» degen atama menen sa'ykes keledi.

Tildegı jumsalrıw aktivligi ha'm mug'dan boyınsha feyil so'zler so'zlik quramda u'ken ornı iyeleydi. Feyil so'zlerdi semantikalıq-grammatikalıq belgileri boyınsha eki u'ken toparg'a bo'lıwge boladı: tu'p feyil (sovstvenno-glagoł-verbunı finitum) ha'm ha'rta'rep feyiller (vervoidlar) dep atalatuğ'ın qalğ'an feyil so'zler¹

Feyil so'z shaqabının' barlıq tiykarg'ı qa'siyetlerin o'zine sin'irgen morfologiyalıq jaqtan ma'ha'l, meyil, da'reje kategoriyalarına iye bolğ'an, sintaksislik jaqtan predikativlik (bayanlawıshlıq) xızmet atqaratuğ'ın feyil so'zlerdin' u'ken bir toparın tu'p feyiller deymiz. Tu'p feyiller u'sh ma'ha'ldin' (o'tken, keler, ha'zirgi) ha'm u'sh bettin' (I, II, III) birewine tiyisli bolğ'an ha'reketti bildiredi.

Ha'r ta'rep feyiller bir jag'ınan feyillik grammatikalıq ma'niske iye bolsa, ekinshi jag'ınan basqa so'z shaqaplarına ta'n bolğ'an grammatikalıq ma'niske iye boladı. Mısalı, *oqıw (oqımaq), oqığ'an, oqıp* degen so'zler bir jag'ınan ha'reket protsesin an'latıp, feyillik grammatikalıq ma'niske iye bolsa, ekinshi jag'ınan onday feyillerdin' birewleri atlıq sıyaqlı ha'rekettin' atın (*oqıw, oqımaq*), ekinshileri kelbetlik sıyaqlı sındı (*oqığ'an*), u'shinshileri ra'wish sıyaqlı jag'daydı (*oqıp*) an'latadı. Bunday feyillerdi «ha'r ta'rep» feyiller dep atawg'a, birinshiden, feyil sıyaqlı ha'm og'an qosımsha basqa so'z shaqabı sıyaqlı grammatikalıq qa'siyetlerge iye bolıwı sebepshi bolsa, ekinshiden, olardıń ha'r tu'rli tiykarg'ı so'z shaqaplarına (atlıqqa, kelbetlikke, ra'wishke) usawı sebepshi bolğ'an.

Tu'p feyillerge ta'n grammatikalıq kategoriyalar ma'ha'l, meyil ha'm da'reje kategoriyaları bolıp sanaladı.

Ha'reket protsesi belgili bir waqıtta iske asadı. Onın' iske asıw ma'ha'li (waqtı) so'ylew momenti bolıp tabıladı. So'ylew momentinde iske asıp atırğ'an is ha'reket ha'zirgi ma'ha'l, so'ylew momentinen keyin endi islenetug'ın is ha'reket keler ma'ha'l, al so'ylew momentinen burın bolıp o'tken is ha'reket protsesi o'tken ma'ha'l bolıp, olardıń ha'r biri (ha'zirgi, keler, o'tken ma'ha'iler) o'zlerinin' formal belgilerine iye boladı.

Meyil kategoriyası barlıq feyillerge emes, betlenetug'ın feyillerge ta'n grammatikalıq kategoriya bolıp sanaladı. Meyil (naklonenie) kategoriyası

¹Qaraqalpaq tilinin' grammatikasında feyil so'zlerdi meyardar feyiller ha'm ha'r ta'rep feyiller dep ekiye bo'ledi (Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfolgiya. No'kis, 1981, 122-bet.) Aling'an «meyildar» termini onsha qolaylı emes. Sebebi feyillerdin' bir toparı tek meyil (buyıq, amıqıq, sha'rt, tilik) kategoriyası boyınsha g'ana emes, sonday-aq betlik, ma'ha'l, da'reje kategoriyaları boyınsha da ja'mlesedi. Meyil kategoriyası menen ten'dey basqa da kategoriyalarg'a iye bolğ'anlıqtan onday feyillerdi «meyildar feyiller» dep atamay, «tu'p feyil» yamasa «sap feyil» dep atag'an dunsıraq boladı.

feyl soʻzler taʼrepinen anʼlatilatugʻm is haʼreket protsestinʼ shunliq oʻmirge qatnasin bildiredi. Is-haʼreketinʼ shunliq turmishqa qatnasi aniqliq, buyriq, shaʼrt, tilek maʼnilerinde boladi. Sonliqtan feyl meyilleri saʼykes tuʼrde aniqliq meyl (povelitelnoe naklonenie), buyriq meyl (izyavitelnoe naklonenie), shaʼrt meyl (soglagatelnoe naklonenie), tilek meyl (jelatelnoe naklonenie) bolip boʻlinedi. Duʼnya tillerinde bunnan da basqa meyl tuʼrleri ushurasadi. Feyl meyilleri bir-birinen maʼnilik haʼm grammatikalik belgileri boymsha ayirilip turadi. Misali: *aldi, bardı* (aniqliq meyl) *alsa, barsa* (shaʼrt meyl), *algʻay* (tilek meyl). Feyldinʼ daʼreje kategoriyasi feyl soʻzlerden anʼlanatugʻm is-haʼreketinʼ ayırım gaʼp agʻzalarina (baslawishqa, toliqlawishqa) qarim-qatnasin bildiredi. Bul qarim-qatnaslar toʻmendegishe boladi:

1. *Jumis islendi. Saz shertildi, Qosiq aytildi.* Bul gaʼplerde feyl soʻz baslawish penen qarim-qatnasqa tuʼsip tur. Grammatikalik jaqtan olardi toliqtirip aytqanda minaday boladi: *Jumistinʼ oʻzi islendi. Sazdinʼ oʻzi shertildi. Qosiqtinʼ oʻzi aytildi.* Bul gaʼplerde feyl bildiretugʻm is-haʼreket subiektke, yagʻmy baslawish xizmetindegi «oʻzi» soʻzine oʻtedi. Feyldinʼ oʻzlik daʼrejesi usunday grammatikalik maʼniske iye boladi.

2. *Jumis islegizdi. Saz shertkizdi. Qosiq aytqizdi.* Bul gaʼplerde feyl soʻzler toliqlawish penen qarim-qatnasta boladi. Grammatikalik jaqtan olardi toliqtirip aytqanda: *Ol jumisti birewge isletkizdi. Ol sazdi birewge shertkizdi. Ol qosiqti birewge aytqizdi.* Bul gaʼplerde grammatikalik baslawish «ol» soʻzi bolgʻani menen jumistinʼ *haqiyqat islewshisi, sazdinʼ shertiwshisi, qosiqtinʼ aytiwshisi* qanday da basqa birew ekenligi bilinip turadi. Bunnan feyldinʼ oʻzgelik daʼrejesi tuʼsiniledi.

3. *Jumis isles. Saz shertis. Qosiq aytis.* Bul gaʼplerde feyl soʻzler toliqlawish penen qarim-qatnasta. Grammatikalik jaqtan ol gaʼplerdı toliqtirgʻanda: *Sen ogʻan qosiqti aytis, Sen ogʻan jumisti isles. Sen ogʻan sazdi shertis.* Bul gaʼplerde *isles, shertis, aytis* feylleri menen sen baclawishi ortasında sherikleslik (ortaqlashliq) maʼnilik qatnas bar. Grammatikalik baslawishi «sen» soʻzi bolgʻani menen ogʻan qosimsha is-haʼreketti (jumisti islewge, sazdi shertiwge, qosiqti aytiwshigʻa) qanday da basqa birewdinʼ qatnasatugʻmningʻi anʼlanadi. Bul feyldinʼ sheriklik daʼrejesi boladi.

Jumis islendi. Saz shertildi. Qosiq aytildi. Bul gaʼplerde feyl soʻzler grammatikalik baslawish penen qarim-qatnasta. Grammatikalik jaqtan olardi toliqtirgʻanda: *Jumis birew taʼrepinen islede. Saz birew taʼrepinen shertildii. Qosiq birew taʼrepinen aytildi.* Grammatikalik baslawish *jumis, saz, qosiq* soʻzleri bolgʻani menen is-haʼreketinʼ haqiyqat logikalik iyesi (subekt) belgisiz birew tuʼrinde qaladi. Bul feyldinʼ belgisiz daʼrejesi bolip tabiladi.

Atliq so'zler zatti, kelbetlik so'zler zattin' belgisin (qa'siyetin), feyil so'zler zattin' is-ha'reketin bildirse, ra'wish¹ so'zler belginin' belgisin, qa'siyettin' qa'siyetin, yamasa is-ha'rekettin' belgisin, qa'siyetin an'latadi. Solay etip ra'wish so'zler kelbetlikke, feyil so'zge baylanisadi. Misali, «*u'iken qala*» degen kelbetlik so'z zattin' qa'siyetin, «*bala oqidi*» degen feyil so'z qiymilin, is-ha'reketti bildirse, «*og'ada o'iken qala*» desek, ra'wish so'z /og'ada/ belginin' (*u'iken*) belgisin an'latadi; «*tez oqidi*» desek, ra'wish so'z /tez/ha'rekettin' /oqidi/ belgisin bildiredi. Ko'rinip turg'anunday, belgini bildiriwi jag'man ra'wish so'zler kelbetlik so'z shaqabina ju'da' usaydi.

Ra'wish so'zler kelbetlik ha'm feyilden jasalg'an ga'p ag'zalanı menen baylanisa otirip, ga'pte pisiqlawish xizmetin atqaradi. Ra'wishlerdin' tag'ı bir ayriqshaliq belgisi: olar tu'rıene bermeydi ha'm sog'an sa'ykes olarda ha'r qiyli grammatikalıq kategoriyalar bola bermeydi. Sapalıq ra'wishlerde g'ana kelbetlik so'zlerge usag'an da'reje kategoriyası boladi. Misali: *erte-erterek-og'ada erte, kesh-keshirek-ju'da' kesh, jildam-jildamaq-og'iri jildam* ha'm t.b.

Biraz tillerde ra'wish so'zler kelbetlikderge ju'da' jaqın bolıp, ayırım ra'wishler kelbetlik so'z shaqabınun' ga'pte pisiqlawish bolatug'in ayriqsha bir tu'ri retinde sanalrıwı mu'mkin. Biraq ko'pshilik tillerde ra'wish so'zler o'z aldına so'z shaqabi sipatında qaraladı.

§ 61. Sanlıq

Sanlıq so'zler zat ya qubilistin' sanın yamasa abstrakt (gu'n'girt) ma'nidegi san—mo'lisher haqqındag'ı tu'sinikti bildiredi. Misali, *eki adam, bes ag'ash, on altı at* degenlerde sanlıq so'zler zattin' mug'darin an'latıw tur. Al *u'sh ko'beytiw u'sh tog'ız* desek, sanlıq so'zler atlıqqa baylanıspay-aq, o'z aldına abstrakt ma'nidegi san haqqında tu'sinikti bildiredi. Sanlıq so'zler atlıq penen dizbekleşip keledi. Sanlıq ha'm atlıq ortasında grammatikalıq baylanıs boladı. Bul grammatikalıq baylanıstın' formaları ha'r qiyli tillerde ha'r tu'rli boladı. Ma'selen, orıs tilinde, bir jag'dayda sanlıq so'zler o'zleri menen dizbeklesetug'in atlıq so'zlerdin' bir seplik jalg'awın (rod. p.) qabil etiwın talap etip, «basqarıp» ju'redi *было пять столов, купили пять столов/*, basqa bir jag'dayda sanlıq so'zlerdin' o'zleri seplik boyınsha atlıqlar menen kelisedi. (*к пяти столам, с пятью столами*); ayırım so'z dizbeklerinde sanlıqlar atlıqlardı basqaradı, sonın menen berge rod boyınsha kelisedi (*два стола, окна; две книги, полтора часа, полтора минуты*).² Qaraqalpaq tilinde sanlıq so'zler atlıqqa baylanısqanda tu'rilenbeydi. Misali: *bes adamdı, bes adamı, bes adamnın', bes adamsız* ha'm t.b.

¹ Ra'wish — latinsha adverbium - «feyilge qatnash» degen ma'nisti bildiredi.

² Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 165-бет

§ 62. Almasiq

Almasiq¹ so'zler basqa barliq so'z shaqaplarinan keskin ayirmashilqqa iye boladi. Almasiq so'zlerdin' basqa so'z shaqaplarinan keskin ayirmasi—olar mudami atliq, kelbitlik, sanliq, ra'wish, feyil so'zlerdin' ornina «almasiq» jumsaladi. Qaysi so'z shaqabinun' ornina jumsalsa, almasiq sol so'z shaqabinun' grammatikalik—semantikalik qa'siyetlerine iye boladi. Misali: *men, sen, ol, kim, ne, hesh kim, hesh na'rse, o'zi* ha'm t.b. siqli almasiqlar atliq ornina jumsalip, atliq siyaqli grammatikalik qa'siyetlerge iye boladi; *qanday, onday, bunday, sonday, hesh qanday* ha'm t.b. siyaqli almasiqlar kelbetlik ornina jumsalip, kelbetlik siyaqli grammatikalik qa'siyetlerge iye boladi; *qansha, neshe, sonsha* ha'm t.b. siyaqli almasiqlar mug'dar haqqinda tu'sinikti bildirip, sanliq ornina jumsala otirip, sanliq siyaqli grammatikalik qa'siyetlerge iye boladi; *onda, bunda, sonda, anda, usinda, qayda, hesh qayda, hesh qashan, qalay, qa'ytip* siyaqli almasiqlar ra'wish so'zlerdin' ornina jumsalip, ra'wish siyaqli grammatikalik qa'siyetlerge iye boladi.

Almasiq so'zlerdin' o'zleri almasturaturug'un so'zler menen qatara ten'dey jumsalatug'inlig'ı sebepli ayirun a'debiyatlarda² olardi «ornbasar so'zler», so'z shaqaplarinun' ekinshi parallel sistemasi dep ataydi.

§ 63. Sintaksis. Sintaksistin' izertlew obiekti

Tildin' grammatikalik qurilisinda morfologiya menen birlikte sintaksis en' tiykarg'ı orndi iyeleydi. Til birlikleri bolg'an fonema, morfema, leksemalar juwmag'ında ga'ptin' qurilisinda kele otirip, ga'pti payda etedi, ga'pti ju'zege shig'aruv ushun jumsaladi. Ga'p adamlar arasinda qarim-qatnas jasaw quruli bolg'an tildin' tiykarg'ı birligi bolip, tildin' kommunikativ xizmeti ga'p arqali iske asadi. Tekst, ga'p til sistemasinun' en' joqarg'ı basqishi bolip sanaladi.

Ha'zirgi lingvistika iliminde til «sistemalardin' sistemasi» dep qaralip, ol bir neshe kishi sistemalardan turadi. Tildin' en' to'mengi basqishi (yarusi) fonetikalik birlikler sisteması bolip esaplanadi. To'mengi ha'm joqarg'ı basqishlardin' aralg'ındag'ı basqishlardı leksikalik, morfologiyalik birliklerdin' sisteması quraydi. Tildin' en' joqarg'ı basqish bolg'an sintaksislik basqish fonetikalik, leksikalik ha'm morfologiyalik basqishlar menen tig'iz baylanish boladi. To'mengi basqishlardag'ı birlikler sistemasinun' qatnasisiz sintaksislik birliklerdin' du'ziliwi mu'mkin emes. Kerisinshe, to'mengi basqishlardag'ı birlikler sintaksislik birliklerdin' ju'zege shig'aruv ta'miynleydi.

So'z leksikalik birlik retinde nominativlik sipatqa iye boladi. Olar predmet, qubilis, belgi, sapa, is-ha'reket ha'm t.b. ma'nilerdegi atamalardi

¹ Almasiq termini latinsha pronomen so'zine sa'yukes keledi; pro-«ornina», nomen - «at», «ataw».

² Ю.С. Маслов. Введение в языкознание. 166-бет

bildiredi. So'z ha'm so'z formalari so'z dizbegi menen ga'plerdin' du'ziliwi ushun qurilis materiali xizmetin atqaradi. Sonliqtan so'z ha'm so'z formalari sintaksislik birlik retinde emes, al sintaksislik birliklerdi du'ziwshi onin' sin'arlari retinde qatnasadi ha'm belgili bir sintaksislik xizmetlerdi atqaradi. Demek, sintaksiste, bir ta'repten, so'z ha'm so'z formalarnin' baylanisw nizamliqlari u'yrenilse, ekinshi ta'repten, sol so'z ha'm so'z formalarnin' sintaksislik birliklerdegi (so'z dizbegi ha'm ga'ptegi) dinamikasi u'yreniledi.

Sintaksiste u'yreniletug'in tiyqarg'i obiektler — so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekst (tutas sintaksislik pu'tinlik). Sonin' menen qatar, sintaksistin' u'yreniw obektine so'z ha'm so'z formalari da kiredi. So'z ha'm so'z formalari bir-biri menen sintaksislik baylanisqa tu'siw arqali abstraksiyalang'an sintaksislik ma'nilerge iye boladi. Bul ma'niler ha'r bir sintaksislik birliklerdin' jan'a sapag'a o'tiwin ta'miyinleydi.

So'z ha'm so'z formalari arqali so'z dizbekleri du'ziledi; *qizil ko'ylek, gu'zgi jawin, paxtani suwg'araw, paxtani mashina menen teriw, tog'ay arasinda ju'riw ha'm t.b.* Sonday-aq, so'z ha'm so'z dizbekleri arqali ga'pler de du'ziledi. So'z dizbekleri jay ga'ptin' strukturasi onin' belgili bir sin'ari retinde qatnasadi: Misali: *Gu'zgi jawin-shashnli ku'nler baslandi. Paxtani mashina menen terdi.* Ha'r bir ga'p eki-u'sh so'z dizbeginen quralg'an. Bul ga'plerdegi so'z ha'm so'z formalari ga'p ishinde o'zara sintaksislik baylanisqa tu'sip, belgili bir so'z dizbegin du'ziw arqali ga'ptin' strukturasi o'tken. Olar jay ga'ptin' strukturasi onin' du'ziwshi qurilis materiali bolip kelgen.

Jay ga'pler — til sistemasinin' en' joqarg'i grammatikalik basqisi. Olar strukturaliq jaqtan bir so'zden de, yamasa bir neshe so'zlerden de du'ziledi. Jay ga'p predikativlik, modalhq ha'm intonatsiyahq pu'tinligine iye bolwi tiyis.

Eki yamasa bir neshe predikativlik birliklerdin' baylanisi qospa ga'ptin' strukturasi du'zedi. Misali: *Adamlar birinin' izinen biri Aydana menen sa'lemlesti, hayal-qizlar qushaqlasip ko'risti (O'Xojaniyazov).* Bul keltirilgen sintaksislik konstruktsiya en' kemi eki predikativlik birlikten du'zilip, qospa ga'ptin' strukturasi du'zip kelgen.

Bir neshe jay ga'plerdin' ma'nilik ha'm intonatsiyaliq baylanisina tutas sintaksislik pu'tinlik (tekst) du'ziledi. Tekst so'ylewdin' bir pu'tin struktura-semantikalik birligi sipatinda u'yreniledi. Tekstler bir abzatstan yamasa bir neshe abzatlardan da du'zilip kele beredi. Tekstke birikken ga'pler bir-biri menen ma'nilik jaqtan tig'iz baylanis bolip keledi. Bul ma'nilik baylanis teksttin' temasinin' mazmunin' ashirwg'a sebepshi boladi: *Jynahstan adamlar kewilli tarqasti. Ken' dalag'a ko'z jiberdi. Quwanishli elesler, tuwilg'an jerdin' ko'rinisi ha'mmenin' oy-qiyahn alip ketti. Tuwilg'an jerdin' shen'geli gu'ldey, taslari ga'whar, altin ko'rinedi.*

Bul keltirilgen tekst bir abzatstan du'zilip, struktura-semantikalik jaqtan bir pu'tinlikke iye. Tekst neshe jay ha'm qospa ga'pten du'zilse de bir tutas mazmundi bildiredi. Bul tekstti ma'nilik jaqtan biriktiriwshi so'z-«ken' dala», «tuwilg'an jer» sol teksttin' ortaq temasi, ma'nilik o'zegi bolip esaplanadi.

Demek, sintaksislik birlikler bir-biri menen tıg'ız baylanışlı, biri ekinshisinin' du'ziliwi ushun basqışpa-basqış qatnasadı. So'z ha'm so'z formaları so'z dizbeginin' du'ziliwi ushın, so'z ha'm so'z dizbekleri jay ga'plerdin', jay ga'pler qospa ga'ptin' du'ziliwi ushın, al bir neshe jay ha'm qospa ga'plerdin' ma'nilik baylanışları teksttin' du'ziliwi ushın qurılıs materialı bolıp keledi. Solay etip, sintaksiste u'yreniletug'ın obektlerge so'z formalarının' baylanışw usılları, so'z dizbegi, jay ha'm qospa ga'pler, tekst sintaksisi kiredi.

§ 64. So'zlerdin' baylanışw usılları

So'zlerdin' sintaksislik baylanışının' eki tu'ri boladı: ten' baylanış ha'm bag'ının'qılı baylanış. Ten' baylanıştag'ı so'zler o'zara da'nererler ha'm intonatsiya arqalı baylanışadı. Ma'selen, «*Jap boyı qamis penen boyang'a pitip qalg'an*» degen ga'pte *qamis* penen *boyan* so'zleri ten'dey qatnastag'ı so'zler bolıp, olardin' ha'r biri bag'ındıratug'ın so'zi (pitip qalg'an) menen ten'dey bag'ına baylanışadı: *qamis pitip qalg'an*, *boyan pitip qalg'an*. «*Jaydın' diywalların aqshıl, sarı ren'ge boyap shıqtı*» degen ga'pte *aqshıl*, *sarı* so'zleri intonatsiya arqalı o'zara ten'dey baylanış bolıp, olardin' ha'r qaysısı bag'ındıratug'ın so'zi (ren'ge) menen ten'dey bag'ına baylanışadı; *aqshıl ren'ge*, *sarı ren'ge*.

Ten' baylanış jay ga'plerdegi birgelki ga'p ag'zaları ortasında bolıw menen birge dizbekli qospa ga'plerdegi jay ga'pler ortasında da boladı.

Bag'ının'qılı baylanıştag'ı so'z dizbekleri ha'm basqa da sintaksislik birliklerdin' sin'arları biri menen ekinshisi bag'ınw jolı menen baylanışadı. Bunda bag'ındırwshı sin'ar bag'ınwshı sin'ar arqalı anıqlanadı ha'm tu'sindiriledi.

Bag'ının'qılı baylanışw jolı menen so'z dizbegindegi dara so'zler bir biri menen, sonday-aq bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler o'zara baylanışadı. Mısalı: 1. *Ba'ha'rgi egis sapalı o'tkerildi*. 2. *Qalın' qar jawıp, jer ton'ladı*.

Bul mısallardın' birinshi ga'pindegi *ba'ha'rgi egis* ha'm *sapalı o'tkerildi* -so'z dizbekleri, ekinshi ga'p jay ga'p, u'shinshi ga'p-bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp, olardin' ha'mmesinde de sin'arları bir-biri menen bag'ının'qılı baylanışta bolıp kelgen.

Bag'ının'qılı baylanıştag'ı so'zler bir-biri menen kelisiw, basqarıw, jupkerlesiw, u'ylesiw usılları menen baylanışadı. So'zlerdin' bir bette ha'm sanda kelisiw arqalı baylanışwı kelisiw dep ayıladı. Bunday usıl menen baslawış ha'm bayanlawış baylanışadı. Mısalı: *Men oqıdım. Biz oqıdıq. Sen isleysen'. Sizler aytasız. Ol keldi. Olar keldi*. So'zlerdin' seplik jalg'awları ha'm tirkewishler arqalı baylanışwın basqarıw deydi. Mısalı: *qalag'a barıw, oqıwdan qaytıw, suwda ju'ziw, telefon arqalı so'ylesiw*,

ko'pige shekem ju'riw, kelgen sayın ko'riw ha'm t.b. So'zlerdin' orın ta'rtibi arqalı baylanısıwı jupkerlesiw delinedi. Misalı, *u'lken jay, salqın saray, qattı so'ylew, ju'n sharshı, eki adam, jalt qaradı, bul kitap* ha'm t.b.

So'zlerdin' iyelik sepligi ha'm tartım jalg'awı arqalı baylanısıwın u'ylesiw (izafet) deydi. Misalı, *balanın' kitabı, ku'nnin' nuri, shigittin' mayı* ha'm t.b

U'ylesiw baylanısına so'z dizbeginin' da'slepki sın'arı jalg'awsız, son'g'ı sın'arı tartım jalg'awlı bolp ta keledi: Misalı: *awıl balası, kitap betleri, baspaxana jayı* ha'm t.b.

U'ylesiw baylanısındag'ı so'zlerdin' iyelik seplik formasındag'ı sın'arı anıqlawısh, al tartımlanıp kelgen sın'arı baslawısh yamasa basqa ag'zalardın' xızmetin atqaradı.

§ 65. So'z dizbegi

So'z dizbegi eki yamasa bir neshe ma'nili so'zlerdin' bag'ına baylanısıwınan du'ziledi. Eger dizbeklesken eki yamasa bir neshe so'zdin' sın'arları arasında ma'nilik ha'm formalıq jaqtan bag'ınmın' qılıq /g'a'rezliklik/ bolmasa, onday so'zlerdin' dizbegi so'z dizbegi bola almaydı. Bunday dizbektegi so'zler bir leksikalıq birlik—qospa so'z yamasa frazeologiyalıq dizbek dep qaraladı.

Sintaksislik so'z dizbeginin' sın'arlarımın' arasındag'ı baylanıs erkin boladı. Sonlıqtan sintaksislik so'z dizbegi qospa so'z ha'm frazeologiyalıq so'z dizbeklerine salıstırg'anda erkin so'z dizbegi dep ataladı. Al qospa so'z yamasa frazeologiyalıq dizbeklerdin' sın'arlarımın' baylanısı turaqlı boladı. Olardın' sın'arları erkin so'z dizbegindegidey sintaksislik bo'leklerge — ga'p ag'zalarına bo'linbeydi. Sonlıqtan bunday so'z dizbekleri turaqlı so'z dizbekleri dep ataladı.

Sintaksislik so'z dizbeginin' sın'arları semantikalıq jaqtan atributivlik, obiektlik, relyativlik qatnaslardı bildiredi: Misalı, atributivlik: *shaqqan terimshi, mol o'nim, tawday u'yilgen paxta, quwrag'an sho'p, g'awashanın' japırag'ı, gu'njinin' mayı*; obiektlik: *atızlardı araladı, awqat jedi, suw ishti*; relyativlik: *jaqsı oqıydı, qattı ju'redi, ku'lip so'yledi* ha'm t.b.

Qospa so'z yamasa frazeologiyalıq so'z dizbeklerinin' sın'arları arasında bir-birine g'a'rezli semantikalıq qatnas bolmaydı. Olar leksika-semantikalıq jaqtan bir leksikalıq ma'nige ten' keledi: *tas ko'mir, temir jol, xabar beriw, buyırıq beriw, xat jazıw, su'wret salıw, uyalıp qaldı, wa'desinen shıqtı, qolına aldı, ko'z qıyig'm saldı, iynin qıstı, jan iynine ot tu'sti, basına iyt terisin qaplaw* ha'm t.b.

So'z dizbegi sırtqı modeli jag'man ga'pke de uqsas bolıp keledi. Biraq ga'p predikativlikti (tamamlang'anlıqtı) al so'z dizbegi tamamlanbag'anlıqtı qatnastı bildiredi. Bulardın' bir-birinen ayırmasıwıg'ı predikativlikke qatnası

jag'ınan ko'rinadi. Demek, so'z dizbegi toliq ma'nili eki yamasa bir neshe so'zdin' dizbeginen du'zilib, qospa nominativlik ma'nini bildiredi de, ga'p kommunikativlik ma'nisti bildiredi.

Sintaksislik so'z dizbegi bag'ındırıwshu sın'arınırı an'latılıwına qaray, atawısh so'z dizbegi ha'm feyil so'z dizbegi bolıp u'iken eki toparg'a bo'linedi. Atawısh so'z dizbeginin' bas sın'arı atlıq, kelbetlik, sanlıq, ra'wish so'zler sıyaqlı atawısh so'zlerden boladı. Misalı, *Oqıwshınıń kitabi, ken' sahra, jaqsı islewge qolay, ju'da' ko'p, ku'ndegiden az, uzın boylı jigıt, bes da'pter, so'zi o'tkir, tilge bay, esapqa bar, iste joq ha'm t.b.*

Ma'nili feyil so'zler ha'r tu'rli formalardag'ı so'zlerdi basqarıp yamasa jupkerlesip feyil so'z dizbegin du'zedi. So'z dizbeginin' bul tu'ri tilde aktiv qollanladı: Misalı, *tez oqıw, tez-tez ju'riw, dawıslap oqıw, anıq so'ylew, u'sh ret qatnaw, jalıt qaraw, mektepti remontlaw, suwg'a shomılıw, awqattan jew,g'awashanı suwg'arıw, atızlarg'a suw ashıw ha'm t.b.*

§ 66. Ga'p ha'm onin' tiykargi belgileri s'öz

Ga'p — tildin' kommunikativlik xızmet atqaratug'm sintaksislik birligi. Ga'pke ta'n tiykarg'ı belgiler—predikativlik, modallıq ha'm o'z intonatsiyasına iye bolıwı.

Ga'ptin' en' tiykarg'ı belgisi tamamlang'an oydı bildiriwi bolıp, bul baslawısh penen bayanlawıshın' predikativlik qatnası arqalı a'melge asadı. Solay etip predikativliktin' negizin bas ag'zalar qurap, olar (baslawısh, bayanlawısh) ga'ptin' orayı (yadrosı) xızmetin atqaradı. Sonlıqtan da baslawısh ha'm bayanlawısh ga'ptin' bas ag'zaları delinedi.

Ga'ptin' tiykarg'ı grammatikalıq belgisi predikativlik bolıp, onda (ga'pte) belgili bir waqıya haqqında bayanlanadı. Ma'selen, «*Egıslık jerler a'dewir ken'eyildi*» degen ga'pte so'ylewshinin' pikiri, tamamlang'an oyi usı ga'p arqalı bildirilgen. Bul ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi—predikativlik, al forması—sintaksislik ma'ha'l ha'm meyillerdi bildiretug'm ga'plik struktura. Ga'ptin' xabarlaw xızmeti o'tken ma'ha'l, anıqlıq meyil forması arqalı bildirilgen.

Ga'ptin' exinshi bash belgilerinin' biri—modallıq. Modallıq xabarlawdın' (pikirdin') belgili bir obektivlik haqıyqatlıqqa qatnashılıg'm an'latadı. Ga'ptin' modallıg'ı xabar, soraw, buyırıq ha'm u'ndew ga'pler arqalı bildiriledi. Sonlıqtan usı ma'nilerde (xabar, soraw, buyırıq, u'ndew) kelgen jay ga'pler klassifikatsiyası boyınsha ga'ptin' modallıq yamasa kommunikativlik tu'rleri dep te ataladı.

Ga'ptin' modallıg'ı obektivlik modallıq ha'm subektivlik modallıq bolıp ekige bo'linedi. Obektivlik modallıq belgili grammatikalıq qurallar bolg'an sintaksislik ma'ha'l ha'm meyil kategoriyaları arqalı bildiriledi: Misalı: *Jobalar orınlandı. Qurılıslar qızg'ın ju'rgizilip atır. Olar tez ku'nde pitedi.* Bul ga'plerdin' obektivlik modallıg'ı feyildin' ma'ha'l ha'm meyil

kategoriyalar arqali bildirilgen. Birinshi ga'p o'tken ma'ha'l, ekinshi ga'p ha'zirgi ma'ha'l ha'm u'shinshi ga'p keler ma'ha'l ma'nilerinde kelip, is-ha'reket, waqiyalardin' isleniwinin' belgili bir waqit penen baylanislihg'm bildiredi.

Ga'ptin' uluwmalıq mazmunına, yaki ga'ptin' bir ag'zasına so'ylewshinin' ha'r tu'rli jeke qatnasları, ko'zqarasları subektivlik modallıq dep ataladı. Subektivlik modallıq ma'nis intonatsiya arqalı, so'zlerdin' ornın ta'rtibi arqalı yamasa modal so'z sıyaqlı grammatikalıq qurallar ja'rdemind: bildiriledi: *Tart qoln'dı! Tiyme atama! Shaması, bir xabar jetkermege asg'ip kiyatug'andı.* Subektivlik modallıq ma'ni birinshi ga'pte intonatsiya, ekinji ga'pte intonatsiya ha'm so'zlerdin' ornın ta'rtibi, u'shinshi ga'pte modal so'z arqalı bildirilgen.

So'z ha'm so'z dizbeklerinin' ga'plik belgige iye bolwında intonatsiya da baslı belgilerdin' biri retinde qatnasadı: *Tu'n. Tastay qaran'g'ı. Jazdın' uzaq ku'ni. Taza hawa. Sap-salqın /Aybek/. Ha'r bir ga'p tamamlang'an intonatsiya menen aytiladi.* Awızsha so'ylewde ga'p ha'm ga'p ag'zaları dawıstın' ko'terin'ki ya pa's, ayırım jag'daylarda ku'shli ya ku'shsizirek, sozın'qı yamasa qısqa aytilw sıyaqlı o'zgesheliklerge iye boladı. A'sirese pawza ga'ptin' ma'nili bo'leklerin, ga'plerdi bir-birinen ayırıw ushın xızmet atqaradı. Qullası ha'r bir ga'p o'zine ta'n intonatsiyası menen aytiladı.

Solay etip predikativlik, modallıq ha'm intonatsiya ga'ptin' tiyxarg'ı ha'm baslı belgileri bolıp, ga'pke lingvistikalıq sıpatlama beriwde bular basshılıqqa alınadı.

§ 67. Ga'p ag'zaları

Ga'ptin' quramına kirgen ha'r bir ma'nili so'z o'zara sintaksislik baylanısqa tu'siw arqalı belgili bir ga'p ag'zasının' xızmetin atqaradı. Ga'p ag'zaları ga'pti du'ziwdegi xızmetine qarayı. bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarg'a bo'linedi.

Ga'ptin' bas ag'zaları baslawish ha'm bayanlawish bolıp sanaladı. Baslawish — pikirdin' baslanıw temasın, is-ha'reket, waqıyanın' kim ya ne haqqında ekenligin bildiretug'mın bas ag'za. Mısalı: *Shig'ıs xalıqları a'zelden o'zlerinin' miymanoshg'ı menen de dan'q shig'arg'an.* Bul ga'ptin' teması, ga'pte bildiretug'mın mazmunın' iyesi — *shig'ıs xalıqları.* Ga'ptin' uluwmalıq mazmunnan an'lanatug'mın pikir iyesi usı baslawish arqalı bildiriledi. Baslawish ataw sepligindegi so'zden turadı ha'm basqa ag'zalarg'a bag'ınbaydı.

Bayanlawish baslawish haqqındag'ı pikirdi bayanlaydı. Ol tiyxarınan, baslawishtan son'g'ı pozitsiyada keledi. Bayanlawish baslawish penen kelisiw joh menen baylanısadı. Formalıq jaqtan baslawishqa g'a'rezli bolıp, baslawishqa tiyisli bet, san kategoriyalarınin' formaların o'zine qabul etedi. Mısalı: *Bizler xoshlastıq. Men mashinag'a otırdım.* Bul ga'plerdi diqqat

etilgen bayanlawishlar baslawishtin' is-ha'reketin bildirip, bayanlap, onun' menen bette, sanda kelisip kelgen. Baslawishtin' neshinshi bet, qaysı sanda keliwine baylanisli bayanlawish ta sol bet, sol san formasında beriledi. Demek, bayanlawish baslawishqa formalıq jaqtan g'a'rezli bolıp keledi.

Ga'ptin' bas ag'zalarına g'a'rezli, onun' ma'nisin tolıqtırıp, tu'sindirip, anıqlap keletug'm ag'zalar ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları dep ataladı. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları anıqlawish, tolıqlawish ha'm pısıqlawish bolıp u'shke bo'linedi. Bul ga'p ag'zalarımın' ekinshi da'rejeli dep atalıwı olar bas ag'zalarday, ga'ptin' strukturalıq negizin du'ze almaydı, tek ga'ptin' du'zilisin ken'eytiw xızmetin atqaradı.

Son'gı waqıtları til biliminde kiris, qarap'a so'zlerdi de ga'p ag'zaları dep qaraw ko'zqarasları ushurasadı. Kiris ha'm qaratpa ag'zalar basqa ga'p ag'zaları menen grammatikalıq baylanısqa tu'speydi. Olar uluwma ga'ptin' mazmunı menen yaki onun' bir ag'zası menen ma'nilik baylanısta boladı. Ga'ptin' uluwmalıq mazmunına modalıq ma'ni beredi. *A'lbette, ba'rin'iz de bir eldi awzın'izg'a qaratıp kelgen aqıllı adamlarsız. Qoy, shırag'ım, qattıg'a ketsem, qayttım.* Bul ga'plerdegi kiris ha'm qaratpa so'zler (a'lbette, shırag'ım) ga'ptin' uluwmalıq mazmunına so'ylewshinin' subiektivlik qatnasın bildirip, modalıq emotsional-ekspessivlik ma'nilerdegi ga'p ag'zası xızmetin atqaradı.

§ 68. Sintagma

Sintagma ataması sintaksiste bir-birinen qısqa pawza arqalı ayrılıp turatug'm semantikalıq-grammatikalıq-intonatsiyalıq birlik ma'nisinde jumsaladı. So'ylewdegi baylanıstın' en' a'piwayı ha'm baslang'ısh forması bolg'an eki ag'zanın' sintaksislik qatnasın sintagma dep ataymız. Sintagma eki ha'm onnan da ko'p so'zlerdi birlestirip, ga'pte ma'nilik-sintaksislik birlikti ta'miyinleydi. Sintagma bo'lekleri bir-biri menen predikativlik qatnasta ha'm predikativ emes qatnasta bolıwı mu'mkin. Predikativ sintagma baylanısı jag'man eki tu'rli boladı: ashıq (*Ku'n shıqtı, arba toqtadı, ku'n jawdı*) ha'm jasırın (*Qıs. Suwıq. Zimistan*). Jasırın sintagma sırtqı ko'rinisi boyınsha bir ag'zalı bolsa da, qatnas quralı bolg'an ga'p retinde tamamlang'an bir oydı bildiredi. Sonlıqtan da bunday sintagmalar bir sostavlı ga'p retinde qaraladı.

Predikativlik emes sintagmalar atributivlik (*u'iken adam, bulqıg'an suw, ayıl'g'an so'z*), obiektilik (*kitap oqıdı, awqat jedi, jumıstı basladı*), relyativlik (*tez so'yledi, bu'gin keledi, bıyl tamamlaydı*) sintagmalar bolıp bo'linedi.

Sintagmalar du'zilisi jag'man ga'p ag'zalarınan to'mendegi o'zgeshelikleri menen ayrılıadı:

1. Eger de ga'ptin' strukturası tek baslawish penen bayanlawishtan du'zilip, sol bas ag'zalar bir-birinen intonatsiya arqalı bo'linbey, bir

intonatsiyaliq basimda aytilsa, ekewinin' birligi sintagmani du'zedi. Misali: *Jiyn-terim baslanip, diyqannin' jumisi ko'beyip ketti.*

Sunday-aq, ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari o'z aldina sintagma du'ze almaydi. Al o'zi qatnasli so'zlerge jaqin, jantasa aytilip kelgende, sol o'zi qatnasli so'z benen birlikte sintagma du'zedi. Misali: *Bul ko'rinis/u'ziliksiz ta'kirarlandi/*. 2. Ga'p ag'zalari to'mendegi jag'daylarda sintagma du'zedi.

a) baslawish ta, bayanlawish ta atawish so'zlerden bolip, olardin' arasinda pawza islense, bas ag'zalardin' ha'r qaysisi, bir sintagma du'zedi: *Den sawliq teren' bayliq. Ol mexanizator ha'm t.b.,*

b) ken'eytilgen jay ga'plerdin' quraminda baslawish penen bayanlawish bir-birinen uzaq turg'anda, olardin' ha'r qaysisi sintagmalarg'a bo'linedi. Misali: *Aspan alag'at bulli edi;*

v) ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari (ko'binese pisiqilawish ha'm tohqlawish) ga'ptin' basimda kelse yamasa o'zi qatnasli ag'zadan uzaqlasip, arasinda basqa ga'p ag'zalari kelgende, o'z aldina sintagma du'zedi. Misali, *Ust ku'ni/To'rtku'lden Ivanova Marfa Semenovna qalag'a kelgen edi. Aleksandr/ Turumbettin' minezine/ ko'p tu'sine almas edi.* (T.Qayipbergenov)

§ 69. Ga'ptin' tu'rleri

Ga'plardi tu'rlerge bo'liw o'lshemleri ha'r tu'rli. Olardi klassifikatsiyalawda tiykarinan strukturaliq o'lshemler basshiliqqa alinadi:

1. Ga'pler bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardin' qatnasina qaray, ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen ga'p bolip ekige bo'linedi. Ken'eytilgen jay ga'pler bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardin' qatnasindag'i modellardan du'ziledi. Al ken'eytilmegen jay ga'pler tek eki bas ag'zanin' qatnasinda keledi.

2. Jay ga'pler bas ag'zalardin' sanina qaray, eki sostavli ha'm bir sostavli bolip bo'linedi. Eki sostavli ga'pler eki bas ag'zanin' qatnasinan, al bir sostavli ga'pler bir bas ag'zanin' qatnasinan du'ziledi.

3. Ga'pler xabarlawg'a tiyisli bolg'an pikirdi tастıyıqlaw ha'm biykarlaw mazmunina qaray, bolimli ga'pler ha'm bolimsiz ga'pler bolip ekige bo'linedi. Bolimli ga'pler bir na'rsenin', ha'diyse ya waqyanin' bolıwı ya bolatug'ınlıg'ı haqqında tастıyıqlaw mazmunına iye boladı: Misali, *Xalıqtın' sanı azlıg'ı ras. Bunn bunnan da ko'p ese az edi. Al endi o'sip baratırımız. Bir millionnan a'dewir asıp baratırımız.*

Bolimsiz ga'pler mazmunı jag'ınan bolimli ga'pke qarama-qarsi qoyladı. Bolimsiz ga'pten an'lanatug'ın is-ha'reket, waqıya ha'diyseledin' mazmunı biykarlawshılıq ma'nilerdi bildiredi. Bolimsizlıq ma'ni, tiykarinan grammatikalıq qurallardin' qatnası arqalı an'latiladı. Olar: ma (feyildin' bolimsiz forması), *emes, joq* (biykarlawshı so'zler), *hesh kim, hesh na'rse, hesh ten'e, hesh qanday* (bolimsizlıq almasıqları). Misali: *Ol jerde bulardin'*

ga'pi ko'pke sozilmadi. Biraq Edige o'zining' aytgan so'zining qaytpadi. - Qoym'lar, sizlerdin' aytib otirganin' iz er jigittin' ga'pi emes (Sh.Aytmatov).

4. Ga'pler kommunikativlik xizmatine qaray xabar, soraw, buyriq ha'm u'ndew ga'p siyaqli tu'rlerge bo'linedi. Xabar ga'pler so'ylewshinin' pikirin basqalarg'a xabarlaydi. So'ylewde xabar ga'ptin' intonatsiyasi pa'sen' dawis penen bir jo'n aytiladi da, ga'ptin' aqirinda sozin'qi pawza islenedi: *Poezdlar bul u'lkede shig'istan batisqa qaray, batistan shig'isqa qaray o'tip turadi.* (Sh. Aytmatov).

Soraw ga'pler mazmum boyinsha belgili bir soraw ma'nisin an'latadi. Soraw ma'nili ga'pler, ko'binese tin'lawshug'a yamasa so'ylewshinin' o'zine qaratilg'an bolip keledi: Misali, *Otirg'anlardin' arasinan dawislar. «Orazbay qayda? Ortag'a shuqsın, aytın»!-dedi.*

-Biraq aradan bir ha'pte o'tse de, ziyankeske shara ko'rilmeý atir. Bug'an ne dep tu'siniwge boladi? Men hayraninan. (A'. Ta'jimuratov)

Buyriq ga'pler buyiriw, o'tiniw, tilek etiw, ma'sla'ha't beriw, t.b. ma'nilerde qollaniladi. Buyriq ga'plerdin' bayanlawishlari, ko'inese buyriq meyil, tilek ha'm anqliq meyillerden boladi. Buyriq ga'plerdin' intonatsiyasi ha'r tu'rli: birde ko'terin'ki dawis penen aytiladi da, keskin buyiriw ma'nisin bildiredi. Bunday jag'dayda buyriq ga'ptin' keynine u'ndew belgisi qoyiladi: - *Heyaq qurash, jo'nin'e tur!-dedi san' ath jigiti. Erjan ag'a, bolar! Meni oynshuqqa aylandira bermen'iz. Mag'an sizin' sulw so'zlerin'iz kerek emes. Tilin'iz a'bden qishup baratusa, basshularg'a til tiygizip ko'rin'iz* (T. Qayıpbergenov).

U'ndew ga'pler emotsional-ekspressivlik ma'nige iye bolip, so'ylewshinin' quwaniw, su'yiniw, ha'm t.b. tuyg'ların, sezimlerin an'latadi. U'ndew ga'plerdin' intonatsiyasi ko'terin'ki dawis penen aytiladi. Jaziwda ga'ptin' aqirinda u'ndew belgisi qoyiladi. Misali: *Azat ag'a, ko'z aydin! Kewlin'izdegi jaqsı niyetlerin'iz ornlansın!*

5. Ga'p ag'zalarinin' toliq qatnasına yamasa ayırımlarının' tu'sip qalıwına qaray, toliq ha'm toliq emes ga'p bolip bo'linedi. Ga'ptin' mazmunına qatnaslı ga'p ag'zalarinin' hesh qaysısı tu'sirilmey, toliq qatnasıp kelgen ga'pler toliq ga'p dep ataladi: Misali: *Ol awıldan ju'da' quwanishlı qaytqan edi.*

Toliq emes ga'plerdin' bir yamasa bir neshe ag'zalanı tu'sirilip aytiladi. Ga'p strukturalıq jaqtan toliq bolmasa da, mazmumı boyınsha toliq pikir bildiredi. Bunday ga'plerdin' mazmuninin' toliqlig'ı kontekstke ha'm dialoglarga baylanisli boladi:

—Kettik, ag'a!- dedi ol.

—Qayaqqa?

—Alg'an bag'itimizg'a.

—Barmay-aq goysaq qa'ytad?

—Barıw kerek. (A'. Ta'jimuratov).

6. Jay ga'pler ag'zalarg'a bo'liniw yamasa bo'linbew jag'dayına qaray ag'zalarg'a bo'linetug'm ha'm bo'linbeytug'm (so'z-ga'p) ga'pler bolip ta bo'linedi. So'z-ga'plerden basqa, joqarida atalg'an ga'plerdin' ha'mmesi de ag'zalarg'a bo'linedi. So'z-ga'pler ag'zalarg'a bo'linbeydi. Olar jay

ga'ptin' ayriqsha bir tu'ri retinde u'yreniledi. So'z-ga'pler, tiykarinan, modal, tan'laq, awa, joq ha'm t.b. siyaqli toliq leksikaliq ma'nige iye bolmag'an so'zlerden turadi. So'z-ga'plerdin' mazmunu kontekstke, situatsiyag'a baylanish ma'lim boladi.

— A'lberte, og'an toliq iseniwge boladi.

— A'ljan suwshi shug'ar?

— Awa, awa

— Onn' o'zi bir so'zli adam. (T. Qayıpbergenov)

7. Predikativlik du'zilmenin' sanına qaray, ga'pler jay ha'm qospa ga'p bolıp, eki tu'rge bo'linedi.

Jay ga'pler strukturalıq ha'm mazmunlıq jaqtan qospalanıw-qospalanbaw qa'siyetine qaray, qospalanbag'an jay ga'pler ha'm qospalang'an jay ga'pler bolıp ta bo'linedi. Jay ga'pler feyil toplamlı birgelkili ag'zalı ha'm ayırım-lang'an ag'zalı, kiris ha'm qaratpa ag'zalı ga'pler bolıp kele otırıp, quramalanıw arqalı da jumshaladı.

Qospa ga'pler eki yamasa bir neshe predikativlik konstruktsiyalardıń dizbeklesiwinen yamasa bag'ınıw joli menen baylanıwınan du'ziledi. Olar quramındaǵı jay ga'plerinin' baylanıw usılı ha'm mazmunına qaray dizbekli qospa ga'p, bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Dizbekli ha'm bag'ının'qılı baylanıstın' aralasıp keliwi arqalı da qospa ga'pler du'ziledi. Bunday ga'pler aralas qospa ga'p yamasa ko'p komponentli qospa ga'pler dep ataladı. Misalı: *Suwıq samal esip, ku'n suwıta basladı. Demde-aq bult serpilip, hawa ashıldı, aspan ko'k gu'mbezlendi, biraq a'tırap aq ko'rpe jamılıp qalg'an edi. Ku'n suwıtqan menen, man'g'it awılın, ayag'ına tik bastır'g'an waqıya irkinish tappadı* (T. Qayıpbergenov).

QOSIMSHA A'DEBİYATLAR

Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 89 -129- betler;
Axanov. K. Til bilminin' negizderi. Almatı. 1973. 336-510 - betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 125 - 186- betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 243- 346- betler;

Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 205 - 247- betler;
Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 124 -217- betler;
Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. No'kis, 1992.
Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. No'kis, 1994.
Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No'kis, 1981.
Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1986.

VI BAP. TILLERDİN TARIYXIY RAWAJLANIWI

§ 79. Tildin' payda bolıwı haqqında tu'sinik

Til biliminin' payda bolıwının' en' da'slepki basqışlarında-aq tildin' kelip shıg'ıw ma'selesı ko'terilgen. Sebebi adamlar o'zlerinin' so'ylew tilinin' qalay payda bolg'anlıg'ın biliwge a'yyemgi da'wirlerden baslap-aq qızıqsınğ'an. Tildin' payda bolıw ma'selesin tek bir ilimnin'- lingvistikanın' jetilisenlikleri tiykarında sheshiw yamasa ilimiy jaqtan durıs da'lillep shıg'ıw mu'mkin emes. Sebebi bul og'ada quramalı ha'm qıyın qubılıs bolıp, onı tek g'ana sol tilde so'ylewshı xalıqtın', ja'miyettin', uluwma adamzattın' kelip shıg'ıwı ma'seleleri menen birgelikte g'ana sheshiwge boladı. Sonıqtan da adamzat tilinin' payda bolıwı ma'selesı bunnan da ken'irek tu'sinikler bolıp sanalatug'ın antropenez (adamnıń kelip shıg'ıwı) ha'm sotsiogenez (ja'miyettin' kelip shıg'ıwı) tu'sinikler menen tig'ız biylanısta qaraladı. Til ilimi tildin' payda bolıwı ma'selesin u'yreniwde adamdı ha'm adamzat ja'miyetin izertleytug'ın ilimlerin' jetiskenliklerinen ken'nen paydalanadı.

Tildin' payda bolıwı degende eki na'rseni: uluwma adamzat tilinin' payda bolıwı ha'm jeke tillerdin' kelip shıg'ıwı ma'selesin ayırıp bilip alıw kerek. Jeke tillerdin', ma'selen, qaraqalpaq, o'zbek, orıs, ingliz, nemets ha'm basqa tillerdin' qashan payda bolg'anın, qalay qa'lipleskenin ilimiy jaqtan da'lillep, bilip alıw mu'mkin. Jer sharında adamzat tilinin' en' da'slep kelip shıg'ıwı menen jeke tillerdin' payda bolıwın ten'lestirip bolmaydı. Du'nyada jasap turg'an janlı tillerdin' yamasa bir waqıtlarda o'mir su'rip, gu'llenip, al ha'zir o'li tiller qatarındag'ı tillerdin' qashan kelip shıqqanın, rawajlang'anın, qaysı geografıyalıq orınlardı iyelegenligin ha'm t.b.lardı ilimiy tiykarda izertlep biliw mu'mkin. Ko'pshilik du'nya tillerinin' qashan payda bolg'anlıg'ı, qa'liplesip rawajlang'anlıg'ı ilimde da'lillengen. Biraq jer sharında uluwma adamzatqa ta'n tildin' qaysı geografıyalıq orında qashan payda bolg'anlıg'ın anıq biliw qıym, ha'tte bul mu'mkin emes na'rse. Mina jılı du'nyanın' mina jerinde munaday til payda bolg'an dep ayıwdın' o'zi qa'te boladı. Bul anıq da'lillenbeytug'ın, da'lillewge kelmeytug'ın qubılıs. Sebebi adamzattın' o'zinin' ha'm onun' tilinin' jan'a payda bolıp aturg'an, bunnan millionlag'an jil burıng'ı da'wir haqqında bizge anıq mag'lıwmattı kim jetkeriwi mu'mkin?!

Sonliqtan adamzat tilinin' kelip shug'ıwın u'yrenbekshi bolsan', en' aldı menen tildin' payda bolıwı da'wirindegi adamlardıń tirishilik etiw jag'dayların, turmıs sharayatların, biologiyalıq jaqtan rawajlanıw da'rejesin ha'm t.b. qullası, tildin' kelip shug'ıwına sebepshi bolatug'ın barlıq jag'daylardı birme-bir teren' u'yrenip shug'ıp, ilimiy juwmaqlar shug'arıw, boljawlar jasaw mu'mkin. Shuında, tildin' payda bolıwı degende usı da'wirge shekem ilimde tildin' kelip shug'ıwına sebepshi bolatug'ın jag'daylar haqqında so'z etilmekte. Usınnan kelip shug'ıp, adamzat tilinin' payda bolıw waqtı, ornı, alg'ashqı tillerdin' qurılısı ha'm t.b lar haqqında ilimiy boljawlar jasalmaqta.

En' a'yyemgi du'nyada payda bolg'an tildin' seslik du'zilisi, so'zlik quramı, grammatikalıq qurılısı qanday bolg'anlıg'ın biliw mu'mkin bolmawına qaramastan, uluwma tildin' qanday sharayatlarda payda bolıwı ma'selelerin ilimiy boljawlar arqalı u'yreniwge boladı. Lingvistika o'zara jaqın bolg'an fiziologiya, psixologiya, arxeologiya, etnografiya, tariyx ha'm basqa da ilimlerden' ańıqlamalarına su'yengen halda tildin' payda bolıwı jo'ninde mag'luwmatlar beredi.

§ 71. Tildin' payda bolıwına arналған теориялар

Tildin' payda bolıwı menen ilimpazlar a'yyemgi da'wirlerden baslap-aq shug'ıllang'an. Tildin' payda bolıwı haqqında ko'plegen boljawlar, teoriyalar ushırasadı.

A'yyemgi da'wirlerden baslap-aq til haqqında, tildin' payda bolıwı jo'ninde tu'rli a'psanalar payda bolg'an. Bunday a'psanalardıń birazında til Quday ta'repinen adamg'a berilgen u'ken artıqmash sawg'a, ayırımlarında til belgisiz bir damshpan ta'repinen jaratılğ'an degen sıyaqlı pikirler ushırasadı.

Tildin' payda bolıwı jo'ninde filosof ilimpazlar ortasında a'yyemgi da'wirlerden berli eki tu'rli teoriya belgili. Ayırım filosoflar tildin' payda bolıwı ta'biyiy halat. So'z ha'm ol bildiretug'ın ma'ni ortasında ta'biyiy baylanıs bolg'an. Qanday zat ekeni so'zden bilinip turadı, adam zat ya qubılısı ta'biyiy halatında bilip alg'an dep tu'sindirmekshi boladı. Bul teoriyanın' qa'teligi sonda—eger so'z benen onun' ma'nisi ortasında ta'biyiy baylanıs bolg'anda, du'nyada ko'p tillilik bolmay, tek bir til bolar edi. Al ayırım filosoflar bolsa, til adamlardıń o'zara kelisimi arqalı ju'zege shuqqan degen juwmaq shug'aradı. Bunnın' da naduris ekenin da'lillew qıyın emes.

Tag'ı bir teoriya—seske eliklew (onomatopoetikalıq) teoriyası. Bul teoriya boyınsha ta'biyattag'ı seslerge eliklewden en' alg'ashqı so'zler jasalıp, olar kem-kem zatlardın' atına aylang'an. Misalı: taqır-tıqır, shıyq-shıyq, g'an'g'ır-gu'n'gir, saqır-suqır, shaq-shaq, taq-taq ha'm t.b. Biraq tilde

bunday so'zler ju'da' ko'p bolmaydi. Ta'biyatta ses shig'armaytug'in zatlar da og'ada ko'p ekeni, olardın' atamaları bolg'an so'zlerdin' de ju'da' ko'p ekeni belgili. Ha'r bir tildin' leksikasında azlı-ko'pli eliklewish so'zler bolg'anı menen bul tutas til leksikasına negiz, uytqı bola almaydı. Tildin' payda bolıwın seske eliklewge ju'kley otırıp, bul teoriya tildin' kelip shıg'ıwında ja'miyettin' ornın esapqa almaydı. Bul teoriyanı qollap-quwatlawshılar tildi ja'miyetlik qubılıs emes, al ta'biyat qubılısı dep esaplaydı. Shınında til — qatnas jasaw za'ru'rliginen payda bolg'an ja'miyetlik qubılıs.

Seske eliklew teoriyası ayrıqsha XVIII-XIX a'sirlerde ken' rawajlandı. Bul teoriyanı nemis filosofi G.Leybnits (1646-1716) jaqladı. Sonday-aq onnan ko'p a'sirler burın (V a'sirde) latin jazıwshısı Avgustan bul teoriyanın' negizin salıwshılardan biri boldı.

Tildin' payda bolıwı haqqında emotsional yamasa tan'laq teoriyası belgili ornı tutadı. Bul teoriya boyınsha aylanadag'ı zatlar ha'm qubılıslar menen tanuqanda alg'ashqı adamlar o'zlerinin' qatnasın ha'm sezimlerin eriksiz shıg'arg'an tan'lanıw sesleri arqalı bildirgen. Quıllası, tan'laq teoriyası boyınsha ha'r tu'rli emotsiyanı bildiretug'in eriksiz shıg'arılg'an sesler zatlardın' atlarına aylanıp, sonnan til kelip shıqqan. Bul teoriyanı jaqlawshılar frantsuz filologı J.J.Russo (1712-1778), orıs lingvisti D.N.Kubryavskiy (1887-1920) boldı.

Tildin' payda bolıwında tan'laq teoriyasının' baslı kemshiligi — tildin' negizgi xızmeti bolg'an kommunikativ xızmetin esapqa almadı, tildin' ja'miyetlik ta'biyatına itibar bermedi. Tilde barlıq so'zler emotsiyanı bildire bermeydi. Emotsiyanı bildirmeytug'in, tan'laq emes so'zler tolıp atır. Til tek emotsiyanı bildiriw menen sheklenbeydi, en' baslısı til qatnas quralı, pikir alıwı quralı xızmetin atqaradı. Tildin' payda bolıwında da usı belgisi — qatnas quralı bolıwı tiykarg'ı ornında tutadı.

Tildin' payda bolıwı jo'ninde sotsiallıq kelisim teoriyası da bar. Sotsiallıq kelisim teoriyası boyınsha alg'ashqı adamlar so'zlerdi o'zara kelisip tan'lap alg'an ha'm usınnan til kelip shıqqan. Bul teoriyanın' ta'repdarları J.J.Russo, Adam Smit ha'm basqalar boldı. Qanday na'rseni qalay atawdı aldın ala kelisip alıw ushın onnan burınraqta tildin' bolıwı kerek ekenin ko'z aldınızga keltirsek, bul teoriyanın' da'ılsiz ekenin an'lawga boladı. Kelisim teoriyasının' ta'repdarları adamlardın' sanalılg'ına su'yenedi. Olar solay etip sanalıqtın' o'zının' til menen qatar payda bolıp, til menen birlikte rawajlanatug'ınlıg'ına itibar bermeydi.

Tildin' payda bolıwı haqqında ilimiy jaqtan shınılıqqa sa'ykes kelmeytug'in teoriyalardıń biri miynet qıshqırıqları teoriyası bolıp sanaladı. Bul teoriya boyınsha ja'ma'a't bolıp, birlesip miynet islew protsesinde adamlardıń ritmli eriksiz qıshqırıqları tildin' kelip shıg'ıwına sebepshi bolg'an dep ta'n alınadı. Biraq bul miynet qıshqırıqları tek miynet ritmin boldırıp, miynetti islewdi janlandırıw ushın g'ana xızmet etiwı mu'mkin.

Ol hesh qanday ma'nisti, ha'tte emotsiyani da an'latpaydi, tek jumisti tezletiw sirtqi texnikaliq qural xizmetin atqariwi mu'mkin. Bul teoriya XIX a'sirde payda boldi. Onin' ta'repdarlari nemis filosofi Lyudvig Nuare ha'm Karl Byuxer ha'm t.b. boldi. Tildin' payda bolıwi jo'nindegi bul teoriyanın' ta'repdarlari adamlardin' miynet etiwı menen qatar shug'arg'an shawqim-qishqiriqların, en' aldı menen ha'reketti an'latatug'ın so'zler bolg'an feyiller jasalg'an dep esaplaydı. Bul teoriyanın' avtorları tildi qatnas quralı dep emes, tek miynetti xoshametlewshi ko'mekshi qural retinde qaraydı. Tilde en' da'slep payda bolg'an so'zler feyiller edi degen boljawı da shunliqqa sa'ykes kelmeydi. Miynet qishqiriqlarının' tilge ta'n qa'siyetleri joq. Olardı qatnas quralı retinde ta'n alıwg'a bolmaydı.

Tildin' payda bolıwi jo'ninde u'iken talas-tartısqa sebepshi bolg'an teoriya imlasıw teoriyası bolıp sanaladı. Bul teoriya ta'repdarlari seslik til kelip shıqqang'a shekem uzaq da'wir dawamında im tili qollanılg'an dep esaplaydı. Bul teoriyanın' ta'reptarlari XIX a'sirde jasag'an nemets alımları L.Geyger, V.Vuniy ha'm XX a'sirde jasag'an alımlar Ya.Van-Genneket ha'm N.Ya.Marr boldi. Akademik N.Ya.Marrdın' pikiri boyınsha adamlar miynet etiwı u'yrengenge shekem, miynet quralların o'zleri jasay alıw uqıbına iye bolg'ang'a deyin seslik til qa'liplespegen, tek im tilinen paydalang'an. Onın' aytrıwınsha im tili birden-bir baylanıs quralı xizmetin uzaq da'wirler (ha'tte bir-bir yarım million jıllar) dawamında atqarıp kelgen. Adam ta'rizli maymillar haywanat du'nyasınan ajralıp, bir-biri menen im tili arqalı baylanıs jasag'anlıg'ı N.Ya.Marr ta'repinen da'llelleniwge ha'reket etildi. Biraq im tiliinde «so'yew» ushın imlaytug'ın qoldın' kerekligi N.Ya.Marr ta'repinen esapqa alınbadi. Im tilinin' qaysı mu'she menen a'melge asatug'ınlıg'ı jo'ninde ol mag'luwmat bermedi.

Durısında da, ses tili menen birlikte imlasıwdan da adam paydalanadı. Biraq im qarım-qatnas quralı bolg'an seslik tilge tek qosımsha, ja'rdemshi qural retinde g'ana paydalanılıwı mu'mkin. Al, N.Ya. Marr ta'repinen aytilg'anınday tildin' rawajlanıwınun' belgili bir basqışında im tili birden-bir baylanıs quralı bolg'an dep shamalawg'a hesh qanday ilimiy tiykar joq.

Ko'rsetilip o'tilgenindey, joqarıda atalg'an teoriyalardın' hesh biri tildin' payda bolıwi haqqında durıs ilimiy mag'luwmat bermeydi. Sebebi olardın' ha'mmesinde tildin' payda bolıwi adamnın' kelip shug'ıwı ma'selesinen bo'lek qaraldı. Tildin' payda bolıwında biologiyalıq faktorlar (adam ta'rizli maymillardın' tiklenip ju'riwi na'tiyjesinde aldın'g'ı eki ayaqtın' qol xizmetine o'tiwı, miydin' rawajlanıwı, tamaqtın' jetilisiwi ha'm t.b.) esapg'a alınbadi. Til menen oylawdın' baylanısı esapqa alınbadi. En' bashısı, tildin' ja'miyetlik sıpatı, miynet tildin' payda bolıwınun' sha'rti ekenligi moyınlanbadi

§ 72. Tildin' payda bolıwı haqqında materialistlik ta'liyimat

Adamnıñ biologiyalıq jaqtan adam bolıp qa'liplesiw protsesi og'ada uzaq da'wirlerdi—millionlag'an jıllardı o'z ishine qamtıydı. İlimde ko'pshilik ta'repinen qabil etilgen tu'sinix boyınsha adamnıñ payda bolıwınan aldın'g'ı basqısh adam ta'rizli maymillar ekenligi ta'n alıng'an. Sonday-aq adamnıñ arg'ı tegi ha'zirgi gorilla, orangutan, shimpanze ha'm t.b. sıyaqlı adam ta'rizli maymillardıñ tu'rleri emes, al du'nyanın' ha'r jerinen jer astınan qazılıp tabıl'g'an su'yek qaldıqlardan qa'lpine keltirilgen adam ta'rizli maymil tu'rleri ekenligi de ko'pshilik alımlar ta'repinen moyınlang'an.

Maymillardıñ adamg'a aylanıw protsesinde olardıñ tu'rli sebepler menen to'rt ayaqlap, embeklep ju'riwden tıkeyip, eki ayaqlap ju'riwge o'tiwi, solay etip aldın'g'ı eki ayaqtın' ju'riw xızmetinen bosawı ha'm oi mu'shelerdin' (aldın'g'ı eki ayaqtın') qol xızmetin atqarıp, a'piwayı miynet qurallarınan paydalana alıw imkaniyatının' tu'wiwi adamnıñ payda bolıwında og'ada u'ken a'hmiyetke iye sheshiwshi basqısh boladı. Sonday-aq adam ta'rizli maymillardıñ pada-pada bolıp jasawı da keleshekte bir ja'miyette birgelesip tıg'ız qarım-qatnasta turmıs keshiriwine tayarlıq boldı.

Maymıldın' adamg'a aylanıw protsesinde en' eski adam ta'rizli maymil dep bunnan eki-u'sh million jil burın Afrika ha'm Qubla Aziyada o'mir su'rgen avstralopitek¹ esaplanadı.

Avstralopitekler an' awlaw ha'm qorg'anıw qurallarınan sistemalı tu'rde paydalanıp otırg'an. Biraq olardıñ o'zleri ele qurallardı tayarlay alıw uqıbına iye bolmag'an. Haywanat du'nyasının' evolyutsiyası usı avstralopitek penen tamamlanadı. Evolyutsiyanın' endigi basqıshı en' a'yyerngi adam dep sanalatug'ın pitekantrop (maymil adam ha'm neandertal² bolıp sanaladı. Pitekantrop ha'm og'an jaqın alg'ashqı adam tu'rleri million'g'a jaqın jıllar burın ha'm onnan berirekte Evropa, Aziya ha'm Afrikada jasag'an. Al neandertal adamnıñ bunnan 200 mın' jil burın o'mir su'rgenligi ilimde tastıyıqlang'an.

Pitekantrop tas bo'leklerinin' ernegin juqartıp, onı bir na'rseni kesiw ushın qural retinde paydalanıwdı u'yrengen. Olar ottan da paydalana bilgen. Al neandertallar tastan, su'yekten ha'm ag'ashtan ha'r qiyı amawlı qurallar tayarlag'an ha'm olardı kem-kem jetilistirip barg'an. Olar miynetti bo'listiriwdin', ja'miyetke sho'lkemlesiwdin' da'slepki tu'rlerin bilgen. Al ja'mlesip o'mir su'riw, birgelikte miynet etiw ja'miyet ag'zalarınan bir-birine bir na'rseni tu'sindiriwdi talap etken. Na'tiyjede basqalarg'a bir na'rseni ayıp tu'sindiriw za'ru'rliğı sog'an sa'ykes o'zinin' quralı bolg'an tildi payda

¹Avstralopitek—latınsha australis- «qubla» ha'm grekshe pithekos- «maymil» so'zlerinen qa'liplesken atama.

²Neandertal—Neandertal Germaniyadag'ı oypatlıq jerdin' atı bolıp, 1856-jılı ol jerden bul tiptegi adam su'yekleri tabıl'g'an.

etken. Qazılıp tabılıg'an bas su'yeklerdin' qaldıqların izertlewlerdin' na'tiyjesinde neandertal adamnın' bas miyi pitekanthroptikine qarag'anda eki ese, al gorillanın' bas miyine qarag'anda u'sh ese ko'p ekeni anıqlang'an. Adamnın' miyinin' rawajlanıwında bul basqıshta og'ada u'iken o'zgeris bolqan. So'ylewdi basqarıwdı ta'miyinlewshi bas miyinin' shep ha'm on' yarım sharları da sezilerli da'rejede o'zgergen. Ko'pshilik adamlardıń bas miyinin' shep yarım sharlarında so'ylewdi ha'm tin'lawdı (qabıl etiwdi) ta'miyinlewshi Broka ha'm Vernike dep atalatug'ın zona jaylasqan. Mine neandertal adamnın' shep ha'm on' yarım sharlarının' rawajlanıp jetilisiwi, oylaw ha'm so'ylew uqıplılıg'ın payda etti. Sol da'wirdegi miynet quralların izertlep qarag'anda, olardıń ko'pshiliginin' on' qol menen isletilgenligi anıqlang'an. Neandertaldın' biologiyalıq jaqtan rawajlanıw da'rejesi, ja'mlesip jasawı, o'zleri do'retken miynet qurallarınan paydalanıwı ha'm t.b. lar olardıń (neandertal adamlardıń) tilden paydalanıwı a mu'tajliginin' bolg'anlıg'ın, solay etip olardıń tilinin' kelip shıqqanlıg'ın ko'rsetedi.

Tildin' payda bolıwın oylawdıń kelip shıg'ıwınan, uhuwma adamnın' payda bolıwınan bo'lek qarawı a bolmaydı. Til miynettin' arqasında, birgelesip miynet etiw (an' awlaw, dushpanlardan qorg'anıw ha'm t.b.) na'tiyjesinde ja'miyette payda boldı. Miynet ha'm ja'miyet—tildi payda etiwdin' en' baslı sha'rtleri bolg'an. Alg'ashqı da'wirlerde til birinshi adamlar ja'ma'a'tinde birgelesip miynet etiwdi retlestiriw, sho'kemlestiriw qurılı xızmetin atqarg'an. Sonday-aq til tiykarınan an'latıwshı, baylanıstırıwshı, ekspressivlik ma'nilerdi bildiriw maqsetinde jumalg'an. Alg'ashqı ja'miyettegi adamnın' o'zin qotshag'an ortalıqtı, ortalıqtag'ı zatlar menen qubıhslardı, olardıń belgilerin biliw qa'bileti (uqıbı) sheklengen da'rejede bolg'an. Sonlıqtan alg'ashqı til de a'piwayı ha'm sheklengen sıpatqa iye bolg'an. Ha'reket etiw, shaqırıq, miynet quralların ha'm miynet o'nimlerin atap ko'rsetiw usag'an a'piwayı ha'm sada tu'siniklerdi bildiriw menen sheklengen.

Alg'ashqı tildin' seslik ko'rinisi de ha'zirgi tildikinen ayrılıp turg'an. Alg'ashqı tilde seslik tilge qosımsha ımlaw ha'reketlerinen ken' paydalanıl'g'an. Neandertal adamnın' so'ylew ag'zaları xızmetin atqaratug'ın awız boshg'ı, jutqınshaq boshg'ı ha'm olardıń ko'lemi (konfiguratsiyası) ha'zirgi ereseq adamlardikinen a'dewir ayrılıp turg'an. Ha'zirgi ele tili shıqqay atırg'an bir jasar balanın' so'ylew ag'zaları sıyaqlı bolıp, a'dettegi so'ylewdi iske asırıw ushın tolıq jetilisiw u'lgermegen.

Bul jag'day alg'ashqı tilde seslerdin' ayırılıwının' ma'lim da'rejede shekleniwshiligine alıp kelgen. Bir sestı ayırwdan ekinshi sestı aytıwı a og'ada tez bir neshe millisekundlarda o'tiwde dawıs shumıldıg'ı menen awız ha'm murın boslıg'ındag'ı so'ylew ag'zalarının' qabatlasıp, birgelikte ha'reket etiw uqıbının' ele jetilispewi so'ylewdi a'melge asırıwda qıyınshılıq tuwg'ızdı. Biraq so'ylewdi iske asırıwshı tamaqtın' bo'lek-bo'lek seslerdi aytı alıw uqıbının' kem-kem jetilisiw bariwı bul qıyınshılıqtı jen'ip shıqtı.

Bunnan 40 mm' jlday ilgeri son'g'ı (joqarg'ı) paleolit da'wirinde neandertal ornuna neantrop, yag'ınıy «jan'a adam» payda boldı. Bunu Homo sapiens dep te ataydı. Neandertallardan ayurmashılıg'ı neantropolar saplang'an balta sıyaqlı quramalı miynet quralların tayarlawdı bilgen. Olardıń bas su'yegi ha'zirgi adamlardıń bas su'yeginen derlik ayırılmaydı. Bul da'wirde ja'miyetlik qatnas quralı retinde seslik til qa'liplesip bolg'an edi.

Tildin' payda bolıwı menen oylawdıń payda bolıwı, tildin' rawajlanıwı menen oylawdıń rawajlanıwı tıg'ız baylanıslı bolatug'ınlg'ı ilimde anıq da'killengen.

Til ha'm oylawdıń payda bolıwı ma'selesini akad. İ.P.Pavlovtıń ekinshi signal sisteması haqqındag'ı ilimi menen tıg'ız baylanıslı. Adamda birinshi ha'm ekinshi signal sisteması da boladı. Al haywanlarda tek birinshi signal sisteması g'ana boladı. Birinshi signal sistemasına sırttan bolatug'ın titirkendiriwshi ta'sir ha'm og'an beriletug'ın juwap kiredi. Ma'selen, jirtqish haywannıń qa'ha'rli dawısı ha'lsiz haywannıń sezim mu'shelerine ta'sir etedi. Na'tiyjede qa'wıpkı juwap retinde, ha'lsiz haywan qorg'anıwg'a yamasa jasırınıwg'a, qashıwg'a kirisedi.

Ekinshi signal sisteması oylawdıń fiziologiyalıq tiykarı bolıp sanaladı. Al oylaw so'zge tiykarlanadı. «So'z birinshi signallardıń signalı bola otırıp, shınlıq o'mirdin' ekinshi tek bizge g'ana ta'n, signallar sistemasın quraydı».¹ A'dette so'z signallardıń signalı bolıwı menen birge, adamg'a ayrıqsha ta'sir etedi. Adam so'zlerdin' seslik ta'repine emes, al ma'nilik ta'repine ayrıqsha dıqqat awdaradı. Adamlar arasında baylanıs ha'm qarım-qatnas til arqalı a'melge asadı. Akad.İ.P.Pavlovtıń ilimi boyınsha signallar sistemasının' bul eki tu'ri ortasında genetikalıq baylanıs boladı.² Ekinshi signal sisteması shınlıq du'nya menen tek birinshi signal sisteması arqalı qatnasqa tu'sedi. Al ekinshi signal sisteması birinshi signal sisteması tiykarında qa'liplesedi. «Haywanlar ha'm jabayı adamlar, al bul son'g'ılar nag'ız adam bolıp jetilgenge shekem ha'm bizin' da'rejemizge jaqınlag'ansha olar bizdi qorshag'an sırtqı du'nya menen tek ko'riw, esitiw, issi, suwıq ha'm t.b. sıyaqlı tu'rlishse seziwler tu'rinde bolatug'ın ha'r bir jeke titirkeniwden alg'an ta'sirleri arqalı g'ana baylanıs jasaydı ha'm jasag'an da. Sonnan son', aqırında adam payda bolg'an waqıtta, biz o'zimiz mudamı isenetug'ın shınlıq o'mirdin' usı birinshi signallar aytarlıqtay da'rejede so'zlik signallar menen awmastırıldı. Shınlıq o'mirden alıng'an ta'sirlerdin' tiykarında bizde so'zler tu'rindagi ekinshi signallardıń rawajlang'anlıg'ı tu'sinikli jag'day³. Demek, tildin' payda bolıwı ma'selesin u'yreniwde basqa ilimderdin' ayrıqsha fiziologiya iliminin' jetiliskenliklerinen ken'nen paydalalanıladı.

¹ И.П.Павлов. Полное собрание сочинений. Т. III, М.-Л., 1949, 568-б

² Sonda

³ Павловские срда. Т. III, 1940, 318-бет.

Juwmaqlap aytqanda tildin' payda bolıwı ushın baslı eki faktor sheshiwshi a'hmiyetke iye bolg'an: biologiyalıq faktor (bas miyi ha'm so'ylew ag'zalarının' jetilisiwi) ha'm ja'miyetlik miynet. A'yyemgi da'wirlerden baslap miynet, til ha'm oylaw bir waqıtta ha'm birgelikte o'z-ara tıg'ız baylanısta, qarım-qatnasta, rawajlandı ha'm ha'zirgi da'wirde de bul dawam etpekte. Miynet, til, oylaw qatara aytilg'an menen bulardıń ortasında miynet ayrıqsha orındı iyeleydi. Miynet qurallarının' o'siwi, miynet etiw ko'nlikpelerinin' jetilisiwi, miynet islew tarawlarının' ken'eyiwi ha'm quramalasıwı—bulardıń ba'ri adam oyının' rawajlanıwına, sananın' jetilisiwine alıp keldi. O'z gezeginde bul jag'day tildin' rawajlanıwına, bayıwına u'ken ta'sir etti. Oylawdıń ha'm so'ylewdin' jetilisiwi miynetke qayta ta'sir etti. Miynetti o'nimlirek, anıg'ıraq, ta'sirshen'lirek etti, miynet quralların jetilistirdi, jan'adan miynet etiw tarawları ashıldı.

§ 73. Tillerdin' qa'liplesiwi ha'm rawajlanıwı

Alg'ashqı adam (Homo sapiens) klimatı tirishilikke qolaylı bolg'an Jer orta ten'izi boylarında—Aldın'g'ı Aziya, Tu'slik-shıg'ıs Evropa, Arqa Afrika ayaqlarında qa'liplesken bolsa, waqıttın' o'tiwi menen bos jatqan ken' maydan jerlerdi iyelew esabınan miynettin' o'nimdarlıg'ın ko'teriw maqsetinde ken' ayaqlarğa tarqala baslag'an. Na'tiyjede adamlardıń buring'ı xojalıq ju'rgiziwdin' u'yrenshikli da'stu'rine ja'ma'a'ttin' qa'liplesken ku'n-ko'ris sharayatına azlı-ko'pli o'zgerisler kirgizilgen. Issı klimattan suwıq klimatlı jaqlarğa qonıstı awıstırıp o'tiwi menen ko'p ta'shwishler kelip shıqqan. Kiyim-kenshek tayarlaw, turaq jay salıw, u'y-haywanların asıraw, jan'a miynet etiw tarawların o'zlestiriw ha'm t.b. sıyaqlı qosımsha mashqalalar payda bolg'an. Miynettin' o'zi de a'wladtan-a'wladqa o'tken sayın kem-kem ko'p tarmaqlı bolıp, jetilisiw barg'an. Adamzat tilinin' uzaq waqıtlar rawajlanıw barısında tu'rli sebepler na'tiyjesinde ha'r tu'rli tiller, dialektler do'reldi.

Tiller rawajlanıwdın' eki tu'rın basınan keshiriwi mu'mkin: tiller menen dialektlerdin' bo'liniw (differentsiya yamasa divergentsiya¹) ha'm tiller menen dialektlerdin' birigiw (integratsiya yamasa konvergentsiya)² protsesi. Bul protsessler bir-birine qarama-qarsı qoyıladı. Bir tilde so'ylewshilerdin' territoriyalıq ha'm sotsiallıq jaqtan bo'liniwı arqalı tillerdin' bo'liniw protsesi a'melge asadı. Na'tiyjede bo'lingen tiller esabınan tuwısqan tiller ha'm dialektler kelip shıg'adı. Kerisinshe, tiller yamasa dialektlerdin' birlesiwi na'tiyjesinde tillerdin' birigiw protsesi a'melge asadı. Solay etip tillerdin' birigiwi menen

¹Differentsiatsiya—latinsha differe-«tarqalıw», «ayırıw»; divergentsiya -latinsha divergere-«ayırmasılıq», «qarama-qarsılıq»

²Integratsiya—latinsha integrare-«birlesiw»; konvergentsiya-latinsha konvergere-«jaqınlasıw», «usasıw».

olardın' sanı azayadı, al olardın' bo'liniwi menen sanı ko'beyedi.

Bo'liniw ha'm birigiw sotsiallıq tillik protsess bolıp, tillerdin' bo'liniwi ha'm birigiwi ekonomikalıq, a'skeriy, ma'deniy ha'm ilimiy sebepler menen tu'sindiriledi.

Belgili bir ortaқ tilde so'ylewshi qa'wimler awqamının' quramınan ayırım qa'wimnin' bo'linip shug'ırwı arqalı tildin' bo'liniwinen tildin' rawajlanıw tariyxı baslanadı.

Alg'ashqı da'wirde belgili bir tilde so'ylewshi ja'ma'a'ttin' bir toparının' uzaq shette qalıp qoyıw qarım-qatnas jasaw ushin qolaysız halatlardın' ju'z beriwı, qullası baylanıstın' pu'tkilley yamasa uzaq waqıtqa u'ziliske tu'siwi olardın' tillerin qashuqlastradı. Baylanıs bolmag'anlıqtan bir ja'ma'a'ttegi baylanıs quralı bolg'an til ekinshi ja'ma'a't ushın tu'siniksiz bolıp qaladı.

Alg'ashqı adamzat ja'miyetinde tildin' anıq qashan payda bolg'anın, ol tillerdin' qanday til bolg'anın, olardın' so'zlik quramı menen grammatikalıq qurılısın bildiretug'm hesh qanday mag'luwmatlardın' bolmawı ta'biyiy halat. Tek jazıw payda bolg'annan keyin g'ana, bunnan 10-15 mın' jil burın jazılıp qaldırıl'g'an jazba esteliklerdin' tilin u'yreniw arqalı g'ana sol jazıw do'retilgen da'wirdegi til jo'ninde, onn' fonetikalıq du'zilisi, so'zlik quramı, grammatikalıq qurılısı haqqında ayırım mag'luwmatlarga iye bolamız. Al hesh qanday jazıwı bolmag'an xalıqlardın' tilleri jo'ninde tek ilimiy boljawlar g'ana bildiriw mu'mkin.

Ja'miyettin' bir tegis rawajlanıp barmaytug'inlıg'ı sebepli ha'r qıylı ja'miyettin' o'siw basqışların salıstıra otırıp, tillerdin' qa'liplesiwi ha'm rawajlanıwı haqqında tu'sinikke iye bolıw mu'mkin. Ha'tteki, ha'zirgi da'wirdin' o'zinde du'nyanın' ayırım jerlerinde uruwlıq, qa'wimlik du'zimde jasap aturg'an ja'ma'a'tler ushıraydı. Ma'selen, Avstraliyada tublar, Jan'a Gvineyada papuaslar, Melaneziya atawında poleonezler alg'ashqı ja'miyetlik du'zim da'wirindegi qa'wimlik du'zim sharayatında jasaydı. Du'nyadag'ı bir tillerdin' rawajlanıw da'rejeleri birdey emes. Ayırım tiller ju'da' jetiliske, ha'r ta'repleme rawajlang'an bolsa, ayırımları millet, ha'tteki xalıq tili da'rejesine de o'sip jetispegen. Mine, usınday bir tegis rawajlanbag'an tu'ri ja'miyet basqışlarında jasawshı xalıqlardın' bolıwı tildin' jetilisiwin baqlaw'ga ha'm u'yreniwge imkaniyat jaratadı¹.

Adamzat ja'miyetinin' rawajlanıwının' en' da'slepki basqışlı alg'ashqı adamlardın' pada-pada bolıp jasawınan kem-kem urıwlıq du'zimge o'tiw da'wiri bolg'anlıg'ı da'lillengen. Bir neshshe urıwlar jetilisp, qa'wim bolıp jasag'an. Nekenin' ekzogamiya(tuwıslarına u'yleniwidin' qadag'an etiliwi) tu'ri hu'kim su'rgen. Qa'wim o'zinin' aymag'ına, atına, uluwma so'ylew tiline iye bolg'an. Dialektlik o'zgeshelikler, ayırıqsha erler menen hayallar

¹O. Azizov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996, 139-bet.

tilinde u'iken dialektlik o'zgeshelikler bolg'an. Ma'selen, en' erte da'wirden baslap-aq Amazoniya indeetsler qa'wimlerinin' hayalları o'zlerinin' dialektlerinde so'ylep, og'an ha'tteki erleri tu'sinbeytug'im da'rejede bolg'an. Bunday da'stu'r Gondurastag'ı indeetslerdin' hayallarının' tilinde de saqlang'an. So'zlik quramındag'ı erler menen hayallar tilindegi o'zgeshelikler tu'rkiy tillerinde, ma'selen, shukotka da, ayırım altay tilinde ushurasadı. Altay tilinde: bala(erler tilinde) ha'm uran (hayallar tilinde), tish ha'm azu, qush ha'm ushur, yilqı ha'm at, porw ha'm ulushı (qasqır ma'nisinde) ha'm t.b. En' da'slep qanalaslıq tuwısqanlıq ha'm til yamasa dialekt birlesligi tiykarında qa'wimler qa'liplesti. Solay etip qa'wim ha'm dialekt tu'sinikleri sa'ykes keledi.

Tillik jaqtan bo'lshekleniwshilik adamzat rawajlanıwının' en' alg'ashqı da'wiri ushin ta'n halat bolg'an. Bunday jag'day rawajlanıw da'rejesi artta qalg'an jan'a da'wirde jasawshı xalıqlarda da ushurasadı. Ma'selen, sayaxatshı N.N Mixluxo-Maklay o'zinin' 1871-jilg'ı jan'a Gvineyadag'ı papuaslarg'a sayaxatında o'zara onsha qashıq jaylaspag'an awıllardın' turg'ınlarının' tilinde u'iken parq bar ekenin, ha'tte piyadag'a bir eki saatlıq qashıqlıqtag'ı awıl turg'ınlarının' bir-birinin' so'ylegenine qıyınshılıq penen tu'sinetug'ınhg'ın, bir na'rsenin' o'zi ha'r tu'rli orında ha'r qıyılı atalatug'ınhg'ın bayqag'an. Onsha u'iken bolmag'an bul atawdın' o'zinde ju'zlegen etnikalıq toparlardın' jasaytug'ınhg'ı ha'm olardın' tillerinde u'iken ayırma-shılıqlardın' bar ekeni ko'rsetilgen.¹

Ha'r bir qa'wim o'zinin' atına ha'm aymag'ına iye bolıp, al qa'wim tili sol qa'wim ag'zalarının' birden-bir baylanıs quralı xızmetin atqaradı. Qa'wim ag'zaları sanının' ko'beyip ketiwi menen sol aymag'ında jasawshılardın' jer, surw, azıq-awqatqa bolg'an talabın qanaatlandıra almashg'ı na'tiyjesinde, bolmasa basqa da bir qansha obyektiv sebeplerge baylanış qa'wimler bo'linip kete baslag'an. Usunday bo'liniw (differentiya) na'tiyjesinde jan'a qa'wimler payda bolıp, ol qa'wimler bo'linip shıqqannan keyin de a'welgi o'zleri ajralıp shıqqan qa'wimlerden' tilinen paydalanıwdı dawam ete beredi. Biraq ha'r qıyılı sharaytlarg'a, tu'rli sebeplerge baylanış bo'linip shıqqan qa'wimlerden' tillerinde burung'ı qa'wim tiline salıstırg'anda o'zgeshelikler payda bolıp, kem-kem ol ayırma-shılıqlar o'tkirlesip, ku'sheyip, qashıqlasa baslaydı. Na'tiyjede jan'a tillerdin' kelip shug'ıwı ushin qolaylı jag'day payda boladı. Solay etip, tuwısqan tiller a'welgi bir tildin' (sol tildin' iyesi bolg'an qa'wimnin') bo'liniwi arqalı payda bolg'an dialektler tiykarında kelip shıqqan tiller bolıp sanaladı.

¹ Н. Н. Миклухо-Маклай. Путишествие. 1940. т-І, 243-б.

Tillerdin' payda bolıwı ha'm qa'liplesiwinin' ekinshi bir jolı— birigiw (integratsiya) usılı bolıp, bul jol menen tu'rli sebepler na'tiyjesinde qa'wimlerdin' birlesiwı, qa'wimler awqamının' du'ziliwi menen olardin' ha'mmesi ushın belgili da'rejede qatnas quralı xızmetin atqaratug'ın uluwmalıq til kelip shug'adı. Uluwmalıq qa'wim tili menen birge buring'ı (qa'wimler awqamı du'zilgenge shekemgi) ayırım qa'wimlerdin' tili de qatnas quralı xızmetin atqarıwın dawam ete beredi. Bunday jag'dayda buring'ı qa'wimler tili qa'wimler awqamının' uluwmalıq tiline qarag'anda dialekt bolıp sanaladı. Qa'wimler awqamının' uluwmalıq tili, a'dette san jag'ınan ko'pshilikti qaraytug'ın, basqa qa'wimlerde qarag'anda jetekshi orındı tutatug'ın ku'shli bir qa'wimnin' tili tiykarında payda boladı. Qa'wimler awqamı da'wirinde ja'miyettin' rawajlanıw da'rejesi ju'da' to'mengi basqışta boladı. Ja'miyet rawajlanıw tariyxı qa'wim ag'zalarınin' o'zara qarım-qatnasınin' ju'da' bosan' bolg'anlıg'ın ko'rsetedi. Sonlıqtan da jetekshi qa'wim tili tiykarında qa'liplesken bir de qa'wimler awqamının' uluwmalıq tili birden-bir qarım-qatnas quralı da'rejesine o'sip jetpegen. Qa'wimler awqamındag'ı ha'r bir qa'wim tilinin' (dialektin') ta'siri ku'shli boladı. Qa'wimler awqamına tili jaqın bolmag'an tuwısqan tilles emes qa'wimler de kiriwi mu'mkin. Sonlıqtan qa'wimler awqamında uluwmalıq bir til payda bolg'an menen ol ha'mmege birdey tu'sinikli bolıp kete bermegen bolıwı mu'mkin.

Qa'wim tillerinen keyin xalıq tilinin' qa'liplesiw da'wiri qulıq ja'miyetinin' ıdırap feodalizminin' payda bolıw da'wirine tuwra keledi. Endi adamlar buring'ı qa'wimlik du'zim da'wirindegidey tuwısqanlıq belgisine qarap emes, territoriyalıq ortaqlıq belgisine qarap tili, ma'deniyatı boyınsha birlesetug'ın bolg'an. Belgili bir aymag'ında jasawshı ha'r tu'rli qa'wimlerdin' ıngelki jasaw sharayatın keltirip shug'ardı. Birdey ma'deniyat, uluwmalıq bir til qa'liplesti. Biraq ta feodalizm usında bir ma'mlekette jasawshı xalıq bir uluwmalıq tilde so'ylegeni menen olardin' tilinde jergilikli aymaqlıq dialektler de boldı. Buring'ı qa'wimlik dialektler jergilikli dialektler menen almastı yamasa jergilikli o'zgeshelikler tiykarında dialektler, so'ylesimler (govorlar) payda boldı.

Aymaqlıq jaqtan bir pu'tin bekkemengen ma'mleketlerdin' du'ziliwi menen ondag'ı xalıqlar ortasında tu'rli qarım-qatnaslar (sawda-satıq, ma'deniy ha'm.t.b.) ku'sheydi. Sonın' na'tiyjesinde ma'mleket soramında ha'mmege ortaqlıq tu'sinikli qarım-qatnas quralı bolg'an xalıq tili maydang'a keledi. Belgili bir ma'mlekettegi tariyxı jag'daylarga baylanış ayırım dialektlerdin' yamasa tuwısqan tillerdin' o'zara jaqınlasıwı na'tiyjesinde xalıq tili qa'liplesti. Bul da'wir tiykarınan qulshlıq imperiyalarınin' ıdırap, feodalıq ma'mleketlerdin' payda bolıw da'wirine tuwra keledi. Bunda

adamlar tuwısqanlıq baylanısına qarap emes, al belgili bir territoriyada o'zara qalın' qatnasta jasag'anlıg'ı ushin ja'mlesti. Solay etip xalıqlar emes, aymaqlar bo'lip, qa'wim awqamları ornına aymaqlıq jaqtan qatan' shegaralang'an jan'a ma'mleketlik du'zim ornadı.

Ma'mlekettegi uluwmalıq bir til sol ma'mlekette jasawshı tiykarg'ı xalıqlarg'a ortağ, tu'sinikli bolıw kerek. Ma'selen, Rim imperiyasına qarashı tu'rli tilde so'ylewshi xalıqlarg'a tu'sinikli til latin tili bolg'an. Al Vavilon ha'm a'yyemgi İnan ma'mleketlerinin' quramina ha'r qıylı tillerde so'ylewshi ko'plegen xalıqlar kirgen. Olarda ma'mlekettegi ha'mme xalıqqa tu'sinikli uluwmalıq bir til bolmag'an.

Sol erte da'wirlerde basıp alg'an ma'mleket o'z qarawına bag'ındırılğ'an ma'mleketlerdin' tillerin joq etip, o'z tilin qabil ettiriwge, solay etip bir uluwma tildi ornatiwğ'a ko'p ku'sh salg'an. Biraq bul urınıwlar ko'binshe ornınlanbag'an. Basıp alıng'an ellerdin' xalıqları eziwshilik, qullıq siyasatına ko'nbey, basqınshılarg'a qarsı o'z erkinligin, ma'deniyatın, tilin saqlap qalıw ushin mudamı gu'res ju'rgizip otırg'an. Usı taqlette VII-VIII-a'sirlerde arablar Orta Aziyanı jawlap alg'annan keyin bul jerde jasawshı xalıqlarg'a, sonın' ishinde tu'rkiy tilles xalıqlarg'a da arab tilin endiriw siyasatı ju'rgizildi. Biraq o'z tilin qansha qabil ettiriwge urıng'anı menen arablar bul maqsetine tolıq erise almadı. Basıp alıwshılıqqa qarsı ayawsız gu'resler alıp barıldı. Na'tiyjede arab basqınshıları quwıp shıg'arıldı. Biraq olar o'z dinin, musulman dinin taratıp u'lgerdi. Arablar quwıp shıg'arılg'annan keyin de birden-bir din — musulman dini hu'kim su'riwin dawam etti, arab tili diniy ja'miyetshilikтин' tili bolıp qaldı. Sonın' menen birge bir qansha da'wirler dawamında arab tili ilimnin' de tili bolıp, Orta Aziyadan shıqqan ko'rnekli alımlar A'l Xorazmiy, A'l Farabiy, A'l Beruniy, İbn Sina, Ulug'bek ha'm basqalar o'z miynetlerin arab tilinde jazg'an. Arab basqınshılıg'ı tusında jergilikli xalıqlardın' tiline, sonın' ishinde qaraqalpaq tiline de ko'plegen arab so'zleri o'tken. Bunday so'zlerdin' ko'pshiligi dinge, mektepke, ilimge, ma'deniyatqa baylanışlı so'zler edi.

Ja'miyet rawajlanıwının' endigi basqışına, yag'nıy kapitalizm sistemasının' payda bolıw basqışına milliy tillerdin' payda bolıw, ha'm rawajlanıw da'wiri tuwra keledi. Milliy tildin' payda bolıwı milletlerdin' kelip shıg'ıwı menen baylanışlı.

Milletlerdin' payda bolıwı bolsa, feodalizmnin' qulaw ha'm kapitalizmnin' qa'liplesiw da'wirine sa'ykes keledi. Milliy tillerdin' qa'liplesiwı barlıq jerlerde birdey bola bermeydi. Ol tillerdin' qa'liplesiwı ha'm rawajlanıwı, ha'r jerdin' o'zinin' sharayatına ılayıq ha'r qıylı boladı. Milliy til jergilikli dialekt ha'm so'ylesimler (govorlar) menen o'zara baylanışlı ra'wishte rawajlanadı. Bul jag'dayda jergilikli dialektler milliy

tilge qosılıp, onı baytıp baradı, al geybir dialekt, so'ylesimlerdi milliy til qısıp shg'aradı.

Milliy tildin' ayrıqshalıg'ı ha'm artıqmashılıg'ı sonnan ibarat—bul til millettin' barlıq ag'zalarına, toparlarına, qatlamlarına birdey xızmet etedi. Sonlıqtan da milliy til sol millet wa'killerinin' ha'mmesi ta'repinen jaratıl'gan uluwma xalıqlıq qatnas quralı bolıp tabıladı.

Ja'miyet ag'zalarının' qarım-qatnaslarının' ku'sheyip barıwı, qalalar menen oraylardın', ma'mlekettin' shetke, uzaqqa jaylasqan turg'mları menen de baylanıstın' ku'sheyiwı—bulardın' ba'ri milliy tildin' rawajlanıwına sebepshi boladı. Onın' u'stine baylanıs quralları bolg'an radio, televidenie, oqıw orınları, ma'deniy ilimiy ma'kemeler milliy a'debiy tildin' rawajlanıwına, u'ken ta'sir etedi.

Bir ja'miyetlik du'zim qulap, ornına jan'a du'zim kelgeni menen milliy til jog'alıp, ornına jan'a bir millet ha'm milliy til payda bolmaytug'ınlıg'ı belgili. Ja'miyetlik du'zim almassa da milliy til almaspaydı. Waqıttın' o'tiwı menen ja'miyettegi u'kenli-kishili o'zgerislerdin' ju'z beriwı na'tiyjesinde jan'a so'zlerdin', so'z dizbeklerinin' payda bolıwı, solay etip tildin' bayıp barıwı ta'biyiy halat. Biraq tildin' fonetikalıq du'zilisi, tiykarıg'ı leksikalıq qorı, grammatikalıq qurılısı saqlanıp qala beredi.

Patsha Rossiyası qol astındag'ı bolg'an xalıqlar azatlıqqa shg'ıp, o'z ana tillerin rawajlandırıw bag'darında da'slepki jillarda bir qansha imkaniyatlarg'a iye boldı. Jazıwı joq xalıqlar onıs grafikası tiykarındag'ı jan'adan o'z jazıwların islep shıqtı, oqıtıw isleri janlandırıldı, jan'adan oqıw quralları do'retildi. Biraq barlıq ag'artıw isleri ken'es hu'kimetinin' ideologiyası ushın xızmet etti, jergilikli xalıqlardın' milliy ma'pleri esapqa alınbadi. Ayrıqsha jeke adamg'a siyınıw siyasatının' ha'wij alıwı menen ko'p milletli ma'mleket birden bir ma'deniyat—sotsialistik ma'deniyat, birden-bir uluwma xalıqlıq til—onıs tili, birden-bir xalıq-ken'es xalqı degenge usag'an siyasat alg'a su'rıldı. Na'tiyjede u'kenli-kishili milletlerdin', xalıqlardın' tilleri qasımg'a ushırap, qollanıw o'rısı kem-kem tarılıp bardı. Millet tilleri ma'mleketlik til da'rejesine ko'terilmedi. Kerisinshe, milliy respublikalarda is qag'azları, ma'jilisler, tu'rli ma'mleketlik, xojalıq qatnasların ju'rgiziw sa'ykes millet tillerinde emes, al tiykarınan onıs tilinde alıp barıldı.

Tildin' rawajlanıwı sol tilde so'ylewshi ja'ma'a't ag'zalarının' o'sip, rawajlanıwı menen tig'ız baylanıslı boladı. Ja'ma'a'ttin' o'sip rawajlanıwı menen tili de bayıp, jetilisip baradı. Adamlar ja'ma'a'ti rawajlanıwdın' qanday basqıshların basıp o'tse, onın' tili de sonday basqıshlardan o'tedi. Sonlıqtan ha'r bir ja'miyetlik du'zimnin' rawajlanıw da'rejesine ılayıq tili boladı. En' da'slep unıw ha'm qa'wim tili, keyin xalıq tili ha'm millet tili

boladı. Urıwlıq tilden millet tili qa'lipsemen degenge shekemgi aralıqtag'ı tillik o'zgerisler evolyutsiyalıq rawajlanıw jolların basman keshirgen. Bir ja'miyetlik du'zimmen ekinshisine o'tiw menen tilde pu'tkilley o'zgerip, basqa bir til kelip shıqpaydı. Kerisinshe, burınnan qollanıw kiyatır'ın til o'mir su'riwin dawam ete beredi. Jan'a du'zime ılayıq o'zgerislerdi qabil ete otırıp, til bayıp jetilisip baradı. Qayta qurıw ma'mlekette demokratiyanın' teren'lesiwine jol ashıp berdi. Bul turmıstın' barlıq tarawlarına ta'sir etti.

Al O'zbekstan o'z g'a'rezsizligine erisiwi menen milliy qa'driyatların' saqlanıwına ha'm rawajlandırılıwına u'lken kewil bo'line basladı. Xalıqtın' tilinin', ma'deniyatının' rawajlanıwına ken'nen jol ashıldı. O'zbekstanda o'zbek tili, Qaraqalpaqstanda qaraqalpaq ha'm o'zbek tilleri ma'mleketlik til dep ta'n alındı. Bunday nızamnın' qabil etiliwi qaraqalpaq ha'm o'zbek tillerinen basqa tillerdin' rawajlanıwına tosiq bolmay, olardin' da erkin rawajlanıwına jol ashıldı. Na'tiyjede milliy tillerdin' o'z imkaniyatlarınan ken'nen paydalanıwına jag'day tuwdırıldı.

QOSIMSHA A'DEBİYATLAR

Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 130 -144 -betler;

Axanov. K. Til bilminin' negizderi. Almatı. 1973. 548-587-betler;

Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 186 -221- betler;

Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 465-527-betler;

Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 45- 80- betler.

VII BAP. SALISTIRMALI — TARIYXIY HA'M TIPOLOGIYALIQ TIL BILIMI

§ 74. Tillerdin' tuwisqanlig'i ha'm tuwisqanlig'i

Tillerdin' tuwisqanlig'i til birliklerinin' materialliq usashg'i yamasa birdeyligi arqali ko'rinedi. Duris, heshqanday tuwisqanliq qatnasi, jaqnlhg'i joq, pu'tkilley basqa-basqa tiller ortasinda da jekke-siyrek usashliq belgiler ushirasip qalwi da mu'mkin. Ma'selen, inglil tilindegi a man (adam) tu'rindagi seslik du'ziliske iye bolg'an til birligi basqa tillerde de, atap aytqanda tu'rkiy tillerde de ushirasadi: o'zbek tilinde man (adamg'a qarata aytilatug'in almasiq), bolmasa qaraqalpaq tilinde baraman, adamman ha'm t.b. so'zlerindeki man ko'mekshi morfemasi. Ha'r tu'rli tillerde ha'r qiyli xizmet atqaratug'in, seslik-materialliq jaqtan usas til birlikleri ko'plep ushirasadi. Biraq bunday tosinman ushirasqan usashliqlar tillerdin' jaqnlhg'in, tuwisqanliq'in an'latpaydi.

Eki yamasa birneshshe tiller ortasindagi materialliq—seslik jaqtan usashliqtin' sistemali sipatqa iye bolwi arqali g'ana tillerdin' tuwisqanlig'i ko'rinedi. Ma'selen, oris tilindeki три (u'sh) sanliq so'zi azg'ana seslik o'zgerisler menen usunday sanliq ma'nisin bildiriw maqsetinde ko'plegen tillerde jumsaladi: tris (litva), tres (latin), tres (ispan), trois (frantsuz), treis (grek), trays (hind), tri (xett), three (inglis), drei (nemis). Bul tillerdegi dawissiz seslerdin' sa'ykes keliw halati basqa so'zlerde de ushirasadi. Ma'selen, orissha t, inglizshe th, nemisshе d seslerinin' sa'ykesligi muna so'zlerde ushirasadi: orissha тонкий (na'zik), inglisshe thin (na'zik omn), nemisshе dinn (na'zik), orissha трек, трещать (shiqirlaw, sitirlaw), inglisshe thrash, thresh (uriw), nemisshе dreschen (uriw); orissha тянут (tartiw), inglizshe thong (qayis, qamshu); nemisshе dehnen (tartiw) ha'm t.b. Bunday jag'dayda salistirilatuq'in so'zlerdin' ma'nileri birdey bolwi da (tri so'zi siyaqli), da'l birdey bolmag'am menen tariyxiy jaqtan qarag'anda usas bolwi da (qalg'an so'zlerdegi) mu'mkin.¹ Bul keltirilgen misallar ol tillerdin' tuwisqanliq (ol tillerdin' ba'ri indo-evropa tiller seymyasina kiredi) qatnasim ko'rsetedi.

Usi onnda atap o'tetug'in bir jag'day — eliklewish so'zler, sonday-aq jas na'restenin' ha'wildep da'slepki «tilinin» shig'a baslawi bir qatar tillerde usas bolwi mu'mkin. Biraq bunnan ha'mme tiller ushun uhuwmaliq ha'm sheshiwshi rol oynaytuq'in juwmaq shig'arwga — tillerdin' kelip shig'rwim usilar menen da'lillewge bolmaydi. Duris, ayırım eliklewish so'zlerdin' birqansha tillerde azli-ko'pli usashliq penen jumsalwi yamasa birgelki bolip keliwi (kukushka, tirna, toqildawiq ha'm t.b.) ta'biyiy halattay ko'rinedi.

¹ Ю.С. Маслов Введение в языкознание М., 1987, стр 221

Biraq ko'pshilik jag'dayda materialliq-seslik jaqtan usashqtin' heshqanday «ta'biyiy» sebepleri bolmaydi. Ko'pshilik jag'dayda til tan'basimn' mazmuni menen onun' eksponentinin' materialliq qurami ortasinda onun' ta'biyatidan kelip shug'atug'in ta'biyiy baylanis bolmaydi. Oris tilindegi tri sanliq so'zin t,r,i, seslerinin' qosindisidan turadi dep aytrwg'a heshqanday ta'biyiy jag'day sebeptshi bolmaydi. Shumunda da ko'rsetilgen tillerden basqa tillerde ol so'zler pu'tkilley basqa seslerdin' tirkesiwi menen aytiladi. Ma'selen, u'sh (qaraqalpaq tilinde), kolme (fin tilinde), sa'n (qitay tilinde) ha'm t.b. siyaqi pu'tkilley basqa seslik qurilsqa iye.

Materialliq usashiq eki tildin' bir-eki so'zlerinde yamasa bir-eki affikslerinde g'ana ushirsassa, onda buni tosimnan bolg'an usashiq dep tu'siniw kerek. Eger de usashiq birneshe so'zlerde ha'm morfemalarda qaytalana berse, olar mudamni birdey seslik sxemada ta'kirarlanip tursa, onun' u'stine bunday halat bir neshe tiller toparında ushirsasip otursa, buni hasla tosimnan bolg'an dewge bolmaydi. Kerisinshe, bunday usashiq ol tillerdin' tariyxiy baylanisn an'latup turadi. Solay etip, materialliq-seslik jaqtan so'zler ha'm morfemalardin' usashiq' olardin' genetikaliq jaqtan jaqinlig'in ko'rsetedi.

Tiller ortasinda tariyxiy baylanisn tu'rleri ko'p. Biraq solar ortasinda kontakthiq baylanis penen tuwisqanliq baylanis ayrigsha ko'zge tu'sedi. Tuwisqanliq tillik baylanis burinq'i bir tilden bo'liniw (divergentsiya) jol menen bo'linip ketken tuwis tillerde a'welgi tu'p, negiz (*ata*) tilden qalg'an tillik birliklerdin' saqlanip qalwi arqali ko'rinedi. Al kontakthiq tillik baylanis xaliqlardin' geografiyaliq, aymaqliq jaqtan qon'silas jasawi na'tiyjesinde tillik birliklerdin' o'tiwi arqali ko'rinedi. Solay etip tillerdin' kontakthiq baylanisi so'zlerdin', morfemalardin', ayrim so'z dizbeklerinin' basqa tilden o'tiwi arqali a'melge asadi. Biraq barliq til birlikleri bir tilden ekinshisine awisa bermeydi. Ayrim til birlikleri a'dette basqa tilge awispaydi. Bunday til birlikleri qatarina sa'ykes grammatikalik kategoriyalardin' ko'rsetkishleri bolg'an forma do'retiwshi affiksler, sonday-aq ko'mekshi so'zler kiredi. Bunnan usqari ma'nili so'zlerdin' ayrim topari da basqa tillerge awisa bermeydi. Ma'selen, adam mu'shelerinin' atlari, jaqin tuwisqanliqti an'latatug'in so'zler, sanliqlar (ayrigsha birden ong'a shekeingi sanaq sanlar), feyiller (ayrigsha, a'piwayi ha'reketti an'latatug'in feyiller) ha'm t.b. Eger de qanday da bir tiller toparında joqarida ko'rsetilgen tillik birlikler, a'sirese forma do'retiwshi affiksler tu'rindegi materialliq usashiq sistemali tu'rde ushirsassa, bunday usashiqti tillerdin' o'zara ta'siri yamasa tillik birliklerdin' bir tilden ekinshisine awisiwi dep qarawg'a bolmaydi. Kerisinshe, bul usashiq ol tillerdin' tuwisqanliq'i, buni o'mir su'rgen bir tildin' tariyxiy jaqtan dawam ettiriliwinin' ko'rinisi dep qaralwi kerek. Ko'mekli frantsuz lingvisti Antuan Meye (1866-1936) «Ekewi de burinq'i belgili bir tildin' eki tu'rli evolyutsiyasimn' na'tiyjesinde kelip shiqqan bolsa, onday eki til tuwisqan tiller dep ataladi»¹ dep jazg'an edi.

¹А. Мейе. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.Н.Л. 1938, 50-б

Tu'rli evolyutsiyahq rawajlanıw na'tiyjesinde kem-kem tuwısqan tillerge aylang'an, sol tuwısqan tillerdin' tu'p tiykarı bolıp sanalatug'ın en' da'slepki til ata til (праязык) yamasa negiz til (язык основа) dep, al o'z ara tuwısqan tillerdin' jıynag'ı tiller semyası dep ataladı.

Tillerdin' rawajlanıwındag'ı divergentsiya mudamı konvergentsiya menen almasıp, shatisıp baradı. Belgili bir sebepler menen xalıq o'z tilinen tısqarı basqa tildi de o'zlestiredi. O'zge tildi o'zlestiriw o'z ana tilinin' ta'siri astında o'zlestirilip atrg'an til normaların massalıq tu'rde buzıw menen alıp barıladı. Aborigenler (jergilikli xalıq) kelgindilerdin' tilin o'zlestiriwde eriksiz, biraq turaqlı tu'rde o'zlerinin' seslerdi aytıwdag'ı ko'nlikpelerin, so'z jasaw modellerin, sintaksislik du'zilmelerin endire otırip, u'yreniliwshi tildegi qıyınshılıq tuwdıratug'ın o'zinshelik o'zgesheliklerdi o'z tili tiykarında o'zlestirip baradı.

Eger aborigenler ko'pshilixti qurasa, eger olar jan'a o'zlestirilgen tildi o'z tili tiykarında buzıp qollansa, bul mın'lag'an ret qaytalansa, buzılğ'an tillik qubılıslar aborigenlerdin' jan'adan qa'liplesken tilinde normag'a aylanadı. Solay etip til jan'a, basqa bir seslik ko'rinske, grammatikalıq qurılısqa, so'zlik quramg'a iye boladı.

Konvergentsiya usılı arqalı payda bolğ'an tildin' quramında substrat¹ qubılısı boladı. Substrat aborigen ha'm basıp alıwshılar tilinin' shatisıwınan' (aralıswının') na'tiyjesinde payda boladı. Jen'gen til jen'ilgen tilden so'zlerdi, ayırım seslerdi ha'm morfemalardı qabil etedi. Jen'gen tildegi jen'ilgen tildin' elementleri substrat dep ataldı.

Substrat ma'selesı tek lingvistikanın' g'ana ma'selesı emes, sonın' menen birge bul tariyx, etnografiya, arxeologiya, antropologiya ilimlerinin' de ma'selesı bolıp esaplanadı. Tillik substrattı etnikalıq substrattan bo'lip qarawg'a bolmaydı. «Shınında da biz, misalı, Frantsiyadag'ı kelt substratı tuwralı aytqanda, en' aldı menen frantsuzlardın' o'zinin' roman tiline kiriwine qaramastan, genetikalıq jaqtan, kelt xalqı Rim jawlap alıwshılıg'ma deyin frantsıyanı ma'kan etken gallar menen baylanıslı ekenligin fakt retinde ko'rsetemiz. Bul fakt olardıń tiline de ta'sir etpey qoymadı»² Rim jawlap alıwshılıg'ı na'tiyjesinde Frantsıyanın' burıng'ı jergilikli xalqı bolğ'an kelt (gall) ha'm İspanıyanın' jergilikli xalqı bolğ'an iberiyler latin tiline o'tti. Bunda latin tili tiykarında qa'liplesken frantsuz ha'm ispan tilleri jergilikli kelt, iberiy tillerinin' elementlerin qabil etken.

Tatar, udmurt xalıqlarının' qon'silas jasawı na'tiyjesinde udmurt tilinde affrikat dsh sesinin' payda bolğ'anlıg'ı qa'nigeler ta'repinen tasiyqlanadı.³

Evenklerdin' yakut tiline o'tiw qubılısı ko'p jıllardan berli dawam etip kelmekte. Usı sebepli yakut tilinde ayırım dialektler de payda bolğ'an.

¹Substrat — latinsha substratum - to'mengi qatlam, degendi bildiredi.

²В.Н.Ярцева Теория субстрата в истории языкознания. - «Доклады и сообщения Института языкознания», Вып. IX, 1956, 15-б.

³Б.А.Серебрянников. Проблемы субстрата. - «Доклады и сообщения Института языкознания» Вып. IX, 1956, 43-б.

Evenklerdin' bir toparı bolg'an dolganlar yakut tilin qabıllap, bu'gingi ku'nde dolgan tili yakut tilinin' bir dialekti retinde qaraladı. Solay da elege shekem dolgan tilinde yakut tilinde joq geypara tillik qubılıslar ushurasadı. Bunday o'zgeshelikler qatarına sozimlı dawıshlar menen diflonglardın' joyla baslawın, ayırım almasıqlardıń atlıqqa anıqlawısh bolıp keliwin ko'rsetiwge boladı¹.

Yakut tilinde tog'ız seplik bolsa, al basqa tu'rkiy tillerde altı seplik bar. Yakut tilindegi bul o'zgeshelik tungus-manshjur tillerinin' ta'sirinen dep sanaladı.²

Til biliminde superstrat degen de termin bar. Aborigenler menen basıp alıwshılar tillerinin' gu'resi na'tiyjesinde ayırım jag'dayda jergilikli til jen'ip shıg'ıwı mu'mkin. Eki tildin' ba'sekilesligi jag'dayında en' aqırında jen'ip shıqqan jergilikli til kelgindilerdin' tilinin' ayırım ta'replerin, elementlerin o'zine qabil etip u'lgeredi. Bunday jol menen basqa til elementlerinin' o'tiwı superstrat dep sanaladı. Bug'an misal retinde normand basıp alıwınan keyin uzaq jıllar dawamında frantsuzlardın' inglislər u'stinen u'stemligi na'tiyjesinde inglis tilinde payda bolg'an frantsuz tilinin' ta'sirin ko'rsetiwge boladı.

Tillerdin' baylanısı leksika tarawında anıg'ıraq ko'rinedi. Ma'seien, tu'rkiy tillerde oris tilinen, arab-parsı tillerinen engen so'zler ko'plep ushurasadı. Olardıń ishinde jazba til arqalı o'tkenleri o'zgeriske ushıramastan, tu'rkiy tillerdin' fonetikalıq nızamlarına bag'ınbag'an halında jumсалadı. Solay etip ol so'zlerdin' sırttan kirgeni bilinip turadı. A'dette so'zler tillik birlikler ortasında en' beyimleskish, bir tilden ekinshisine o'tiwge beyim boladı. Bir tilden ekinshi bir tilge so'z awısıwı ushın etnikalıq superstratın' bolıwı sha'rt emes. O'ytkeni so'z awısıwı tillerdin' shausıwın ko'rsetpeydi.

§ 75. Tillerdin' klassifikatsiyası

Du'nya ju'zinde tillerdin' sanı haqqında anıq mag'lıwmat beriw qıyın. Ko'pshilik miynetlerde du'nyada 3 min' a'tirapında tiller o'mir su'redi delinetug'm bolsa, keyingi da'wirde du'nyada shama menen 2500 den 7000 aralıg'ında tiller bar dep ko'rsetiledi. Du'nyada neshe til bar exenin hesh kim de anıq aytip bere almaydı. Bunın' sebepleri bar. Bunnan tisqari tillerdi klassifikatsiya etiwdin' de birden-bir ushı joq. Tillerdin' sanı jo'ninde anıq mag'lıwmatın' bolmawınun' baslı sebebi tiller menen dialektlerdin' anıq shegarası joq. Qaysıları ayrıqsha til, al qaysıları bir tildin' dialektleri? degen sorawg'a anıq bir qıylı juwaptın' bolmawı tildin' anıq mug'darin belgilewdi qıyınlastıradı. Du'nya ju'zi tillerinin' ha'mmesi tolıq ha'm

¹Е.И.Убрятова. Взаимодействие языков на материале взаимоотношений якутского эвенкийского языков - Доклады и сообщения Института языкознания. Вып. IX, 1956, стр. 87-88

²Общее языкознание. М., 1970, стр. 222-223

ha'r ta'repleme izertlenip, olardag'ı dialektlerdin' mug'darı ilimiy jaqtan da'lillengende g'ana tillerdin' sanı tolıq ha'm durıs ko'rsetiliwi mu'mkin. Du'nya ju'zi tilleri ortasında qa'wim tilleri de (Amerika indeetslerinin' tili ha'm Afrikada ayırım tiller), xalıq tilleri de, millet tilleri de bar. Bu'gingi ku'nde du'nya ju'zinde jeti xalıq aralıq tiller bar. Olar inglis tili, ispan tili, arab tili, orıs tili, frantsuz tili, nemets tili, portugal tili bolıp sanaladı. Bul xalıq aralıq tillerdin' ha'rbiri bir emes, al birneshshe ma'mleketlerdin' aymaqlarına taralg'an. Bunın' o'zine ta'n tariyxıy sebepleri de bar, a'lbette. Xalıq aralıq tillerdi ju'da' ko'p adamlar qollanadı. Biraq xalıqaralıq til bolıw ushın ko'p adamnın' so'yewi bashı o'lsheem bola almawı da mu'mkin. Du'nya ju'zinde en' ko'p adam so'yeytug'ın tiller qatarına to'mendegiler kiredi: Qıtay tilinde 1075 mln., inglis tilinde 514 mln., ispan tilinde 425 mln., orıs tilinde 275 mln., arab tilinde 256 mln., bengal tilinde 215 mln., portugal tilinde 194 mln., indoneziya tilinde 176 mln., frantsuz tilinde 129 mln adam so'ylesedi. So'yeytug'ın xalıqtın' sanı boyınsha qıtay tili birinshi orındı iyeleydi, sonday-aq bengal, indoneziya tillerinde de ju'da' ko'p adam so'yleydi. Biraq bul tillerdin' u'shewi de xalıqaralıq tiller qatarınan orın almaydı. Sebebi, ol tiller xalıqaralıq maydanda u'ken a'hmiyetke iye emes.

Du'nyada en' az sandag'ı adamlar toparı so'ylesetug'ın tiller de ushırasadı. Bug'an Afrikadag'ı Polineziya qa'wim tilleri, Amerikadag'ı indeetslerdin' tili, Dag'ıstandag'ı ha'r awıldın' tilleri kiredi. Tildin' jasawı, dawam etiwı ushın keminde 100 mln' adam sol tilde so'yewi kerek. İnternetten alıng'an mag'lıwmatlarg'a qarag'anda bu'gingi ku'nde 400den aslam til joq bolıp ketiw aldında tur. Ha'zir to'mendegi tillerde 100 den az sandag'ı adamlar so'yleydi: Afrikada bikia tilinde 1, gounda tilinde 30, elmola tilinde 8 adam, Amerikada texulge tilinde 30, itonama tilinde 100, kagunla tilinde 35, shinuk tilinde 12, kansa tilinde 19 adam, Rossiyada kerek tilinde 2, udege tilinde 100 adam, Avstraliyada alaua tilinde barlıg'ı bolıp 20 adam so'yleydi. Tilekke qarsı, bu'gingi ku'ni bul atalg'an tillerdin' jog'alıp ketken bolıwı da itimal. 1996-jılı AQSh ta indeetslerdin' Siu qa'wiminin' en' son'g'ı wa'xili Qızıl Jamg'ırlı Bult ismli adam a'lemnen o'tti. O'liminen aldın Smitson institutı xızmetkerlerine o'z tilinde biraz so'zler, qosıq qatarın jazıp qaldırg'an. İlim ushın bul estelik og'ada u'ken a'hmiyetke iye. Tilekke qarsı, jog'alıp ketken barlıq tiller jazılıp qaldırılğ'an emes. Du'nya tillerin bir ma'mleket soramındag'ı til ha'm az sanlı xalıq so'yeytug'ın tiller, o'z aldına ayrıqsha til ha'm dialektler ha'm t.b. dep bo'le beriw mu'mkin. Biraq til biliminde tillerdi klassifikatsiyalawda eki bag'dardan, eki tu'rli ko'z qarastan klassifikatsiyalaw ken'taralg'an. Birinshisi — geneologiyalıq klassifikatsiya. Bunda tillerdi klassifikatsiyalawda olardıń kelip shıg'ıw negizinin' (materiallıq negizinin') bir ekenligine tiykarlanadı. Ekinshisi — tipologiyalıq (morfologiyalıq) klassifikatsiya. Bunda tillerdi klassifikatsiyalawda olardıń kelip shıg'ıwınan g'a'rezsis halda grammatikalıq jaqtan uluwmahq belgilerinin' bolıwına tiykarlanıladı.

Tillerdin' geneologiyalıq klassifikatsiyası tillerdin' ha'm ol tillerde so'ylewshi xalıqlardıń tariyxı ta'g'diri menen tikkeley baylanış bolıp, ol leksikalıq ha'm fonetikalıq, onnan keyin barıp grammatikalıq salıstırıwları qamtıydı ha'm tillerdin' tuwısqanlıq baylanısın anıqlaydı. Tillerdin' tipologiyalıq klassifikatsiyası tillerdin' strukturalıq-sistemalıq ayrıqshalıqlarına ha'm tiykannan grammatikalıq, a'sirese morfologiyalıq o'zshgesheliklerine su'yenedi.

§ 76. Tillerdin' geneologiyalıq klassifikatsiyası

Du'nya tillerinin' geneologiyalıq¹ klassifikatsiyası tillerdin' tuwısqanlıg'ına, bir ata tilden tarqag'anlıg'ına tiykarlanadı. Sonun' menen birge bunda tildin' seslik sistemasının', so'zlik quramının', grammatikalıq qurılısının' jaqınlıg'ına su'yeniledi. Tillerdi geneologiyalıq jaqtan klassifikatsiyalawda tillerdin' rawajlanıw tariyxın salıstırıp izertlew og'ada u'ken a'hmiyetke iye boladı. Usas so'zlerdin', grammatikalıq formaların' bolıwı, seslik o'zgerislerdin' bir topar tillerde sa'ykes keliwi—bulardıń ba'ri geneologiyalıq jaqtan tillerdi klassifikatsiyalawda esapqa alınadı. Usı tiykarda tiller toparlarg'a bo'linedi.

Tillerdegi usashlıq, tuwısqanlıq belgilerdi salıstırıp izertlegende uluwıma adamzat tilinin' ha'mmesine ortaқ bolg'an lingvistikalıq qubılıslardı bul ma'selege shatastırıw'ga bolmaydı. Ma'selen, barlıq tiller de seslik til boladı. Sog'an baylanış du'nya tillerinin' ha'mmesine ta'n seslik qubılıslar ushırasadı: barlıq seslik tillerde dawıslı ha'm dawıssızlar boladı; barlıq tillerde so'ylew ag'zaları til seslerin do'retedi; so'ylew ag'zalarının' imkaniyatı barlıq tillerde de sheksiz emes; barlıq tillerde de r sıyaqlı dirildewik sestı aytıwda ya u'ken til (ko'pshilik du'nya tillerinde), ya kishkene til (ma'selen, frantsuz tilinde), ya erinler (ayırım afrika tillerinde) dirildi payda etiliwi arqalı jasaladı. Biraq bunday uluwmatlıq ol tillerdin' tuwısqanlıg'ın bildirmeydi. Bir topar tiller bir semyag'a kiretug'ın tuwısqan tiller bolıwı ushın ko'pshilik so'zlerdin' semantikalıq ma'nileri jaqın bolıwı, grammatikalıq kategoriyaları menen formalarında, seslik du'zilisinde usashlıqlardıń bolıwı talap etiledi.

«Semya» degen antropologiyalıq tu'sinixti bildiretug'ın atama til biliminde basqasharaq ma'niste—kelip shıg'ıw negizi birdey bolg'an bir topar tiller ja'mlesligi degen ma'niste jumsaladı. Ma'selen, tu'rkiy tiller toparının' bir semyag'a kirgiziliw sebebi olardıń ba'ri uluwma tu'rkiylik bir negizden payda bolg'an; frantsuz, ispan, italyan, portugal, rumın ha'm t.b. tillerdin' bir toparg'a, roman tilleri semyasına kiriw sebebi—olardıń ba'ri bir negizden (latin tilinen) kelip shıqqan. Ol tillerdin' bir negizden tarahwın biologiyalıq qubılıs retinde qaraw'ga bolmaydı. Kerisinshe, bunı teren' ja'miyetlik, tariyxıy qubılıs retinde qaraw kerek.

¹Geneologiyalıq — grekshe geneologia-«tuwısqanlıq» (родословная) so'zinen qa'liplesken termin.

Tillerdin' bir semyag'a kiriwi menen olardin' o'z ara jaqinliq da'rejesin birdey dep esaplawg'a bolmaydi. Olardin' bir-biri menen ara qatnaslari ha'r qyhl boladi: birewleri bir-birine og'ada jaqn, usas bolip, birinin' tiline ekinshisi an'sat tu'sinetug'in bolsa, al bir semyadag'i gey bir tiller bir-birinen qashuq bolıwı, ol tilde so'ylewshiler bir-birin qyınshılıq penen tu'siniwi yamasa tu'sinbewi de mu'mkin. Bir semyag'a kiretug'in tillerdin' so'zlik qori, grammatikalıq qurılısı, seslik sistemasi jag'ınan uhuwmalıq ta'replerinin' bolatug'ınlg'ı so'zsis, biraq usashıqtı ko'rsetetug'in bul belgiler ha'mme tillerde birdey da'rejede emes. Tu'rkiy tiller semyasına kiretug'in qaraqalpaq, qazaq, nog'ay tilleri bir-biri menen, sonday-aq azerbayjan, tu'rk tilleri bir-biri menen ju'da' jaqn. İndo-evropa tiller semyasına kiretug'in orıs, ukrain, belorus tilleri bir-biri menen, sonday-aq shex, polyak, slovak tilleri bir-biri menen jaqn. Bir semyag'a kiretug'in tillerdin' ara-qatnaslari-ahıs, jaqinlg'ı, ha'r qyhl bolg'anlıqtan ol tiller tag'ı da maydaraq toparlarg'a bo'linedi. Ma'selen, indo-evropa tillerinin' o'zi slavyan tilleri, roman tilleri, german tilleri, indiya tilleri, iran tilleri toparlarına bo'linedi. Ol toparlar tag'ı da maydaraq bo'leklerge bo'linedi: slavyan tili shig'ıs slavyan, batis slavyan tillerine, shig'ıs slavyan tilleri orıs, belorus, ukrain tillerine bo'linedi. Tu'rkiy tilleri de birneshshe toparlarg'a bo'linedi. En' aldı menen batis xun ha'm shig'ıs xun toparına bo'linedi. Batis xun toparı bulg'ar, og'uz, qıpshaq, qarluq toparına bo'linedi. Tillerdin' geneologiyalıq klassifikatsiyasının' tariyxı til bilimindegi salıstırmalı tariyxıy metodın' tariyxı menen tig'ız baylanıshı boladı. İnglis alımı Vilyam Djonz (1746-1794) eski sanskrit qol jazbaların ha'm ha'zirgi hind tillerini u'yrene otırp, sanskrit tili menen grek, latin tillerinin' tu'biri ha'm grammatikalıq formaları ortasındag'ı usashıqlardı salıstıra otırp, bul usashıqlardıń tosınnan bolnag'anlıg'ın, bul usashıqlar bir negizge barıp tireletug'in ol tillerdin' tuwısqanlıg'ın an'latatug'ınlg'ın, sonday-aq sanskrit, grek, latin tillerinen tısqarı bul semyag'a german, kelt, iran tillerinin' de kiretug'ınlg'ın ko'rsetedi.

Frants Bopp (1791-1867) o'zinin' izertlewlerinde indoevropa tillerinin' tuwısqan tiller ekenligin da'lillewde tu'birlerdin', so'zlerdin' usashıq belgisine qarag'anda grammatikalıq fleksiya qubılısına u'ken a'hmiyet beriw kerekligin, fleksiya qubılısının' tosınnan usas bolıwı yamasa bir tilden bir tilge o'tiwi mu'mkin emeshigin atap ko'rsetti. İndoevropa tillerinin' negiz tili sanskrit ekenligin da'lilley otırp, Bopp indoevropa tiller semyasına jat bolg'an malay ha'm ayırım kavkaz tillerini de usı toparg'a kirgiziwge ha'reket etti. O'zinin' bul ko'z qaraslari Frants Bopp 1833-jılı ja'riyalag'an «Sravnitelnaya grammatika indogermanskix (indoevro-peyskix) yazıkov» miynetinde bayanladı.

Salıstırmalı-tariyxıy izertlewlerdin' ko'rnekli avtorlarınin' biri daniyalı alım Rasmus Kristian Rask (1787-1832) boldı. Ol island tilin en' da'slep grenland, bask, kelt tilleri menen onnan keyin norveg tili menen, keyin skandinav tilleri bolg'an shved, dat tilleri menen ha'm son'ında german tilleri menen salıstıra otırp, bul tillerdin' grek ha'm latin tilleri menen tuwısqan tiller ekenin da'lilledi. Biraq ol o'z izertlewlerinde sanskrit tili materialların paydalanadı.

Lingvistikada salıstırmalı-tarıyxıy izertlewler ko'rnekli frantsuz alımı A.Meye (1866-1936), orıs alımı A.X.Vostokovlardın' atları menen baylanıslı. Sonday-aq bul tarawdın' ko'rnekli wa'killeri kelt tilleri boyınsha Yoganı Kaspar Tseys (1806-1855), roman tilleri boyınsha Fridrix Dits (1794-1876), grek tili boyınsha Georg Kurtsitse, german tilleri boyınsha Yakob Grim (1785-1868), sanskrit boyınsha Teodor Benfey (1818-1881), slavyan tilleri boyınsha Frantışk Mikloshish (1818- 1891), baltıq tilleri ha'm nemets tili boyınsha Avgust Shleyxer (1821-1868), orıs tili boyınsha F.İ.Buslaev (1818-1897) ha'm basqalar bolıp sanaladı.

Exi ju'z jıldan aslam da'wir dawamında ju'rgizilgen salıstırmalı-tarıyxıy izertlew jumıslarının' na'tiyjelerine tiykarlıana otırıp du'nya tillerinin' genealogiyalıq klassifikatsiyası jasalg'an. Bunda tiller semyası toparlarg'a, ol toparlar o'z gezeginde onnan da kishi toparlarg'a bo'liniw prinsiplerine tiykarlanılg'an. A'l'bette, bunday etip tillerdi toparlarg'a bo'liwde belgili bir o'lshemlerge su'yeniledi.

To'mende du'nya tillerinin' genealogiyalıq klassifikatsiyası berildi.¹

I. İndoevropa tilleri.

İndoevropa tilleri semyasına hind, iran, slavyan, baltıq, german, roman, kelt, grek, alban, arman tilleri toparları kiredi.

1. **Hindstan tilleri toparı.** Bul tillerdin' toparına 96 janlı tiller kiredi.

1) *hind ha'm urdu tilleri* (bular ekewin bir atama menen hundustan tili dep te ataydı). Bul birden-bir jan'a hind a'debiy tilinin' exi tu'rli ko'rinisi bolıp sanaladı. Urdu-Pakıstannın' (paytaxtı İslamabad) ma'mleketlik tili. Ol tilde 180 millionnan aslam adam so'yleydi, arab a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye. Hind tili İndiyanın' (paytaxtı Jan'a Deli) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 450 millionnan aslam adam so'yleydi, eski hind jazıwı devanagaden paydalanadı;

2) *bengal tili.* Bunda 100 milionnan aslam adam so'yleydi (Pakıstan ha'm İndiyada);

3) *pandjab tili.* Bul tilde 40 milionnan aslam adam so'yleydi (Pakıstan ha'm İndiyada);

4) *laknda tilles* xalıqlardın' tili (donat tili) 12 milionnan aslam adam so'yleydi (Pakıstanda);

5) *sindxı tili.* Bul tilde 7 million adam so'yleydi (Pakıstan ha'm İndiyada);

6) *radjastxani tili.* Bul tilde million adam so'yleydi (İndiyada);

7) *budjarabi tili.* Bul tilde 22 millionnan aslam adam so'yleydi;

8) *maratxi tili.* Bunda 40 millionnan artıq adam so'yleydi (İndiyada);

9) *singal tili.* Bul tilde 8 million adam so'yleydi (Tseylonda);

10) *nepal tili.* Bul tilde 6 millionnan aslam adam so'yleydi;

11) *bixar tili.* Bul tilde 55 milliong'a jaqın adam so'yleydi (İniya ha'm Neapalda);

¹ А.А.Реформатский. Введение в языкознание (М, 1967, изд. четвертое) kitabının' 407-450 betlerinen alındı.

- 12) *oriya tili*. Bul tilde 20 milliong'a jaqin adam so'leydi (Indiyada);
- 13) *assai tili*. Bul tilde 7million adam so'leydi (Indiyada);
- 14) *kashmir tili*. Bul tilde 3 milliong'a jaqin adam so'leydi (Indiyada);
- 15) *tsigan tili*. Bul tilde 1 millionnan aslam adam so'leydi.

Bulardan tısqari o'li tillerden sanskrit, pali, prokrit tilleri usı tiller toparına kiredi. Sanskrit a'yyemgi hind klassik a'debiyatının' tili bolıp, bul tilde «Maxabxarata-Bxaratlardın' ullı sawashı haqqında» da'stanı, «Xito padasha»- «Jaqsı na'siyat» kitapları jazılğan. Bul tilde diniy, a'debiy bay jazba miyras qaldırılğan. Bizin' eramızdan burıng'ı IV a'sirde Panini ta'repinen birinshi «Sanskrit grammatikası» do'retilgen.

2. İran tilleri toparı. Bul tiller toparına onnan aslam janlı tiller kiredi:

1) *parsı tili*. Bul tilde 30 millionnan aslam adam so'leydi. Ol İrannın' (paytaxtı Tegeran) ma'mleketlik tili bolıp, arab jazıwınan paydalanadı;

2) *pushtu-dari tilleri*. Bul tillerde 15 millionnan aslam adam so'leydi. Ol Awganıstanın' (paytaxtı Qabul) ma'mleketlik tili bolıp, arab jazıwın qollanadı;

3) *kurd tili*. Bul tilde 3 millionnan aslam adam so'leydi. Olar Turkiya, İran, İrak, Siriya ha'm G'MDA ellerinde jasadı;

4) *ta'jik tili*. Bul Ta'jikstan Respublikasının' (paytaxtı Dushanbe) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 2 millionnan aslam adam so'leydi;

5) *bolushi (beludj) tili*. Bul tilde 2 millionnan artıq adam so'leydi, olar Pakistan, İranda jasadı;

u') *Osetin tili*. Bul til Osetiya Respublikasının' ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 600 min'nan aslam adam so'leydi. Osetinler alan-skiflerdin' a'wladları bolıp sanaladı.

Bulardan tısqari tat, talış tilleri iran tilleri toparına kiredi. O'li tillerden eski parsı tili, pexlevi tili, sog'dı tili, xorezmiy tili, skif (alan) tili, sak (xatan) tilleri kiredi.

3. Slavyan tilleri toparı. Bul toparg'a kiretug'in tiller Shug'ıs Slavyan, Qubla Slavyan, Batis Slavyan tilleri toparı bolıp bo'linedi.

A. Shig'ıs slavyan tilleri. Bul tillerge oris, ukrain, belarus tilleri kiredi. Ol tillerde kirill jazıwı qollanıladı.

1) *oris tili*. Bul til Rossıyanın' (paytaxtı Moskva) ma'mleketlik tili bolıp, onda 150 millionnan aslam adam so'leydi. Sonın' menen birge oris tili xalıqaralıq tillerdin' biri bolıp sanaladı;

2) *ukrain tili*. Bul til Ukrainanın' (paytaxtı Kiev) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 45 milliong'a jaqin adam so'leydi;

3) *belarus tili*. Bul til Belarusıyanın' (paytaxtı Minsk) ma'mleketlik tili. Ol tilde 10 million adam so'leydi.

B. Qubla slavyan tilleri. Bul tilge to'mendegi tiller kiredi:

1) *bolgar tili*. Bul til Bolgariyanın' (paytaxtı Sofiya) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 9 million adam so'leydi;

2) *makedon tili*. Bul tilde so'ylewshiler Makedoniyada jasadı, onda 1,5 million adam so'leydi;

3) *serb-xorvat tilleri*. Bul tillerde 13 milliong'a jaqin (serbler 8 million, xorvatlar 5 mln'g'a jaqin) adam so'leydi. Serb tili Serbiyanın' (jazıwı kirill), xorvat tili Xorvatiyanın' (jazıwı latinsha) ma'mleketlik tili.

Bul tiller bo'linip ketpesten burni Yugaslaviyanin' ma'mleketlik tili edi;
4) sloven tili. Bul til Sloveniyanin' ma'mleketlik tili, onda 2 milliong'a jaqin adam so'yleydi, latin jazirvanan paydalanadi. Bo'linip ketpesten burni Yugaslaviyanin' ma'mleketlik tillerinin' biri edi;

5) *eski slavyan* yamasa eski shirkewlik slavyan tili. Bul til o'li tillerden biri bolip, ol glagolitsa ha'm kirillitsa jazirvarininan paydalang'an ha'm xristian dininin' tarahwi menen eski bolgar tilinen payda bolg'an orta a'sirlerdegi slavyan tili edi. Katolik dininin' ken'nen tarahwi ha'm katolik dinine o'tiwidin' ku'sheyiwi menen batistin' ta'siri astinda, latinlasiwidin' na'tiyjesinde eski slavyan tili o'zinin' ha'reketin toqtatip, o'li tiller qatarina o'tken edi. Eski shirkewlik slavyan tili oris a'debiy tilinin' bir ko'rinisi bolip sanaladi.

V. Batis slavyan tilleri. Bul toparg'a to'mendegi tiller kiredi:

1) *shex tili*. Bul til Shexiyanin' (paytaxti Praga) ma'mleketlik tili bolip, onda 10 millionnan artiq adam so'yleydi, latinlasurilg'an jazirvadan paydalanadi;

2) *slavak tili*. Bul til Slavakiyanin' (paytaxti Bratislava) ma'mleketlik tili bolip, onda 5 milliong'a jaqin adam so'yleydi, latin a'lipbesine tiykarlang'an jazirvina iye;

3) *polyak tili*. Bul til Polshamin' (paytaxti Varshava) ma'mleketlik tili bolip, onda 40 millionnan aslam adam so'yleydi, latin a'lipbesi tiykarindag'i jazirvina iye;

Bulardan tisqari kashub (Polshada 200 min'g'a jaqin adam), serb-luj (Germaniyada 150 min'g'a jaqin adam) tilleri, sonday-aq polab, pomar o'li tilleri Batis slavyan tillerine kiredi.

4. Baltiq tilleri topari. Bug'an to'mendegi tiller kiredi:

1) *litva tili*. Bul til Litva respublikasinin' (paytaxti Vilnyus) ma'mleketlik tili bolip, onda 2,5 millionnan aslam adam so'yleydi, latin a'lipbesi tiykarindag'i jazirvina iye;

2) *latish tili*. Bul til Latviya respublikasinin' (paytaxti Riga) ma'mleketlik tili bolip, onda 1,5 million adam so'yleydi, latin a'lipbesi tiykarindag'i jazirvina iye;

3) *prus tili*. Buring'i shig'is Prussiyada XVII a'sirge shekem jasag'an o'li til bolip sanaladi.

5. German tilleri topari. Bul arqa german, batis german, shig'is german tilleri bolip u'shke bo'linedi.

A. Batis German tilleri:

1) *inglis tili*. Bul tilde so'ylewshiler Ulli Britaniyada, Irlandiyada, Arqa Amerika shtatlarinda, Kanadada, Qubla Amerikada jasad'i ha'm olar 400 millionnan aslam adamdi quraydi. Inglis tili Ulli Britaniyanin' (London), Amerika Qurama Shtatnin' (Vashington), Kanadanin' (Ottava) ma'mleketlik tili bolip sanaladi, o'zgerilmegen latin a'lipbesi tiykarindag'i jazirvadan paydalanadi. Bul til xahq arahq a'hmiyettegi til bolip esaplanadi;

2) *nemis tili*. Bul til Germaniya Federativ Respublikasinin' (Berlin), Avstriya Respublikasinin' (Vena) ma'mleketlik tili bolip, ol tilde 100 millionnan aslam adam so'yleydi, latin a'lipbesi tiykarindag'i jazirvina iye. Nemis tili du'nyadag'i en' u'iken xahqarahq tillerdin' biri;

3) *golland tili*. Bul til paytaxtı Amsterdam bolg'an Gollandiyanın' ma'mleketlik tili bolıp, onda 13 millionnan aslam adam so'leydi. Sonday-aq Gollandiyadan ko'shirilgen Qubla Afrikada jasawshı burlar golland tilinin' bir ko'rinisinde so'leydi.

B. Arqa German (Skandinaviya) tilleri:

1) *daniya tili*. Bul til Daniyanın' (paytaxtı Kopengagen) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 5 million adam so'leydi. XIX a'sirdin' aqırına shekem Norvegiya ushın da a'debiy til xızmetin atqarg'an, latin a'lipbesine tiykarlang'an jazıwına iye;

2) *shved tili*. Bul til Shvetsiyanın' (paytaxtı Stokgolm) ma'mleketlik tili bolıp, onda 9 milliong'a jaqın adam so'leydi, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı;

3) *norveg tili*. Bul til Norvegiyanın' (paytaxtı Oslo) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 4,5 million adam so'leydi, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye. Norvegiyada da'slep daniya tili (XIX a'sirdin' aqırına shekem daniya a'debiy tili) bolg'an. Ha'zirgi da'wirde eki a'debiy tili: daniya tiline jaqın kitabiy til (riksmol yamasa bukımol dep ataladı) ha'm norveg dialektine jaqın a'debiy til (lamsmol yamasa nyunar dep ataladı) qollanıladı; latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye;

4) *island tili*. Bul til İslandiyanın' (paytaxtı Reykiyavik) ma'mleketlik tili bolıp, onda 250 mın'nan aslam adam so'leydi, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı.

V. Shg'ıs German tilleri. Bul toparg'a vestgot ha'm ostgot o'li tilleri kiredi. Orta a'sirlerdegi İspaniya ha'm Arqa İtaliya gotikalıq ma'mleketlerinin' tili vestgot tili bolg'an. Al ostgot tili Orta a'sirlerde Qara ten'iz boyında Qırımda XVI a'sirge shekem qollanılg'an.

6. Roman tilleri toparı. Rim imperiyası qulap roman tilleri qa'lipleskenge shekem italiya tilleri toparı bolg'an. Roman tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *frantsuz tili*. Bul til Frantsiyanın' (paytaxtı Parij) ma'mleketlik tili bolıp, onda 60 millionnan aslam adam so'leydi. Rimliler Orta a'sirdin' bas gezinde jergilikli gallardı jawlap alg'annan keyin o'z tilin—latin tilin tarattı. Ha'zirgi frantsuz tili sol latin ha'm gall tillerinin' shatisıwınan payda boldı. Latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye; frantsuz tili barlıq tillerden burın xalıqaralıq a'hmiyetke iye boldı.

2) *italyan tili*. Bul til İtaliyanın' (paytaxtı Rim) ma'mleketlik tili bolıp, onda 50 million adam so'leydi, latin a'lipbesine tiykarlang'an jazıwdan paydalanadı;

3) *ispan tili*. Bul til İspaniyanın' (paytaxtı Madrid) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 100 milliong'a jaqın adam so'leydi. İspan tili Ringe qarashlı bolg'an İberii pravintsiyasının' jergilikli xalıqlarının' tili menen latin tilinin' shatisıwınan payda bolg'an, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı;

4) *italyan tili*. Bul tilde 5,5 million adam so'ylep, olar İspaniyada, Frantsiyada jasaydı. jazıwı—latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıw;

5) *portugal tili*. Bul til Portugaliyanın' (paytaxtı Lissabon) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 50 milliong'a jaqın adam so'yleydi; jazıwı—latın a'lipbesine tiykarlang'an jazıw;

6) *rumın tili*. Bul til Rumaniyanın' (paytaxtı Buxarest) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 18 million adam so'yleydi. Rumın tili Rımge qarashı Daki proventsiasının' jergilikli xalqının' tili menen latın tilinin' shatisiwının' na'tiyjesinde payda bolg'an; jazıwı—latın a'lipbesine tiykarlang'an jazıw;

7) *moldavan tili*. Bul til Moldaviyanın' (paytaxtı Kishenev) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 2,5 million adam so'yleydi, jazıwı—latın a'lipbesine tiykarlang'an jazıw;

8) *provansal tili*. Bul tilde 10 millionnan aslam adam so'ylep, olar qubla-shug'ıs Frantsiyada jasadı, a'debiy til retinde orta a'sirlerden XIX a'sirdin' aqırına shekem o'mir su'rgen;

p) *sardin tili*. Bul tilde 1 millionnan aslam adam so'ylep, olar İtaliyanın' Sardiniya atawında jasadı;

10) *reto-roman tili*. Bul tilde so'ylewshiler yarım million adamdı quraydı. 1938- jıldan baslap Shveysariyadag'ı to'rt ma'mleketlik tildin' biri retinde ta'n alıng'an;

11) *kreol tili*. Bul frantsuz tili menen Gaiti atawındag'ı jergilikli tildin' shatisiwınan kelip shıqqan til.

O'li tiller qatarındag'ı latın tili b.e.sh. III a'sirden baslap orta a'sirlerdin' basına shekem Rim imperiyasının' ma'mleketlik tili bolın turg'an. Latın tilinin' en' da'slepki sıpatlıması bizin' eramızdan buring'ı I a'sirinde Varron ta'repinen, latın tilinin' klassikalıq grammatikası bizin' eramızdın' IV a'sirinde Donat ta'repinen jazılıp qaldırıldı. Latın tili a'yyemgi grek tili menen birlikte xalıqaralıq terminologiyanın' deregi retinde xızmet etedi. Orta a'sirlerdegi vulgar latın tili sol da'wirlegi Rim imperiyasının' Galli, İberi, Daki ha'm t.b. provintsiyalarının' jergilikli tilleri menen shatisıwı na'tiyjesinde frantsuz, ispan, portugal, rumın ha'm t.b. tillerdi do'retti. Latın tilinen tısqarı osk, umbr tilleri de o'li roman tilleri toparına kiredi.

7. Kelt tiller toparı.

1) *İrland tili*. Bul til İrlandiyanın' (paytaxtı Dublin) ma'mleketlik tili bolıp, onda 6 millionnan aslam adam so'yleydi;

2) *shotlandi tili*. Bul tilde 6 milliong'a jaqın adam so'ylep, olar Angliyada jasadı;

3) *breton tili*. Bul tilde 1 millionnan artıq adam so'ylesedi. Olar Frantsiyada jasadı;

4) *uels tili*. Bul tilde 1 millionnan artıq adam so'ylesedi. Olar Angliyada jasadı;

Bulardan tısqarı o'li tiller bolg'an gall ha'm kornuol tilleri de kelt tiller toparına kiredi.

8. Grek. (yunon) tilleri toparı.

Jan'a grek tili. Bul til Gretsiyanın' (paytaxtı Afina) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 9 millionnan aslam adam so'ylesedi. Bul til XII a'sirden baslap o'mir su'redi. Latın tili menen birge xalıqaralıq terminologiyanın'

deregi xızmetin atqaradı O'li tillerden eski grek tili (bizin' eramızdan buring'ı X, bizin' eramızdın' V a'siri), orta grek yamasa vizantiya tili de (I-XV a'sirlerdegi Vizantiyanın' ma'mleketlik a'debiy tili) grek tilleri toparına kiredi.

9. Alban tili toparına alban tili kiredi. Bul til Albaniyanın' (paytaxtı Tirana) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 2,5 millionnan aslam adam so'ylesedi.

10. Armyan tili toparına ha'zirgi armyan tili kiredi. Bul til Armeniyanın' (paytaxtı Erevan) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 3 millionnan aslam adam so'yleydi. O'li til bolıp sanalaturug'mın eski armyan tili de usı toparg'a kiredi. Bul tillerden tısqarı indoevropa tilleri semyasna o'li tiller qatarındag'ı xett, toxar tilleri de kiredi.

II. Semit-Xamit tilleri.

1. Semit tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *arab tili*. Bul til biraz ma'mleketlerdin' ma'mleketlik tili xızmetin atqarıw menen birge (Birlesken Arab Respublikası, İrak, Sudan, Marokko, Livan, Tunis, İordaniya, Liviya, Aljir, Yaman, Siriya) pu'tkil du'nya ju'zinde musulman a'leminin' xalıqaralıq diniy tili bolıp ta sanaladı. Arab tilinde 50 millionnan aslam adam so'yleydi arab a'lipbesindegi jazıwdan paydalanadı.

2) *amxor tili*. Bul til Efiopiyanın' (paytaxtı Addis-Abeba) ma'mleketlik a'debiy tili bolıp, onda 12 milliong'a jaqın adam so'ylesedi;

3) *tigre, tigran, gurage tilleri*. Bular Efiopiyadag'ı jazıwı joq tiller bolıp, ma'mlekette azshılıqtı quraydı;

4) *aysor tili*. Bul tilde so'ylewshiler İran, İrak, Siriyada jasaydı, azshılıqtı quraydı. Olar arameylerdin' a'wladı;

5). *İzrail-evreylerinin' tili (ivrit)*. Bul tilde so'ylewshiler İzrailda jasaydı, sanı 2 milliondı quraydı. İzraildan basqa elierde jasawshı evreyler ibrit tilin din tili retinde g'ana paydalanadı.

O'li tillerden assiriya, vavilon, finikiy, eski evrey, aramey, geez tilleri semit tilleri toparına kiredi.

2. **Egipet tilleri toparı.** Bug'an eski egipet, kopt dep atalaturug'mın o'li tiller kiredi.

3. **Kushit tilleri toparı.** Bug'an galla, somali, sidamo, bedja, agau, saxo tilleri kiredi. Bul tilde so'ylewshilerdin' ko'pshiligi Efiopiyada jasaydı. Sanı 12 milliong'a jaqın adamdı quraydı.

4. **Berber tilleri toparı.** Bug'an tuareg, kabil, shilx, rif, shaviya, tamazit tilleri kiredi. Bul tillerde so'ylewshiler afrikanın' tu'rli ma'mleketlerinde jasaydı. Ha'mmesi bolıp 6 million adamdı quraydı.

5. **Shad-xamit tilleri toparı.** Bug'an xausa, angas, lubi, muzgu, sokoro, karekare, sura tilleri kiredi. Bul tillerde so'ylewshiler afrikanın' tu'rli ma'mleketlerinde jasaydı. Ha'mmesi bolıp bul tillerde 12 milliong'a jaqın adam so'ylesedi.

III. Kavkaz tilleri.

«Kavkaz tilleri» dep atalatur'ın tillerdin' bir semyag'a kiretug'ınhg'ı ya kirmeytug'ınhg'ı elege shekem toliq sheshilmegen talashi ma'sele. Bul atamanın' o'zi de tillerdin' geografialıq jaqtan taralıwın an'latadı. Solay da bul tillerdin' azlı-ko'pli jaqınhg'ın esapqa alıp, to'mendegi toparlarg'a bo'liwge boladı:

1) *Qubla yamasa kartvel tilleri toparı.* Bul tiller toparına gruzin tili kiredi. Bul til Gruzıyanın' (Paytaxtı Tbilisi) ma'mleketlik tili bolıp, onda 3 milliong'a jaqın adam so'yleydi. Eski jazıw sistemasına—gruzin a'lipbesine iye. Sonday-aq, kartvel tilleri toparına shan tili (100 mın'nan aslam), mizil tili (300 mın'), swan tili (20 mın' adam) kiredi.

2. Batus tilleri: toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *abxaz tili.* Bul til Abxaziyada jasawshı xalıqtın' tili bolıp, bunda 100 mın'g'a jaqın adam so'yleydi. Burın gruzin a'lipbesine, al ha'zir orıs a'lipbesine tiykarlang'an jazıwına iye.

2) *abazın tili.* Bul til Sherkes Avtonomiyalı Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 30 mın' adam so'ylesedi;

3) *adıgey tili.* Bul Adıgey Respublikasının' tili; bunda 80 mın' adam so'ylesedi.

4) *kabardin-sherkes tili.* Bul til Kavbarda-Balqar ha'm Sherkes Respublikalarının' ma'mleketlik tili bolıp, onda 250 mın'nan artıq adam so'ylesedi.

3. **Veınax tiller toparına to'mendegi tiller kiredi:**

1) *sheshen tili.* Bul til Sheshen Respublikasının' ma'mleketlik tili bolıp, onda 500 mın'g'a jaqın adam so'ylesedi;

2) *İngush tili.* Bul til İngush Respublikasının' ma'mleketlik tili bolıp, onda 100 mın'nan aslam adam so'ylesedi;

3) *banbi tili.* Bul tilde so'ylewshiler Sheshen ha'm İngush respublikalarında jasaydı.

4. **Dag'ıstan tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi:** avar tili (300 mın'), dargin tili (160 mın'), tabasaran tili (35 mın'). Bul tiller orıs a'lipbesi tiykarındag'ı o'z jazıwlarına iye. Bunnan tisqari bir neshe az sanlı, o'z jazıwlarına iye emes tillerde so'ylesiwshı xalıqlar da Dag'ıstan Respublikasında jasaydı.

IV. Fin-ugor (ugro-fin) tilleri.

Bul tiller semyası ugor tilleri, fin tilleri toparınan turadı.

1. **Ugor tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi:**

1) *venger (madyat, ugor) tili.* Bul til Vengriyanın' (paytaxtı Budapesht) ma'mleketlik tili bolıp, onda 13,5 million adam so'ylesedi, latin a'lipbesine tiykarlang'an jazıwdan paydalanadı;

2) *xantı tili.* Xantı—Mansi milliy okrugında jasawshı xalıqtın' tili; onda 25 mın' adam so'ylesedi, jazıwı orıs a'lipbesine tiykarlang'an;

3) *mansi tili.* Bul Xantı-mansi milliy okrugında jasawshılardıń tili bolıp, onda 7 mın' adam so'ylesedi, jazıwı orıs a'lipbesine tiykarlang'an.

2. Fin tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi.

1) *fin tili*. Bul til Finlyandiyanın' (paytaxtı Xelsinki) ma'mleketlik tili. Bul tilde 4 millionnan aslam adam so'yleydi, jazıwı latin a'lipbesi tiykarlang'an;

2) *eston tili*. Bul til Estoniyanın' (paytaxtı Tallin) ma'mleketlik tili bolıp, onda bir millionnan aslam adam so'yleydi, jazıwı latin a'lipbesi tiykarlang'an;

3) *udmurt tili*. Udmurt respublikasında 600 min' adam usı tilde so'ylesedi;

4) *mari tili*. Mari Respublikasında jasawshı 500 min'nan aslam adam usı tilde so'ylesedi;

5) *komi-permyak tili*. Rossiyanın' Komi Permyak milliy okrugında 180 min'nan aslam adam usı tilde so'ylesedi;

6) *komi-zıryan tili*. Bul tilde so'ylewshiler de Komi Respublikasında jasaydı;

7) *mordva tilleri*. Erzya-mordva, maqsha-mordva tilleri. Bul tiller 1,5 million'ga jaqın adam so'ylep, olar Mordva Respublikasında jasaydı. Ko'rsetilgen tillerden tısqarı saam (lonar), karel,vens, iyor sıyaqlı az sanlı tillerde so'ylewshi xalıqlar da sol Baltıq boyı soraında jasaydı.

V. Tu'rkiy tiller.

Tu'rkiy tiller seymasına to'mendegi tiller kiredi.

1) *tu'rk tili*. Bul til Tu'rkiyanın' (paytaxtı Ankara) ma'mleketlik tili bolıp, onda 40 million adam so'yleydi. 1929-jılı latin a'lipbesi tiykarında jazıwın qabil etti. Sog'an shekem olardıń arab a'lipbesi tiykarında jazıwı bolg'an edi.

2) *azerbayjan tili*. Bul til Azerbayjan Respublikasının' (paytaxtı Bakı) ma'mleketlik tili bolıp sanaladı. Azerbayjan tilinde so'ylewshilerdin' millionnan aslamı İranda, 6 millionnan aslamı Azerbayjanda jasaydı;

3) *o'zbek tili*. Bul til O'zbekstan Respublikasının' (paytaxtı Tashkent) ma'mleketlik tili bolıp, bul tilde 20 millionnan aslam adam so'ylesedi;

4) *tu'rkmen tili*. Bul til Tu'rkmenstan Respublikasının' (paytaxtı Ashxabad) ma'mleketlik tili bolıp, onda 2 millionnan aslam adam so'ylesedi;

5) *qazaq tili*. Bul til Qazaqstan Respublikasının' (paytaxtı Astana) ma'mleketlik tili bolıp, onda 10 millionnan aslam adam so'ylesedi;

6) *qurg'ız tili*. Bul til Qurg'ızıstan Respublikasının' (paytaxtı Bishkek) ma'mleketlik tili bolıp, onda 2 million adam so'ylesedi;

7) *tatar (qazan tatarları) tili*. Bul til Rossiya Federatsiyası quramında Tatarstan Respublikasının' tili bolıp, onda 7 million adam so'ylesedi;

8) *bashqurt tili*. Bul til Rossiya quramındaǵı Bashqurstan Respublikasında jasawshı tiykarg'ı xalıqtın' tili bolıp, onda bir millionnan aslam adam so'ylesedi;

9) *qaraqalpaq tili*. Bul til O'zbekstan Respublikası quramındaǵı Qaraqalpaqstan Respublikasının' ma'mleketlik tili bolıp, bul tilde 300 min' adam so'ylesedi;

10) *shuvash tili*. Bul til Rossiya quramındaǵı Shuvash Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 1,5 millionnan aslam adam so'ylesedi;

Fin tili menen aralas jasap, ol kama bulgarları tilinin' jalg'ası bolıp tabıladı, a'zelden kirill a'lipbesin paydalanadı;

11) *uyg'ır tili*. Bul tilde so'ylewshiler tiykarınan Qıtay Xalıq Respublikasının' Sin-tszyan uyg'ır avtonomiyalı rayonında (4,5 million) ha'm G'MDA ellerinde (0,5 million) jasadı;

12) *yakut tili*. Bul til Rossiyadag'ı Yakutiya (Saxa) Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 300 min'nan aslam adam so'ylesedi, kirill a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı;

13) *tuva tili*. Bul til Rossiyadag'ı Tuva Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 150 min'nan aslam adam so'ylesedi.

Joqarıda ko'rsetilgen tu'rkiy tillerden tisqari qumıq (300 min'), qarashay (100 min'), balqar (50 min'), xakas (60 min'), nog'ay (50 min'), gagauz (150 min'), qarayım (20 min'), shor (20 min'), altay (oyrat) tilleri, sonday-aq o'li tillerden, VII-VIII a'sirde Arqa Mongoliyada jasag'an tu'rkiy tili bolg'an orxon tili, IX-XI a'sirdegi dala ko'shpelilerinin' tili bolg'an pesheneg tili, XI-XIV a'sirdegi ko'shpelilerinin' tili bolg'an polovets tili, IX-XI a'sirdegi Oraylıq Aziyada ulı ma'mleket du'zgen uyg'ırlardıń tili bolg'an aramey— uyg'ır til, XIV-XVI a'sirlerde Orta Aziyada a'debiy til xızmetin atqarg'an shag'atay tili, bir bo'legi slavyan (bolgar) tiline aralasıp shatisip ketken, bir bo'legi shuvash tili menen jalg'asıp ketken bulgar tili tu'rkiy tiller semyasına kiredi.

Tu'rkiyadag'ı tu'rk tilinen basqa tu'rkiy tilde 1938— 39 jıllardan baslap onis a'lipbesi tiykarındag'ı, o'tken a'sirdin' 90 jıllarınan baslap ayırım tu'rkiy tillerde (azerbayjan, tu'rkmen, o'zbek, qaraqalpaq tillerinde) latin a'lipbesine tiykarlang'an jazıwga o'tti. Onnan aldın bul tillerde latin a'lipbesi, onnan da aldınraq arab a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwları bolg'an edi.

Tu'rkiy tillerdi toparlarg'a bo'liw boyınsha ha'r qıylı pikirler ushırasadı. F.E. Korsh tu'rkiy tillerdi u'sh toparg'a: arqa, qubla-shıg'ıs, qubla-batis toparlarına; V.A. Bogoroditskiy segiz toparg'a: arqa-shıg'ıs, Abakan, Altay, Batis-Sibir, Povolje-Priural, Orta Aziya, Qubla- batis (tu'rk), shuvash toparlarına; V. Shmidt u'sh toparg'a: Qubla, Batis, Shıg'ıs toparlarına (yakut tilin ol mongol tillerine kirgizedi) bo'ledi.

N. A. Baskakov 1952-jılı tu'rkiy tillerdi klassifikatsiyalawdın' jan' a variantın usındı. Ol tu'rkiy tillerdi Batis xunn, Shıg'ıs xunn shaqaplarına bo'ldi. Batis xunn shaqabın bulgar, og'uz, qıpshaq, qarluq toparlarına bo'lip, Bulg'ar toparına shuvash tilin, o'li tillerden bulg'ar, xazar tillerin kirgizdi. Og'uz toparına, onnı' kishi toparı bolg'an og'uz-tu'rkmen toparına tu'rkmen, truxımen (o'li: og'uz) tilleri; og'uz-bulg'ar kishi toparına gagauz (o'li: pesheneg, uz) tilleri; og'uz-seljuk kishi toparına tu'rk (osmanlı), azerbayjan (o'li: seljuk, eski osman) tilleri kiredi. Qıpshaq toparına, onnı' kishi toparı bolg'an qıpshaq-bulg'ar toparına tatar, bashkurt tilleri; qıpshaq-og'uz kishi toparına qumıq, qarayım (o'li: polovets) tilleri; qıpshaq-nog'ay kishi toparına nog'ay, qaraqalpaq, qazaq tilleri kiredi. Qarluq toparına, onnı' qarluq-uyg'ır kishi toparına qaraxanıdler ma'mleketinin' tili («Devan lug'at

at- Tu'rk», «Qudadg'u bilig» estelikleri boyinsha); qarluq-xorezmiy kishi toparına o'zbek, uyg'ır (o'li: qarluq-xorezmiy, eski o'zbek) tilleri kiredi.

Shug'ıs Xunn shaqabi uyg'ır, qirg'ız-qıpshaq toparlarına bo'linedi. Uyg'ır toparına, onun' uyg'ır-tukyuy kishi toparına tuva, qarag'as tilleri; yakut kishi toparına yakut tili; xakas kishi toparına xaqas, qamasan, shor, tuva, qumanda, sari-uyg'ır tilleri kiredi. Qirg'ız-qıpshaq toparına qirg'ız, altay tilleri kiredi.

VI. Mong'ol tilleri

Mong'ol tiller semyasına to'mendegi tiller kiredi:

1) *xalxa-mong'ol tili*. Bul til Mongoliya Respublikasının' (paytaxtı Ulan-Bator) ma'mleketlik tili bolıp, onda 3,5 million adam so'ylesedi. Ol tilde so'ylewshilerdin' birazi Qıtay Xalıq respublikası soramında (İshki Mong'oliya ha'm Sintszyanda) jasaydı, 1945-jildan baslap, orıs a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdı qabul etti. Burın eski uyg'ırlardan aling'an mong'ol a'lipbesine tiykarlang'an jazıwı bolg'an;

2) *buryat tili*. Bul til Buryat Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 300 mın'nın ko'pirek adam so'ylesedi. XX a'sirdin' 30-jillardan baslap orıs a'lipbesine tiykarlang'an jazıwdan paydalanadı;

3) *qalmaq (oyrat) tili*. Bul til Qalmaq Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 100 mın'nın aslam adam so'yleydi; orıs a'lipbesine tiykarlang'an jazıwdan paydalanadı.

VII. Tungus-manshjur tilleri.

Bul tiller eki toparg'a bo'linedi: tungus ha'm manshjur toparları.

1. Tungus toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *evenk (tungus) tili*. Rossiyanın' Evenk milliy okrugında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 20 mın' adam so'ylesedi;

2) *even tili*. Bul tilde so'ylewshiler on mın'day adam bolıp, olar Rossiyanın' Even, Okot, Shukotka, Koryak milliy okruglarında jasaydı.

2. Manshjur toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *nanay tili*. Bul tilde so'ylewshiler 8 mın'day adam bolıp, olar Amur milliy okrugında jasaydı;

2) *manshjur tili*. Bul o'li tiller qatarına o'tip baratırğ'an til bolıp, ol tildi Qıtay Xalıq Respublikasının' arqa-shug'ısında jasawshı 3 milliong'a jaqın xalıq paydalanatug'ın edi.

Bul tillerden tisqari udey, ulq, orosh tilleri de manshjur toparındag'ı tillerge kiredi.

VIII. Qıtay-tibet tilleri semyası

Bul semyadag'ı tillerge tay-qıtay ha'm tibet tilleri toparı kiredi.

1. Tay-Qıtay tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *qıtay tili*. Bul til Qıtay Xalıq Respublikasının' (paytaxtı Pekin) ma'mleketlik tili bolıp, onda du'nyadag'ı en' ko'p sanlı adamlar (1075 million) so'ylesedi. Bul til en' eski tillerdin' biri. Onun' tariyxı eki yarım mın' jildan asadı. Mın'lag'an jillar dawamında a'debiy tili bolıp venyan xızmet etken. Al XX a'sirden baslap, onı awızeki til bolg'an bayxua qısqıp

shug'ara baslag'an. XX a'sirdin' 50 jillarınan baslap birden-bir qıtay a'debiy tili xızmetin Pekin dialekti tiykarında qa'liplesken punxua atqaradı. Bizin' eramızdan buring'ı XV a'sirden baslap ieroglif jazıwınan paydalang'an. 1913-jıldan baslap ieroglif jazıwı menen bir qatarda ayırıqsha milliy grafikalıq tiykarıdag'ı buwınlıq-fonetikalıq jazıw «shjuan tszimu» qollanıla baslag'an. Keyin ju'zden aslam qıtay jazıwının' joybarları islengen. Solardıń ishinde latin grafikasına tiykarlang'an fonetikalıq jazıw da bar;

2) *dungan tili*. Bul tilde so'ylewshilerdin' sanı 3,5 million bolıp, olar Qıtay Xalıq Respublikasında jasadı; arab a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı. G'MDA ellerinde jasawsın az sanlı dunganlar orıs a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı;

3) *tay (sinam) tili*. Taylandtin' (paytaxtı Bangkok) ma'mleketlik tili bolıp, bunda 50 milliong'a jaqın adam so'ylesedi. 1939-jılg'a shekem Sinam ma'mleketinin' tili sinam tili dep atalng'an edi;

4) *vetnam (annam) tili*. Vetnam Xalıq Demokratiyalıq Respublikasının' ma'mleketlik tili bolıp, bul tilde 30 million adam so'ylesedi. Bul tildi bunn annam tili dep atag'an.

2. Tibet tiller toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *tibet tili*. Bul tilde so'ylewshiler Qıtay Xalıq Respublikasının' Tibet Avtonomiyalıq Respublikasında ha'm İndiyada jasadı; bul tilde millionnan artıq adam so'ylesedi;

2) *birma tili*. Birmanın' (paytaxtı Rangun) ma'mleketlik tili bolıp, onda 33 million adam so'ylesedi.

IX. Dravit tilleri.

Bug'an to'mendegi tiller kiredi:

1) *tamil tili*. Bul tilde so'ylewshiler İndiyanın' qubla-shıg'ısında, Tseylonnın' arqasında ha'm Malayziyada jasadı; onda 35 million adam so'ylesedi;

2) *malalayam tili*. Bul tilde so'ylewshiler 16,5 million adam bolıp, İndiyanın' qubla-batısında jasadı;

3) *kannara tili*. Bul tilde so'ylewshiler 17,5 million adam bolıp, olar batıs İndiyada jasadı;

4) *telugu tili*. Bul tilde 40 millionnan aslam adam so'ylesedi; olar İndiyanın' qubla-shıg'ısında jasadı;

5) *braxun tili*. Bul tilde so'ylewshiler 260 mln' adam bolıp, olar Pakistan, İran, Awganıstanda jasadı. Bulardan tisqari İndiyada tulu, gondi ha'm basqa az sanlı tiller ushurasadı.

X. Malay-polineziya tilleri.

Bul tillerge malay (1930-jillardan baslap indoneziya tili dep ataladı) tili kiredi. Ol İndoneziyanın' (paytaxtı Djakarta) ma'mleketlik tili. Bunnan tisqari yavan (44 mln), sunda (13 mln), madura (6,5 mln), malgash (5,5mln), tagal (5,6 mln), ilok (3,6 mln), batak (2,2 mln) maori (200 mln'), samoia (150 mln'), t.b. tilleri de usı semyadag'ı tiller bolıp sanaladı. Bul tiller az izertlengen, mag'luwmatlar jetispeydi. Uluwma malay-polineziya tillerinde 135 million shamasında adamlar so'ylesedi.

XI. Avstraliya tilleri

Avstraliyada ju'da' ko'p mayda tiller ushirasadi. Olardın' ortasında en' belgilisi -aranta tili. Bul tiller ele jeterli izertlenbegen.

XII. Papua (papas) tilleri

Papua tillerinde so'ylewshiler Jan'a Gvineya atawında jasıyadı. Bul tiller ele jeterli da'rejede izertlenbegen.

XIII. Afrikanın' tu'pkilikli xalıqlarının' tilleri¹

Afrikanın' tu'pkilikli xalıqlarının' tilleri haqqında mag'luwmatlar az. Sonlıqtan ol tillerdin' toparları ha'm atıanın ataw menen sheklenemiz.

1. Bantu tilleri toparına bube, lundu, fang, benga, konjo, luganda, rundi, kongo, poto, ngala, luba, bamba, subiya, suaxili, sango, shambala, zulu, soto, venda, shona, lunda, nozongo ha'm t.b. tiller kiredi.

2. Bantond tilleri toparlarına tiv, bamileke, bali, efik (shig'ıs toparı), senufo, kulango, mosi, gurma (oraylıq toparı), gola, tepda, fomi, volof, ful (batis, atlantika toparı) ha'm t.b. tiller kiredi.

3. Mande tilleri toparına mandingo, malinke, bombara, mende, loma ha'm t.b. tiller kiredi.

4. Gvineya tilleri toparına kru, kva, akan, eve, nune, yoruba, edo, ibo, tvi ha'm t.b. tiller kiredi.

5. Songay tilleri toparına songoy zarma, dendi tilleri kiredi.

6. Kanuri-teda tilleri toparına kanuri ha'm teda tilleri kiredi.

7. Sudan tilleri toparına zanda, banda, miltu, berta, koma, barea, kunama ha'm t.b. tiller kiredi.

8. Kordofan tilleri toparına talazi, ladoda, tageli, ha'm t.b. tiller kiredi.

9. Nilot tilleri toparına nuer, shilluk, bari, nyangya, pokat, gofa ha'm t.b. tiller kiredi.

XIV. Paleoafrika tilleri

Bul tillerde so'ylewshiler de Afrikada jasıyadı. Olar bushmen (sani) tilleri ha'm gottentot (nama)tilleri toparına bo'linedi.

XV. Paleoaziya tilleri Bul tilde so'ylewshiler Rossiya federatsiyasının' arqa-shug'ısında jasıyadı. Paleoaziya tilleri shukot ha'm sibir toparlarına bo'linedi. Bul eki topar tilleri sha'rtli turde, tek geografialıq belgileri tiykarında g'ana bir seymag'a--paleoaziya seymasına kirgizilgen. Bulardan tek shukat tilleri toparına kiretug'm tiller g'ana tuwıshlıq qatnasqa iye. Shukot toparına shukot tili (1,5 min'), koryak tili (7 min'), kamshadal (elmen) tili (2,5 min') kiredi. Sibir toparına odul tili (1 min'), nivx tili (4min'), ket tili (2 min') kiredi.

XVI. Eskimos tilleri

Bul tiller toparı eskimos ha'm aleut tillerine bo'linedi. Eskimos tilinde so'ylewshi xalıq Shukotkada, Vrangel atawında, Alyaskada, Kanadada, Grenlandiyada jasıyadı. Aleut tilinde so'ylewshi xalıq Komandor ha'm Aleut atawlarında jasıyadı.

¹ «Африканское языкознание» макалалар топламынан алынған. (Москва, Изд. Иностранной литературы, 1963).

XVII. Amerika tu'pkilikli xalqının' (indeetslerdin')tili.

Amerika indeetslerinin' tilleri 200 den asıp ketedi. Olar Arqa Amerika, Oraylıq Amerika, Qubla Amerika toparlarına bo'linedi. Arqa Amerika indeetslerinin' tilleri: algonkin (massashusets, delavar, moxegan, t.b.), irokez, siu, penute ha'm t.b. tilleri. Oraylıq Amerika indeetslerinin' tilleri: uto-astek, mayya ha'm t.b. Qubla Amerika indeetslerinin' tilleri: keshua tili (a'yemgi Perudegi inkler tili bolg'an; bul tilde so'yewshı xalıq ha'zirgi Peru, Boliviya, Ekvadorda jasadı), tupi-guarani tili, aravak tili, shon, pano ha'm karib tilleri toparı.

XVIII. Hesh bir tiller toparına kirmegen ayırım tiller:

1) *Yapon tili*. Yaponiyanın' (paytaxtı Tokio)ma'mleketlik tili bolıp, bul tilde 100 million adama so'ylesedi. Jazıwı VIII a'sirden berli qıtay ierogliflerine tiyxarlang'an jazıwdan paydalang'an, al ha'zir jan'a fonetikalıq-buwınlıq jazıw (xatakana ha'm xiragana) qollanıladı;

2) *ryukyu tili*. Bul tilde so'yewshiler Ryu-Kyu atawında jasadı; tuwıshlıg'ı boyınsha yapon tiline jaqınraq;

3) *koreets tili*. Koreya Xalıq Demokratiyalıq Respublikası (paytaxtı Pxenyen) ha'm Qubla Koreya Respublikalarının' (paytaxtı Seul) ma'mleketlik tili bolıp, onda 60 millionnan aslam adam so'ylesedi;

4) *ayn tili*. Bul tilde so'yewshiler Yaponiyanın' arqasında Xokkaydo atawında ha'm Saxalin atawında jasadı;

5) *burjaski tili*. İndiyanın' arqa ta'repinde Qarakorumde jasyatug'ın xalıqtın' tili bolg'an burjaski tilinde 30 mn' adam so'ylesedi.

§ 77. Tillerdin' tipologiyalıq klassifikatsiyası

Du'nya tilleri ortasında materiallıq usashıqtan (ha'm ayırmashılıqtan) tısqarı usashıq ha'm ayırmashılıq materiallıq emes, al stukturalıq (tipologiyalıq) jaqtan da boladı. Strukturalıq jaqtan usashıq bir negiz tilden taralg'an tuwısqan tiller ortasında g'ana emes, sonın' menen birge geneologiyalıq jaqtan pu'tkiley basqa-basqa ha'r tu'rli seymadag'ı tiller ortasında da bolwı mu'mkin. Sonın' menen birge strukturalıq jaqtan tuwısqan tiller ortasında da ayırmashılıqlardıń bolwı mu'mkin. Tuwısqan tiller ortasındag'ı strukturalıq ayırmashılıqlardı sahistirmah-tariyxıy til bilimine su'yengen halda tu'sindiriw mudamı mu'mkin bola bermeydi. Usı jerde lingvistikalıq tipologiya ja'rdemge keledi. Bunda usashıq ha'm ayırmashılıq tillerdin' tuwısqanlıq jaqınlıg'ına qaray emes, al olardıń tillik belgisine, tipologiyalıq jaqınlıg'ına qaraladı. Ma'selen, frantsuz ha'm gruzin tillerinde 80 sanlıg'ın an'latatug'ın so'zler hesh qanday materiallıq usashıqqa iye emes: frantsuzsha *quatre-vingts*, gruzinshe *otxmoci*; olar basqa-basqa seslik ko'riniste. Biraq strukturalıq jaqtan usas: eki tilde de bul so'z 4 (frantsuzsha -*quatre*, gruzinshe -*otxi*) ha'm 20 (frantsuzsha -*vingt*, gruzinshe -*osi*) so'zlerinin' qosındısınan turadı. Sol sıyaqlı 90 sanlıg'ı da bul eki tilde materiallıq-seslik jaqtan usamaydı, al strukturalıq jaqtan usas: frantsuzsha

quatre-vingt-dix ha'm gruzinshe *otxmosdasti*. So'zbe-so'z to'rt jigirmaliq (ha'm) on. Bolgar tilinde iskam (tileymen, qa'leymen) ha'm ispan tilinde querer (tilew, qa'lew) so'zleri de materialliq-seslik jaqtan pu'tkilley basqabasqa. Biraq ol eki tilde de bul so'zler iskat (eski bolgar tilinde iskati, latin eski ispan) tilinde *quaerere*) feyilinin' semantikaliq rawajlanıwı na'tiyjesinde payda bolg'an. Solay etip bolgar tilinde de, ispan tilinde de bul so'zler bir qiyli oylawdın' na'tiyjesinde payda bolg'an.¹

Rumin tilindegi -il, -ı, -le ha'm t.b. artiklleri so'zdin' aldında en.es, al jalg'awlar sıyaqlı so'zdin' aqırına jalg'anadı. Ma'selen, *omul* (adam), *sodrul* (tog'ay), *laptel* (su't) so'zlerindegi (artiksiz: *om, sodru, lapte*) -ı, -le artiklleri materialliq-seslik jaqtan frantsuz tilindegi artikllar menen usas: *l'homme* (adam), *le bois* - (tog'ay), *le-lait* (su't). Eki tildegi (rumin, frantsuz) bul artikllar genetikaliq jaqtan latin tilindegi ille (sol) siltew almasıg'ına barıp tireledi. Biraq strukturalıq jaqtan rumin tilindegi artikldin' so'zdin' son'mında keliwi (postpozitiv jag'day) boyınsha frantsuz tili menen emes, al bolgar, alban, arman, skandinav tilleri menen jaqınasadı. Ma'selen, bolgar tilinde *shovekt* (человек), *gorota* (tog'ay), *mlyakoto* (молоко) (artiksiz: *shovek, gora, mlyako*), shved tilinde *mannen* (человек), *skagen* (tog'ay), *mjilken* (su't) (artiksiz: *man, skog mjilk*) ha'm t.b. Bolgar tilindegi artikl genetikaliq jaqtan t, ta, to (oris tilinde: *tot, ta, to*) siltew almasıqlarına, al skandinav tillerindegi bul artikl basqa siltew almasıg'ına-nemets tilindegi *jener* (ol) so'zine barıp tireledi.²

Demek, bolgar tilinde sol, shved tilinde ol almasıg'ına ushlasadı.

Materialliq-seslik jaqtan usashlıq bolmasa da, tiller ortasında strukturalıq jaqtan usashlıqtın' bolıwına eki tu'rli jag'daylar sebepshi boladı: birinshiden, geypara semantikaliq, morfologiyalıq, sintaksislik qubılıslardıń bir tilden ekinshisine kalka jolı menen o'tiwı; ekinshiden, ha'r qiyli tillerde birdey tillik qubılıslardıń o'z betinshe, biraq usas nızam boyınsha g'a'rezsiz, rawajlanıwı.

Eger de tiller uzaq da'wirler dawamında o'zara kontaktta, qarın-qatnasta bolsa, onıń quramında substrat ha'm superstrat elementleri de jeterli da'rejede ushirassa tillerde kalka usılı menen bir tilden ekinshisine o'tken strukturalıq usashlıqlardıń bolıwı ta'biyiy halat bolıp tabıladı. Eger de tiller ortasında baylanıs (kontakt) bolmasa da, olarda strukturalıq usashlıq ushirassa, onda bunı tildegi strukturalıq usas qubılıslardıń o'z betinshe, g'a'rezsiz rawajlanıwının' na'tiyjesi dep biliwimiz kerek.

Joqarıdagı misallarda ko'rsetilgenindey-aq rumin, alban, bolgar tillerinde tu'birdin' aqırında (postpozitsiyada) artikldin' keliwi til biriliklerinin' payda bolıwındağı kalka usılınnıń jemisi bolsa kerek. Ol tillerde bunnan da basqa kalkalaw jolı menen payda bolg'an strukturalıq usashlıqlar ushirasadı. Bunıń sebebi Balkan yarım atawında jasawshı

¹ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М., 1987, 230- bet.

² Сонда, 230-231 b.b.

xalıqlardıń tılleri retinde olar uzaq da wırler dawamında o'zara baylanısta (kontaktta) bolg'an. Al skandinaviya tılleri menen balkan tılleri ortasında onday da rejedegi baylanıs bolmag'anlıg'ı belgili. Sonlıqtan da skandinaviya tıllerindegi artıkdın' tu'birdin' aqırında (postpozitsiyada) keliwi balkan tıllerindegi bunday qubılıs penen hesh qanday baylanıssız rawajlanıw na'tiyjesinde payda bolg'an. Sonday-aq armanyan tilindegi artıkdın' tu'birdin' aqırında keliw jag'dayı da genetikalıq jaqtan skandinaviya tılleri menen de, balkan tılleri menen de hesh qanday baylanıssız o'zinshe payda bolg'an. Tap usınday pikirlerdi, (strukturalıq usashqtın' biyg'a'rez payda bolg'anlıg'ı) bolgar tilindegi *iskam* ha'm ispan tilindegi *querer* so'zleri haqqında da, sonday-aq frantsuz ha'm gruzin tıllerindegi to'rtti jigirma menen ko'beytiwden (to'rt jigirma degennen) seksendi tu'siniw haqqında da aytiwga boladı.¹ Tariyxıy-geografiyalıq baylanıstag'ı xalıqlardıń awqamı ha'm olardıń tıllerindegi strukturalıq usalıq tiykarında areallıq lingvistika, al birdey qatnasta bolmag'an tıller ortasındag'ı strukturalıq usalıq tiykarında tipologiyalıq lingvistika kelip shıqqan. Areallıq lingvistika bir tildin' o'z ishindegi aymaqlıq jaylasıwına qaray kelip shıqqan dialektlik o'zgesheliklerdi ha'm geografiyalıq jaylasıwına qaray bir topar tıllerdegi sa'ykes tillik qubılıslardıń ushırasıw jag'dayların izertleydi. Al tipologiyalıq lingvistika yamasa lingvistikalıq tipologiya tıllerdin' geografiyalıq jaqtan en' alısta bolıwına qaramastan, genetikalıq jaqtan heshqanday tuwısqanlıq jaqınlıg'ın bolmawına qaramastan strukturalıq usalıqlardıń ushırasıw jag'dayların izertleydi. Tipologiyalıq lingvistika til strukturasınıń tipi haqqında ta'liymat bolıp sanaladı. Tipologiyalıq lingvistikada fonologiyalıq, morfologiyalıq, sintaksislik, semantikalıq ha'm t.b. ha'r tu'rli strukturalıq belgileri tiykarında payda bolg'an usalıqlar u'yreniledi..

Tildin' tipin anıqlaw ushın, yag'ny bir tildin' qanday tıller menen tipologiyalıq jaqtan usashg'ın belgilew ushın onın' barlıq o'zgeshelikleri menen qa'siyetlerin emes, al en' baslı belgilerin biliw ha'm sog'an tiykarlanıw talap etiledi. Tıllerdı tipologiyalıq jaqtan klassifiatsiyalawda grammatikalıq formalardag'ı analitizm ha'm sintetizminin' bir tilde bolıw ya bolmaw qa'siyetleri, tu'bir ha'm affikslik morfemalardıń baylanısw o'zgesheligi, ishki fleksıyanın' bolıw ya bolmawı, ga'p ag'zalarının' onın ta'rtibindegi o'zgeshelikler birinshi gezekte esapqa alınadı.

Tıllerdin' tipologiyalıq klassifikatsiyası ko'plegen lingvistlerdin' diqqat orayında boldı. Ag'ayınlı nemets lingvistleri Fridrix Shlegel (1772-1829) ha'm Avgust Shlegel (1767-1845) tıllerdı u'sh toparg'a-flektiv tıller, affikslik tıller, omorf tıller toparına bo'ldi. Vilgelm Gumbolt (1767-1835) tıllerdı to'rtke bo'lip qaradı: daralawshı tıller, agglyutinativ tıller, flektiv tıller, inkorporativ tıller. Avgust Shleyxer (1821-1868) tıllerdı daralawshı, agglyutinativ, flektiv tıller dep bo'ldi ha'm agglyutinativ tıllerde de, flektiv

¹Sonda, 231-b.

tillerde de qurılısı jag'ınan sintetikalıq tillerdin' de, analitikalıq tillerdin' de belgilerinin' ushurasatug'ınlg'ın ko'rsetti. So'z ha'm ga'ptin' formasın tiykarg'a ala otırıp, Geyman Shteyntal (1823-1899) tillerdi formalı tiller ha'm formasız tiller dep exige bo'ledi. Akademik F.F. Fortunatov (1848-1914) tillerdi tu'bir tiller, agglyutinativ tiller, flektiv tiller dep u'sh toparg'a bo'ledi. Eduard Sepir (1884-1939) bildiretug'ın ug'ımnın' ta'biyatın, qarım-qatnaslardı an'latıw usılların esapqa alg'an halda tillerdi toparlarg'a bo'liwdin' ko'p basqıshlı klassifikatsiyasın usıdı.

Tillerdi tipologiyalıq jaqtan klassifikatsiyalawda bir qıylı ko'zqaras bolmasa da, olardı to'mendegishe toparlarg'a bo'liw lingvistikada ken' taralg'an.

1. Agglyutinativ tiller. Bunday tiller qatarına tu'rkiy tiller, mongol tilleri, ugro-fin tilleri ha'm t.b. tiller kiredi. Bul topardag'ı tillerdin' baslı belgisi-grammatikalıq ma'nilerdi bildiretug'ın formalar (affiksler) tu'birden keyin jalg'anadı. Ko'binshe grammatikalıq formaldarın' ha'r biri bir grammatikalıq ma'ni bildiredi ha'm bir neshe forma birinen son' biri shınjır ta'rizli jalg'ana beredi. Misalı, tu'rkiy tillerdin' biri bolg'an qaraqalpaq tilinde bas so'zine bir neshshe affiksler qosıladı: basshı, basshılar, basshıları, basshılarına. Bul leksemada bas tiykarg'ı tu'bir (negizgi morfema), -shı, -lar, -ı, -na affiksler (ko'mekshi morfemalar). Ko'mekshi morfemaldarın' ha'r biri bir grammatikalıq ma'ni bildiredi: -shı atlıq jasawshı qosımta; -lar ko'plik jalg'awı, ı-tartım jalg'awı, na-seplik jalg'awı. Ko'rinip turg'anınday affiksler jalg'anıwı menen so'zdin' morfologiyalıq quramı o'zgerip, quramalang'anı menen negizgi tu'bir morfemanın' seslik quramı o'zgermeydi.

Flektiv tiller. Flektiv tiller qatarına indoevropa tilleri (oris, ingliz, nemets, latin, parsı, ta'jik, afgan ha'm t.b.) ha'm semit tiller (arab, aramey, evrey ha'm basqa) kiredi. Flektiv tillerde grammatikalıq ma'ni tu'birdin' quramındag'ı seslik o'zgerisler (ishki fleksiya) arqalı da (oris tilinde *окно-окоп*; arab tilinde *kitap-kitap, kitub-kitaplar*), affiksatsiya usılı arqalı da (*охотник-охотника, охотнику, охотником*) an'latıladı.

So'zdin' tu'biri dara jumsalıwı mu'mkin. Ma'selen, *знаю* (bilemen), *знаешь* (bilesen'), *знает* (biledi) so'zlerinin' tu'biri *зна* o'z-aldına dara jumsalımaydı. Ol so'zlerdin' ha'r biri eki grammatikalıq ma'ni bildiredi: u'shewi de birlik sanda, al *знаю*-birinshi bette, *знаешь*-ekinshi bette, *знает*-u'shinshi bette jumsalag'an. Solay etip flektiv tillerdin' baslı belgileri retinde affikslerdin' bir neshshe grammatikalıq ma'ni bildiriwin, ayırım tu'birlerdin' o'z aldına jumsalawın, en' baslısı qosımtaldarın' so'z tu'birine teren' ha'm pu'tkilley birigip, sin'isip ketiwin ko'rsetiwge boladı.

Polisintetikalıq tiller. Bunday tiller qatarına amerika indeetslerinin' tilleri, paleoaziya tilleri, (itelmen, shukot, koryak, nivx, yukagir tilleri) kiredi. Basqa tiptegi tillerde (flektiv, agglyutinativ, tu'bir tiller) ga'p arqalı beriletug'ın ug'ım bul tillerde ko'p sostavlı so'z arqalı bildiriledi. Ma'selen, shukot tilinde *tı-ata-kaa-nını-rqın* so'zi «men semiz bug'alardı o'ltiremen»

degen ug'umdi bildiredi. Bundayni t-birinshi bettin' ko'rsetkishi, qim-feyildin' suffiksi, al basqalari atawish tu'birler.

Tu'bir (qosimtasiz) tiller. Tu'bir tillerdi qosimtasiz tiller dep te, daralawshu (izoliruyushiy) tiller dep te ataydi. Bul tillerge qitay, vetnam, birma, tay tibet tilleri kiredi. Tu'bir tillerde ga'p quramindagi so'zlerdin' qarim-qatnasi, ga'ptegi so'zlerdin' orin ta'rtibi ko'mekshi so'zler ha'm intonatsiya arqali an'latiladi. So'zler tu'rlenbeydi, tu'birge qosimta qosilmaydi, so'z shaqaplarinin' forması jag'man shegarasi aniq bolmaydi. Tu'bir tillerdin' so'zlik quramında omonimler ko'p ushurasadi, olar bir-birinen muzikalıq pa't arqali ayriladi. Bul tillerde grammatikalıq qatnaslar sintaksislik jol menen bildiriledi, olarda ko'mekshi so'zler ha'm so'z jasawshu elementler boladi. Ma'selen, tu'bir tiller qatarına kiretug'in qitay tilinde: shje shi xao jen-bul jaqsı adam; ta tszode xao-ol jaqsı islegen; shje ben shu xao -bul kitap jaqsı ga'plerinde xao so'zi ga'ptegi orin ta'rtibine qaray anıqlawish, pisiqlawish, bayanlawish bolp kelgen.¹

Du'nya tillerin shama menen joqaridagi day tillerge (toparlaga) bo'lgan menen olardin' ortasına aniq shegara belgilew og'ada qiyın. Sebebi bir tiptegi tillerge ta'n belgiler ekinshi tiptegi tillerde de ushurasıwı mu'mkin. Ma'selen, qosimtanin' so'z aqırına qosılıwı agglyutinativ tillerge ta'n bolsa, bunday jag'day flektiv tillerde de ushurasadi; bir qosimtanın' bir neshe grammatikalıq ma'ni bildiriwi flektiv tillerge ta'n bolsa, bunday jag'day agglyutinativ tillerde de ushurasadi ha'm t.b. Sonday aq tipologiyalıq klassifikatsiya barlıq tillerdi qamtıp ala almaydi. Tek grammatikalıq du'zilisi bir-birine jaqın bolgan tillerdi g'ana o'z ishine aladi. Solay da tillerdin' ishki qurılısın, olardin' grammatikalıq du'zilisin u'yreniwde tipologiyalıq til bilimi u'lken a'hmiyetke iye boladi.

QOSIMSHA A'DEBIYATLAR

- Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 144 -166 - betler;
Axanov. K. Til biliminin' negizderi. Almatı, 1973. 588-619 - betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 221 - 238- betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 382 - 464- betler;
Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 258 - 275- betler;
Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 261 - 270- betler;
Теоретические основы классификации языков мира. Москва. 1982.

¹O.Azizov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent. 1996, 147-bet.

8/14

MAZMUNI

Alg'ı so'z.....	3
I bap. KİRİSİV	
§ 1/Til bilimi ha'm onun' tarawları	5
§ 2/Til biliminin' ornı ha'm basqa ilimler menen baylanısı	8
§ 3. Tildin' anıqlaması ha'm mug'darı	16
§ 4/Til ha'm basqa da qatnas quralları	18
§ 5/Til ja'miyetlik qubılıs sıpatında	20
§ 6. Til ha'm so'ylew	22
§ 7. Til ha'm oylaw	24
§ 8/Tildin' strukturalıq ha'm sistemalıq sıpatı	26
Qosımsha a'debiyatlar	28
II bap. FONETİKA HA'M FONOLOGİYA	
✓ § 9. Fonetikanın' izertlew obiekti	29
§ 10. Fonetikanın' a'hmiyeti ha'm ilimler ortasında tutqan ornı	30
§ 11.Fonetikanın' basqa ilimler menen baylanısı	32
§ 12. Fonetikanın' tarawları	34
§ 13. Fonetikanın' izertlew metodları	36
§ 14. Seslerdi izertlewdin' fizikalıq, fiziologiyalıq ha'm lingvistikalıq aspektleri	38
§ 15. Fonetikanın' fizikalıq aspekti	38
§ 16.Fonetikanın' fiziologiyalıq aspekti. So'ylew ag'zaları	41
§ 17.Fonetikanın' lingvistikalıq aspekti	47
§ 18. Til seslerinin' klassifikatsiyası	51
§ 19. Dawıslılar ha'm olardıñ' klassifikatsiyası	54
§ 20. Dawıssızlar ha'm olardıñ' klassifikatsiyası	59
§ 21. Dawıssızlardın' jasalıw ornına qaray bo'liniwi	61
§ 22. Dawıssızlardın' jasalıw usılına qaray bo'liniwi	63
§ 23. Dawıssızlardın' dawıstın' qatnasına qaray bo'liniwi	66
§ 24. Tiykarg'ı ha'm qosımsha artikulyatsiya	69
✓ § 25. So'ylew ag'ımındag'ı seslerdin' fonetikalıq o'zgerisleri	72
§ 26. Buwın. Buwın haqqında tu'sinik	73
§ 27. Pa't. Pa'ttin' ta'biyatı ha'm tu'rleri	75
§ 28. So'zlik pa'ttin' xızmeti ha'm ornı	77
Qosımsha a'debiyatlar	78
III bap. JAZIW	
§ 29. Jazıw ha'm onun' awızeki so'ylew tiline qatnası	79
§ 30. Jazıw quralları	80
§ 31. Jazba tan'balardıñ' tu'rleri	81
§ 32. Grafika	85
§ 33. A'lipbe	87
§ 34. Ayırım eski a'lipbeler tariyxı	89
§ 35. İmla	91
§ 36. Transkriptsiya	94
§ 37. Transliteratsiya	97
Qosımsha a'debiyatlar	98

IV bap. LEKSİKOLOGİYA

§ 38. Leksikologiya ha'm onun' bo'limleri	99
§ 39. So'z— til birligi spatusda	102
§ 40. So'zlerdin' leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nileri	105
§ 41. So'zlerdin' ko'p ma'niligi	107
§ 42. So'zlerdin' da'l ha'm gu'n'girt (abstrakt) ma'nileri l	111
§ 43. Omonimler	113
§ 44. Sinonimler	116
§ 45. Antonimler	117
§ 46. Termin ha'm terminologiya	119
§ 47. Frazeologiya. Frazeologiyalıq so'z dizbegi haqqında tu'sinik	120
§ 48. Frazeologiyalıq so'z dizbeklerinnin' tu'rleri	123
§ 49. Frazeologizmlerdin' payda bolıwı	126
§ 50. Leksikografiya. Leksikografiya haqqında tu'sinik	127
§ 51. So'zliklerdin' tu'rleri	128
Qosımsha a'debiyatlar	133

V bap. GRAMMATİKA

§ 52. Grammatikanın' izertlew obiekti ha'm tarawları	134
§ 53. Morfema	137
§ 54. Tu'bir ha'm qosımta	139
§ 55. Grammatikalıq ma'ninin' bildiriliw usılları	143
§ 56. So'z shaqapları	147
§ 57. Atıq so'zler	152
§ 58. Kelbetlik so'zler	154
§ 59. Feyil so'zler	155
§ 60. Ra'wish	157
§ 61. Sanlıq	157
§ 62. Almasıq	158
§ 63. Sintaksis. Sintaksistin' izertlew obiekti	158
§ 64. So'zlerdin' baylanısw usılları'	160
§ 65. So'z dizbegi	161
§ 66. Ga'p ha'm onun' tiykargi belgileri	162
§ 67. Ga'p ag'zaları	163
§ 68. Sintagma	164
§ 69. Ga'ptin' tu'rleri	165
Qosımsha a'debiyatlar	167

VI bap. TİLLERDİN' TARİXXİY RAWAJLANIWI

§ 70. Tildin' payda bolıwı haqqında tusinik	168
§ 71. Tildin' payda bolıwına amalğan teoriyalar	169
§ 72. Tildin' payda bolıwı haqqında materialistik ta'liymat	172
§ 73. Tillerdin' qa'liplesiwı ha'm rawajlanıwı	175
Qosımsha a'debiyatlar	181

VII bap. SALİSTİRMALI — TARİXXİY HA'M TIPOLOGİYALIQ TİL BİLİMİ

§ 74. Tillerdin' materiallıq usasıg'ı ha'm tuwısqanlıg'ı	182
§ 75. Tillerdin' klassifikatsiyası	185
§ 76. Tillerdin' geneologiyalıq klassifikatsiyası	187
§ 77. Tillerdin' tipologiyalıq klassifikatsiyası	201
Qosımsha a'debiyatlar	205

Abatbay Da'wletov

TIL BILIMI TIYKARLARI

«Bilim» baspasi

No'kis — 2007

Redaktori *S. Ayturatova*
Ko'rk. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *T. Maxsudova*
Operatori *A. Begdullaeva*

Original-maketten basirig'a ruxsat etilgen waqti 7. 02. 2007. Formatı 60x90
1/16. Tip «Tayms» garniturası. Kegl 10. Ofset baspa usulında basıldı. Ko'lemi
13,0 b. t. 15,92 esap b. t. Nusqası 2000 dana. Buyırpa № . 64

«Bilim» baspası. 742000. No'kis qalası. Qaraqalpaqstan ko'shcsi, 9.

Qaraqalpaqstan Respublikası. Baspa so'z ha'm xabar agentligi.

Tashkent qalası. «Nisim» jeke tipografiyası. Sh. Rashidov gu'zarı 71^A.